HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU

2 | SULTAN VE SİYASET

Kronik

Kronik

OSMANLI İMPARATORLUĞU
Sultan ve Siyaset
2. Cilt

HALİL İNALCIK

KRONİK KİTAP: 58
Osmanlı Tarihi Dizisi: 22

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Nisan 2018, İstanbul

ISBN
978-975-2430-58-7

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad.
No: 3/1 A Blok Kat: 2 Haramidere/İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 77
Matbaa Sertifika No: 12027

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU

2 | SULTAN VE SİYASET

Kronik

HALİL İNALCIK

1916'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1942-1972 döneminde aynı fakültede öğretim üyesi oldu. 1972'de Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi konusunda dersler vermek üzere davet edildi. 1993'te Bilkent Üniversitesi'nden davet alıncaya dek Chicago Üniversitesi'nde görevini sürdürdü. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere birçok Amerikan Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'teki *"The Ottoman Empire - The Classical Age (1300-1600) (Osmanlı İmparatorluğu - Klasik Dönem)"* kitabından başlayarak uluslararası yayınevlerinde pek çok kitabı yayımlandı. Türkiye, İngiliz, Amerikan, Sırp ve Arnavutluk akademilerine üye seçildi. Yurtiçinde ve yurtdışında fahri doktora, ödül ve nişanlar aldı. Arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi bünyesindeki Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (Halil İnalcık Osmanlı Çalışmaları Merkezi) 2008'de açılmıştır. 25 Temmuz 2016 tarihinde 100 yaşında vefat etmiştir.

Yayınevimizdeki diğer kitapları

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet
Osmanlı ve Avrupa
Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler
Tanzimat ve Bulgar Meselesi
The Ottoman Empire and Europe
The Ottoman Empire - Sultan, Society and Economy

İÇİNDEKİLER

YAYINEVİ'NİN TAKDİMİ 7

ÖNSÖZ 9

A

TARİHYAZIMI

I OSMANLI TARİHİNDE DÖNEMLER 15

II ÂŞIKPAŞAZADE TARİHİ NASIL OKUNMALI? 29
Âşıkpaşazade'nin Hayatı ve Eseri Üzerine Notlar 29
Âşıkpaşazade'nin *Menâkıb-ı Âl-i Osman*'ı 33
Ede-Balı ve Osman Gazi 37

B

SULTAN VE SİYASET

III OSMAN GAZİ'NİN İZNİK (NİCAEA) KUŞATMASI VE BAFEUS SAVAŞI 51
1298-1301 Yıllarındaki Genel Durum 55
Koyun Hisar (Bafeus) Savaşı'na Dair İlk Osmanlı Geleneksel Anlatımları 57

IV FATİH SULTAN MEHMED (1432-1481) VE ZAMANI 79

V OSMANLI DEVLETİ'NDE KARAR ALMA 102

VI KAZASKER RUZNAMÇE DEFTERİNE GÖRE KADILIK 111
Arşivler 111
İlmiye 113
Rotasyon Sistemi (*Devr* veya *Nöbet*) ve Mülâzemet 116
Ruznamçe Defteri Verileri 120

VII ARAZİ VE TOPRAK VERGİSİ İLE İLGİLİ OSMANLI HUKUKUNUN İSLAMLAŞMASI 135

VIII OSMANLI MALİYESİNDE VERGİ TOPLAMA, İRTİKÂP VE RÜŞVET 149
Trablus: Suriye-Lübnan'ın Ana Liman Kenti 149
Defterdar Ali Bey'in İrtikabı Hakkında Bir Rapor 152
İrtikâp Gelirlerini Tazmin Etme Yöntemi 155
Safita Nahiyesinin Mukataa Satışı 161

IX OSMANLI YÖNETİMİNDE RUM ORTODOKS PATRİKLİĞİNİN STATÜSÜ 167
Rum Ortodoks Kilisesi'nin Mali Statüsüne İlişkin Meseleler 179

C
TOPLUM VE EKONOMİ

X OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İSLÂM 197

XI İSTANBUL: BİR İSLÂM ŞEHRİ 208
Bir İman Faaliyeti Olarak Fetih 208
Konstantinapol 'İslambol' Haline Geliyor 211
Şehir Topluluğunun Bağımsız Bir Temsilcisi Olarak Kadı 221

XII OSMANLI GALATASI 229
1 Haziran 1453 Ahidnamesi 229
L. Sauli Eleştirisi / M.-A. Belin'in Yorumu 239
1455 Osmanlı Tahriri 243
1472 Tarihli II. Mehmed Vakfiyesi 255
1481 Tarihli II. Mehmed'in İkinci Vakfiyesi 258
1489 Tarihli Cabi Defteri 260
Vavassore Planı, Yaklaşık 1490 262
1519 Tahriri 263
Galata Ceneviz Noter Kayıtları, 1453-1490 267
Galata'ya Arap Göçü 276

XIII OSMANLI EKONOMİSİ VE MALİYESİNDE RUMLAR, 1453-1500 329

XIV 15. YÜZYILDA BATI ANADOLU'DA "ARAP" DEVECİLER 339
Çanakkale Yarımadasında "Arap Deveciler" 340
Behram ve Nahiyesi 345
Batı Anadolu'da "Arap Deveciler" 347
"Araplu" Türkmenler 352

XV OSMANLI YÖNETİMİNDE KARADENİZ'İN KAPALILIĞI MESELESİ 357
Karadeniz 357
Osmanlı'nın Genişlemesi ve Karadeniz'in Kapalılığı 359
Karadeniz Ticaretinin Osmanlılar Öncesi Özellikleri 365
Bursa'nın Yükselişi ve Bölgedeki Ticaret Yollarının Değişimi 369
Osmanlı Döneminde Karadeniz Ticareti 370

MAKALELERİN KÜNYESİ 385

DİZİN 389

YAYINEVİ'NİN TAKDİMİ

Osmanlı İmparatorluğu isimli bu kitap koleksiyonu, Osmanlı tarihi çalışmalarının saygın ismi müteveffa Halil İnalcık'ın yarım asırlık çalışmalarını bir araya getirmektedir. Hazırlanan bu eserde birinci cilt *Toplum ve Ekonomi* ve ikinci cilt ise *Sultan ve Siyaset* alt başlığıyla okuyucuya sunulmaktadır. Bu iki ciltte yayımlanan çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin iktisadi, toplumsal ve idari mekanizmalarının temellerinin anlaşılmasına yetecek yoğunlukta araştırmalardır.

Osmanlı İmparatorluğu: *Toplum ve Ekonomi* adıyla sunulan birinci ciltte yer alan Türkçe 14 makale, 1943-1992 yılları arasında çeşitli yerlerde yayımlanmış çalışmalardan oluşmaktadır. Bu ciltteki makalelerin bir kısmı Halil İnalcık'ın "yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, Yakın Doğu ve Akdeniz bölgelerinde temel sosyal formasyon sorununa açıklık getirdiğine inandığı çift-hane sistemi" çevresinde toprak tasarrufu ve ona bağlı üretim ilişkileri üzerinedir. Bu çerçevede çift-resmi sistemi ve kır-toplumunun örgütlenmesi ile ilgisi, mîrî toprak ve isyan, vergi sorunları, köylü reaya ile askeri zümre arasındaki ilişkiler irdelenmektedir.

Bu ciltte yer alan yazıların ikinci kısmı, Osmanlı şehir ve ticaret tarihi ile ilgili incelemelerden oluşmaktadır. Kadı sicilleri ve terekelerini merkeze alarak Bursa'nın ipek sanayii ve milletlerarası ilişkileri ve Osmanlı ekonomisinin tahıldan sonra en önemli maddesi olan pamuk ve önemli bir ihracat kapasitesi olan pamuklu sanayii ayrıntılı olarak incelenmektedir. Ayrıca Mustafa Akdağ'ın "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" başlıklı yazısı değerlendirilmekte ve son olarak Batı'dan kültür aktarımı meselesi üzerinde durulmaktadır.

Toplu olarak ilk defa Türkçe yayımlanan ve *Osmanlı İmparatorluğu*: *Sultan ve Siyaset* adıyla sunulan ikinci cilt ise Halil İnalcık'ın 1960-1994 yılları arasında yayınlanmış, erken Osmanlı tarihi, tarih yazımı ve Osmanlı şehir ve hukuk tarihi ile ilgili 15 çalışmasını bir araya getirmektedir. İlk olarak Osmanlı tarihinin dönemleri tespit edilmeye çalışılmakta

ve Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılı ile ilgili en önemli Osmanlı vakanüvisi olan Âşıkpaşazade'nin hayatı ve eseri incelenmektedir. Sultan ve siyaset konusu bağlamında, Osman Bey'in Bitinya sınır bölgesinde karizmatik bir lider olarak ortaya çıkışı ve Osmanlı hanedanının kuruluşu bağlamında Bapheus Savaşı, Osmanlı hükümet toplantılarındaki karar verme süreci ve hükümdarın bu süreç içindeki gerçek konumu tartışılmaktadır. Ayrıca, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı devlet yasalarının İslamlaşmasının gerekçeleri ve Rum Ortodoks Patriği'nin Osmanlı millet sistemi içerisindeki konumu irdelenmektedir.

Bu ciltte ayrıca genel olarak Türklerin İslamlaşması; fethedilen Konstantinopolis şehrinin yeniden inşası; bir Ceneviz bir şehri olan Galata'nın Osmanlı şehrine dönüşmesi; Sultanın Rum tebaasının İmparatorluğun maliyesi ve ekonomisinde oynadığı önemli rol; ve Osmanlıların Karadeniz ve Boğazlardaki trafiğin tam kontrolünü nasıl ve tam olarak ne zaman kurdukları irdelenmektedir.

Bu iki ciltte sunulan toplam 29 makale Halil İnalcık'ın 1942 yılında hazırladığı doktora teziyle ilgilenmeye başladığı Osmanlı ekonomik ve toplumsal hayatının temel kurumlarına dair kapsamlı analizler sunuyor. Osmanlı dünyasına dair arşiv belgelerine dayalı orijinal bilgi üreten ve bunu da dünya standartlarında yapan Halil İnalcık geçmiş algımızı tümüyle değiştiriyor. Bu çalışmalar Halil İnalcık'ın Osmanlı tarihi araştırmalarındaki seçkin konumunu bir kez daha ortaya koyuyor.

Bu eser, ilki *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*, İncelemeler ve ikincisi *Essays in Ottoman History* adıyla Eren Kitapçılık tarafından yayımlanan kitapların yeniden hazırlanmasıdır. Bu çalışmanın iki cilt halinde sunulması, müteveffa Halil İnalcık'ın vefatından önce birlikte kararlaştırdığımız bir projeydi. Bu eserin yayınlanması konusunda her türlü desteğini bizden esirgemeyen Halil İnalcık'ın kıymetli kızı Günhan İnalcık ve değerli Hocamız İlber Ortaylı'ya teşekkürü bir borç biliyoruz.

Kronik Kitap

ÖNSÖZ

Bu kitap, 1960-1994 yılları arasında yayınlanmış, erken Osmanlı tarihi, tarih yazımı ve Osmanlı şehir ve hukuk tarihi ile ilgili çalışmaları bir araya getirmektedir.

1. makalede Osmanlı tarihinin dönemleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Makale, Osmanlı tarihçilerinin bu konudaki düşüncelerini kısaca ortaya koyduktan sonra, analitik bir yaklaşım temelinde bir ayrım önermektedir. Bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu ve dış güçler arasında kurulan denge durumunu, imparatorluk içindeki hükümdarın yetkisindeki değişiklikleri ve İmparatorluğun askeri, mali ve sosyal kurumlarının dayandığı toprak sisteminin işleyişini nazar-ı itibara almaktadır. Otuz yıl önce kaleme alınmış olan bu çalışma, o zamandan bu yana yapılan araştırmalar ışığında yenilenmelidir.

2. makale Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılı ile ilgili en önemli Osmanlı vakanüvisi olan Aşıkpaşazade'nin hayatını ve eserini incelemektedir. *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, analitik bir biçimde analiz edildiğinde, Osmanlı Devleti'nin ilk yılları için bile, sahih ve kayda değer bilgiler sunmaktadır. Bu geleneklerin tümünü, bazı yazarların iddia ettiği gibi, ondaki her şeyin saf bir efsane olduğu varsayımıyla reddetmek yanlış olur (bkz. Bu ciltteki 3. makale). Öte yandan, Aşıkpaşazade'nin dönemindeki olayları yorumlaması, peşin hükümleri ve çıkarları dolayısıyla çok taraflıdır veya çarpıtılmıştır. Bu yazıda Aşıkpaşazade'nin tarihini etkileyen bazı kişisel çıkar ve önyargıları göstermeye çalışmaktayım.

3. makalede Osman Bey'in İznik kuşatması ve ardından gelen Bapheus Savaşı hakkındaki Rum ve Osmanlı kaynakları karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Tarihçiler tarafından tamamen görmezden gelinen ya da yanlış yorumlanan Bapheus Savaşı, Osman Bey'in Bitinya sınır bölgesinde karizmatik bir lider olarak ortaya çıkışı ve Osmanlı hanedanının kuruluşu bağlamında erken Osmanlı tarihinin en önemli gelişmesidir.

4. makalede Fatih'in tarihine dair önemli bir çalışma olarak görülen Franz Babinger'in *Mehmed der Eroberer und seine Zeit, Weltenstürmer einer Zeitenwende* adlı kitabının ayrıntılı eleştirel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu değerlendirmede, yazarın ihmal ettiği önemli kaynaklara yer verilmekte, yorumları tartışılmakta ve kronolojideki hatalar gösterilmektedir.

5. makalede Osmanlı hükümet toplantılarındaki karar verme süreci ve hükümdarın bu süreç içindeki gerçek konumu tartışılmaktadır. Bürokratlar, ulema veya asker gruplarının yanı sıra yerleşik hukuk kodlarının konsolide edilmesinin Sultan'ın bağımsız veya keyfi emirlerini ne ölçüde dengelediği hususu irdelenmektedir.

6. makalede Osmanlı idari sisteminin başat unsurlarından olan kadılık müessesesi, hiyerarşi, atama usulleri ve grup içi çatışmalar gibi çeşitli yönleriyle incelenmektedir. Tüm bunlar, İstanbul Müftülüğü Şeyhülislamlık arşivlerinde korunan kazaskerlerin atama listelerine dayanarak yapılmaktadır.

7. makale I. Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde, Osmanlının toprak mülkiyeti ve toprağın vergilendirilmesine ilişkin kanunlarını, İslam'ın ikinci yüzyılının yetkin fakihleri tarafından oluşturulan şeriat ilkelerine göre yeniden yorumlama ve değiştirme girişiminde bulunduğunu irdelemektedir. Ebüssuûd, devlete ait *mîrî* arazilerinin özel mülke geçirilmesinin yasadışı olduğunu iddia etmiş ve devlet hazinesine yeni kaynak sağlamak için *mîrî* toprakların *haraci* tabiatı dolayısıyla öşür vergisinin 8'de birden 5'te bire çıkarılması girişiminde bulunmuştur. Bu çerçevede, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı devlet yasalarının İslamlaşmasının gerekçeleri irdelenmektedir.

8. makale Suriye defterdarının yolsuzluklarına ilişkin resmi bir rapora dayanarak yapılan bir soruşturma hakkındadır. Bir dizi belge kullanarak, Lübnan Dağı'nın mali ve ekonomik kaynaklarının kontrolü için Osmanlı idaresi ve Dürzi reisleri arasındaki mücadeleyi de açıklamaya çalışmaktayız.

9. makale Osmanlı döneminde Rum Ortodoks Patriği'nin Rum milletini tam dini, adli ve idari yetkilerle temsil eden özerk bir konuma sahip olduğu teorisini yeniden incelemektedir. Bu teorinin gözden geçirilmesi ile çalışmamız, -Patriğin, dini işler haricindeki faaliyetlerinde Sultan'a yakından bağlı ve zimmî statüsüne sahip olan Hristiyanların doğrudan sultanın tebaası olduğunu gösteren- bu aşırı abartılmış teoriyi düzeltmeye çalışmaktadır.

10. makale genel olarak Türklerin İslamlaşması ve daha dar çerçevede Küçük Asya'daki İslam'a dair kısa bir çalışmadır.

11. makale Fatih Sultan Mehmed'in fethedilen Konstantinopolis şehrini yeniden inşa etmek için ne gibi tedbirler aldığını ve tipik İslam şehrinin İslami kavramlar ve gelenekler tarafından belirlenen iyi tanımlanmış kentsel bölümlerle birlikte bir zemin planı oluşturup oluşturmadığını göstermeye çalışmaktadır.

12. makale ilk olarak Osmanlı Devleti'ne teslim olan Ceneviz Galata'sının teslim belgesi, *ahidname*yi incelemekte ve batılı tarihçiler tarafından bu vesikanın tabiatına dair yapılan yanlış değerlendirmeleri düzeltmektedir. Makalenin ikinci bölümünde, Ceneviz şehrinin Osmanlı şehrine dönüştürülmesi süreci, orijinal Osmanlı belgelerine dayanarak ele alınmaktadır.

13. makale arşiv belgelerine dayanarak, Sultan'ın Rum tebaasının İmparatorluğun ekonomi ve maliyesinde oynadığı önemli rolleri açıklamaktadır. Osmanlı döneminde, sabık Bizans aristokrasisi üyelerinin Osmanlı öncesi faaliyetlerini mültezim olarak sürdürmekte oldukları ilginç bir gözlemdir.

14. makalede Batı Anadolu'da "Arap boğurcular" olarak adlandırılan Arap deve sürücüleri (Barkan'da *Azepler* olarak geçer) adlı bir grubun kökeni ve teşkilatı hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri ve antropolojik veriler, bu "Araplar"ın köken olarak, develeri yetiştiren Arap, Türkmen ve diğer etnik grupların karışık bir nüfusu olabileceğine ve Osmanlı hükümeti tarafından bölgedeki başta tuz olmak üzere, ağır malların nakliye hizmetinde istihdam edildiğine işaret etmektedir.

15. makale yine Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, Osmanlıların Boğazlar ve Karadeniz trafiği üzerinde tam olarak ne zaman bir kontrol sağlamış olduklarını incelemektedir.

Bu makaleleri kitap haline getirirken, birkaç gerekli dipnot düzenlemesi dışında metinleri gözden geçirme girişiminde bulunulmadı.*

Halil İnalcık

* Yayınevinin Notu: Halil İnalcık'ın bu eseri yayımlanırken, ilgili yerlerinde imlâ düzenlemeleri ve referans standardizasyonu gibi kısmî değişiklikler yapılmıştır.

A

TARİH YAZIMI

I

OSMANLI TARİHİNDE DÖNEMLER

Öncelikle, Osmanlıların kendilerinin, tarihlerini dönemlere ayırıp ayırmadıklarını, yaşadıkları dönem ile daha önceki dönemler arasındaki farkın farkında olup olmadıklarını ve tarih dönemleri hakkında ne tür fikirlere sahip olduklarını göz önünde bulundurmamız gerektiğine inanmaktayım.

II. Bayezid'in emrinde yazmış olduğu mufassal tarihin mukaddimesinde Kemâlpaşazâde, Osmanlı tarihini daha önceki Müslüman hanedanların tarihi ile mukayese etmekte ve Osmanlıların 'üstünlüklerinin sebeplerini' üç başlık, *vücûh-i rüchân* altında özetlemektedir.[1] Kemâlpaşazâde, ilk olarak, Osmanlıların diğer Müslüman hanedanların aksine, daha önce İslam ümmeti içinde bulunan Müslüman devletlerin zorla yıkılması ile değil, imansız dünyaya, *Dârü'l-Harb*'e, ait toprakların fethedilmesi ile hâkimiyet kurduklarını ifade etmektedir. İkinci olarak, Osmanlı Devleti'nde hükümdarın yetkisi ve kanunların meriyeti mutlaktır. Üçüncü olarak, Osmanlı Devleti diğerleri ile kıyasla daha zengin, daha yoğun nüfuslu ve daha geniştir. Herhangi başka bir devlet Osmanlı askeri gücüne sahip değildir, Osmanlıların güçlü topları ve kuvvetli donanması vardır. Osmanlı Sultanının hedefleri '*tedbîr-i imâret-i rûy-i zemin*', gerçek inancın düşmanlarını yok etmek ve İlahi Kanunu hâkim kılmaktır.

Âşıkpaşazâde Tarihi ve anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* gibi popüler eserlerde değişik dönemler arasındaki fark hakkında daha kişisel üslupta ifade edilmiş düşünceler bulmaktayız. Örneğin, I. Bayezid (1389-1402)'in hükümdarlık yıllarında *uç beyliği* geleneklerini koruyan sınıfların, Sultanın merkeziyetçi politikalarına karşı oldukça sert bir tepkisini Anonim Kronikler'de görmekteyiz.[2]

Bu kronikler, Bayezid'in hükümdarlığında vuku bulan saray seremonilerinin ihtimamı, merkezi idarenin gelişmesi ve çeşitli "frenk"

1 Kemâl Paşazâde, *Tevarih-i Ali Osman, Defter* I, yay. Şerafettin Turan, Ankara 1970.

2 *Tevarih-i Âli Osmân* (*Die cilt osmanischen Chroniken*), yay. F, Giese, Breslau 1922, 30.

adetlerinin benimsenmesi ile ilgili sert eleştiriler içermektedir. Bu eleştiriler "yeni" dönem ile bundan bir önceki dönem arasında keskin bir tezat oluşturmaktadır. II. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında yazılmış eserlerde, II. Mehmed döneminde vuku bulmuş gelişmeler ile ilgili benzer eleştiriler bulunmaktadır.

16. yüzyılın sonlarında III. Mehmed (1595-1603), tahta çıkışı münasebetiyle ilan ettiği meşhur *adâletnâme*'de, idaredeki suiistimalleri sıralarken Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını ideal dönem olarak işaret etmekte ve o dönemin kanunlarına ve nizamına dönülmesini talep etmektedir.[3] Bununla birlikte, onun hükümdarlığı sırasında buhran daha ciddi bir dereceye ulaştı ve imparatorluk yarım yüzyıl boyunca tamamıyla kargaşa ve bozulma içine girdi. Bir önceki Altın Çağ[4] ile yaşadıkları gerileme arasındaki farkı devlet adamlarının ve müelliflerin idrak etmesi ve eski *nasihatnâme*ler üslubunda kaleme alınmış eserlerde Osmanlı idaresindeki eksiklikler ile ilgili çeşitli gerçekçi gözlemlerin ve eleştirilerin ortaya çıkması bu döneme rastlamaktadır. Bu üslubun en tanınmış müellifi Koçi Bey olmasına karşın, 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında birçok takipçisi olmuştur.[5] 16. yüzyılın sonunda *Nushatü's-Selatin* adlı eserinde Alî[6] ve son olarak da 17. yüzyılın başında Ayn-i Ali ve *Kitab-ı Mustatâb*'ın[7] müellifi kanun ve düzenin bozulması hakkında genel fikirler ortaya koymakta ve önceki dönemlerde şartların iyi olduğunu ve nizamlı idare edildiklerini vurgulamaktadırlar. Gerilemenin başlangıç noktası olarak, 16. yüzyılın son çeyreğinde III. Murad (1574-1595)'ın ve III. Mehmed'in hükümdarlık dönemini tayin etmekte ve genel itibariyle Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını takip edilmesi gereken model olarak kabul etmektedirler. O tarihten 20. yüzyıla kadar Osmanlılarda, İmparatorluğun gerilemesi ile ilgili birbirini izleyen düşünceleri ve bunu önlemek için yapılması gereken reformları yansıtan tarihi gelişim kaideleri ve tarih dönemleri kavramı hakkında oldukça geniş eserler bulunmaktadır. Genel itibariyle Osmanlı müellifleri

3 H. İnalcık, "Adaletnameler," *Belgeler*, II/3-4 (1965), 105.

4 Süleyman döneminin Altın Çağ olarak nitelendirilmesi ile ilgili bkz. H. İnalcık, "Süleyman the Magnificent: The Man and the Statesman," *Soliman Le Magnifique et son temps, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 Mars 1990*, ed. G. Veinstein, Paris 1992.

5 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980); H. İnalcık, "The Ruznamçe Registers," *Turcica*, XX (1988), 256.

6 Tietze'nin yayını ve çevirisi: *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*: Metin, II: Çeviri, Vienna 1979-1982.

7 Aynî Alî, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezamiri-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280; Kitab-ı Mustatab ile ilgili bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstatâb, Kitabu Mesâlihu'l Müslimin ve Menâfi'l-Mu'minin, Hirzü'l-Mulûk*, Ankara 1988.

Gazâlî, Farâbî, Nasîrüddin Tûsî ve özellikle de İbn Haldun'un siyasi nazariyelerini takip etmektedirler.[8] Bunlar arasından Kâtib Çelebi ve Nâima özel bir bahse layıktır. Kâtib Çelebi, *Düsturu'l-Âmâl*[9] adlı incelemesinde, toplumların yapısı ve gelişmesi ile insanın doğası ve gelişmesi arasında tamamıyla paralelliği kaziye diye kabul etmiştir. Toplumlar, insanlar gibi, birincisi büyüme, ikincisi istikrarlı olgunluk dönemi üçüncüsü ise gerileme olmak üzere üç dönemden geçmektedir. Ancak güçlü bir yapıya sahip olan toplumlarda gerileme gecikir ve gerekli önlemler alındığı takdirde gerilemeyi ertelemek mümkündür. Yine de kaçınılmaz sondan tamamıyla kurtulmak olanaksızdır. Kâtib Çelebi, sırasıyla temel üreticiler olan köylüleri, askeri sınıfı ve devletin mali idaresini göz önünde tutarak her birindeki zayıflığın ve gerilemenin ne zaman başladığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Kâtib Çelebi'nin çıkış noktası, eski *nasihatnâmelerin*, yani hükümdarın orduya, ordunun hazineye, hazinenin köylünün refahına ve hepsinin birlikte adalete bağlı oldukları başlangıç noktasıdır. Gerilemenin sebeplerini bu özel sınıfları inceleyerek ortaya çıkarmaya çalışması dikkat çekicidir. Olgunluk döneminin *Celali İsyanları*'nın vuku bulduğu 1593 yılına kadar devam ettiğini kabul etmektedir. Yaklaşık 1610 yılından itibaren Osmanlı topraklarındaki köylerin ağır vergilerden, idaredeki suiistimallerden ve vergilerin iltizama verilmesinden dolayı dağıldığını ilave etmektedir. Ayrıca Kâtib Çelebi de Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını devleti teşkil eden unsurların denge içinde bulunduğu dönem olarak kabul etmektedir.

Naimâ,[10] tarihinin mukaddimesinde Âli, Kâtib Çelebi, Kınalızâde ve en büyük tarihçi olarak kabul ettiği İbn Haldun tarafından ifade edilmiş tarih ve toplum ile ilgili fikirleri özetlemektedir. Naimâ, İbn Haldun'u takip ederek, devletlerin ve medeniyetlerin gelişiminde etkili olan çeşitli kuralları ve faktörleri beyan ettikten sonra İbn Haldun'un beş dönem ile ilgili nazariyesini özetlemektedir. Osmanlı tarihinin dönemlerini bu şemaya oturtma çabasında olan Naimâ, 1683 tarihli ikinci Viyana Seferi'ni takip eden mağlubiyetler silsilesini ve bunun ardından gelen pasif siyasetin manasını izah etmektedir- bu bir önceki dönemin nizamının ve kurallarının takip edildiği, eski neslin sınırlandırıldığı ve devletin mümkün

8 C. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies*, XVIII (1983), 198-220; Farabi, Tusi ve Davani'nin etkisi için bkz. Kınalızâde Alâ al-Din Alî, *Ahlâk-i Alâ'i*, Bulak 1248 H; II, 5, 105-112.

9 Hacı Halife veya Kâtib Çelebi olarak bilinen Mustafa b. Abdullah, *Düstûr al'amal li-Islâh al-Halel*, İstanbul 1280; Almancaya çevirisi için bkz. W. F. A. Behrnauer, *ZDMG*, XI (1857), III-132.

10 Mustafa Naimâ, *Târih-i Naimâ*, I-VI, İstanbul 1280.

olduğu nispette komşuları ile barış içinde yaşamaya çalıştığı teslimiyet ve sükûn dönemidir.

Naimâ sonrası dönemde gerileme dönemi yazarları, İbn Haldun'un fikirlerini Osmanlı tarihinin takip ettiği gidişatı açıkça açıklayan bir nazariye olarak artarak kabul etmişlerdir. 1700'den sonra Amcazâde Hüseyin Paşa ve daha sonra Râgıp Paşa tarafından imparatorluğu ölümcül ihtilaçtan kurtarmak ümidi ile barış siyasetinde İbn Haldun'un fikirlerine katı bir şekilde bağlandıklarını görmemiz gerçekte bunun doğruluğunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca Naimâ'nın tarihini Amcazâde Hüseyin Paşa için kaleme aldığını ve aynı dönemde İbn Haldun'un *Mukaddimâsı*'nın Türkçeye çevrildiğini hatırlamamızda fayda vardır.[11]

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı tarihini İslam siyaset felsefesine dayanarak sistemli bir şekilde dönemlere ayırmaya çaba sarf eden ilk Osmanlı tarihçileri Cevdet Paşa[12] ve Mustafa Nuri Paşa'dır.[13] Bunlar Kâtib Çelebi gibi, öncelikle Osmanlı tarihini üç ana döneme -gençlik yani genişlediği orta çağ, istikrarlı olgunluk ve yaşlılık yani gerileme- ayırmışlardır. Ayrıca her bir dönemi alt dönemlere bölmüşlerdir.

Mustafa Nuri Paşa'nın Osmanlı tarihinin dönemlerini belirleme uğraşısında sadece siyasi tarihi değil, aynı zamanda kurumlar tarihini ve kültürel gelişmeyi de kıstas olarak kullanması en önemli hususiyetidir. Müellife göre üçüncü dönemde (yani 16. yüzyıl) lükse düşkünlük artmış, ahlaki değerler kaybolmuş ve gerilemenin ilk işaretleri belirmiştir. Ancak gerçek gerileme 1683 Viyana bozgunundan sonra başlamış ise de 1595-1683 arasındaki safha olgunluk dönemine dâhil edilmelidir. Osmanlı tarihinin büyüme, olgunluk ve gerileme olmak üzere bu insan biçimli (antropomorf) ayrımı, Abdurrahman Şeref ve Yusuf Akçura vasıtası ile günümüze kadar ulaşmış ve Türkiye'deki okul kitaplarının dayandığı klasik ayrım olmuştur.

Tarihi dönemlere ayırma uğraşısında önceden tasarlanmış bir tarih nazariyesine dayanan kesin bir çerçeveye ihtiyacımız yoktur. Şimdi, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı güçler arasında kurulan denge durumunu, daha sonra imparatorluk içinde hükümdarın yetkilerinin gelişmesini ve bunun imparatorluk içindeki diğer güçleri karşı karşıya getirdiği denge durumunu ve son olarak ta devletin askeri, mali ve sosyal kurumlarının dayandığı toprak mülkiyeti sistemini birbirini takip eden dönemler bakış açısıyla incelemeyi amaçlıyorum.

---

11 Pirizâde Mehmed Sa'ib tarafından çevrilmiştir, *Mukaddime-i İbn Haldun*, I-II, İstanbul 1275 H; Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır, İstanbul 1277 H.

12 A. Cevdet (Paşa), *Vekâyi-i Devlet-i Aliyye* (Târih-i Cevdet), İstanbul 1271-1301.

13 *Netâ'ic'ul-vukuât*, I-IV, İstanbul 1294-1327 H.

Cihad veya gaza, 17. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin dinamik bir ilkesi olarak kaldı. 1354'ten itibaren İznikli Müslümanlar, tutsakları Selanik Başpiskoposu Gregorios Palamas ile sohbetlerinde Hristiyan Batı'nın fethinden kaçınılmaz bir konu olarak bahsediyor;[14] 1333 gibi erken bir tarihte Bizans imparatoru Osmanlı tehdidi karşısında Papa'ya başvurmaya başlıyor ve yardım karşılığında Kiliselerin Birliği'ni teklif ediyordu. Yine de cihad, ancak I. Bayezid (1389-1402) döneminde sadece Bizans İmparatorluğu ve Balkan devletlerini ilgilendiren bir sorun olmaktan çıktı ve bir Avrupa sorunu oldu. 1393-1396 yılları arasında Osmanlıların bir taraftan Adriyatik ve Mora, diğer taraftan ise Tuna boylarına ulaşmalarından kısa bir süre sonra, ancak Macaristan ve Venedik kesin bir harekette bulundular ve Batı Hristiyan dünyasını bir Haçlı Seferi düzenlemek için harekete geçirebildiler.[15] Gerçek sorun, İstanbul ve Balkanlar'ın bir yandan Venedik ve Macaristan diğer yandan Osmanlılar tarafından elde edilmesi için ortaya çıkan anlaşmazlıktı. Cihad siyasetinin temsilcisi olan II. Mehmed sorunu Osmanlılar lehine çözümledi. II. Mehmed, Rodos ve Belgrat'ın alınmasından önce Akdeniz ve Orta Avrupa kapılarında bulunmaktaydı.

1521 yılında Belgrat'ın ve 1522 yılında Rodos'un alınması ile Doğu-Batı ilişkilerinde yeni bir safha başlamıştır. Bu dönemde Osmanlıların cihada veya daha doğrusu devletin yapısına bakışında önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti artık İslam dünyasının sınırlarında bulunan bir *gazi* sınır devleti değildir. İslam dünyasının en önemli ülkelerini kapsamaktadır, gerçekte kendisi Halifelik olmuştur. Çok güçlü Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dahi İstanbul'un fethinden sonra Memluk Sultanına gönderdiği mektupta Memluk Sultanını Mekke'nin koruyucusu olarak tanımakta ve kendisi için sadece gazileri destekleme görevini uygun görmektedir.[16] I. Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) da bu yükümlülüğü ifade etmişlerdir. Süleyman Sumatra'daki Açe Sultanına ve Hindistan'daki Guzerat Kralına[17] Portekizlilere karşı askeri yardım göndermiştir ve aynı zamanda Akdeniz ve Orta Avrupa'da Habsburglara karşı şiddetli savaşı devam ettirmiştir. 16. yüzyılın ortalarında itibaren *cihad*ın cihanşümul olduğunu ve Osmanlı

14 G. G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of Captivity as Historical Sources," *Speculum*, XXVI (1951), 104-118.

15 H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522," *A History of the Crusades*, yay. K. M. Setton, IV: *The Impact of the Crusades on Europe*, yay. H. W. Hazard ve N. P. Zacour, Madison 1993, 221-253.

16 Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, İstanbul 1275 H; 236.

17 H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire," *Cambridge History of Islam*, yay. Holt, Lambton ve Lewis, Cambridge 1970, 320-323; H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, 327-331.

Devleti'nin İslam dünyasının koruyucusu olarak her cephede aktif olduğunu görmekteyiz.

Osmanlı siyasetinin belirleyici prensibinin Hristiyan dünyasını her zaman bölünmüş tutmak olduğunu bu noktada vurgulamalıyız. 16. yüzyılda Osmanlılar Avrupa'yı birleştirmeye çalışan Habsburgları ve Papalığı iki amansız düşmanı olarak gördüler ve bunlara karşı Avrupa'da yapılan her faaliyeti desteklediler. Osmanlıların Fransa ile ittifakı çok iyi bilinmektedir. Süleyman'ın Almanya'daki Lutheran Prenslerine 1552 yılında yazılmış bir mektubu Feridun'un devlet belgeleri koleksiyonunda bulunmaktadır.[18] Bu mektupta müttefiki Fransa ile ortak amaç için hareket ettikleri süre boyunca onlara hiçbir zaman saldırmayacağı yeminine bağlı kalacağını yazmaktadır. Osmanlılar Avrupa'daki tüm reform hareketlerini desteklediler. II. Philip'e karşı isyanları sırasında Hollandalılara gönderdiği cesaret verici mektubu da Feridun Bey'in koleksiyonunda bulunmaktadır. Osmanlılar, aynı amacın peşinde koşan ve Katolik siyasetine boyun eğen Fransa karşısında Levanten ticaretinde İngilizleri destekleyen Kraliçe I. Elizabeth ile dostane ilişkiler kurmaya önem verdiler.[19] Ayrıca Macaristan'daki Kalvinisleri her zaman şiddetle desteklediler.

Ancak 1683 yılında kendinden çok fazla emin olan Kara Mustafa, Avrupa güçlerinin birleşmiş olarak saldırmasına sebep oldu. Kutsal İttifak 1684 yılında Papa önderliğinde kuruldu. 1686 yılında İttifak'a Rusya katıldı. Osmanlılar tüm cephelerde 16 yıl savaştıktan sonra, sonunda mağlubiyeti (Karlofça Antlaşması, 1699) kabul etmek zorunda kaldılar. Artık *cihad* ideolojisi terk edildi. Naimâ'nın bu pasif siyaset ile ilgili açık ifadelerini görmüştük. 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya saldırmaya devam ettiler. Bu dönemde Fransa, ticaretinin yarısının Levant'taki pazarlara bağlı olduğundan ve aynı zamanda Habsburglara karşı ittifaktan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nu destekledi. 1700-1914 döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerin çerçevesini sürekli olarak belirleyen Doğu Sorunu'nun başlangıcı karşımızda bulunmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminden itibaren Osmanlı sultanları 'sultanü'l-berreyn ve'l-bahreyn' unvanını kullanmaktaydılar. Batıda Balkanlar'a, doğuda Asya'ya yayılan Osmanlı İmparatorluğu bu iki bölgeyi Doğu Roma döneminde olduğu gibi -merkezi Boğazda toplanmış birleşik imparatorluk olarak- teşkilatlandırdı. Osmanlılar, Balkanlar'da uzun bir mücadele sürdürmek zorunda kaldıkları gibi, Anadolu'da yüzyıllardan beri hâkim olan geleneksel bir siyasi durum ile uğraşmışlardır. Rum Selçuklu Sultanlığı 12. yüzyılda İran'da hüküm süren Büyük

18 Feridun, II, 542-544.

19 H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 367-372.

Selçuklu İmparatorluğu'nun uç bölgesi olarak kabul edilmekteydi. Osmanlı Beyliği Orhan Gazi'nin dönemi kadar geç bir tarihe değin İlhanlı mali kayıtlarında bu İmparatorluğun uç bölgesi olarak kayıtlıdır. Ancak I. Bayezid (1389-1402) döneminde Osmanlılar kendilerini Anadolu'daki eski Selçuklulara ait bölgelerin hâkimi yapma teşebbüsünde bulundular. Bayezid, Anadolu Selçuklu sultanlarının taşıdığı *Sultan'ur-Rum*[20] unvanını taşıdığını Halife'ye bildirdi, fakat aynı tarihte İslami kisve altında eski Moğol İmparatorluğu'nu canlandırma hevesi ile Timur, doğudan hareket etmekteydi. Timur, tüm Anadolu'nun hakimiyeti üzerinde hak iddia etti ve Bayezid'in kendisini hâkim olarak tanımasını talep etti. Timur, Ankara civarında 1402 yılında Bayezid'i mağlubiyete uğrattı ve Anadolu Beylikleri'ni vasal devletleri olarak yeniden canlandırdı. Böylelikle diğer beylikler gibi Osmanlı Beyliği de vasal oldu. Bu noktada I. Mehmed'in (1413-1421) ve II. Murad'ın (1421-1451) hükümdarlıkları sırasında, yani yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönem boyunca Timur'un Moğollarını hakimleri olarak tanıdıklarını vurgulamak istiyorum. Timur'un oğlu Şahruh babasının Anadolu'da tesis etmiş olduğu anlaşmayı devam ettirmeye çalıştı. 1416 yılında I. Mehmed'e gönderdiği bir mektupta Şahruh, kardeşlerini bertaraf etmesi ve Timur'un kendilerine vermiş olduğu bölgeleri birleştirmesi hareketini tasvip etmeyeceğini belirtti. 1441 yılında II. Murad, Şahruh'a yazdığı mektupta bir vasal hükümdarın hakimine uygun sözcükler ile hitap ederken, Osmanlıların kısa bir süre önce Karamanoğulları'ndan elde etmiş oldukları toprakların Timur tarafından kardeşlerine verilen topraklar olmadığını iddia etti.[21] Böylece, kısaca, Moğollar Anadolu'da Timur'un kurmuş olduğu düzeni 1441 gibi geç bir tarihe kadar korumuşlardır. Osmanlıların Kayı ve Oğuz Han'ın soyundan geldikleri geleneğini tamamen benimsemeleri bu dönemde olmuştur. Doğu Anadolu ve İran hükümdarı Uzun Hasan, 1461'den itibaren II. Mehmed'in Anadolu Beylikleri'ni ilhak etmeye başlamasıyla tüm Anadolu üzerinde hakimiyet hakkı iddia etti. Bu Türkmen hükümdarı sürülmüş beyleri himayesi altına aldı ve Osmanlı Sultanına meydan okudu. 1472 yılında Karamanoğlu Beyine destek olmak için gönderdiği ordular Osmanlı topraklarının içine kadar girdi. Mevcut durumda, Osmanlı Sultanı doğudaki düşmanı karşısında galip gelecek (1473) kadar güçlüydü ve Anadolu tamamıyla İstanbul'daki hükümdarın idaresi altına girdi.[22] Böylece Anadolu'da dört yüzyıl boyunca sürmüş olan siyasi durum, yani Anadolu'nun doğudaki güçlü komşularından birine bağımlılığı sona erdi. Bununla birlikte 16. yüzyılın

20 *"Bayazid," Encyclopedia of Islam, (EI²).*

21 I. Mehmed ve II. Murad'ın mektupları için bkz. Feridun, I, 150-152, 177-178.

22 "Mehmed II," *İslâm Ansiklopedisi* (İA), 523-527.

başlarında İran'da Safevilerin güç kazanması ile Anadolu'daki Osmanlı hakimiyeti yine ciddi bir şekilde tehdit edilmekteydi, ancak 1514 yılında ateşli silahların maharetle kullanılması sayesinde I. Selim düşmana kesin bir darbe vurmayı başardı. Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinin ele geçirilmesi ile tehdidi geri püskürttü. 16. ve 17. yüzyıllarda, İran ile mücadele Kafkaslar'ın güneyinde, Azerbaycan ve Irak'ta devam etti.[23]

Osmanlıların batıdaki ve doğudaki düşmanlarının birbirleri ile temasa geçmeye çalıştıkları bu noktada vurgulanmalıdır. Osmanlılar üzerinde planlarını ifa ederken, Timur Fransız sarayına mektuplar gönderdi, Uzun Hasan Venedik ile ittifak yaptı ve Safeviler Almanya ve İspanya'daki Habsburglar'a elçiler gönderdiler. Osmanlılar, aynı zamanda iki cephede savaşmaktan kaçınmak için münavebeli savaş ve barış politikasını takip etmeye büyük özen gösterdiler. Ancak 1593-1606 arasındaki Habsburglar'a karşı uzun savaşlar sırasında Şah Abbas Azerbaycan'a saldırdı ve Osmanlıları aynı zamanda iki cephede savaş sürdürmeye zorladı. Bunun Osmanlılar için felaket getiren sonuçları oldu.

Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin iç yapısındaki değişikliklere göz atalım.

Osmanlılar, doğuda ve batıda cihanşümul mücadeleyi devam ettirmek için tüm mali kaynaklarını bir kişinin mutlak emrinde daimî bir hazırlık durumunda bulundurmak zorunda kaldılar. Böylece Osmanlı Devleti, mutlak ve merkeziyetçi bir idareyi o kadar büyük bir başarı ile teşkil etti ki, Avrupa'daki mutlak yönetim teorisyenleri bunu bir model olarak sunmaya çekindiler.

Erken dönemde Osmanlı Beyinin merkeziyetçi mutlak idaresine en büyük tehdit uçlardan gelmekteydi.[24] Osmanlı hükümdarlarının bilinçli olarak takip ettikleri politikanın amacı kontrolü merkezde tesis etmekti: böylece *uc* beylerinin, örneğin Germiyan Beyliği durumunda olduğu gibi, yeni fethedilmiş bölgelerde bağımsız beylikler kurmaları engellendi. İzmid'teki sınır bölgesini kontrolü altında bulunduran bey, Osman Gazi'nin silah arkadaşı Akça-Koca idi. Akça-Koca'nın ölümü üzerine Orhan, oğlu Süleyman'ı bu bölgenin idaresi ile görevlendirdi. Süleyman daha sonra, yaklaşık 1340 yılında fethedilen en önemli sınır bölgesi olan Karesi'nin idaresi görevini aldı.

Bundan sonra Süleyman Avrupa topraklarındaki akın merkezini tesis etmek için 1352'de Gelibolu'ya geçti. Şehzade Süleyman, dönemin en güçlü uc beyi oldu ve eğer babasından önce 1357'de ölmeseydi, Osman tahtının doğal varisi olacaktı. I. Murad (1362-1389) tahta çıkınca en

23 "Selim I," *EI²*.

24 Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar uc beylerinin önemli rolü ile ilgili bkz. *Gazavât-ı Sultan Murad Han*, yay. H. İnalcık ve M. Oğuz; "Mehmed I," *EI²*; "Murad II," *İA*.

güvenilir memuru ve hocası Lala Şahin'i Rumeli sınır orduları komutanı, Rumeli Beylerbeyi olarak görevlendirdi. Ancak o dönemlerde dahi Beylerbeyi ile uc beyleri arasındaki rekabet çok açıktı. Şehzade Savcı'nın 1373'te Rumeli'deki isyanında uc beylerinin önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. 1402 yılında Bayezid'in ölümü üzerine vuku bulan fetret döneminde uc beyleri nispi bir bağımsızlık elde ettiler. Serez sınır boyundaki Evrenuz-oğulları, Üsküp'te Paşa Yiğit ve Tuna boyundaki Bulgaristan bölgelerinde Mihal ve Kumulu-oğulları kendileri gibi ve kendilerine doğrudan bağlı olan akıncı, yörük ve sipahilerin desteği ile gerçekte "feodal" aileler şeklini aldılar. 1403-1413 yılları arasındaki iç savaşta en belirleyici rolü bunlar oynadılar. II. Murad'ın döneminde bölgedeki 189 timar sahibi Üsküp Uc Beyi İsa Bey tarafından kontrol edilmekteydi ve yaklaşık 160 kulu bulunmaktaydı.[25] Uc beyleri komşu yabancı devletler ile özel anlaşmalar yapmakta ve haraç tahsil etmekteydiler. Ancak II. Mehmed'in (1451-1481) gazaya bağlı kuvvetli kişiliği ve güçlü merkeziyetçi politikaları karşısında eski konumlarını koruyamadılar. II. Mehmed özellikle Mihal-oğullarını kontrolü altına almayı başardı.

II. Mehmed döneminde devletin en güçlü kuvveti uclarda değil, merkezde -kapı-kulları arasında- yer almaktaydı. Herhangi bir faktörden ziyade, kul sistemi[26] sultanın merkezi ve mutlak idaresinin devamını sağlamaktaydı. Bu sistem Orhan'ın sarayında da bulunmaktaydı. 1361 yılını takip eden yıllarda büyük ölçüde genişleyen devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla belli sayıdaki merkezi kurum tesis edildiğinde kul sistemine baş vuruldu ve Sultanın şahsına bağlı, ücrete dayalı bir ordu, Yeniçeri ordusu kuruldu. Bu ordunun sayısı tesis edildiği sırada bin, I. Bayezid (1389-1402) döneminde 6-7 bin, II. Murad'ın (1421-1451) hükümdarlığı sırasında 4-5 bin civarında idi, fakat II. Mehmed'in (1451-1481) sultan olduğu dönemde bu sayı 8-10 bine yükseldi. Bu güç sayesinde Osmanlı sultanı her zaman uc beylerinden daha güçlü idi. Üstelik sınır bölgeleri ne zaman güçlü bir düşman saldırısına uğrasa sultan bu merkezi kuvveti müdahale etmek için kullanabilecek ve Kosova Muharebesi (1389) ve Niğbolu Savaşı'nda (1396) olduğu gibi son darbeyi vurabilecekti. Ayrıca bu kapıkulları sultanın emirlerini ve düzenini güçlendirmek için yasak-kulu adı altında eyaletlerde bulunmaktaydı.[27]

Yeniçeriler kapıkullarının sadece bir bölümünü teşkil ederlerdi. 14. yüzyıl gibi erken bir tarihte sultanın kulları sadece merkezde bulunan askeri gücü değil, aynı zamanda eyaletlerdeki timar sahibi sipahilerin de

25 H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, 149-150.

26 "Ghulam," *EI²*.

27 *Kanunname-i Sultâni ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956, 2-5, 8-12, 20-24, 30, 32, 36, 39, 40, 45.

büyük bir kısmını oluşturmakta idi. Saray hizmeti içinde ve dışında belli görevlerde bulunduktan sonra sarayda eğitim almış olan kullar, İmparatorluğun dört bir köşesine timar sahibi, subaşı, sancak beyi ve beylerbeyi olarak gönderilmekteydi, yani sultanın siyasi ve mutlak hakimiyetini vücuda getiren asker idarecilerdi.[28] İmparatorluk idaresinde kulların yaygın olarak kullanılması I. Bayezid döneminde başladı. Tüm makamlar arasında en üst olan, veziriazamlığı, II. Mehmed'in kullara vermesiyle süreç tamamlandı. Kısaca, merkezi ve mutlak yönetimin güçlenmesi kul sisteminin gelişmesine paralel gerçekleşti. Diğer Müslüman idareciler üzerinde Osmanlı sultanının üstünlüğünün sebeplerini sıralayan Kemâlpaşazâde, Osmanlı sultanının iktidarını kulları sayesinde her yerde ve mutlak olarak uyguladığını, ancak herhangi bir kulunun imtiyazlı bir konuma gelmesine müsaade etmediğini vurgulamaktadır.

Osmanlı sultanları, özellikle de I. Bayezid ve II. Mehmed tüm bölgelerdeki yerel hanedanları ve feodal lordları ortadan kaldırmaya ve tüm yerel imtiyazları ilga etmeye özen gösterdiler.[29] Balkanlar'da, kendilerini korumakta aciz oldukları anlaşılan prensler ve lordlar ile iş birliği yapmayan köylü sınıfları zimmî statüsünde Osmanlıların tebaası oldular. Eski yerel askeri sınıflar ve manastırlar da aynı şekilde, sahip oldukları *pronoia* ve *charistia* haklarını garanti altına alan yeni merkeziyetçi sisteme kendilerini bağlamayı daha güvenilir buldular. Kısaca, Osmanlı merkeziyetçi idaresi Balkanlar'da odak güç olarak hareket etti ve buralarda eski imparatorluk geleneklerini canlandırdı. Ayrıca sürekli artan sayıda gazi, ulema ve toprağa muhtaç köylü, bu güvenilir ve sürekli yayılan kuvvetin hizmetine girmek için Anadolu'dan göç etti. Üstelik II. Mehmed'in kardeş katli ile ilgili Osmanlı geleneğini bir hüküm ile kanunnâmesine dahil etmesi ve 16. yüzyıl sonundan itibaren şehzadelerin sancağa gönderilmesi ile ilgili geleneğin ilga edilmesi mutlakıyetçi merkezi idarenin kurulması yönünde dönüm noktalarıdır. Böylece hükümdarlığın hâkim olan ailenin tüm fertlerine aynı şekilde ait olduğuna dair eski Türk Hakimiyet geleneği, Osmanlı sarayında bir hükümdara bağlı olan kutsal ve bölünmez eski doğu hakimiyet düşüncesine yerini bıraktı.[30]

Ancak 16. yüzyılın sonundan itibaren mutlak idarenin dayandığı güç, yani saray eşrafı ve kapıkulları etkilerini o kadar çok arttırdılar ki, devleti kendi kontrolleri altına aldılar. 1018/1600 yıllarında Yeniçerilerin

28 H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600*, London 1995, 76-188.

29 H. İnalcık, "L'Empire Ottoman," *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985, 85-87; "The Rise of the Ottoman Empire," *Cambridge History of Islam*, I, 295-305.

30 H. İnalcık, "The Ottoman Succesion and its Relation to the Turkish Concept of State," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, 60-61.

sayısı yaklaşık 35-50 bine ulaştı, hatta 1622 yılında Sultan II. Osman'ı katlettiler. Kapı-kullarının devlet içinde mutlak gücü ele geçirmeleri ve eyaletlerdeki vergi kaynaklarını kendi kullanımlarına tahsis etmeleri karşısında eyalet orduları şiddet yolu ile bunlara karşı koymaya başladılar ve 1625 yılında bir dönem için Abaza Mehmed Paşa[31] kumandasındaki ordu Anadolu'da kontrolü ele geçirdi. Bu yetki krizi 1656 yılında Köprülü Mehmed durumu kontrol altına alıncaya kadar devam etti. 17. yüzyılda, sayıları başkentte ve eyaletlerde aşırı derecede artan ve bir tür milis kuvveti teşkil eden Yeniçeriler, IV. Mehmed ve III. Ahmed'i tahttan indirdiler. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ile Padişah ve Saray, devlet meselelerinde bağımsız bir yetkiyi yeniden tesis edebilmiştir. Sadece Yeniçeri ordusu değil, aynı zamanda kul sistemini teşkil eden diğer unsurlar da 17. yüzyılda orijinal yapılarını değiştirdiler.[32] Devletin gerileme sebeplerini ve hâkim olan genel kargaşayı araştırırken Koçi Bey, bu kul sisteminin bozulmasını liste başına koymaktadır.

Son olarak toprak mülkiyeti sistemi üzerinde durmalıyız. Yakın Doğu'daki diğer imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da merkezi idarenin sosyal ve ekonomik yapısının devlet tarafından tüm araziler üzerinde yakın kontrolünü sağlayan özel bir toprak sisteminin olduğunu söylemek doğrudur.[33]

Devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı merkezi idarenin sosyal düzeni, devlet politikasının hedeflerine uygun olarak kontrol etmesini ve vergi gelirlerini bu hedeflere ve hareketin ihtiyaçlarına uygun olarak taksim etmesini mümkün kıldı. Osmanlı öncesi dönemlerde de aynı şekilde, Selçuklu ve Bizans imparatorluklarında devletin toprak üzerindeki kontrolü İmparatorluğun sosyal ve siyasi yapısını belirlemişti. Bu imparatorlukların gerileme dönemlerinde toprak ve köylü yerel memurların ve soyluların kontrolü altına girmişti. Fetih gerçekleştiren bir güç olarak, genişleme döneminde Osmanlı İmparatorluğu, ziraat arazisi üzerindeki devletin mülkiyet hakkını her zaman ve her yerde uygulayabilmekteydi. Kural olarak, dini ve dünyevi olmak üzere her iki eski toprak sahibinin hakları ilga edildi ve yeni fethedilmiş bölgelerin yanı sıra daha sonraları ziraata açılan araziler de devletin kontrolü altına alındı.

Gerçekte bu üç kademeli bir toprak mülkiyeti sistemi idi. Toprak mülkiyeti hakkı devlete aitti; köylünün toprağı, daimî kiracı olarak kullanma hakkı vardı; bu ikisinin arasında, timar sahibi ve devletin temsilcisi olarak sipahi devletin haklarının ihmal edilmediğini gözetlemekle

31 "Mehmed Paşa," *İA*.

32 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," dipnot 5.

33 İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 103-154.

yetkili idi. Sipahi başlıca toprağa ait vergileri toplayan ve toprağın boş bırakılmasını önlemek için çıkan kanunları uygulamakla görevli kişi idi. Sipahi devlete karşı bazı askeri görevler ile yükümlü idi ve tahsil ettiği bazı vergileri kendi ücreti olarak tasarruf etmekteydi. Para ekonomisinin tamamen gelişmemiş olduğu devletlerde, devletin en önemli mali kaynağını teşkil eden ürün şeklindeki vergiler, iltizam ile toplanabilmekte idi. İltizam sistemi merkezi hazine için ürün şeklinde toplanan vergilerin nakde çevrilmesine imkân vermekte idi. Ancak gaza devleti olarak büyük sayıda asker ihtiyacı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda ürün şeklinde toplanan vergiler iltizama verilmedi ve köylere yerleştirilen sipahileri desteklemek maksadıyla timar olarak tahsis edildi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti sistemi, vergi sistemi ve askeri örgütlenme iç içe girmiş bir bütün teşkil ettiler.

Bizans İmparatorluğu ve Balkan devletleri gibi *Darü'l-Harb*'e ait fethedilmiş bölgelerde bu sistemi uygulamak, Osmanlılar için zor olmadı. Fakat Osmanlı fethinden önce toprağın mülk ve vakfa dönüştürüldüğü ve bu kayıtların Şeriat'a uygun olarak tanzim edildiği Anadolu topraklarında bazı geri adımlar atılmalıydı.[34] Toprak sipahileri, eşkinci sistemi altında devlete asker sağlamak zorundaydılar. I. Bayezid (1389-1402) döneminde devletin bu tür araziler üzerindeki kontrolü arttı. Bu olay muhtemelen Bayezid'in Anadolu'da sevilmemesinin en önemli sebeplerinden biridir. Bayezid'in hükümdarlığından II. Mehmed'e kadarki süre bu bakımdan bir hoşgörü dönemi idi. Bu dönemde vuku bulan iç kargaşalar merkezi idareyi Rumeli'nin yanı sıra Anadolu'daki tesirli liderlere büyük mülkler tahsis etmeye sevk etti. Bu mülklerin devlet tarafından müsadere edilmelerine karşı bir önlem olarak, genellikle sahipleri tarafından aile-vakıflarına dönüştürüldü. Fakat daha fazla asker ihtiyacı sebebiyle Fatih Sultan Mehmed, bu arazilerin çoğunu devletin mülkiyeti altına aldı. Maksadını aşan ve Osmanlı hükümdarları tarafından geçerli hale getirilmemiş vakıfları, yetkisini kullanarak ilga etti. Bunları devlet hesabına müsadere etti ve timar olarak yeniden taksim etti. Bu reformun bir sonucu olarak 20 bin (?) köy ve mülk yeniden devletin mülkiyetine geçti.[35] Bu hareket özellikle ulemanın Sultan aleyhine dönmesine sebep oldu. Ölümü üzerine çok şiddetli bir tepki vuku buldu ve müsadere etmiş olduğu arazilerin büyük bir kısmı eski sahiplerine ve vakıflara iade edildi. Ancak bu eski gidişatın yeniden eski halini almasından çok önce değildi: Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında asker ihtiyacı, nüfusun artışı ve yeni arazilerin geniş bölümlerinin ziraata açılması, bölgede devlet arazisinin

34 İnalcık, 126-131.

35 "Mehmed II," *İA.*

büyük ölçüde artmasına sebep oldu. Bu ilave araziler ile ilgili kayıtlar, *ifrazat* kaydı ile dönemin tahrirlerini doldurmaktadır.

16. yüzyılın sonundan itibaren, İmparatorluğun taşra bölgelerinde, aynı zamanda ziraat ve toprak mülkiyeti sisteminde olmak üzere sürekli ve büyük bir kriz meydana geldi. Bunun başlıca sebepleri ilk olarak, yaklaşık 1580'den itibaren daha ucuz gümüş paranın Batı Avrupa'dan akışı ve bunun sonucu olarak Osmanlı maliyesini, İmparatorluk ekonomisini ve idareci mekanizmayı kargaşaya sokan enflasyondur.[36] Aniden timarlar değerlerini kaybedince sipahiler çeşitli kanundışı yollarla köylülerden zorla daha fazla gelir sağlamaya çalıştılar. İkinci olarak bu dönemde fetih hareketinin duraklaması -gerçekte gerilemesi- mevcut timarları tasarruf etmek için adayların çoğalmasına ve bunların sahibi olmak için rekabetin şiddetli olmasına yol açtı. Üçüncü olarak Kapı-kulları timar arazilerini özel mülkleri olarak kendilerine mal etmeyi başarıyor ve timar eksikliğini daha da vahim hale getiriyorlardı. Sonuç olarak, birçok topraksız asker ve işsiz ücretli asker kumpanyaları, sekban ve sarucalar köy ve şehirleri eşkıya çeteleri olarak tahrip etmeye; daha sonraları liderler etrafına toplanarak daha da büyük bir güç teşkil ederek, kendilerine karşı gönderilen devlet ordularını dahi mağlup etmeye başladılar. Bu isyanlar genelde Celali İsyanları olarak bilinmektedir.[37] Bunları bastırmak için gönderilen Yeniçeriler de köylüleri talan eden ve üzen diğer çapulcu kuvvetinden daha iyi değillerdi. Sonunda sürekli savaşlar ve enflasyon devleti avarız -daimî ağır nakdi olarak alınan- vergisini tarh etmeye zorladı. Tüm bu şartlar, özellikle Anadolu'da, köylüleri toplu olarak topraklarını terk etmeye ve şehirlere göç etmeye veya eşkıya çetelerine katılmaya sevk etti. 1595-1610 yılları arasında özellikle güçlü olan bu hareket Osmanlı tarihçileri tarafından Büyük Göç olarak bilinmektedir. Aynı yıllarda, Rumeli'deki Hristiyan köylüler arasında da ilk ciddi isyan teşebbüsleri vuku buldu.[38]

Bu büyük kriz sırasında erken dönemlerin başarılarının üzerine inşa edilmiş olduğu kurumlar -yani timar sistemi ve toprak mülkiyeti sistemi- çöktü. Bu dönemde yaşamış Koçi Bey, "timar sahibi askerlerin yok olduğunu ve Kapı-kullarının tümünün güçlü olduğunu" ifade etmektedir. Devlet, eyaletlerindeki arazi üzerindeki kontrolünü kaybetti ve bunun

36 İnalcık.

37 Celali İsyanları ile ilgili bkz. M. Akdağ, *Celali İsyanları*, Ankara 1963; H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation...", dipnot 5.

38 I. Khasiotis, "Sull organisazione, incorporazione Sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli, dal XV metà del XIX sec.," *Epistimoniki Epetiris is Philosofikis scholis tou Aristoteliou Pamepistimiou*, 20 (1981); "The European Powers and the Problem of Greek Independence from the Mid-fifteenth through the Early Nineteenth Century," *Ellada: Istoria kai politismos*, Selanik 1981.

sonucu olarak bu topraklar büyük oranda Kapı-kullarının ve askeri sınıf ile ilişkileri olan yerel etkili şahısların ellerine geçti.

İmparatorluk arazisinin yarısını teşkil eden padişahın, daha doğrusu merkezi hazinenin, hassa toprakları genelde mukataa olarak mültezime verildi. Bu mukataaların büyük bir kısmı askeri sınıf mensupları tarafından tasarruf edildi. Daha sonraki yıllarda mukataaya ilaveten devlet arazisi üzerinde kontrol tesis eden bu sınıf, köylüler üzerinde hüküm süren eyalet soylularının, ayanların güçlenmesine sebep oldu.[39] Devlet, toprak üzerindeki kontrolünü yeniden tesis etmek için gerekli olan muntazam arazi tahrirlerini artık yapamamaktaydı. Bundan böyle toprağın hâkimi olan bu tesirli ayanlar, şahsen kendilerine bağlı askeri güçler barındırmaya başladılar. Timar sahibi askerler büyük ölçüde var olmadığından devlet, askeri güce sahip bu yerel liderleri imparatorluk ordusuna katılmaya teşvik etti ve birçoğuna paşa rütbesini verdi. 18. yüzyılda İmparatorluğun her yerinde makata'aya ait büyük arazi parçalarını ve güçlü orduları kontrol eden yerel hanedanlar güç kazandılar. Bu dönemde İmparatorluğun Avrupa'dakine benzer bir feodalleşme sürecinden bahsedebiliriz. 18. yüzyılın sonunda merkezi İmparatorluğun varlığı sona erdi. II. Mahmud'un yeni bir ordu kurup, yerel ayanların birer birer etkisini azaltmasıyla, en azından Anadolu ve Rumeli'de merkezi idarenin hakimiyetini bir ölçüde tanıyan bir imparatorluğu yeniden tesis etmek mümkün oldu.

Buraya kadar, Osmanlı tarihinin en önemli yönleri olarak mütalaa ettiğimiz gelişmeleri, yani gaza, dış dünya ile güç ilişkisi, merkezi otorite ve son olarak İmparatorluğun sosyal yapısının temeli olarak toprak mülkiyetini anlatmaya çalıştık.

39 H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, London 1977, 27-52.

II

ÂŞIKPAŞAZADE TARİHİ NASIL OKUNMALI?

Âşıkpaşazade'nin Hayatı ve Eseri Üzerine Notlar

ÂŞIKPAŞAZADE, kroniğinde şeceresini "Ebu'l-Vefâ halifelerinden Baba İlyas oğlu Muhlis Paşa oğlu Âşık Paşa oğlu Bali oğlu Selman oğlu Yahya oğlu Derviş Ahmed Âşıkî" olarak verir.[1]

Âşıkpaşazade'nin imzasını, 1 Rebiülevvel 891/12 Ocak 1491 tarihli Hacı Bey *mülknâmesinin*[2] altında, "Fahrü'l-meşâyih Ahmed b. Âşık Paşa" olarak görüyoruz. Belgede, onun isminden önce, '"Umdetü'l-Evlâdi'r-Resûl Mevlânâ Seyyid Velâyet b. es-Seyyid Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî" olarak gösterilen Seyyid Velâyet'in ismini bulmaktayız. Kazasker Mevlânâ Vildan Efendi'nin ismi ise, onların isimlerinden önce gelmektedir. Bu belge, Âşıkpaşazade'nin o tarihte hâlâ hayatta olduğunun kesin kanıtıdır. Âşıkpaşazade, ailesinin üyelerinin hepsinin Âşıkî olarak anıldıklarını, hepsinin Osmanlı sultanlarının hâkimiyetleri altındaki topraklarda

1 Çiftçioğlu Nihal Atsız tarafından bir araya getirilen erken dönem Osmanlı kroniklerini (*Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, 91 vd., 188) kullandık; Atsız, neşrinde, Âli tarafından daha önce yayımlanan *Âşıkpaşazade Tarihi*'ni (İstanbul 1332 H.) ve F. Giese tarafından yayımlanan nüshayı birleştirmiştir; krş. aynı yazar, "Die verschiedenen Textrezensionen des 'Âsiq pasazâde bei sienen Nachfolgern und Ausschreibern," *Abb. der Preuss. Ak. der. Wiss, Phil.-Hist. Klasse, Nr.* 4; bu yayınlardan hiçbirisi yeterli olmadığı için, uygun tashihleri yapılmış yeni bir tenkitli baskıya mutlaka ihtiyaç vardır (işte bazı yanlış okuma örnekleri: "Gerekdûr yâr u hemdem ü münasib" (s. 98) (*mûnasib>musahib*); "Bunun üstadını buldumdu hakdan" (buldımdı>bildimdi); "Osman Gazi yerlû yerinde kondı" (s. 105) (kondı>kodı); "Bu Tatar'a gerçe ve and verdük" (s. 108); baskılar "amma Tatar and bekler ta'ife olmaz" cümlesini atlarlar (krş. Neşrî, Unat-Köymen neşri, 124). M. F. Köprülü ("Âşıkpaşazade" İA, I), Âşıkpaşazade hakkında zamanına kadar bilinenleri özetler. Diğer yandan, kesin olarak tamamen Âşıkpaşazade tarafından yazılan şiirler, onun inançlarını ve görüşlerini yansıtan şeyler oldukları için ayrıca incelenmelidir. Bununla birlikte, bu şiirlerdeki ana fikir, hanedanın yüceltilmesi olarak görülmektedir.

2 Bayezid'in altın tuğrasını taşıyan nefis orijinal tomar, şimdi bizim tasarrufumuzdadır. Cahit Öztelli'den yirmi beş yıl önce satın aldım. Bu *mülknâme*yi yayına hazırlıyoruz.

doğup yaşadıklarını ve Osmanlı hanedanının onlara her zaman ihsanlarda bulunduğunu söyler.

Görünüşe göre, Âşıkpaşazade'nin doğup yaşamış olduğu Çorum yakınındaki Mecidözü'nde bulunan Elvan Çelebi Zaviyesi,[3] 1402-1413 yıllarında, Osmanlı tahtı için kardeşlerine karşı mücadeleye giriştiği sırada, Mehmed Çelebi'nin karargâhı bölgesinde bulunuyordu. I. Mehmed'in bölgedeki mahalli Türkmen beylerinin ve dervişlerin desteğini kazanmadaki başarısı, saltanat davasında kardeşlerine karşı nihai zafere ulaşmasında önemli bir faktör olarak görünüyor. Danişmendlilerden beri yoğun olarak Türkmenlerle meskûn bulunan bu bölgede, içlerinde Elvan Çelebi'nin de bulunduğu *babaî* dervişleri, bilhassa güçlü bir nüfuza sahip olmuş olmalılar. I. Mehmed, kardeşi Musa ile son karşılaşması dolayısıyla 1413'te Bursa'dan ayrıldığında, Âşıkpaşazade hastalığı yüzünden kendisine refakat edememişti. Elvan Çelebi Zaviyesi'nden Bursa'ya giderken Geyve'de hastalanan Âşıkpaşazade, Sultan Orhan'ın imamı İshak Fakı'nın (Fakih) oğlu Yahşi Fakı'nın evinde kalmıştı. Burada, Yahşi Fakı, Âşıkpaşazade'ye I. Bayezid zamanına (1389-1402) kadarki olayları anlatan bir Osmanlı tarihi olan *Menâkıb-ı Al-i Osman*'ını armağan etmiştir. Âşıkpaşazade, I. Bayezid zamanına kadarki Osmanlı tarihini bu kaynaktan *"nakl"* ettiğini söyler.[4] I. Mehmed, zaferinden sonra Mihaloğlu Mehmed'i Tokat'ta hapsetmişti. Mihaloğlu, Çelebi Mehmed'e karşı, Rumeli'ndeki *uc* kuvvetlerinin lideri olarak Musa'yı desteklemişti. II. Murad, 1422'de amcası Sultan Mustafa'ya karşı Osmanlı tahtı üzerindeki çok önemli mücadelesinde, zamanın ünlü ruhani liderlerinin desteğini aradı ve Bursa'daki Emir Sultan'ın desteğini elde etti. Ayrıca, Tokat'ta hapis bulunan Mihaloğlu Mehmed'i de serbest bırakmıştı. Mihaloğlu, II. Murad'ın Ulubat Nehri üzerindeki karargâhına giderken,

---

3 Elvan Çelebi ve *zaviyesi* hakkında bkz. İslam Ansiklopedisi (bundan sonra *İA* olarak kısaltılacaktır), 701-708; S. Eyice, "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşa-oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi," *Türkiyat Mecmuası*, 15 (1969), 219-226; I. Mehmed için bkz. H. İnalcık, "Mehmed I," *EI²*.

4 Bkz. Âşıkpaşazade, Atsız neşri, 91, 106, 148; Yahşi Fakı'nın (Fakih) ailesi hakkında bkz. H. N. Orkun, "Yahşi Fakih," *Dergâh*, VII, 107 ve MOG, II, 320; V. L. Mènage, "The *Menâkıb* Yakhshi Fakih." Yahşi Fakı'nın ailesi, Orhan zamanından beri Osmanlı sultanlarının lûtfuna mazhar olmuştu: Barkan tarafından yayımlanan bir arşiv kaydı (*İÜİFM*, 11/2, 243), Yahşi Fakı'nın esas olarak Sultan Orhan tarafından bağışlanan Geyve'deki bir *vakıf* toprağını, büyükbabasından miras edindiğini göstermektedir; I. Bayezid ve I. Mehmed tarafından onaylanan *vakıf*, daha sonra Yahşi Fakıh'ın oğlu Mehmed adına II. Mehmed ve II. Bayezid'in berâtlarıyla teyit edilmişti. Yahşi Fakı'nın *Menâkıbnâmesi*, Türkmen veya Rum, muhtelif kökenli halk hikâyeleri ile gerçek tarihi bilgileri karıştırıp birleştiren bir türün, popüler destani (epik) üslubun özelliklerini taşıyor olmalıdır. Menâkıbnâmeler, sırf efsaneler olarak görülüp bir tarafa bırakılma yerine, gayretler, onlardan tarihi mesajları ve bilgileri ayıklayıp çıkarmaya yöneltilmelidir. Şikârî'nin Karamanlı hanedanına dair tarihi bu türün diğer bir örneğidir.

Çorum yakınındaki Mecidözü Köyü'ndeki (ki Elvan Çelebi Köyü olarak da bilinir) Elvan Çelebi Zaviyesi'ni ziyaret ederek Âşıkpaşazade'yi de yanına aldı. Elvan, Anadolu'daki önde gelen velilerden birisi olarak saygı görüyordu.[5] Anlaşılan, Âşıkpaşazade'nin genç Sultan'ın ordusunda bulunmasının, onun davasına destek teşkil edeceğine inanılmıştı. Bu durum, Âşıkpaşazade'nin o zamandan beri hanedanın özel iltifatına mazhar olduğunu gösterir.

Âşıkpaşazade, 795/1392-1393'te, görünüşe göre. Elvan Çelebi köyünde doğdu ve 1422'de Sultan II. Murad'a katılmak için Mihaloğlu'yla birlikte ayrılışına kadar burada, dervişler arasında yaşadı. Âşıkpaşazade'nin, Amasya ve Çorum yöresinde meydana gelen olaylarla, Yörgüç Paşa'nın 825-828/1422-1424 yılları arasında Amasya valisi olarak bölgede yürüttüğü faaliyetler hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler,[6] Âşıkpaşazade'nin bu sırada geri döndüğünü ve Elvan Çelebi Zaviyesi'nde yaşadığını akla getirmektedir. Âşıkpaşazade, II. Murad'ın bütün seferlerine katıldığını, Sultan hakkında yazdığı her şeyin kişisel gözlemlerine dayandığını söyler. 840/1436'da hac amacıyla Mekke'ye gitti; ertesi yıl yurda döndüğünde, kendisini Üsküp'te, gaza faaliyetlerinde bulunan ünlü uc beyi İshak'la birlikte görüyoruz. Onun İstanbul'a sonradan yerleşmiş olduğuna dair kesin bir delil bulunmamasına rağmen, görünüşe göre İstanbul kuşatmasında hazır bulunmuştu. Fatih Sultan Mehmed, başlangıçtan beri hanedanının şiddetli rakibi olan Karamanlıların Baba İlyas'ın torunlarıyla birlikteliği dolayısıyla,[7] İstanbul'un fethinden sonra, Âşık Paşa'nın kalabalık ahfadını özellikle memnun etmiş olmalıdır.

Fatih Cami vakfiyesine göre,[8] 861/1457'de Âşıkpaşazade'nin evi Unkapanı Çarşısı'nda, ünlü âlim ve İstanbul'un ilk kadısı Hocazâde'nin evinin bitişiğinde bulunuyordu. Bu belgede, kendisi "Âşık Paşaoğlu el-Hâcc Ahmed" olarak zikredilir. Öyle görülüyor ki, onun Unkapanı Mahallesi'ndeki bu geniş evi, daha sonra, hazineye yıllık 48 akçe bir bedel ödemek suretiyle *mukataa* olarak kullanan Kürkçübaşı'nın tasarrufuna geçmiştir. Bu detay, söz konusu evin aslında bir Bizans yapısı olduğunun delili olarak değerlendirilebilir. Âşıkpaşazade'nin, Unkapanı yakınındaki Üskübî Mescidi civarında başka bir evi daha vardı. Aynı şekilde, Saru Demirci Mahallesi'nde de başka bir evi bulunuyordu ki, bu ev,

---

5 Eyice, 212; yeni çıkan bir eser için bkz. A. Y. Ocak'ın aşağıda 39. dipnotta zikredilen Elvan *Menâkıbı*'na yazdığı giriş.

6 Âşıkpaşazade, Atsız neşri, 166-171; krş. H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, İstanbul 1927, 198-201.

7 Ocak, *Menâkıb* (Metin: Âşıkpaşazade, 841/1437'de Mekke'den dönerken Konya'da *Zeyniyye* şeyhi Abdü'l-Latîf-i Makdisî'yi ziyaret etmişti.

8 *Vakfiye*nin çeşitli nüshaları için bkz. H. İnalcık, "İstanbul," *EI*², IV, 244. 16. yüzyılda Âşıkpaşazade'den söz eden Türkçe bir *vakfiye* nüshası için bkz. *Fatih Mehmed Vakfiyeleri*, Ankara 1938, 79-81, 127, 232.

926/1519-1520'de Veziriazam Pirî Paşa'nın tasarrufuna geçmiş ve onun tarafından vakıf olarak tahsis olunmuştu.[9]

1470 tarihli başka bir vakıf kaydına göre,[10] Âşıkpaşazade'nin, Galata'nın ticaret bölgesinde depoları (mahzenler) ve dükkânları bulunuyordu. O, örneğin, fetihten beri devlet mülkiyetinde bulunan Galata'da Elhac Hamza Mahallesi'nde bir dükkân için Sultan'ın hazinesine ücret *(mukataa)* ödemek mecburiyetinde idi. Bu belgelerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Âşıkpaşazade, İstanbul'da ve Galata'da muhtelif emlâke sahipti ve bunlar için hazineye ücret ödemekteydi.

İstanbul vakıflarına dair resmi bir defterde,[11] II. Mehmed'in hükümdarlığı sırasında yaşamış olan Mimar Sinan-ı Atik'in [Eski] adını taşıyan mahallede Eski Saray (Saray-ı Atik) harem ağası Hüseyin Ağa tarafından yaptırılan bir mescid ve bir zaviye, "Âşık Paşa Mescidi ve Zaviyesi" adıyla kaydedilmiştir.

908/1502'de Hüseyin Ağa, İstanbul ve Galata'daki evlerden ve dükkânlardan oluşan yeni vakıflar eklemişti.

Âşıkpaşazade tarihindeki son olayın 908/1502'de gerçekleşmesi ve yeni vakıfların aynı yılın Kasım ayında yapılmış olmasını göz önünde tutarak kendisinin 1502'de öldüğü tahmin edilebilir.

Anonim bir kronik yazarı, Ede-Balı'ya dair verdiği bilginin kaynağı hakkında şöyle der:[12] "Bu bilginin kaynağı, çok yaşlı, yüz yaşlarında olan Ahmed Âşıkî adlı bir derviştir. O, sultanımızın (II. Bayezid) zamanına kadar yaşadı. Onun soyu içerisinde Baba İlyas, Muhlis Paşa, Âşık Paşa ve Elvan Çelebi gibi meşhur şahsiyetler bulunmaktadır." Âşıkpaşazade, Mimar Sinan Mahallesi'ndeki zaviyenin şeyhi idi. Ancak 876/1471 yılından itibaren Âşık Paşa Zaviyesi, 1260'ta bir grup Türkmen oymağı ile Dobruca'ya göç etmiş olan ünlü Türkmen Baba Saltuk'un adını alarak, Baba Saltuk Zaviyesi (veya Mescidi) ismiyle anılmaya başladı. Âşıkpaşazade'nin, zaviye çevresindeki odaları işgal eden dervişleriyle birlikte, yerleşmek için burayı tercih etmesi ilgi çekicidir.[13] Zaviyenin şeyhi, 963'ten itibaren günlük beş akçe ücret almaktaydı.

---

9 *Ayasofya Evkâfı Defteri*, 926 H. tarihli. Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Kitapları, no. 64, İstanbul, 227; 1460'lardaki Unkapanı, Üskübî (Üsküblü), Mimar Sinan ve Saru Demirci (Saru Timurcu) mahalleleri için bkz. E. H. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri*, Şehrin *İskânı ve Nüfusu*, İstanbul 1958'deki harita.

10 Bu özel *vakfiye* için bkz. Dipnot 8.

11 İstanbul *Vakıfları Tahrir Defteri*, 953/1546 tarihli, neşr. Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, İstanbul 1920, no. 1434, 1480, 1626-1645,1713, 2510.

12 MS, *Bibliothèque Nationale*, Supplèment turc., Paris 1047, 6b-7a.

13 1012/1603'te Âşık Paşa Zaviyesi'ne dair resmi referanslar için bkz. Barkan ve Ayverdi, 176; zaviyenin tasviri için bkz. R. E. Koçu, İstanbul *Ansiklopedisi*; Baba Saltuk'un Kalenderî/Abdal şeyhler ve Babaîlerle ilişkisi için bkz. A. Y. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler, (XIV- XVII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992, 69-74.

Âşıkpaşazade'nin damadı Seyyid Velâyet'e ait geniş *hânikâh* aynı mahallede bulunuyordu. İstanbul vakıfları tahrir defterinde,[14] Âşıkpaşazade'nin kızı ve Seyyid Velayet'in eşi tarafından yapılan Cemâziyelâhir 934/Mart 1528 tarihli bir vakıf kaydı vardır. O, muhtaç durumdaki medrese talebesinin kullanabilmesi için Âşık Paşa Zaviyesi'nin iç avlusunda sekiz oda (hücre) yaptırmıştı. Bunlara ve *hânikâh*a, içlerinde Sufî Sultan Hatun olarak da tanınan Fatma Sultanın bulunduğu muhtelif kimseler tarafından zengin vakıflar tahsis edilmişti.[15] Âşıkpaşazade'nin kızı, Cemâziyelâhir 907/Kasım 1501 tarihli vakfiyesinde. Cuma geceleri, Kur'an okuyucularının ve dervişlerin *(zahir)* Seyyid Velâyet'in huzurunda toplanmalarını ve dua etmelerini şart koşmaktadır. Mescidin *nezâreti* Şeyhin kendisine verilmişti. 1546'da bu görevi, Seyyid Velâyet'in oğlu Mustafa Çelebi yürütmekteydi.[16]

Seyyid Velâyet, sultanın sarayında "dâmâd-ı veled-i Âşık Paşa" olarak tanınıyordu.[17]

Âşıkpaşazade'den söz eden arşiv belgelerinden,[18] "Veled-i Âşık Paşa"nın, aynı zamanda Fatih imâreti vakıflarının "cemaat-i müteferrika ve zevâyid-horân"ının üyesi olduğunu da öğreniyoruz. O, 6 Rebiülâhir 897/6 Şubat 1492'de günlük yedi akçe ücret almaktaydı (başka bir deyişle, Âşıkpaşazade kendi zamanında, daha ziyade takma isim olarak kullandığı Ahmed Âşıkî veya *Veled-i Âşık Paşa* olarak tanınmaktaydı). Sarayda *müteferrika* olarak bilinen topluluk, vasal prenslerin, paşaların ve meşhur ulemanın oğulları gibi "seçkin kimseler"den oluşmaktaydı.

909/1503-1504'te Sultan II. Bayezid, İstanbul'un saygıdeğer dindar insanları arasında bulunan Âşık Paşa'nın [-zâde] oğlu Derviş İlyas'a ve "Veled-i Âşık Paşa'nın Seyyid damadı"na *sadaka* vermişti.[19]

Âşıkpaşazade'nin *Menâkıb-ı Âl-i Osman*'ı

Âşıkpaşazade, bir *Menâkıb-ı Âl-i Osman* yazarıdır. Bu tür menâkıbnâmeler, topluluklar tarafından askeri seferler sırasında, bozahanelerde veya diğer toplantı yerlerinde okunmak ve dinlenmek için düzenlenirdi.[20] Bir

14 İstanbul *Vakıfları Tahrir Defteri*, 278, no. 1644. Yayımcıların *müstefidin* şeklindeki okuyuşları, *müsta'idîn*, "istidat / kabiliyet sahipleri" olmalı.

15 İstanbul *Vakıfları Tahrir Defteri*, 275, no. 1629, 1630 ve 1631.

16 İstanbul *Vakıfları Tahrir Defteri*, 275, no. 1631, *Seyyid Velâyet* hakkında aşağıda dipnot 62.

17 *Defter-i Müsevvedât-ı İn'âm*, neşr. Ö. L. Barkan, *Belgeler*, IX-13 (1979), 329-350.

18 *Ö. L. Barkan*, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları," *İÜİFM*, 23/1-2(1963), 319; ayrıntılı bilgi için bkz. tıpkıbasım.

19 Ö. L. Barkan, "İstanbul Saraylarına Dair Muhasebe Defterleri," *Belgeler*, 1979, 329-350.

20 O. Köprülü, *Tarihî Kaynak Olarak XIV. ve XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Bazı Türkçe Menâkıbnâmeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1953. *Menkıbe* kelimesi, 15. yüzyıl Türkçesinde hem dini ve hem de din-dışı anlamda "kahramanlık/macera" anlamına gelmektedir.

yerde Âşıkpaşazade, bizzat gazilere hitap ederken şöyle seslenir:[21] "Hey gaziler, bu menâkıbı kim yazdum, vallâhi cemî'ine 'ilmüm yetişüp yazdum, sanmanuz kim yabandan yazdum." O, çeşitli vesilelerle, menâkıb kitaplarını inceleyip "hülasa" ettiğini veya bizzat görüp işittiği olayları yazdığını ileri sürer, "İnsanlar, Osmanlı sultanlarının kahramanlıklarını okudukları veya dinledikleri zaman, onların ruhlarına dua etsinler" der.[22] Âşıkpaşazade, 881/1476'da II. Mehmed'in, Boğdan Seferi için İstanbul'dan ayrıldığı sırada[23] eserine başlayarak, Arnavutluk'taki İskenderiye'nin 883/1478'de teslimine kadarki Osmanlı tarihini yazmıştı.[24]

Yukarıda kaydedildiği gibi, Âşıkpaşazade, bize erken dönem Osmanlı tarihine dair verdiği bilgilerle ilgili kaynağının, İshak Fakı oğlu Yahşi Fakı tarafından yazılan bir kronik olduğunu söyler. İshak Fakı, Sultan Orhan'ın imamı idi. Âşıkpaşazade'nin bize bildirdiğine göre, Yahşi Fakı'nın Osmanlı tarihine dair kayıp eseri, I. Bayezid zamanına (1389-1402) kadarki olayları içeriyordu; fakat Âşıkpaşazade, bunlara kişisel gözlemleri ile görüp işittiği şeyleri de *(bilüp işitdüğümden, bazı hallerinden ve mahallerinden)* eklediğini söyler.[25]

Âşıkpaşazade'den Osmanlı tarihini yazmasını isteyenler bir grup *aziz* idi. Aziz kelimesi, zamanın Türkçesinde genellikle dervişler için kullanılan bir terimdir. Bu sebeple, kendisini kitabını yazmaya teşvik edenler, her şeyden önce esas olarak *Vefâî* tarikatına mensup dervişler olmalıdır.

Âşıkpaşazade, gayesinin Osmanlı ailesinin kökenini *(neseb ve nesl, asl)*, asıl yurtlarını, göçlerini ve fetihlerini anlatmak olduğunu söyler. Fakat onun asıl hedeflerinden biri de ileride göreceğimiz gibi, Vefâî halifesi Ede-Balı'nın ve kendi ailesinin, Osmanlı hanedanının ortaya çıkmasında ve kurulmasında nasıl önemli bir rol oynadığını göstermek idi.

Âşıkpaşazade'nin eseri, seçkinler ile devlet arasında, Fatih'in, hükümdarlığı sırasında vergilendirme ve toprak tasarrufu konusunda aldığı köklü tedbirlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan şiddetli mücadeleyi

21 Âlî neşri, 35.

22 Atsız neşri, 200.

23 Atsız neşri, 114; II. Mehmed zamanında (1451-1481) yazan Âşıkpaşazade, eserinde (192) Çandarlı Halil aleyhindeki hikâyeleri tekrarlar; oysa II. Bayezid zamanında (1481-1512) yazan Neşri, Çandarlı ailesinin itibarını iade ederken, Âşıkpaşazade'nin hikâyelerine rağbet etmez, bkz. V. L. Mènage, *Neshri's History of Ottomans.*

24 Atsız neşri, 230.

25 Görünüşe göre, Âşıkpaşazade'nin 160 bölümden (*bâb*) oluştuğunu söylediği (254) tarihi, 883/1478 yılına kadar gelir ve 885/1480'de Rodos ve Otronto seferinden önce tamamlanmıştır (230). Daha sonra, II. Mehmed öldüğünde, 886/1481'de biyografilerle ilgili bölümü (230-249) eklemiştir. Kendisi de derviş olan Âşıkpaşazade, 908/1502'de, Şah İsmail'in Tebriz'i zapt edip Osmanlılar için bir tehdit haline geldiği sırada, "Erdebil sûfîleri"nin kökeni ile ilgili bir bölüm ekledi (252, 254); daha sonra çeşitli tarihlerde meydana gelen olayların tarihlerine dair son bölüm (*bâb*) eklenmiştir.

yansıtır ve bunlardan derinden etkilenmiştir. Âşıkpaşazade'nin, tarihine güçlü bir polemik karakter kazandıran bu mücadelelerin içinde bizzat yer aldığı söylenebilir. O, tartışırken olguları argümanları istikametinde sunmakta tereddüt etmez; Fatih'in politikalarını eleştirmek için Sultan'ın atalarını seçer; örnek olarak onların güzel faaliyetlerini ve politikalarını güçlü bir şekilde över. Onun kaynaklarından tarihi gerçekleri ve orijinal ifadeleri ayırabilmek için, kitabındaki bu tartışmalı konuları açık bir şekilde araştırmamız gerekir.

Bu konuların arka planını, Fatih döneminde gerçekleşen, devlet politikasındaki köklü değişikler oluşturur.[26] Fatih, İmparatorluk politikası için askeri güçlerini çoğaltmak ve gelirlerini artırmak istiyordu: Merkeziyetçi mutlak hâkimiyetini tesis etmek için direnç kabiliyeti bulunan grupların, bilhassa ulemanın ve eski "aristokrat" ailelerin güçlerini kırmaya girişti. *Ebu'l-Feth* veya *Kostantiniyyetü'l-Kübrâ* Fatihi olarak büyük karizmasına güvenen Mehmed, önce güçlü Çandarlı ailesini yönetimden uzaklaştırdı. Aynı zamanda, Rumeli'ndeki eski uc beyi ailelerini daha sıkı bağımlı bir hale getirmeyi başarmak oldu. Fatih, devlet işlerinde tam kontrolünü tesis etmek için, en önemli mevkilere sarayında yetişmiş *kulları* getirdi; devlet mâliyesinde Bizans'ın eski aristokrat ailelerinin üyelerini öne çıkardı. Başlıca devlet gelirlerinin mültezimleri olarak[27] bu kişiler, Âşıkpaşazade'nin en sert hücumlarının hedefi olacaklardır.

Fatih'in, yeni gelir kaynakları bulmaya yönelik gayretleriyle ilgili nazik konulardan birisi, *mukataa* veya İstanbul'un fethinin ardından hazine tarafından ele geçirilen Bizans ev ve arsalarına tahmil olunan kira idi.[28] Çağdaş tarihçi Tursun Bey, bize Sultan'ın konu hakkındaki anlaşmazlığa yol açan kararlarının, seçkinler ve bütün halk arasında nasıl yaygın bir hoşnutsuzluğa ve karışıklığa sebep olduğunu haber verir.[29] Âşıkpaşazade'nin bu tür emlâke sahip olduğunu ve bunun için hazineye kira ödediğini daha önce görmüştük. Âşıkpaşazade, bu tür mülklerin yeniden *mukataa* haline getirilmesi hususunda Rum Mehmed Paşa'yı suçlar[30] ve şöyle der:

---

26 Genel olarak bkz. H. İnalcık, "Mehmed II," *İA*, 75 (1969), 531-535.

27 H. İnalcık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the *Kanunname*, fonds turc ancien 39, Bibliothâque Nationale, Paris," *Der İslam*, 43/1-2 (1967), 154-157; H. İnalcık, "Greeks in the Ottoman Economy and Finances, 1453-1500," in *TO EAANIKON: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, II. Byzantinoslavica, Armenica, Islamica, the Balkans and Modern Greece, J. S. Allen *et alia*, New Rochelle-New York 1993, 307-319.

28 H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 23-25 (1969-1970), 231-240.

29 Tursun Beğ, *The History of Mehmed the Conqueror*, neşr. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis 1978, 53b-54b.

30 Âşıkpaşazade, Atsız neşri, 193.

"Sonra padişaha bir vezir geldi kim ol bir kâfirûn oğlıyidi. Padişaha gayetde mukarrib oldı. Ve bu İstanbulun eski kâfirleri ve vezirûn atası dostlarıyidi. Yanına girdiler kim: 'Hay! Neylersin' dediler. 'Bu Türkler gene bu şehri ma'mur etdiler. Senün gayratun kanı? Atan yurdını ve bizüm yurdumuzı aldılar. Gözümüze karşu tasarruf ederler. İmdi, sen hod padişahun mukarribisin' dediler 'İmdi cehd eyle kim bu halk bu şehirün 'imâretinden el çekeler. Ve gerü evvelki gibi bu şehir bizüm elümüzde kala' dediler. Vezir dahi eyidür: 'Bu şol mukata'a kim evvel konuşlar idi, anı gerü koduralum. Bu halk dahi mülkler yapmakdan çekileler. Bu şehir ol nesneyile gene haraba yüz duta. Âhır gene bizüm tayfamuz elümüzde kala" dedi. Bir gün bu vezir padişahun kalbine bir münasebet ile ilka etdi. Gene mukata'a ihdas etdürdi. Ve bu mugvî kâfirûn birisine bir adı Müslüman kul bile koşdılar. Ve bu mugvî kâfir her ne kim dediyise öyle etdi, anı yazdılar (...) Bu mukata'a sebebinden halk İstanbulun 'imâretinden kaçmağa başladılar (...) Ve bu şimdiki mukata'a kim vardur, mukarrer olmasına ol Rum Mehmed sebeb olupdur."

Âşıkpaşazade, gerçekte Sultan'a yararlı hizmetlerde bulunmuş, özellikle Rum adası Eğriboz'un fethinde faydalı olan ve aynı zamanda Üsküdar'da güzel bir cami yaptıran Rum Mehmed Paşa'ya karşı, tarihinde, her fırsatta düşmanca tutumunu ortaya koyar.[31] Âşıkpaşazade'ye göre, Rum Mehmed Paşa, Sultan'ın devlet ileri gelenlerine, ulemaya ve şeyhlere ihsanda bulunmasını engellemekten de sorumluydu. Âşıkpaşazade, onun hakkındaki düşüncelerini, en kindar kelimelerle şöyle bitirir: "Sonunda kendisini bir köpek gibi boğdular."

Fatih, saltanatının son yıllarında, özellikle 1473'te Uzun Hasan karşısındaki büyük zaferinin ardından, eski şeyh ailelerine ait yüzlerce zaviye vakıflarının da içinde bulunduğu, İmparatorluğunun her tarafındaki eski Türk ailelerinin ve dini grupların ellerindeki bütün *mülk* ve *vakıf* topraklarını yeni bir düzenlemeye tabi tutarak, toprak tasarrufunda köklü değişikliklere girişmekte tereddüt etmemişti. Maliye teşkilatının bir yöneticisi olarak iptal *(nesh)* ve yeniden düzenleme uygulamasının şahsen içinde yer alan Tursun Bey, yirmi binin üzerinde köyün,[32] mezraanın ve çiftliğin devlet hazinesi adına müsadere edildiğini ve bunların *timar* olarak orduya dağıtıldığını belirtir. Bu büyüklükteki bir uygulama, devrim niteliğinde bir düzenlemeydi ve bir bütün olarak Osmanlı toplumunu sarstı. Osmanlı politikasını derinden etkileyerek sonraki on yılların temel meselesi

31 Âşıkpaşazade, Atsız neşri, 216-218, 243.

32 29. dipnotta anılan *Tarih*, 28a; fakat başka bir yerde (169a), yürürlükten kaldırılan *mülk ve vakıfların* sayısı sadece 1.000 olarak verilir. İkinci rakam, yalnız köyleri dikkate almış olmalıdır.

haline geldi. Bu uygulamanın Osmanlı toplumundaki önemi, yüzlerce vakıf ve mülk toprağın daha önceki sahiplerine iade edildiğini gösteren II. Bayezid dönemi tahrir defterlerinde açıkça görülebilir. Gerçekten de Bayezid dönemi, Fatih'in bütün devlet işleri ve bilhassa toprak tasarrufuyla ilgili politikalarına karşı topyekûn bir reaksiyon oluşturmaktadır. Çağdaş eserlerde II. Bayezid, "Şeriatı ihyâ eden" veya ulemanın ve şeyhlerin geçim kaynaklarını iade eden birisi olarak övülür. Âşıkpaşazade, II. Bayezid'in, vakıf ve mülk köyleri eski sahiplerine iade etmesini âdil bir hareket olarak vurgular.[33] Onun belirttiğine göre, II. Bayezid, bu davranışıyla eski bidatlere ve *bâtıl* düzenlemelere son vermişti.

Hoşnutsuzluk ve protesto, geçim vasıtalarını ve zaviyelerinin vakıflarını kaybetmiş bulunan şeyhler ve dervişler arasında özellikle güçlü idi. Âşıkpaşazade'deki şu hikâye, bu çerçevede değerlendirilmelidir:

Âşıkpaşazade, bize, Osman Bey öldüğünde geride gümüş veya altın bırakmadığını; fakat sadece bir kaftan *(tekele)*, bir omuz heybesi *(yancuk)*, tuz kapları, kaşıklar, bir çift çizme, muhtelif atlar ve koyun sürüleri bıraktığını söyleyerek, onu bir çoban veya dervişle kıyaslanabilecek basit bir adam olarak tasvir eder.[34] Fatih Sultan Mehmed'in, seferlerini sürdürmek ve yeni başkentini tekrar inşa etmek için hazinesini doldurmaya yönelik sert mali tedbirleri, ülkeyi öyle bir sıkıntı altında bırakmıştı ki (Âşıkpaşazade'nin hayatı da bundan etkilenmişti), bu bakımdan, derviş tarihçimizin niçin böyle bir Osman Bey tasviri sunduğunu anlamak kolaydır. Şaşırtıcı olan şey, modern tarihçilerin, bunu yüzeysel bir şekilde ele alarak Osmanlı Devleti'nin başlangıcına dair teoriler inşa etmeleridir.

Ede-Balı ve Osman Gazi

Modern tarihçileri yanıltan diğer bir hikâye de Osman Bey ve Şeyh Ede-Balı arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Âşıkpaşazade, özel bir bölümde *(Bâb* 4), Osman Gazi'nin Şeyh Ede-Balı'nın evinde gördüğü rüyasını ve Şeyh'in bu rüyayı, Osman'ın nesline dünyada hâkimiyet nasip edileceği şeklindeki yorumunu anlatır. Böyle bir rüya, hanedanların kökeni ve meşrulaştırılması hususunda Orta Çağ edebiyatının bir "topos"udur. Fakat tarihi açıdan gerçek ve önemli olan şudur ki Âşıkpaşazade, bu rolü kendisinin de mensubu bulunduğu Vefâî tarikatının meşhur bir halifesine, Osman zamanında hakikaten yaşamış olan birisine vermektedir. Osman'a Allah'ın lütfunu ifşa eden Ede-Balı, ona "... 'Oğlum Osman! Sana muştuluk olsun kim Hak Teâlâ sana ve neslûne padişahlık verdi. Mübârek olsun' der. Ve

33 İnalcık, "Mehmed II," *İA*, VII, 533.

34 Atsız neşri, 115. Âşıkpaşazade (232-234, 247), altın ve gümüşle dolu büyük bir hazine toplayan bir hükümdar aleyhinde bunu ileri sürer.

'benüm kızum Malhun senün helâlün oldı' der." Gerçekten, Tanrı'nın bir insana hükümdarlık lütfetmesi ve bunu mübarek bir zat, bir şaman veya aziz aracılığıyla bildirmesi inancı, Orta Asya Türk-Moğol geleneğine kadar geri gider. Rakip hanedanların -Timurlular, Kadı Burhaneddin ve özellikle Karamanlılar- meydan okumalarına muhatap olan Osmanlı sultanları, geleneğin gerektirdiği gibi, otoritelerinin ilahi kökenini vurgulamak zorunda hissetmişlerdi. Âşıkpaşazade, böyle bir görevin Ede-Balı tarafından yerine getirildiğini göstermeye çalışır. Fakat Ede-Balı kimdi?

Âşıkpaşazade'nin Ede-Balı hakkında verdiği biyografik bilginin tamamı şöyledir:[35]

"Ede Balı yüz yigirmi yaş yaşadı. Ve iki avrat aldı: Biri yiğitliğinde ve biri pîrliğinde. Ve evvelki hatununun kızını Osman'a verdi. Ve pîrliginde aldugı hatun Tâceddîn-i Kürdî kızıyidi. Hayreddin bacanak oldı. Bu menâkıbı Ede Balı oğlı Mahmud Paşa'dan işitdüm Sultan Murad'un babası Sultan Mehmed zamanında. Ve hem ol Mahmud Paşa yüz yaşından ziyade yaşamış idi." Daha sonra, Osman Bilecik'i fethettiğinde, "Kayın atası Ede Balı'ya Bilecük hâsılın timar verdi."

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre,[36] Osman zamanında, ondan lütuf ve ihsan görmüş 'Ede' adlı bir Şeyh gerçekten vardı.

Bilecik'teki 'Ede' zaviyesinin vakıf kayıtları şöyledir:

892/1487 tarihli kayıt:

"Kozağaç köyü Osman Bey tarafından verilen bir vakıftır; önceden Ede oğlu Mahmud Paşa'nın tasarrufunda idi; şimdi Şeyh Mehmed'in tasarrufundadır: 17 hane (8 *çift*). Kezâ [vakıflar arasında] Sögüd'de yaşayan üç gayrimüslim köle, yine Osman tarafından verildi: 4 hane (3 çift).

Gelirler		
	Müd	**Kıymet (akçe olarak)**
Buğday	20	1.000
Arpa	1	450
Nohut		30
Çift ve koyun resmi		60
Pamuk öşrü		100
Cizye		40
Toplam		1.680

Bir müd 512 kg eşittir.

35 Atsız neşri, 96, 105; krş. Taşköprülüzâde, Şaka'ık, bkz. aşağıda dipnot 61.

36 *Ö. L. Barkan ve E. Meriçli (haz.), Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I, Ankara 1988, 282. Orijinal kayıt: "Karye-i Kozagaç ki vakıfdır, Osman Beg'den, mezkur Ede oğlu Mahmud Paşa tasarruf iderdi. Şimdi oğlu Şeyh Mehmed tasarruf ider.* [Hane: 17 (çift 8)]. *Ve Söğüd'de üç gavur var, vakıfdur, Osman Beğ'den* [Hane: 4 (çift 3)]."

1521 tarihli kayıt:*

Kozagacı köyü, Orhan Bey tarafından Ede Şeyh zaviyesine verilen bir vakıftır; Kirmasti için hazırlanan tahrir defterinden alınan kayıtta, köy Ede Şeyh oğlu Mehmed'in tasarrufunda bulunmaktadır. Önceki tahrir defterinde, kendisinin sultan tarafından verilmiş bir berâta sahip olduğu belirtilir. Berât'ta, mezkûr Mehmed'in söz konusu zaviyenin şeyhi olduğu, adı geçen köyü *vakıf* olarak tuttuğu ve vakıf senedinde zaviyeye gelip giden yolculara hizmet etmesinin şart koşulduğu ifade edilir. Vakfedilen gayrimüslim kölelerin çocukları, hâlâ *vakıf* köyünde Hristiyan olarak yaşamakta, 200 akçe cizye ödemektedirler.

15. yüzyılın sonuna doğru 298 akçe geliri bulunan Kozca mezraası, Osman Bey tarafından verilmiş Ede zaviyesinin vakıf mülkü idi. Mezraa, Kozagaç köylülerinin buraya gelip yerleşmeleri ile köy haline dönüştü.

Yukarıdaki kayıtlardan, Ede'nin torunu Şeyh Mehmed'in II. Mehmed'in hükümdarlığı sırasında hayatta olduğunu, vakıf eminliğinin daha sonra Mümin Dede (veya Fakih) adlı birine geçtiğini öğreniyoruz. Görünüşe göre, Ede'nin nesli 1521'de sona ermişti. 1573'ten itibaren köy halkı bir mezraada yerleşmek için köyü terk etmiştir. Terk edilen Kozagaç arazisi, daha sonra bir grup piyade (yaya) milis tarafından ekilmiştir.

Resmi kayıtlarda, *Ede-Balı* yerine sadece 'Ede' ismini görüyoruz. *Ede* veya Ede-Balı'nın[37] aynı şahıs olduğu, Şeyh Mahmud'un I. Mehmed zamanında (1402-1421) yaşadığını söyleyen Âşıkpaşazade tarafından Ede-Balı'nın oğlu olarak anılmasından açıkça anlaşılmaktadır. Âşıkpaşazade, gençliğinde Mahmud'la görüşmüş, Ede-Balı ve yakınları hakkında bilgi toplamıştı.

Bu sebeple, Ede-Balı'nın aile şeceresi şu şekilde tesbit edilebilir:

(Osman veya Orhan zamanında yaşayan) Şeyh Ede-Balı veya Ede Şeyh,

(Orhan ve I. Mehmed zamanında yaşayan) Şeyh Mahmud Paşa,

(II. Mehmed ve II. Bayezid zamanında yaşayan) Şeyh Mehmed.

Kısacası, resmi kayıtlar, Ede Şeyh olarak da tanınan Ede-Balı'nın Bilecik'te bir zaviyesinin olduğunu; bu zaviye için Koz-ağacı (Kozağaç) köyünü ve Söğüd kazasındaki Kozca mezraasını Osman Bey'den vakıf olarak aldığını teyit etmektedir. Bununla birlikte, bu kayıtlarda, Ede-Balı'nın Osman

---

* Orijinal Kayıt: "*Karye-i Kozağacı, vakıfdır, Orhan Beg'den Ede Şeyhi Zaviyesi'ne, şimdiki halde Ede Şeyh oğlu Mehmed tasarruf ider, deyû naklonulmuş 'an Defter-i Kirmasti* (...) *Mezkûr Şeyh Mehmed, zaviye-i mezkûrda şeyh* olub, *zikrolan koyu vakfiyet üzere tasarruf idüb, şart-ı meşîhatin yerine getürûb âyende ve revendeye hizmet ide, deyû ellerinde* [*padişahımız*] *mukarrernâmesi var, deyü kayd olunmuş.*"

37 Moğolcadan gelen Ece, *en büyük adam, reis, üstad / efendi, muhterem* gibi anlamlara gelir. 15. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde, kelime *ece* biçiminden aynı anlamlara gelen *ede* biçimine dönüşmüştür. Bali ise, dönemin Osmanlı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir şahıs adıdır.

Bey'in kayınpederi olduğunu gösteren hiçbir bilgi yoktur; ilk kayıtlarda tamamı sadece 1.680 akçe olan vakıf gelirleri ise oldukça mütevazıdır.[38]

700/1300'de tamamlanan ve bize Babaî şeyhlerinin hüccetleri ve silsileleri hakkında bilgi veren Elvan Çelebi *Menâkıbnâmesi*[39] Şeyh Balı veya Ede-Balı'yı, Babaî tarikatının kurucusu Baba İlyas'ın meşhur halifelerinden birisi olarak zikreder.

Elvan, Baba İlyas'ı, nedametiyle dinsiz ve kâfirleri kurtuluşa erdiren birisi olarak zikreder. Elvan, ayrıca Ede-Balı ve Hacı Bektaş'ın her ikisinin de Baba Resûl'un takipçileri olduğunu ve Ede-Balı'nın Hacı Bektaş'tan *dünyevî iktidara itibar etmemeyi* öğrendiğini ekler. O zamana kadar, Babaî şeyhleri, Baba İlyas ve Muhlis Paşa, *Babaîyye* ve *Kalenderiyye*'de öğütlenen sufî *kutb-ı âlem* doktrinine uygun olarak, açıkça maddi ve manevi dünyanın ikisinin de hâkimiyetini iddia ve talep etmişlerdi. Ede-Balı hakkındaki bu not, Âşıkpaşazade'nin onu, Osman'ın hükümdarlığını *destekleyen* mübarek bir adam olarak tasvir etmesine çok uygundur. II. Mehmed döneminde yaşamış olan Vefâî şeyhi Seyyid Velâyet, *sünni* vurgunun artmasıyla şeyh ve sultan arasındaki bu sıkı işbirliğini somutlaştırdı; oysa aynı dönemde, hakiki bir *abdal/kalenderî* şeyhi, Otman Baba, açık bir şekilde, maddi ve manevi dünyanın her ikisinin hâkimiyetini iddia etmekteydi.[40] Bu değişiklik, belki Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren, Osmanlı sultanlarının gitgide şehirli sünni ulemanın nüfuzu altına girmeleri; bunların abdal-tipli dervişlere büyük saygı göstermiş olan Türkmen beylerine fazla benzememeleri ve kendilerinin Türkmen uc gazilerinden biraz farklı olmalarıyla açıklanabilir. Bununla birlikte, baştan itibaren şaman-benzeri abdallara benzemeyen Vefâî dervişleri şeriatı gözeten müminler olarak tanınıyorlardı. Bu durum, Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'sinde açıkça görülebilir.[41] Aynı şekilde Elvan, Babaî şeyhlerinin halifelerini anlatırken, onların hem "şeriatı gözeten ve bilen hem de mistik sezgi ve uygulamada ârif" kimseler olduklarının altını çizer.

---

38 Osman Bey'in Ede-Balı ile ilişkisinin tarihi otantikliğine dair bkz. I. Melikoff, *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire an Anatolie*, İstanbul 1992, 134.

39 İ. E. Erünsal ve A. Y. Ocak (haz.), *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye*, İstanbul 1984, 168-169.

40 H. İnalcık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnamesi," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993; *Kalenderiler*'inde, kalenderilerin doktrinlerine tam bir bölüm (Bölüm 2, 141-174) ayırmış olan A. Y. Ocak, onların inanç sistemlerinde merkezi bir yeri olan kutb doktrinini ele almamıştır. Vefâîliğin sünni karakteri hakkında bkz. 61. dipnotta zikredilen Krupp, *Studien zum Menaqybname des Abu'l-Wefâ' Tac al-'Arifin*, R. Trofenik, Münih, 54-55. Tarikatlardaki ortodoksluk ve heterodoksluk hakkında genel olarak bkz. Mèlikoff, 139-150, 122-124.

41 M. F. Köprülü, "Âşık Paşa," *İA*, 704-706.

Ahmet Yaşar Ocak, Baba Resûl olarak da tanınan militan şeyh Baba İlyas'ın, Seyyid Ebu'l Vefâ el-Bağdadî (öl. 1107) tarafından kurulan Vefâiyye tarikatının Anadolu'daki şeyhlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.[42] Baba İlyas'tan sonra bir Babaî tarikatının oluşmaya başladığı görülmekle birlikte, Âşıkpaşazade zamanına kadar ailenin, aslında Vefâî tarikatına mensup olduğu bilinmektedir.

Aksine, Orta Asya'nın Şamanist inançları popüler panteist formüllerle karıştırılarak, Muhyiddin-i Arabî, Cemâleddin-i Sâvî ve Celâleddin-i Rumî gibi büyük sufiler tarafından orijinal olarak yorumlanmıştı. *Abdal* Türkmen babaları, *Kutb-ı Zaman*'ın bu dünyadaki ve göklerdeki şeyler ve olaylar üzerinde mutlak bir hâkimiyete sahip olduğuna inanmaktaydılar.[43] Onlar, *velâyet* (velilik) ve nübüvvetin (peygamberlik) şahıslarında somutlaştığını iddia ediyorlardı. Onların sürekli bir cezbe halinde, Allah ile sürekli ilişki halinde olduklarına inanılırdı. Max Weber'in terimini kullanırsak, dünyevi otoriteye meydan okuyarak "dini sırları açıklayan veya öğretenler" (mystagogue), toplumun imtiyazsız ve zulme uğramış üyelerinin sığınağı ve ümidi haline gelmişlerdi. Onlar, Baba İlyas, Muhlis Paşa, Şeyh Bedreddin ve Şah İsmail'in isyana kalkışmaları gibi, *Kutb-ı Zaman*'ın, dünyevi saltanatı doğrudan kontrolü altına almaya karar vereceği bir zamanın geleceğini iddia etmekteydiler.[44] Bu arzu, heterodoks Türkmenlerin desteğiyle, Şah İsmail vasıtasıyla sonunda sadece İran'da gerçekleştirildi. Sultanlar, çevrelerine geniş taraftar grupları toplayan popüler şeyhlerden daima şüphelendiler. Osmanlı sultanları, bu gibi popüler şeyhleri ya bertaraf etmeye veya vakıf tahsisleri yoluyla kendilerine çekmeye ve bağımlı hale getirmeye çalıştılar.[45] 1492'de İshak benzeri bir derviş, Arnavutluk seferi sırasında II. Bayezid'ı öldürmeye kalkışınca, sultan, uc beyleri nezdinde sığınak ve destek bulan Rumeli'ndeki bu tür dervişlerin topluca idamlarını ve sürgünlerini hızlandırdı.

Öte yandan, ortodoks dervişler, bizzat sultanın veliliğini ileri sürerek Osmanlı hanedanına tam destek verdiler. Âşıkpaşazade, I. Murad'ı, Allah'ın lütfuna mazhar olmuş hakiki bir velî olarak takdim eder ve ekler: "İmdi bu Âl-i 'Osman hod bir tayfadur kim bunlarun kerâmetleri

---

42 *La rèvolte de Baba Resul* ou *la formation de l'hètèrodoxie musulmane en Anatolie au XIIIe siècle*, Ankara 1989: özellikle bkz. 53-57, 75-131; ayrıca bkz. Erünsal ve Ocak, *Menâkıb*, LXXIV. Anadolu'da Kalenderîlik hakkında bkz. Ocak. *Kalenderîler*, 61-137; İlyas, Âşıkpaşazade'nin iddia ettiği gibi Ebu'l-Vefâî'nin bir *halifesi* olmamalıdır, bkz. Krupp, 8-10. M. F. Köprülü, "Abdal," *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1935, 23-56.

43 İnalcık, "Dervish and Sultan".

44 Şah İsmail'in (Hatâyî), "İki 'alemde sultandır kalender" diye yazdığı, Ocak tarafından (*Kalenderîler*, 158) zikredilir.

45 İnalcık, "Murad II," *İA*, 611.

zâhirdür."[46] Osmanlı sultanları I. Murad'ın, II. Bayezid'in, I. Süleyman'ın ve III. Murad'ın bir velî mertebesine yükseltilmesi, sırf edebî bir anlatım değildir. Şair Taşlıcalı Yahya, geleneği takip ederek. Muhteşem (Kanuni) Süleyman için şu mısraları yazar:

"Ol ki sâhib-kırân-ı 'âlemdir
Her kerâmât ile mükerremdir
Vâlî-yi halk u sâye-i hakdır
Fi'l-hakîka veliyy-i mutlakdır"[47]

Âşıkpaşazade, tarihinin diğer bölümlerinde daha ziyade, Ede-Balı'nın Osmanlı hanedanının ve devletinin kuruluşunda anahtar bir rol oynadığını göstermeye çalışır. Osman Bey zamanında, İslam hukukuyla ilgili önemli birçok konu üzerinde kendisinin fikrinin sorulduğunu kaydeder.[48] Örneğin, Karaca Hisar'ın fethi üzerine, İslam geleneğinde, toplum nezdinde kendisinin temsilcisi olarak bir hatib ve kadı tayin etmek İmam-Sultan'a ait bir hak olduğundan, Tursun Fakih, Osman Bey adına hutbe okutmak ve kadı tayin etmek için Selçuklu Sultanı'nın onayını almak gerekip gerekmediğini Ede-Balı'ya sormuştu. Âşıkpaşazade'ye göre, "Dahı söz tamam olmadan Osman Gazi geldi. Sordı. Muradlarını bildi. Osman Gazi eyidür: 'Her ne kim size gerekdür, anı edün' der. Tursun Fakı eyidür: 'Hanım! Sultandan izin gerekdür' dedi. Osman Gazi eyidür: 'Bu şehiri ben hod kendü kılıcım ile aldum. Bunda sultanun ne dahli var kim andan izin alam. Ona sultanlık veren Allah bana dahi gazayile hanlık verdi' dedi. 'Ve ger minneti şu sancağ ise ben hod dahı sancak götürüp kâfirler ile uğraşdum' der. 'Ve ger ol, ben Âl-i Selçukvan der ise, ben hod Gök Alp oğlıyın derin. Ve ger bu vilâyete ben anlardan öndin geldüm der ise, Süleyman Şah dedem hod andan evvel geldi' der."

Osmanlılar için, hükümdar soyu (neseb) ve *gaza*, hanedanın meşruiyeti ve tanınması hususunda iki temel iddia idi. Fakat bütün bu iddialar, Âşıkpaşazade'nin yazdığı gibi, Osman zamanında açıkça dile getirilmemişti; fakat daha sonra. Balkanlar'daki fetihlerle hanedanın gücü artınca, özellikle İran'daki yönetici hanedanlar karşısında, İslam dünyasında hanedanın üstünlüğü fikrini ileri sürmeye başladılar. I. Bayezid, Timur'un meydan okuması karşısında, Küçük Asya'da Selçuklu sultanlarına halef olarak *Sultân-ı Rûm* iddiasını ileri sürmek istedi ve Kahire'deki Abbasi halifesinden bu unvanı tasdik eden resmi bir *menşûr* göndermesini talep etti.[49]

---

46 Atsız neşri, 132, 246.

47 "O, dünyanın sâhib-kırânı, bahtiyar kişidir; kerâmetlerle mükerremdir; halk üzerine yönetici ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir; o, hakikatte mutlak bir velîdir."

48 Atsız neşri, 103.

49 İnalcık, "Bayezid I," *EI²*.

Anlaşılan, bütün bu iddialar, Âşıkpaşazade'nin tarihini yazdığı sırada, Osmanlı aydınları arasında yaygındı. Gerçekten Fatih, İstanbul'un fethinden sonra Memlûk sultanına gönderdiği mektupta, Allah'ın, gazada Müslümanlara lider olmak üzere kendisini seçtiğini ileri sürmüştü. Daha sonra, I. Selim ve Kanuni Süleyman, "Dünyadaki bütün Müslümanların Halifesi" oldukları iddiasını meşrulaştırmak için, aynı argümanı, dünyada Müslümanların tek hamisi ve gaza lideri oldukları fikrini kullandılar.[50]

Hepsi II. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında yazan Ruhî, İbn Kemal ve İdris gibi yazarlar tarafından erken Osmanlı gelenekleri inceden inceye işlenirken,[51] Osmanlı sultanlarının, ilk adil halifeler hariç, bütün Müslüman hükümdarların yerlerini aldıkları fikri ileri sürülür.[52]

Âşıkpaşazade'nin iddiasına göre, Ede-Balı'nın, hukuki sonuçlarıyla önemli devlet işleri hakkında tavsiyeleri, Orhan zamanında da arandı. Orhan, askerlerini artırmaya ve yeniden düzenlemeye karar verdiğinde, kardeşi Alaeddin konu üzerinde kadılara danışması gerektiğini söylemişti. Orhan, konu hakkında Çandarlı (veya Cenderelü) Karaca Halil'in, daha sonra Bilecik kadısının ve Ede-Balı'nın fikrini sordu.[53]

Aynı şekilde, Âşıkpaşazade'nin, Ede-Balı'nın Osman zamanındaki yerini abartma teşebbüsünün, Osman'ın Bilecik'in bütün gelirlerini timar yoluyla kayınpederine bağışladığı ifadesinde de görüldüğü unutulmamalıdır.[54] Bu, Osman'ın Kozağacı Köyü'nü ve Kozca Mezraası'nı Ede-Balı'nın Bilecik'teki zaviyesine vakıf olarak vermesi olayının açıkça tahrifidir. Osman'ın Ede-Balı'nın kızıyla evli olması dolayısıyla, Âşıkpaşazade, Osmanlı sultanlarının onun neslinden geldiklerini de vurgular. "Orhan Gazi'nün anası Allah rahmetine vardı. Ve hem dedesi Ede-Balı dahi kızından bir iki ay önden Allah rahmetine vardı" der.[55] O, bunun 1326'da Bursa'nın fethi yılında meydana geldiğini de ekler. Osman, onları Bilecik kalesinde toprağa vermiş;[56] üç ay sonra da kendisi Söğüt'te ölmüştür.[57]

---

50 İnalcık, "Pâdişâh," *İA.*

51 Osmanlı sultanlarının zaman içerisinde, kendileri hakkındaki imaj değişikliği, kudretlerinin artmasına paralel olarak unvanlarına ve kendileri ile ilgili tarihlerin yeni versiyonlarına da yansıdı; bu nokta, benim yukarıda anılan "Pâdişâh" makalemde ele alınmıştır. Ayrıca bkz. C. Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica*, 19 (1987), 7-28, aslında mezkûr makalemde söylenenleri izler.

52 İnalcık, "Pâdişâh" ve "Mehmed II," *İA.*

53 Atsız neşri, 117-118.

54 Atsız neşri, 105.

55 Atsız neşri, 114.

56 Atsız neşri, 115.

57 Osman, Asporça Hâtûn vakfiyesinin teyit ettiği gibi, 1323 Eylül'ünde hayatta idi, bkz. I. Beldiceanu, *Recherches sur les actes des premiers Sultans*, Münih 1967, 78-82; Orhan Bey, 1324'te Osmanlı tahtında olmalıdır (bkz. 57. notta zikrolunan *vakfiye*); Sultan, 727/1327-1327 tarihiyle sikke bastırmıştı; bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Orhan

Oysa Mart 1324 tarihli Orhan Bey vakfiyesi, Mal Hatun'un gerçekte Ömer Bey'in kızı olduğunu ortaya koymaktadır.[58] Bu sebeple, Osmanlı sultanları, Âşıkpaşazade'nin iddia ettiği gibi, Ede-Balı'nın kızı Mal Hatun'dan gelmiş olamazlar.

Ede-Balı'nın, ailesi ve Vefâî tarikatı ile birlikteliği karşısında, Âşıkpaşazade'nin, hanedanın kuruluşunda Ede-Balı'nın önemli rolüne dair hikâyeleri geleneğin içine yerleştirme endişesi anlaşılabilir.

Arşiv belgeleri, Ede-Balı'nın Vefâî tarikatının halifesi olarak Osman Bey'in ihsanlarına gerçekten mazhar olduğunu, Bilecik'te bir zaviyesinin bulunduğunu ispatlamaktadır. Eflakî'nin otantik hikâyelerinin gösterdiği gibi, dini tarikatların liderleri veya halifeleri, Konya ve Karaman'dan kalkıp gelişen uc beyliklerini ziyaret ederler ve buralarda samimiyetle karşılanırlardı.[59] Vefâî şeyhlerinin bir halifesi olan Ede-Balı'nın, 1300 yılından önce, belki daha önce Osman'ın babası Ertuğrul zamanında uc bölgesine gelip yerleştiği anlaşılmaktadır.

Âşıkpaşazade, Ede-Balı hikâyesine ek olarak Vefâî babalarının Osmanlı hanedanının doğuşu ile bağlantılı rolüne bir başka atıfta daha bulunur. O, Geyikli Baba'yı, Baba İlyas'ın ve Vefâî tarikatının müridi olarak tanımlar.[60]

Bu ifade, Baba İlyas'ın Vefâî tarikatına mensup bulunduğunun ve müridlerinin heterodoks abdal babalarından olduklarının bir başka kanıtıdır. Âşıkpaşazade, bunlardan bir grubun İnegöl kazasındaki Turgud (veya Durgud) Alp hassına gelip yerleşmiş olduklarını söyler. Baba, Osman'ın sarayında "mukaddes" bir kavak ağacı dikmişti; ki bu, Türkmen babaları arasındaki şamanistik ağaç kültünün bir belirtisidir. Resmi kayıtlar, İnegöl kazasında hakikaten *Geyiklü Baba* veya *Babaîler* adlı bir köyün

---

Bey'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi," *Belleten*, (1945), 207-211; gerçekten, 727/1327'den itibaren, Timurtaş'ın isyanının sonucu olarak İran İlhanlıları Anadolu'da kontrolü kaybetmişlerdi.

58 *Vakfiye*nin metni, İ. H. Uzunçarşılı tarafından yayımlanmıştır: "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," *Belleten*, V (1941); Ede-Balı'nın kızı, Âşıkpaşazade'de *Mal-hun*, *Mal-Hatun* veya *Bala-Hatun* olarak verilir; İ. H. Uzunçarşılı (*Osmanlı Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1961, 105, not 3), Mal-Hâtun'un, Orhan'ın kardeşi Alaeddin'in annesi olduğunu ileri sürer; bazı Anonim Kronikler'de, örneğin MS Bibliothèque Nationale, Paris, supplèment turc 1047, 6b'de, Ede-Balı'nın kızının ismi Râbia'dır.

59 Semsü'd-Dîn Ahmed el-Ellâkî, *Menâkıb al-'Ârifîn*, II; Metin, 2. Baskı, Ankara 1962, 924, 947, 950.

60 Atsız neşri, 122; Geyikli Baba hakkında bkz. M. Kobach, "vom Asketen zum Glaubens Kâmpfer: Geyiklû Baba," *Journal of Ottoman Studies*, III (1982), 45-51; Ocak, *Kalenderîler*, 90-91, 195. Âşıkpaşazade (Atsız neşri, 116) ayrıca, Orhan'ın Âşık Paşa'nın takdisine mazhar olduğunu ileri sürer. Kissling'e göre ("Zeinîje," 176-177), Âşıkpaşazade, Yahşi Fakıh ve Seyyid Velâyet Zeyniyye tarikatına mensuptular, aralarındaki sıkı ilişki de bu yüzdendi.

bulunduğunu ispat ederler.[61] Anlaşılan bu köy, Âşıkpaşazade'nin zikrettiği gibi Babaî dervişleri tarafından iskân olunmuştu.

Menâkıb-ı Tâcü'l'Ârifîn Ebu'l-Vefâ tercümesi, Âşıkpaşazade'nin Vefâî tarikatı ile birlikteliği hakkında ilgi çekici ayrıntılar içermektedir. Tercüme, bizzat Vefâî şeyhi ve Âşıkpaşazade'nin damadı Seyyid Velâyet'in isteği üzerine yapılmıştı. Seyyid Velâyet, tercümenin tamamlandığı sırada hayattaydı; Âşıkpaşazade ise çoktan ölmüştü. Yazar, Seyyid Velâyet'in hayatı hakkında, onun 855/1451'de Bursa'da doğduğuna ve 874/1469'da Ahmed Âşıkî'nin kızı ile evlendiğine işaret eden ilginç ayrıntılar verir.[62]

Seyyid Velâyet hakkında tercümeye eklenen girişte, Osman Bey'in şeyhin asıl silsilesi ile ilişkisi anlatılır.

---

61 Barkan ve Meriçli, *Hüdavendigâr Livası*, 110, no, 178; Âşıkpaşazade (Atsız neşri, 105), bize Osman Bey'in, İnegöl bölgesini Durgut Alp'a bağışlamış olduğunu söyler, ki burası daha sonra Durkut (veya Turgut)-Eli adını almıştır; burada, Âşıkpaşazade'nin kaynağının otantik karakteri, arşiv kayıtları ile bir kez daha teyit edilir.

62 Taşköprülüzâde, Mecdî terc. *Hada'iku'z-Zaka'ik*, İstanbul 1269 H., 251. Seyyid Velâyet'in tam ismi Mustafa b. Ahmed es-Sadrî el-Konevî olarak verilir; kendisi daha ziyade İbn Vefâ olarak tanınmaktaydı; belli ki Ebu'l-Vefâî el-Bağdâdî'nin *Menâkıb*'ının tercümesini kullanan Taşköprülüzâde, Seyyid Velâyet hakkındaki bilgileri ilavelerle genişletmişti. Bu ilavelerden, Seyyid Velâyet'in şeyhinin Muslihûddin, bilahare Abdu'l-Latîf-i Mukaddisî olduğunu öğreniyoruz; silsilede Mukaddisî, Âşıkpaşazade'nin de şeyhi olarak gösterilir; Osmanlı sultanları II. Mehmed ve II. Bayezid, bizzat ihsanlarda bulunarak, Seyyid Velâyet'e derin bir saygı gösterdiler. Onun, İslam hukukuna dair Taşköprülüzâde tarafından da değinilen uzman bilgisi, özellikle Fatih Sultan Mehmed tarafından beğenilmiş olmalıdır. II. Bayezid, Seyyid Velâyet'in cenaze törenine bizzat katılmıştı. Seyyid Velâyet'e ve Âşıkpaşazade'ye yönelik bu özel ilgi, herhalde Osman Bey zamanından başlayan, hanedanın Vefâî tarikatı ile olan sıkı ilişkisinden kaynaklanmaktaydı. Seyyid Velâyet hakkında ayrıca bkz. M. Lâmi'î Çelebi, *Tercüme-i Nefehâtü'l-Üns*, İstanbul 1270 H., 559-60; ayrıca bkz. H. J. Kissling, "Schejch Sejjid Vilâyet (1451-1522) und sein angebliches Menaqybname," *ZDMC*, 113 (1963), 62-68; Krupp, *Studien zum Menaqybname des Abu'l-Wefâ' Tag al-'Arifin*. Âşıkpaşazade'nin damadı Seyyid Velâyet, kendi neslinin Peygamber'den ve Vefâî tarikatının kurucusunun soyundan geldiğini ileri sürer; işte bu yüzden, ömrü boyunca Osmanlı sultanlarından olağanüstü bir saygı ve destek görmüştü. Seyyid Velâyet, *Menâkıbnâme-i Ebu'l-Vefâî el-Bağdâî*'nin Türkçe bir tercümesinin (orijinal Arapça elyazması için bkz. Krupp, 19-25), Osmanlı toplumunda yayılmasına özel bir alaka ve istek duymuş olmalıdır. Orijinal menâkıbnâmeye eklenen bölümde, Seyyid Velâyet'in müridi olan ve tercümeyi onun isteği üzerine yapan mütercim, biraz muğlak terimlerle olmakla birlikte, Seyyid Velâyet'in soyunu Muhammed *Ebu'l-Vefâi Tâcü'l-'Arifîn*'e bağlar (*Tâcü'l-'Arifîn*'in kökeni ve *seyyidliği* hakkında bkz. Krupp, 28). Osmanlı toplumunda Abdal Kalenderî tarikatına mensup radikal babaların, örneğin Otman Baba'nın, şiddetle aleyhinde bulunulur ve dünyevi maksatlar için hükümdarın ihsanlarını elde etmeye çalışan bu şeyhler ikiyüzlülükle suçlanırlardı. Aynı dönemde yazılmış olan Otman Baba Velâyetnâmesi, Seyyid Velâyet veya Âşıkpaşazade benzeri dervişler ve onların halk nezdinde gördüğü ilgi aleyhindeki hücumlarını tasvir eder. (Bkz. İnalcık, "Dervish and Sultan". Âşıkpaşazade'nin bu tür dervişleri eleştirisine dair bkz. Atsız neşri, 153-154; "Kimi der şeyhimiz sultan olısar.")

Âşıkpaşazade'nin Ede-Balı ile ilgili hikâyesini kopya eden yazar, "Osman Han, Şeyh'in yüce dergâhında İlâhi lütfa mazhar olmak suretiyle sultanlık tahtına ve *velîlik tâcına* erişti" diyerek, Vefâîliğin Osmanlı hanedanının doğuşundaki rolünün altını çizer. Yazarımız, Elvan Çelebi'yi onaylayarak, Ede-Balı'nın kimliğini Şeyh Seyyid Muhammed Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî'nin halifelerinden biri olarak tesbit eder. Ede-Balı'nın Osman Gazi'ye manevi rehberliği hususundaki hikâyenin bu versiyonunda, yazar, Osman'ın ilk gaza başarısının -684/1285'te İnegöl yakınındaki bir kalenin zaptı-, Ede-Balı'nın manevi desteği sayesinde olduğunu ileri sürer. Sonraki bütün gaza başarıları, "evliyanın himmetiyle" mümkün olmuştur. Esas olarak hikâye Âşıkpaşazade'ye dayanır; fakat hanedanın doğuşuna Vefâî şeyhlerinin vesile olduklarını vurgular.

Âşıkpaşazade, Vefâî şeyhlerinin nüfuzunun Osman'ın halefi üzerinde de sürdüğünü doğrular. Orhan'ı en fazla etkileyen kişinin, Ede-Balı'nın yeğeni Ahî Hasan olduğu belirtilir. Âşıkpaşazade, bize, Orhan'ın 1326'da Adranoz ve Bursa'ya yönelik seferde, Ede-Balı'nın oğlu Şeyh Mahmud ve Ahî Hasan'dan kendisiyle birlikte gelmelerini istediğini anlatır (Atsız neşri, 110). Genel olarak ordu komutanları, bu gibi popüler dervişlerin orduda bulunmasının, adamları arasında gaza şevkini artırdığına inanmaktaydılar.[63] Âşıkpaşazade, bize, Bursa Tekfurunun şehri teslim ettiği sırada, Ahî Hasan'ın surlar üzerindeki ana kulenin zirvesine tırmanan ilk kişi olduğunu haber verir. Osman Bey'in ölümü üzerine, Ahî Hasan'ın veraset meselesinde önemli bir rol oynadığı belirtilir.[64] Osman'ın iki oğlu, Orhan ve kardeşi Alaeddin, birlikte Hasan'ın zaviyesine gelerek dervişlerin huzurunda konuyu görüşmüşlerdi. Orhan, Osman zamanındaki çeşitli seferlerde gazileri idare etme ve Vefâî dervişlerinin hamisi olma avantajına sahipti. Âşıkpaşazade, daha sonra, İznik'in teslimi üzerine, Orhan, "Yeni Şehir kapusı çıkduğı yerde bir imâret yapdı. Yanında Hacı Hasan [Ahî ?] derler idi, bir azîz var idi. Dedesi, Ede-Balı'nın müridiydi. Şeyhliğini ona verdi ve nesli ve nesline. Tâ bugüne değin anun elindedür" der.[65] Bütün bunlarda, Âşıkpaşazade Ede-Balı'dan sonra, Osmanlı hükümdarı karşısında önemli bir pozisyona sahip olan kişinin, onun yeğeni ve müridi Ahî Hasan olduğunun altını çizmek için çok uğraşır.

Âşıkpaşazade geleneği, Osmanlı sultanları nezdindeki üstün konumunu sonraki yüzyıllarda da korudu. Topçular Kâtibi'ne göre,[66] 1630'daki sefer sırasında, Âşıkpaşazade'nin sancağı, muharebe meydanına Eyyûb Ensarî'nin sancağıyla birlikte götürülmüştü.

---

63 Bkz. H. İnalcık, "İstanbul: An Islamic City," *Journal of Islamic Studies*, I (1990), 1-4.

64 Atsız neşri, 115.

65 Atsız neşri, 119, 120.

66 MS, Staatsbibliothek, Viyana, 338b.

Ek 1.

Hacı Bey Vakfiyesi, 1 Rebiülevvel 891

Ek 2.

Belgenin üst ve alt kısmı

B

SULTAN VE SİYASET

III

OSMAN GAZİ'NİN İZNİK (NİCAEA) KUŞATMASI VE BAFEUS SAVAŞI

1075-1086 DÖNEMİNDE İznik (Nicaea), Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın kurucusu, Selçuklu hükümdarı I. Süleymanşah'ın başkenti olmuştu.[1] 1097'de Batı'dan gelen Haçlılar tarafından kuşatılmasının sonucunda Bizanslılara kaybedilen İznik, yeniden fethedilene kadar Selçukluların sürekli ilgisine maruz kaldı. Selçuklu egemenliği 1105'te İznik'te yeniden kuruldu, ancak kent yaklaşık 1147'de tekrar Bizanslıların eline geçti.

Türkmenlerin geri püskürtüldüğü kurak Eskişehir ovası, artık Bizanslılar ile Selçuklular arasında sınır haline gelmişti. Konar-göçer Türkmenler, sınırın ötesindeki iyi yaylalarla kaplı engebeli araziye ihtiyaç duyuyor ve sık sık sürüleriyle birlikte Bizans topraklarına giriyorlardı.

1 O. Turan, "Süleyman-Sah I," *İA*, (1967), 210-219; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, 96-142; Cahen, *Turquie Pre-ottomane*, 13-15; A. Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990; I. Süleymanşah 1075'te İznik'i ele geçirdi ve burayı Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın başkenti yaptı. İmparator Aleksios Komnenos, 1081'deki Dragos Deresi (Maltepe) anlaşmasıyla Süleymanşah'ın İznik'teki toprak hakkını tanıdı. 1086 Haziran'ında Süleymanşah'ın ölümü üzerine (bkz. Sevim, 37-39) Selçuklu Sultanı Melikşah generali kenti almak üzere önce komutanlarından Porsuk'u ve ardından Bozan'ı gönderdi. İznik'te Süleymanşah'ın naibi Ebulkasım, 1087'de Bozan tarafından öldürülene kadar Selçuklu emirlerine direnebilmek amacıyla imparatora yakınlaştı. Burada Ebulkasım'ın, ölümünden önce Nikomedia'yı (İzmit'i) fethetmekle saygınlık kazanmış olduğu belirtilmelidir. Turan (s. 217-218), Süleymanşah devletinin Anadolu'nun bu bölümündeki Türkmenler arasında "gazi uç devleti" geleneğinin doğmasını sağladığını ileri sürmektedir. İlk dönem Osmanlı geleneğinde Süleymanşah'ın Osman Gazi'nin atası olduğu iddiası, yüzyıllar boyunca süren böyle bir geleneğin kanıtı olarak ele alınabilir. Ne var ki Enveri, *Dûsturnâme*, haz. M. H. Yinanç, İstanbul 1928, 6-8, 78'de, Süleymanşah'ı Kutalmış'ın oğlu olarak kabul eden daha sağlam kaynaklara dayanarak bir hatayı düzeltir ve Osman'ın atalarına ilişkin farklı bir soyağacı verir. Burada önemli olan İznik'in yeniden fethinin ve İznik'te Türk-İslam devletinin yeniden hayat bulmasının, bu yörede yaşayan Türkmenler arasında nihai bir arzu haline gelmiş olmaklığıdır. İznik'te Selçuklu varlığı için bkz. Vryonis, *Decline*, 31-36, 52-58, 112-116, 146-155.

İmparator Manuel Komnenos'a (1143-1180) karşı sınır boyunda, aralarında Eskişehir'den sadece üç kilometre uzaklıktaki bir höyüğün üzerinde yer alan Karaca Hisar'ın da bulunduğu kaleler inşa ediyor, mevcut kaleleri tahkim ediyorlardı. Gerçi, 1176'daki Selçukluların çarpıcı Miryokefalon zaferi, Türkmenlerin batıya doğru yayılmasının cesaretlendirmesiyle bu sınırdaki koşulları tamamen değiştirmişti; Sultanın barış için ilk koşulu, bölgede son yıllarda yapılan kalelerin yıkılmasıydı.

Selçukluların, özellikle de onların uçlardaki gazilerinin, İznik'i İslam adına yeniden fethetme fikrini asla terk etmedikleri açıktır. Müslümanlar için bir ülke bir kez *Dârü'l İslam*'ın parçası oldu mu, orası daima İslam ülkesi sayılmaktadır ve burasının kaybının sadece geçici olduğuna inanılmıştır. Herhalde Süleymanşah'tan sonra Selçukluların, İznik'i daima topraklarının tam sınırında bulunan bir kent olarak kabul ettikleri anlaşılıyor. Hatta II. Gıyaseddin Mesud (1283- yaklaşık 1301 ve 1303-1308) Moğol Hanı'nın kendisine ihsan ettiği Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na intisap ettiği zaman, topraklarının "İznik sınırına kadar" uzanan bütün araziyi kapladığı kabul edilmekteydi.[2]

Bunun yanı sıra 1261 civarında Sultan İzzettin Keykavus'a bağlı Türkmen aşiretleri Sultan'a katılmak üzere Bizans'a göç ettikleri zaman, "sanki kendi kışlaklarına gidiyormuş gibi yaparak İznik'e kadar inmiş ve kısa zamanda birçok göçebe ailenin (Türkevi) Avrupa'ya geçtiği görülmüştü."[3]

Aşağıda görüleceği gibi, Osman Gazi'nin stratejisi bizi onun nihai amacının İznik'i yeniden fethetmek olduğuna inanmaya sevk etmektedir. Bizans ve Osmanlı kaynaklarının karşılıklı olarak incelenmesi bizatihi Bafeus Savaşı'nın Osman'ın İznik'i ele geçirme çabasından kaynaklanmış bir merhale olduğunu göstermektedir.

Dönemin bir gözlemcisi olan Pahimeres, genel olarak Osman'ın faaliyetleri konusunda ve özellikle de Bafeus Savaşı için bizim en güvenilir kaynağımızdır.[4] Pahimeres, tarihinin girişinde, anlatısının bizzat kendi gözlemlerine ya da olayın görgü tanıklarının ifadelerine dayandığını

---

2 *"tâ gelûb Gerede ve İznik hududuna irişince..."* Yazıcızâde Ali, *Tarîh-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü K. No. 130, 517-518; bu kaynak hakkında bkz. A. S. Erzi, "İbn Bibi," *İA*.

3 *"kendûlere [mü]taallik Türk obaların, el altından kışlak bahanesine İznik'e inüb...,"* Yazıcızade, 462-464.

4 Osman Gazi'nin faaliyetleri hakkında Georgios Pahimeres'in yazdıkları çeşitli uzmanlarca incelenmiştir. Bunlar için bkz. G. Caro, "Zur Chronologie der drei letzten Bücher des Pachimere," *BZ*, 6 (1897), 116 vd.; Arnakis, 91 vd., özellikle not 153; F. Tinnefeld, "Pachymeres und Philes als Zeugen für ein Unternehmen gegen die Osmanen," *BZ*, 64 (1971), 46-54; E. A. Zachariadou, "Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu," *BMGS*, 3 (1977), 57-70. Prof. Zachariadou, Rumca metindeki bazı noktaları, büyük bir nezaket göstererek benim için aydınlattı. Ayrıca, Osman'la ilgili bütün bölümü benim için İngilizceye çeviren Timothy O. Baldwin'e de minnettarım.

belirtir. Mamafih, verdiği bilgiler Osmanlı kaynaklarıyla karşılaştırıldığında, Pahimeres ihtiyatlı kullanılmalıdır. Örneğin, Pahimeres, kendisini izleyen bugünkü yazarların yaptığı gibi, Osman'ın 1300'lere doğru aşağı Sakarya boylarında hareketli olduğunu söylerken yanılgıya düşmüş olmalıdır. Bu karıştırma, Pahimeres'in kendi tarihindeki bir olgudan kaynaklanmaktadır. Burada Pahimeres kısa bir süre için Osman'ı bırakarak, Paflagonya'daki Çobanoğulları emirlerinin bu sahada faaliyetlere girişmiş oldukları daha önceki bir döneme geri gitmektedir.[5] Osmanlı kaynaklarında Orhan'ın zamanına kadar Düz Bazarı (bugünkü Adapazarı) civarındaki aşağı Sakarya sahasında faaliyet gösteren kişi Akça Koca'dır. Akça Koca önce Osman Bey'in müttefiki, sonra da onun vassalı olmuştur.

Aslında Pahimeres daha önceki dönemlere giderek, 1301'de Bafeus'da yaşanan büyük çatışmaya kadar Bitinya'nın durumunu tasvir etmektedir. İlkin, bölge savunmasının, 1260'larda gayrimeşru imparator VIII. Mihael Paleologos tarafından uygunsuz bir biçime sokulmasının bir sonucu olarak nasıl zayıfladığını açıklamaya çalışır; Pahimeres'in bize söylediğine göre, İznik yöresinde yaşayan Rumlar bu gayrimeşru imparatora karşı ayaklanmışlar ve imparatorun isyancılara karşı merhametsiz muameleleri bölgedeki nüfusu bütünüyle ondan soğutmuştur. İmparator kalelerdeki yerli askerlerin vergi yükümlülüklerini kaldırdığı zaman dahi, onların Türklere katılmakta tereddüt etmediklerini Pahimeres eklemektedir. "Onlardan bazıları[nın] Türklere kılavuzluk etmekte" olduklarını bilgisini Osmanlı kaynakları da teyit etmektedir. Rum tarihçi, İznik valisini, halka karşı "bir askerden ziyade bir haydut gibi" davrandığı için açıkça suçlamaktadır. Bölgedeki manastırlarda yaşayan keşişler de sapkın oldukları gerekçesiyle sürekli zulüm görmüşlerdi.[6]

Ve ardından 1302'de İmparatorluğa ortak olan Mihael'in Batı Anadolu seferini anlatan Pahimeres bize Osman'ın Konstantinopolis'e yakın vilayetler, özellikle de İznik üzerinde nasıl baskıcı bir tehdit haline geldiğini anlatmaya başlar. İlkin Osman'ın "Sangarius Nehri üzerine" akınlarından önceki olaylara değinerek özetleyen Pahimeres, sonra bize Osman'ın dağı

5 Zachariadou, konudan yapılan bu ayrılmanın, aşağı Sakarya vadisindeki Türkmen gazilerinin önderi olan Çobanoğlu Ali'nin Bizans'la anlaşma yaptığı ve Bizans topraklarına yaptığı akınlardan vazgeçtiği 1290-1293 yılları olaylarına dayandığını kabul etmektedir. Sonra gazilerin önderliğini Osman ele almış ve İznik'in kuşatılmasıyla sonuçlanacak akınlara durmaksızın devam etmişti. Bu bölüm, H. İnalcık, *Cambridge History of Islam*, I, 267 ile Y. Yücel, *Çoban-Oğulları Beyliği, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, I, 2. Baskı 1991, 33-51'de tartışılmıştır. Bir Selçuklu kaynağı olan Aksarayî, *Müsâmaratü'l-Ahbâr*, haz. O. Turan, Ankara 1944, Pahimeres'in tespitlerine ışık tutmaktadır.

6 Laiou, *Andronicus II*, 86-93; uç bölgesindeki Rumların hayat koşullan ve Osmanlıların onlara karşı tutumları hakkında ilk dönem Osmanlı gelenekleri, Rum kaynaklarını teyit eden bilgileri içermektedir; Osmanlı uzlaşma siyaseti, *istimâlet*, hakkında bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, 2 (1954), 103-129.

(Osmanlı kaynaklarındaki *Avdan* dağı) nasıl aştığını ve Nikomedia/İzmit körfezi üzerindeki kıyı ovasında bulunan "Halizones" arazisini nasıl çapul edip yağmaladığını anlatır.

Pahimeres, Osmanlıların çevredeki bölgeleri istila ettikten sonra İznik'e boyun eğdirmek üzere uyguladıkları ablukanın ayrıntılarını verir. İznik'in, Kios (Cius, Türkçe'de *Gemilik* ya da *Gemlik)* üzerinden yapılabileni hariç,[7] Konstantinopolis'le bütün bağlantılarının kesildiğini söylemektedir. Yolcular Kios'ta konaklamakta, göle ulaşmak için yolu gece geçmekte ve açık bırakılan tek kapıdan kente girmektedirler. Pahimeres, diğer kapıların, düşman kuvvetlerinin diğer bütün yanlardan kenti sarmış olmaları yüzünden kapalı olduğunu söyleyerek devam eder. Osmanlı geleneğinin otantikliğini tartıştığımızda bu ayrıntılara geri döneceğiz.

Osmanlı geleneği gibi, Pahimeres de Bafeus Savaşı'nın Osman'ın İznik ablukasından kaynaklandığını söyler.

Pahimeres'in Bafeus Savaşı'na yol açan olaylara ilişkin tespitlerindeki esas noktalar şunlardır:

1. 27 Temmuz'da Atman (Osman), aniden İzmit yakınlarında bir yer olan Bafeus'ta binlerce adamıyla birlikte belirir.

2. Sonra Pahimeres bize Osman'ın atlılarının Bafeus Savaşı'ndan önce *Telemaia*'daki Mouzalon'a nasıl saldırdıklarını anlatır. Başarı onu dağı aşmak ve "Halizones"e baskın vermek konusunda cesaretlendirmiştir.

Yorum: Bu ilk başarının alenen "birkaç yüz adam"lık bir öncü kuvvetin ani bir saldırısıyla sağlandığı görülüyor. Arnakis, bu olayın Bafeus Savaşı'ndan bir yıl önce olduğuna inanmaktadır.[8] Bu akla yakındır.

3. *Meander* [Menderes] Irmağı yakınlarındaki öteki Türkmenler, Bizans ordusuyla çatışmaya karar verdiği zaman Osman'a katılmışlardır. Pahimeres bu seferde, birçok Türkmen müttefikin ona katıldığını söylemektedir.

Yorum: Bu müttefikler kimlerdir?

Menderes gibi uzak bir bölgeden Türkmenlerin gelip Osman'a katılmış olmaları akla yakın değildir. Gerçi Osmanlı geleneği Osman'ın, İmparator'un kendisine karşı bir ordu hazırladığını öğrendiği zaman Konya Sultanından yardım istediğini ve Sultan'ın Karahisarı Sahib (Afyon Karahisar) Türkmenlerine, Osman'a destek olmaları için emirnâmeler yolladığını belirtir. Gerçekten de Kara Hisar, Selçukluların, bu kesimdeki, doğrudan doğruya Sultana bağlı olan başlıca uç merkezi idi.[9] Menderes Vadisi üzerinde

---

7 Daha o zaman Ebulkasım, 1086 civarında Kios/Gemlik'te, yerli Rum ustaların iş birliğiyle olsa gerek, bir filo inşa ettirmişti; bkz. Vryonis, *Decline*, 481.

8 Arnakis, 129-131.

9 Kara Hisar'ı elinde tutarak Batı'daki uç topraklarında egemen bir konuma sahip olan güçlü Selçuklu emîri Sâhib Fahreddin Ali ve oğulları hakkında bkz. Aksarayî, dizin Fahreddîn, özellikle 145-153.

ilerlemekte olan Aydın ve Menteşe Türkmenleri, bu sıralarda Konstantinopolis tarafından daha iyi tanınmaktaydı. Oysa Kara Hisar, 1290-1304 döneminde Batı Anadolu'da Bizanslılar üzerine yönelmiş Türkmen fetihlerinin cephe gerisinde kalmış bir bölge haline gelmişti. Belki de bu, Pahimeres'in anlatısındaki karışıklığın bir başka nedeni olabilir.

1298-1301 Yıllarındaki Genel Durum

Osmanlı kronikleri,[10] bu noktada Osman'ın henüz, halen her biri bağımsız olarak hareket eden bölge beyleri arasında önder konuma gelmemiş olduğunu yeterince açıklığa kavuşturmaktadır. Bafeus Savaşı'ndan önce, Kastamonu'dan İznik'e uzanan ana yol üzerindeki Göynük-Taraklı'ya karşı girişilen akınlar sırasında, Osman Sakarya ve Göynük nehirleri arasındaki sahada yerli Türkmen ve Rum beylerinin iş birliğine güvenmek zorundaydı. Bu beylerden biri olan Kösemihal, bu sıralarda henüz Osman'ın vassalı değil, müttefiki olarak görünmektedir. Şimdi Osman'ın bölgedeki müttefiklerinin ona, hepsini birden tehdit eden büyük Bizans baskısına karşı koymak amacıyla katıldıkları anlaşılıyor. Pahimeres, tam bu sırada Bizans'a yönelen bu genel saldırıyı gören Çobanoğlu emiri Yavlak Arslan'ın oğlu Emir Ali'nin, Adapazarı bölgesinde, aşağı Sakarya vadisinde Bizanslılara karşı saldırgan politikasına geri döndüğünü ekler. Bu, Pahimeres'in sözü Kastamonu'daki Çobanoğulları'na getirmesini açıklamaktadır. Gerçi burada Osman ile Ali arasında bir ilişki ima edilmemektedir. Pahimeres, Ali'nin eyleminin önemli bir sonucu olmadığını belirtir. Osman [ise] emperyal bir orduya karşı çarpışan bir önder olarak temayüz etmiştir. Her halükârda Osman, kuvvetleriyle birlikte Mouzalon'a karşı Yalak Ova'ya hareket ettiğinde, aşağı Sakarya'dan, İznik'ten doğuya giden yolları kontrol eden Geyve ve Lefke'deki ırmak iskelelerine kadar, ırmak boyunca bütün Bizans sınırı saldırıya maruz kalmıştı.

Genel olarak, Türkmen uç beyleri, gerilerindeki Moğol tehdidi karşısında kendilerini güvencede hissettikleri zaman, akınlarını Bizans topraklarının içlerine doğru yoğunlaştırdılar.

1298-1301 yılları, Türkmenler için bütün batı uçları boyunca Bizans'a karşı düşmanca faaliyetlerini hayata geçirmek için özellikle uygun yıllar oldu.[11] 1298'de Anadolu'da, buradaki Moğol alaylarının yeni başkomutanı Bayıncar ya da Bayancar, III. Alaeddin Keykubad'ı Konya'daki

10 Bu kronikler için bkz. H. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography..." 152-167; Osman konusundaki ilk geleneklerin ayrıntılı bir tahlili için bu makalenin ikinci bölümüne bakınız.

11 Bu dönemde Batı Anadolu'da cereyan eden tayin edici olaylar hakkında bkz. Wittek, *Mentesche*, 15-24; Zachariadou, 57-70; Laiou, *Andronicus II*, 85-126.

Selçuklu tahtına geçirmekteyken, Moğol generali Sülemiş de Han'a karşı başkaldırıyordu.[12] 1299 kışında Sülemiş, Bayancar'ı öldürdü. Bu önemli olay, ilk dönem Osmanlı kaynaklarında anılır. 1299-1300 yıllarında Emir Kutluşah ve Emir Çoban komutasındaki Moğol birlikleri, Sülemiş'in isyanını bastırmakla meşguldü. Sülemiş uç Türkmenleri arasında sevilmekteydi. Safdışı edildiğinde, komutası altındaki Moğol kuvvetleri batıya yönelmiş ve Eskişehir-Bitinya yöresine sığınarak Osman'a komşu olmuştu. Bütün bu olaylar ünlü Osmanlı kroniklerine karışık bir biçimde yansımıştır. Ancak Sülemiş'in faaliyet sahasının, onun esas destekçilerinin Türkmenler olduğu uzak Amasya-Tokat havalisinde olduğu işaret edilmelidir.

İran'daki İlhanlılar konusundaki başlıca çağdaş kaynağımız olan Reşidüddin "Sülemiş[in] Danişmend vilayetindeki (Tokat-Amasya bölgesi) Moğol birliklerinin desteğini kazanmış ve (Danişmend vilayetindeki) birçok beye sancak ve kös gibi beğlik sembolleri ihsan ederek uç bölgelerinde denetimi ele geçirmiş" olduğunu gözlemler. Z. V. Togan,[13] Alaeddin'in Osman'a beğlik sembolleri ihsan ettiğinden söz eden Osmanlı geleneğinin aslında Sülemiş'le ilişkili olabileceğini düşünmektedir. Her durumda da 1299-1301 döneminde batı uçlarındaki Türkmenlerin aşağı Sakarya vadisinden Efes'e kadar Bizans topraklarına karşı genel bir saldırı durumuna geçtikleri bir vakıadır.[14]

1299-1301 yıllarında Batı Anadolu'da ortaya çıkan ve Bitinya'da Bizanslıları Osman'a karşı konumlarını korumaktan alıkoyan bu kütlesel Türkmen ilerlemesinden Osman'ın yararlandığı açıktır. Osman'ın İznik'e karşı hareketi, bu genel manzara çerçevesinde değerlendirilmelidir.

---

12 Bkz. Âşıkpaşazade (Atsız), 97; Osmanlı geleneklerine göre Bayancar, Kara Hisar kuşatması sırasında gelmiştir, verilen tarih 6 Şubat 1288'de başlayan Hicrî 687 tarihidir; bu olayın ayrıntıları Selçuklu ve İlhanlı kaynaklarından gayet iyi bilinmektedir: bkz. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 2. Baskı, İstanbul 1970, 243, 328-331, 468, 488; Bayancar'ın Anadolu'ya genel vali olarak gelişi esasen 1298 yılının sonuna doğru söz konusu olmuştur. İlhanlı yanlısı olmayan Türkmenlerce desteklenen Sülemiş, 1299 yılına gelindiğinde Selçuklu Sultanlığı'na ait bütün orta ve batı Anadolu topraklarında denetimi ele geçirmişti (Togan, 330). Togan'a göre, (s. 331), Osman, bu mücadeleye 1301'de yakalanıp Tebriz'de idam edilen Sülemiş'in yanında girmiş olmalıydı. Kısacası, Sülemiş'in isyanı, Osman'ın İznik'e karşı faaliyetlerinin tarihiyle örtüşmektedir; bu nedenle 1298-1301 yıllarında Moğol hanları batı uç bölgesindeki Türkmenler üzerindeki denetimlerini yitirmişlerdir. Bizanslılar ise Türkmenlerin esasen Han'ın denetimi altında bulunduğuna ve onların Bizans'a karşı yürüttükleri akınların ancak Han tarafından kontrol altında tutulabileceğine inanmışlardı; bu yüzden II. Andronikos'un kızkardeşi Prenses Maria ile Gazan Han (ölümü 1304) arasında bir evlilik anlaşması yapıldı; "Meryem," Gazan Han'ın halefi Olcaytu ile 1306'da evlendirildi; bkz. B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Berlin 1968, 107.

13 Togan, 331.

14 Wittek, *Mentesche*, 15-23.

Şimdi, Bafeus Savaşı'nı önceleyen olaylarla ilgili Osmanlı geleneksel anlatımına dönelim. Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakih'in oğlu Yahşi Fakih tarafından bir araya getirilmiş ilk dönem geleneğine ilişkin, orijinal metnin kayıp olması nedeniyle, bu metin kullanılarak meydana getirilmiş çeşitli Osmanlı kaynaklarını karşılaştırmak suretiyle bu olayları yeniden kurgulamak zorundayız. Bu olaylara ilişkin en eksiksiz kaynak, burada ele alacağımız anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'dır.[15]

Koyun Hisar (Bafeus) Savaşı'na Dair İlk Osmanlı Geleneksel Anlatımları

A. Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'daki Bafeus Savaşı ve İznik kuşatmasıyla ilgili bölüm

Anonim'in tespitleri, İznik kuşatmasıyla ilgili Osmanlı geleneksel anlatımları içinde en ayrıntılı versiyondur. Burada temelde F. Giese'nin eleştirel metnini esas aldık.[16] Onun kullanmadığı İzzet Koyunoğlu, Ayasofya ve Beşir Çelebi nüshaları, yukarıdaki olaylarla ilgili önemli varyantları içermez. Giese'nin metninde ve Koyunoğlu nüshasında Tekfur kızı ve derviş hikâyeleri mevcutken, diğer nüshalarda bu hikâyelerin biri, hatta bazen ikisi birden bulunmamaktadır.

Aynı geleneksel anlatımların daha sonraki versiyonları arasında, bir Anonim Tevârih'i esas alarak Âl-i Osman tarihini yazan Lütfi Paşa, en ayrıntılı versiyonu oluşturmuştur.[17] Lütfi Paşa, Tekfur kızı efsânesini atlamış olmakla birlikte derviş hikâyesini kaydetmiştir.

> "Ve dahi Osman'ın bir oğlı doğdı. Adını Ali Paşa kodı, anı yanında alıkodı. Ve Orhan'ı gazilerle Köprü Hisarı'na gönderdi. Anı feth idüb yağma itdiler. Andan gelüb İznik'i *hisar* itdi. İznik ol zamanda mamurca hisar ve muteber bir şehr idi ve dört yanı sazlık ve bataklık idi. Şöyle kim âdem yanına varamaz idi ve hem içinde mübalağa kâfir var idi. Şöyle rivayet iderler kim, dört kapusı var idi, her kapusından bin alaca atlu kâfir çıkardu. Girü kalan renklü atları ana göre kıyas eyle. O[l vaki]t gaziler az idi öz idi, şöyle kim âdem başına yüz kâfir gelse yüz döndermezlerdi, itikadları muhkem idi. Hak ta'alâ anlara

15 Giese, *Chroniken*, I. Aşağıdaki elyazmaları da kullanıldı: İzzet Koyunoğlu yazması. Milli Kütüphane, Ankara Mikrofilm Arşivi, No. A. 1465, 10-16; Ayasofya yazması, No. A. 233, fol. 6-10; Türk Tarih Kurumu yazması, No. A 1701, 8-17; Beşir Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. I. H. Ertaylan, İstanbul, 1946, 11-18. Genellikle Anonim Tevârih'i izleyen Oruç (Babinger) kendi tarihinde İznik kuşatmasını atlamaktadır.

16 Giese, *Chronihen*, c. I, 7-9.

17 Lütfi Paşa, *Tarihi*, haz. Âli, İstanbul 1341, 23-25.

itikadları berekâtında fırsat virdi ve İznik dayiresin yağma itdiler. Kâfirler nice kere çıkub uğraşdılar. Hak ta'alâ gazilere fırsat virdi kâfirleri sıyub [maglub edip] hisara koyarlar idi. O[l vaki]t hisar yanına varamazlardı. Ceng ile almayub şehirden yana olan dağda bir havale kale yapdılar, içine âdem koyub İznik'e havale koydılar."

"Andan sonra kâfirler zebun olub hisarda oturdılar ve gaziler daim seğirdüb içerüden âdem çıkartmaz oldılar. Taşradan dahi kimesne gelmezdi. Nice zaman bu halle oturdılar. Akıbet kâfirler İstanbul tekfuruna âdem gönderdiler ki, "Üzerimize Türk geldi, bizi taşra çıkarmaz, âciz kaldık. Eğer bize derman var ise it yohsa Türk bizi oğlumuzla kızımızla esir iderler veyahud açlıkdan kırıluruz. Ve ol vakit İznik'e İslambol tekfuru hükm iderdi. Çün İslambol tekfuru bu hâle vâkıf oldı, hayli gemi cem idüb içine çok leşker koyub gönderdi kim, varalar gazileri İznik üzerinden ayıralar. Gemiler dahi gelüb Yalak Ovası'na çıkdılar. Andan İznik üzerine varub gafilen basalar. Meğer gazilerin bir casusu var imiş, kâfirleri cüstleyüb karaya çıkacakların haber alub, can atub vardı gazilere haber itdi."

"Gaziler dahi yordamile gelüb ol kâfirler çıkacak kenara pusuya girüb, pinhan olub durdılar. Bu yanadan dahi kâfirler Yalak Ovası'nda gemiden iskele urub çıkmağa başladılar. Pes kâfirler atların ve esbabların çıkarmağa çalışuyorken gaziler dahi pusuların açub Allah ta'alâ hazretlerine sığınub tekbir getirdüler ve at salub kâfir arasına kılıç koydılar. Kâfirleri birbirine katub şöyle kırdılar ki, vasfın Allahü ta'alâ bilür ve *bazısı* denize dökülüb çoğu gark oldı, başında devlet olan kişi gemiye girebildi. Muhassal-ı kelam, çoğu helak olub çok az kimse İslambol'a gelüb, Tekvura olan hali haber virdiler. Tekvur bu haberi işidüb ceza ü feza itdi ve illâ elünden ne gelür, çar naçar sabr idüb karar itdi."

"Pes İznik kâfirleri bu hali bilicek çok ağlaşub ye's itdiler. Akıbet danışub anı tedbir itdiler ki kal'ayı virüb muti olalar ve hem eyle itdiler. Kal'ayı gazilere virdiler, dahi kal'ayı alub içinde olan esbabı alub doyum ve gani oldılar."

"Çünki İznik alındı bu kez Yalak Ovası'na dolaşdılar, zira ki ol vakit bu Yalak Ovası dağları sarp ve hisarları çoğidi ve eli güni ma'mur idi ve hem gazilerden ürküb gelen halk çoğalub ziyade oldılar."

Burada, bizim popüler tarihlerimizde açıkça yeniden hayat bulmuş olan Rum ve Türk halk hikâyeleri tarihsel anlatıma girmiştir. Burada prensesin cüzzama nasıl yakalandığı ve Yalak Ovası kaplıca sularında yeniden şifa bulduğu anlatılmaktadır. Bu yüzden Tekfur beldede hamamlar yaptırmaya girişmiştir. Ayrıca mucizeler yaratan tahta bir kılıcı olan ve

bu bölgedeki Rumların İslam'a geçmesine neden olan bir dervişle ilgili efsane eklenmiştir. Efsanelerin hemen ardından, birleşerek Dimboz'da Osman'ın karşısına çıkmış olan Bursa, Adranos, Batanos, Kestel ve Kite tekfurları koalisyonu yer alır. Sonra, kenti ablukada tutmak için inşa edilmiş iki havale kalesinin yapımıyla birlikte Bursa kuşatmasının öyküsü izler.

B. Neşrî versiyonu

Muhtemelen 1486 ile 1493 yılları arasında tamamlanmış olan Neşrî Tarihi, hanedanlık iddiaları lehindeki özgün geleneği geliştirerek vaz'eden ilk derlemedir.[18] Neşrî'den yapılan aşağıdaki aktarım, Franz Taeschner'in yayımladığı Menzel nüshası ile karşılaştırılarak, Unat ve Köymen tarafından yayımlanmış eleştirel metindendir.[19]

"Güftâr ender zikr-i istiklâl-i Osman Gâzi

"*Çünki* Osman Gazi Bilecûği ve Yar-Hisar'ı ve İnegöl'i ve *Yini-şehir'i* tevabi'iyle ve levahikıyle feth itdi, andan sonra ikdam idûb, varub İznik üzerine seğirdim idüb İznik'ün yolların kesüb şehre taşradan nesne girmez oldı. Kızluk olub şehir halkı bunalub gölden, uğrılayın İstanbul'a mededci gönderüb istimdad itdiler. İstanbul'dan yardım gönderdiler. Osman, gazilere eyitdi: "İstanbul'dan bî-kıyas leşker geleyörür. Eğer ayrılırsavuz, üzerimüze hücum idüb etraf Rumınun kâfirleri bize şîr-gîr olurlar. Bu gelen kâfirlerün sınmasına bir çare olsa" didi. Gaziler eyitdiler: "bizim âdemimüz azdur. Biz dahi Sultan Alaeddin-i sâniden istimdat idelüm" diyüb fi'l-hâl Konya'ya âdem gönderdüler. Fetihlerin bildirüb olacak ihdası i'lâm itdiler. Sultan Alaeddin-i sâni bu haberleri işidüb şâd olub cûşe gelüb tabl, 'alem, kılıç ve at ve hil'at virüb buyurdı ki, "Sahibün Kara Hisardan bir nice bin halk muavenete varalar." Sultana giden âdem dahi gelmedin, İstanbul'dan kâfir gelüb Dil'den geçmeğe başladı. Kâfirler Türki kaçdı deyü gaflet ile otururken Osman Gazi Yalak Hisaru'ndan dil alub kâfirlerün gafletin bilüb Dil'den geçenlerûn üzerin urub dün baskınun idüb basub ba'zın kılıçdan geçürüb ve ba'azın denize gark idüb ve geçmiyenleri dönüb İstanbul'a gidüb gaziler ganaimle muğtenim olub İznik fethine mukayyed olmayub heman cemaatlerine beşaret haberin gönderüb makarr-ı izzete irişmeğe niyyet idüb göçüb gitdi. *Validesi ve* müteallikatı Osman Gazi'ye bir iki göc istikbal idüb gelüb buluşdılar. İttifak, ol esnada ikindü vaktında Sultan Alaeddin-i sâniden tabl ve 'alem ve bir at ve bir kılıç ve hil'at-ı şâhâne yitişdi."

18 Neşrî Tarihi hakkında bkz. Menage, *Neshrî* ve krş. İnalcık, "The Rise..," 152-167.

19 *Kitâb-i Cihannümâ* (Taeschner), c. I, 32. Metindeki alıntı. Neşrî, Unat-Köymen neşri, c. 1, 104-107'den alınmıştır.

C. Ahmedî'nin versiyonu

İznik kuşatması hakkındaki en eski atıf şair Ahmedî'nin 1410'larda kaleme aldığı İskendernâme'sinde Osmanlılarla ilgili olarak yazdığı bölümdedir.

Aşağıdaki İznik kuşatmasını önceleyen olaylar konusundaki mısralar şöyledir:[20]

"Oldı Osman bir ulu gâzi kim ol,
Nereye kim vardıyise buldı yol.
Her yana berbidi bir bölük çeri
Ki, el uralar, katl ideler kâfiri.
Bilecüği feth itdi, ol nâmdâr
İnegöl ile dahi Köprihisar.
Durmadı, her yana leşker saldı ol.
Az zamanda çok vilayet aldı ol.
Kâfiri yıkub yakub ol nâmdâr
Bursa ve İznüği eyledi hisâr"

Ahmedî'nin eseri, anonim kroniklerin, Âşıkpaşazade ve Neşrî'nin kullandığı kaynağın Yahşi Fakih'in yaklaşık 1405'lerde yazmış olduğu kayıp Menâkıbnâmesi olduğuna dair ikna edici bir tanıklıktır.[21] Ahmedî'de Osman'ın İznik ve Bursa ablukalarını önceleyen fetihlerin sırası, daha sonraki derlemeleri kuvvetli bir biçimde hatırlatır (Yenişehir ve Yar Hisar şairimiz Ahmedî tarafından atlanmıştır, ama ablukalara takaddüm eden Köprü Hisar fethi ilavedir). Osman'ın kuşattığı, ama ele geçiremediği İznik ve Bursa'ya yönelik harekât, Ahmedî'de ve sonraki derlemelerde anılan bu fetihleri izler. Açıktır ki bu konuda kısa bir manzume yazan Ahmedî ayrıntıdan kaçınmıştır. Özü itibariyle temel olaylar aynı sıra ile anılmıştır. Ayrıca Ahmedî, Anonim Tevârih'in İznik'in Osmanlılarca bu tarihte fethedildiğine ilişkin tespitlerini özgün kaynaklardan bir sapma olduğunu göstermektedir.

D. Sultan II. Bayezid dönemine ait derlemeler: İdris-i Bitlisî ve Kemalpaşazâde Tarihleri

1502 ve 1506 arasında yazmış olan İdris ile hemen hemen aynı tarihlerde yazmış bulunan Kemalpaşazâde, esas olarak diğer nüshalardan ve

---

20 *İskendernâme*'nin bu bölümüne ilişkin eleştirmeli bir metin artık elimizdedir: Kemal Sılay, "Ahmedî's Ottoman History," Yüksek Lisans Tezi, Ural-Altay Araştırmaları Bölümü, Indiana Üniversitesi, 1990. Buradaki alıntı Atsız neşri, 9'dandır.

21 Yahşı Fakîh'in *Menâkıbnâmesi* hakkında bkz. V. L. Menage, "The Menaqib of Yakhshi Faqih," *BSOAS*, 26 (1963), 50-54; aslında, Vefaiye tarikatına bağlı olan Şeyh Edebalı'yı Osmanlı hanedanının ruhani danışmanı olarak göstermeye çalışan bu hikâye, Yahşi Fakih'in orijinal hikâyesine Âşıkpaşazade tarafından eklenmiştir; tıpkı ataları Âşık Paşa ve Elvan Çelebi gibi Âşıkpaşazade de bu tarikata üyeydi, bkz. H. İnalcık, "How to Read Ashik Pasha-zâde's History".

Neşrî'den açıkça farklı olan Anonim Tevârih nüshalarını kullandıklarından, Sultan II. Bayezid için yazılmış sonraki derlemeleri temsil ederler.

İdris'in uyarlamasında olaylar şu sırayı izler:

> "Osman büyük oğlu Orhan'ı Nilüfer ile evlendirdi ve kendisine Sultanönü olarak da bilinen Karahisar vilayetini verdi. Eskişehir'i kendi kardeşi Gündüz Alp'e, İnönü hisarını ve Yund-Hisar'ı Aykud Alp'e, Yar-Hisar kalesi ve vilayetini Hasan Alp'e, İnegöl hisarını Turgut Alp'e ve nihayet, Bilecük vilayetinin bütün gelirlerini Şeyh Edebalı'ya verdi. Ardından Osman Yenişehir'i kendine başkent yaptı. Küçük oğlu Alaeddin Paşa Bilecük'te annesinin yanında kaldı. Kendisi zamanının çoğunu Yenişehir'de geçirdi. Sonra, 701 yılında, yani tahta çıkışının üçüncü yılında Köprü Hisar'ı fethe çıktı."

Köprü Hisar'ın düşürülmesinden sonra Köprü Hisar yakınındaki Marmara kalesi ile Dimboz teslim alındı. Osman merkezine geri döndü ve İznik'in fethini planladı.

> "Osman Bey bu şehrin fethini en önemli işlerden biri olarak görüyordu ve hiçbir uyarıda bulunmadan, bu tarafa yürüdü." Osman büyük bir dirençle karşılaştı, ama adamları üstün gelerek kalenin etrafındaki toprakları yağmalayıp talan ettiler, önlerine geleni öldürerek ilerlediler. Araziyi terk etmeden İznik'in yakınına bir gözetleme kulesi inşa ettiler ve bu kalabalık şehre erzak girişini önlemek üzere oraya yüz adamlık bir garnizon yerleştirdiler. "Osman'ın yaptırdığı kule, güvenilir ve cesur adamlarından birine izafeten Targay Hisarı olarak bilinir. Bu kulenin yıkıntıları hâlâ görülebilmektedir."[22]

İdris, bu büyük planın gerekçesini Osman'ın Şeyh Edebalı'nın tekkesinde uyurken gördüğü olağandışı rüyada ifadesini bulan misyonuna inancında bulur: "Allah'ın vaadi, İslam için yapılan böylesi fetihler yoluyla sonunda gerçek olacaktır."

Kemalpaşazâde[23] Yalak Ovası Savaşı'nı Köprü Hisar'ın fethi ile İznik kuşatmasının öncesine koyar ve savaştan sonra "Osman'ın Selçuklu sultanlığının yerini aldığı"nı ekler. Kemalpaşazâde, savaşı ve savaşın kendisini önceleyen olayların tasvirinde Neşrî'yi izlemekle birlikte (her ikisinde de "Göl üzerinden gelen haberci" figürü vardır), "Osman'ın sultanlığı

22 İdris'in metni üzerinde yapılan dikkatli bir tahlil onun Taz Ali'yi yanlış biçimde *Targay* olarak okuduğunu göstermektedir. Doğru biçim ise "Diraz Ali" dir; bu vekayinâmelerde kısaltılarak "Taz Ali" yapılmıştır; aşağıya bkz.

23 *Tevârih-i Al-i Osman*, II. Defter, haz. Ş. Turan, Ankara 1983, 130-146.

deruhte etmesi" konusunda Neşrî'den ayrılır ve Ruhî'yi ya da Bodleian'ın anonim kroniklerini izler.[24]

Savaşın hikâyesi Âşıkpaşazade'de yoktur. O, sadece İznik'e yönelik akına, kuşatmaya ve ablukaya çok kısa olarak değinir.[25]

I. İznik Kuşatması

Aşağıda daha sonraki derlemelerde yer aldığı şekliyle Yahşi Fakih'in orijinal yazma versiyonları karşılaştırılacak ve tartışılacaktır.

1. *Osman'ın bir oğlu oldu; ona Alaeddin adını verdi ve onu yanında tuttu*

Anonim Tevârih yazarının ve Âşıkpaşazade'nin özgün metne çok sadık oldukları görülür. Aslında bu tespit, akınlara kumanda eden kişi olan büyük oğlu Orhan'ı bize bildirmek için tasarlanmıştır. Orhan, Osman Beg'in büyük oğludur. Türk-Mogol bozkır geleneğinde en küçük oğul ocakta tutulur ve en büyük oğul akınlar için en ileri uca gönderilirdi.[26] Bu gelenek bütün Türkmen emirliklerinde geçerli olduğu gibi uzun zaman Osmanlılar tarafından da sürdürülmüştür. Uç kuvvetlerine kumanda etmesi sağlanarak en büyük oğula hükümdar olan babasının yerine geçmek konusunda daha büyük bir fırsat verilmiş olurdu.

2. *Osman Bilecük, Yarhisar, İnegöl ve Yenişehir fütuhatını tamamladı ve ardından İznik bölgesine akınlar yapmaya başladı*

Neşrî burada bize Osman'ın daha önceki dört fethini ve İznik kuşatması konusundaki büyük kahramanlığını anlatarak kaynağı üzerinde oynar ve bunun Osman'ın "bağımsız" beğ statüsünün doğmasına yol açtığını ekler, oysa özgün gelenekte (yani anonim kroniklerde) aslen Orhan, Köprü Hisar'a saldırıp orayı ele geçirmektedir.

Aynı dört yerin, Bilecük, Yarhisar, İnegöl ve Yenişehir'in, aynı düzende, Neşrî'nin kaynağı olan Takvimler'de bulunması ilginçtir. Takriben 1446 tarihli bir Takvim, Bilecik'in diğer üç kaleyle birlikte fethedilmesini Osman'ın kariyerinde bir dönüm noktası olarak gösterir.[27]

Aslında Hicretin 699-702 yıllarına rastlayan bu fetihler Bitinya'daki en önemli iki şehri, İznik ve Bursa'yı ele geçirme planının parçaları olarak gözükmektedir. Ardından Osman karargâhını bu iki şehrin arasında yer alan Yenişehir'e taşımıştır. Osman buraya gazilerini yerleştirdi ve batıda

---

24 Ruhî ve Bodleian Elyazmaları hakkında bkz. Menage, *Neshrî*, 12-14, 26.

25 Âşıkpaşazade (Atsız), 105: *"İznig'ün vilâyetine seğirtdiler. Şehrûn kapusını yapdurdılar. Bir nice gün ceng eldiler. Darı yanı vilâyet dapdılar. Kal'a üzerine er kodılar. Dapan vilâyeti (timar erlerine verdiler; kendiler gene Yenişehir'e çıktılar."*

26 Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Succession and its Relation to the Turkish Concept of Sovereignity," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993.

27 *Tarihi Takvimler*, haz. O. Turan, Ankara 1954, 16, 52.

Bursa ovasına, kuzeyde İznik ovasına açılan bu kenti yeni bir uç yaptı. İznik, Yenişehir'e sadece 25 km uzaklıkta idi. Geleneksel anlatımın aktardığına göre, Osman'ın bu yeni uçtaki gazileri "gazayı her zaman sürdürmek istiyorlardı". İznik'e saldırmadan önce, Osman doğudan Göynük-Taraklı-Lefke veya Mekece üzerinden İznik'e ulaşan ana yolu denetim altına almak için Göynük çayı vadisine ve Sakarya vadisine akınlar düzenledi. Güneyde Lefke'ye ya da kuzeyde Geyve'ye kadar uzanan Göynük-Taraklı yolu bugün dahi İç Anadolu platosundan İznik ve İzmit'e ulaşan ana güzergâh oluşunu sürdürmektedir.

3. *İznik'e yönelik akın*

Anonim Tevârih'de Orhan bu akından tek başına sorumludur. Yahşi Fakih'ten gelen özgün gelenekte ise bu kişinin Orhan'ın imamının oğlu olduğu unutulmamalıdır.

4. *Köprü Hisar'ın Fethi*

Anonim Tevârih: Orhan zor kullanarak Köprü Hisar'ı feth ve yağma etti.

Âşıkpaşazade: Orhan ve Osman, Köprü Hisar'ı birlikte fethedip yağmaladı.

Burada Neşri Köprü Hisar'ın fethini atlamaktadır. Bir önceki bölümde (*Kitâb-ı Cihan-nümâ* (Taeschner, s. 34; *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, s. 92) Osman'ın Köprü Hisar'ın fethinde Bilecük tekfurundan yardım aldığını söyler. Belki de Neşri, Osman Bilecük'ü fethettiğinde, fethedilmiş topraklar arasında Köprü Hisar'ın da Osman'ın eline geçmiş olduğunu düşünmüştür. Ancak özgün kaynak. Köprü Hisar'ın, sonra İznik'e yönelik akınlar bağlamında fethedildiğini ileri sürmektedir.

Yenişehir ile İznik arasında Avdan dağ silsilesi yükselmekte ve onu aşan geçitler Kızıl Hisar ve Köprü Hisar kalelerince korunmaktaydı. Osmanlı *Hüdâvendigâr tahrir defterleri*[28] bu kaleler hakkında ilginç ayrıntılar vermektedir.

1571 tarihli defterde Köprü Hisar hakkındaki kayıt şöyledir: *"Köprü Hisar nâm karyeye İznik'den mürür iden tarîk-i âm üzerinde vâki Dirâz Ali nâm derbend (...) mahûf ve muhatara ve hatar-nâk (ve) şenlikden ba'id"* olduğundan İstanbul'a gönderilen bir raporda buraya muhafız gönderilmesi isteniyordu. Rapor, *"lâkin derbend-i mezbûr İznik'den karye-i Köprü Hisar'a varınca bir menzil yer olub eşhâs-ı mezbure cemi'ân zikrolan derbendin mabeyninde kondukları takdirce tarafeyni hıfz etmeleri kemal mertebe asir olub hıfzı mümkün"* değildir diye devam etmektedir. Muhafızların yarısının, yani otuz kişinin İznik'ten gelen yolu gözetlemek üzere geçidin ortasında yer

28 Barkan-Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 219-220, No. 366 ve 224, No. 378/2.

alan Kızıl Hisar kalesine yerleştirilmeleri ve geri kalan yarısının da Köprü Hisar'dan gelen yolu gözetlemek üzere Çamlıca'ya yerleştirilmesi gerektiği raporda belirtilmiştir. Bölge ormanla kaplıydı. 1571'de altmış yaya redifi olağan ve göreneksel vergilerden muaf tutularak buranın muhafazasına memur edilmişti.

Bu belgenin, Anonim Tevârih'deki gibi anlatısal geleneklerde verilen yer adlarının ve topografyanın hayali ya da uydurma efsanelere değil, aksine bilgi veren otantik kaynaklara dayandığını teyit etmesi bizim için çok önemlidir. Hiçbir uydurma hikâye böylesi kesin topografik ayrıntılar veremez.

Tahrirlerden elde edilen bilgi, İznik ovasına inebilmek için Osman'ın kuvvetlerinin öncelikle Dirâz Ali dağ geçidindeki denetimi ele geçirmek zorunda olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra anlatısal kaynaklarda Tiraz Ali ya da Trâz Ali olarak bilinen kahramanın, stratejik Yenişehir-İznik yolu boyunca çeşitli mevkilere adını vermiş tarihsel bir kişilik olduğu açıktır. Aynı tahrir (s. 225, no. 378/4), Avdan dağı üzerindeki Kara Dere köyündeki bir kışlağın, büyük ihtimalle Dirâz'ın (Farsçada uzun demektir) oğluna atıf olsa gerek, Uzunoğlu adıyla anıldığını belirtmektedir. *Avdan* adı da göçebe bir aşiret adı olarak Türkmenler arasında mevcuttur.

Sonraları, 15. yüzyılda, İshak Paşa'nın kethüdası Köprü Hisar'da yolculara barınak olmak üzere bir tekke yaptırdı ve kendisinin serbest mülkü olan İnegöl kazasındaki İsa Virânı köyünü vakfetti. Aynı tahrir defterindeki bir kayda göre (no. 378/1) Samanlu iskelesi ile Yenişehir arasında Katranlu Derbendi denilen, daha çok tüccarların kullandığı bir başka dağ geçidi vardı. Çardak, Sartıoğlu, Makri, Dimboz ve Menteşe köyleri bu geçide muhafız tayin edilmişti. Dirâz Ali Derbendi Osman'ın İznik ovasına inmesine izin verirken, Dimboz-Koyun Hisar dağ geçidi de Osman'ı Bursa ovasına ulaştırıyordu. Bafeus Savaşı'nın ardından, Osman'la, Bursa ovasının tekfurlar koalisyonu, yani Bursa, Adranos, Batanos, Kestel ve Kite tekfurları arasında, bu geçitte büyük bir çarpışma cereyan edecek ve zafer Osman'a Bursa ovasını tamamen açacaktı.

5. *"Marmara vilâyeti"nin teslimi*

Âşıkpaşazade buna değinirken, Anonim tevârihler ve Neşrî'de bu husus yoktur. "Marmara vilâyeti" Bursa ovasına açılan stratejik Dimboz geçidinin hemen ötesindeki, Yenişehir ile Bursa arasındaki arazidir. Burada bugün Marmaracık Gölü denilen bir hendek vardır. Bu bölgedeki Rumlar, gazilerin akınlarından korunmak için Osman'a sığındılar. Osmanlı geleneğinde denildiği gibi "geldiler ve boyun eğdiler ve Osman Gazi her birini *yerlû yerinde* bıraktı". Bu bilgi de Anonim tevârihler ile Neşrî'de atlanmıştır; bunun nedeni, belki de onların bunun önemli

olmadığına inanmalarıdır. Sonraki tarihçiler arasında Kemalpaşazâde (I, 143-144) ve İdris (s. 66) Marmara halkının teslim oluşuna değinmektedir. İdris, "Marmara kalesi"ne ve kale halkının Köprü Hisar'ın akıbetini gördükten sonra teslim olduğuna ilişkin daha oldukça ayrıntı vermektedir. Her halükârda Osman, İznik kuşatmasına girişmeden önce merkezi olan Yenişehir'in güvenliğini almak için, Marmara vilayetine akınlar yapmayı zorunlu görmüş olmalıydı.

6. *İznik kuşatması, kentin dış dünyayla irtibatını kesmek için havale kulelerinin inşası. Gaziler akınlar yaptı ve İznik kalesinin çevresindeki bölgeye hâkim oldu*

Hem Anonim Tevârih hem Âşıkpaşazade hem de Neşrî bu bilgiyi vermektedir. Âşıkpaşazade ve Neşrî İznik kuşatması ve ovada onu izleyen akın faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verirken, Anonim Tevârih yazarı eski İznik kenti ve bölgedeki halkın İslam'a geçmeleri hakkında Rum ve Türk kaynaklı halk hikâyeleriyle birleşmiş ayrıntılar vermektedir. Ancak özünde aynı kaynağı kullanmış olan bu kaynakların üçü de birbiriyle mutabakat halindedir. Anonim Tevârih ve Âşıkpaşazade Osman'ın kuvvetlerinin kenti kuşatmaya aldığını ve savaşın uzun bir süre devam ettiğini açıklığa kavuşturur. Her üç kroniğimiz de abluka kurularak ve çevreye akınlar yapılarak gazilerin kent surları dışındaki bütün halka boyun eğdirdiklerinde mutabıktırlar.

Anonim Tevârih'deki ayrıntılar ilginçtir. İlk olarak İznik, bu dönem için gerçeği yansıtmayacak bir biçimde kalabalık ve kuvvetli bir garnizona sahip bir kent olarak tanımlanır. Konstantinopolis'in Latinlerden 1261'de geri alınışının ve giderek artan sürekli Türkmen akınlarının bir sonucu olarak, İznik halkının bir kısmı İzmit veya İstanbul'a gitmişlerdi ve VIII. Mihael Paleologos, rivayet edildiğine göre, kentin savunmasını ihmal etmekteydi. İbn-i Batuta'nın görgü tanıklığına dayanan ifadesine göre (1332?) kentin denetiminin Osmanlılara geçtiği dönemde (Mart 1331) kent harabe halindedir ve kentin sakinlerinin burayı terk etmesine izin verilmektedir. Anonim Tevârih yazarının abartmalı tespiti, Laskaris yönetimi altındaki durumun bir bakiyesi olmalıdır.

Her durumda Osman'ın kuşatmadaki başarısızlığının, Osmanlı kaynaklarında açıklanmaya ihtiyacı vardı. Kentin savunmasının çepeçevre kenti saran su ve hendeklerle ne ölçüde kuvvetlendirilmiş olduğu ayrıca vurgulanmaktadır.

Geleneğin ilk bölümünde Anonim Tevârih kentin kuvvet yoluyla ele geçirilemeyeceğini *(Gördüler kim ceng ile alınmaz)* kabul eder ve bu yüzden Osman'ın burayı kuşatma altında tutmak için Tâz Ali ya da Dirâz Ali hisarını yaptırdığını söyler. Ancak aynı yazar imparatorluk kuvvetlerinin

Yalak Ovası'nda (Bafeus) yenilgiye uğratılması sonrasındaki olaylarla ilgili paragrafta İzniklilerin kenti Osmanlılara teslim etmiş olduğunu öne sürer. Anonim Tevârih yazarı zaferin mantıksal bir sonucu olarak kentin düşmüş olması gerektiğini düşünmüş ve bu nedenle de bu konuda özgün metni değiştirmiş olmalıdır. Her halükârda özgün metni satırı satırına izleyen Âşıkpaşazade ve Neşrî, Osman'ın adamlarının İznik kalesi önünde savaştan vazgeçtiklerini ve kalenin civarındaki açık arazide yaşayan insanları tabi kılmakla ilgilendiklerini belirtmektedir.

Abluka amacıyla *havale*'nin yahut hisarın yapılması hakkındaki hikâye ise sadece Anonim Tevârih'de anlatılmaktadır. Âşıkpaşazade bundan bahsetmez; Neşrî de hisardan bahsetmeksizin ablukayı anlatır. Daha sonraki yazarlar, İdris (s. 67) ve Kemalpaşazâde (s. 145) bariz bir biçimde Anonim Tevârih'i izler ve bu hikâyeyi naklederler. Yine özgün kaynağı çok daha fazla ayrıntıya girerek yeniden üretmiş olduğu anlaşılan Anonim Tevârih'i izleyerek Tâz Ali kumandasında hisarda bulunan askerlerin sayısının yüze ulaştığını görüyoruz, ancak kroniğin bazı nüshalarında bu rakam, kutsal bir sayı olan kırka inmektedir. Dışardan kente gelen yardımı bu gözetleme kulesi kesti, böylelikle kentte açlık baş gösterdi. Anonim Tevârih bu durumun "bir nice zaman" sürdüğünü belirtir. Bu nedenle kuşatmanın gerçek tarihinin, 1299-1301 tarihleri arasında olması, Bafeus Savaşı'ndan bir ya da iki yıl önceye karşılık gelmesi muhtemeldir. Özgün gelenekte Yalak Ovası Savaşı'na yol açan esas neden, abluka altındaki İznik'in kıtlıktan bunalmasına, nihayet İstanbul'daki İmparator'a gönderilen bir habercinin eğer yardım kuvvetleri zamanında yetişmezse teslim olmaktan başka çarelerinin bulunmadığını bildirmesine bağlanır.

Neşrî buna, habercinin *göl üzerinden* yollandığını (Pahimeres'le krş.) ekler. Anonim Tevârih İznik halkının neden İstanbul'dan yardım istediğini açıklamak için "o sırada İstanbul tekfuru[nun] İznik'e de hükmettiği"ni belirtirler.

II. Bafeus Muharebesi

Bu noktada Osmanlı kaynağındaki Yalak Ovası Savaşı ile Pahimeres'teki Bafeus Savaşı anlatısının aynı olaydan bahsedip etmediğini belirlemek sorunu önümüzde durmaktadır.

1. *Savaşa yol açan koşullar ve nedenler*

Pahimeres'e göre, Osman'ın "Halizones" topraklarını tehdit etmesi yüzünden İmparator, Heteriarkos [Muhafız generali] Mouzalon kumandasında bir orduyu sevk etmeye karar verir. Daha önce gördüğümüz gibi Pahimeres bu noktada durur ve Osman'la ilgili daha önceki olaylara geri döner. Sonra bize "Osman'ın adamlarından yüz kişilik bir grub[un]

Mouzalon'un üzerine [nasıl] sürpriz bir saldırı yaptığı"nı ve "neredeyse onu bile ele geçirecekleri"ni anlatır. Pahimeres, bunun Osman'a "Sifones Dağları"nı aşma ve "Halizones ülkesi"ne inme cesaretini verdiğini söyler.

Bu muharebeye ilişkin Osmanlı kaynağı, bu öncü etkinlikten söz etmemekle birlikte ilgisini kıyıdaki Yalak Ovası'nda cereyan eden savaşa yöneltmiştir. Ne var ki hem Pahimeres hem de Osmanlı kronikleri Osman'ın İznik civarındaki daha önceki etkinliklerine değinmekle birlikte, Osmanlı kaynağı ayrıca şehrin kuşatılmasıyla ve kuşatma altındakilerin acil yardım için İmparatora başvurmalarıyla ilgili bütün ayrıntıları vermektedir. İmparator'un Mouzalon'u İznik'i ablukadan kurtarmak için yolladığı açık hale gelmektedir. "Halizones Ülkesi"nin Yalova ile Kara Mürsel arasındaki düz kıyı ovası olan, Osmanlıların Yalak Ovası olduğu açıktır.

Pahimeres, Osman'ın kıyıya ulaşan vadi (bu vadi aynı zamanda karayoludur) üzerindeki geçidi aşmadan önce oraya öncülerini gönderdiğini açıkça belirtir. Vadide, kıyıdan birkaç kilometre içeride, Dil Hersek-İznik karayolunu denetleyen ve bugün Çoban Kale (bkz. Foto 1) denilen bir hisar vardır.

Osman, İzmit körfezindeki bu ovaya ulaşmak üzere yolunu açmak için saf dışı bırakılması zorunlu olan ve kesinlikle Mouzalon'un adamları tarafından takviye edilmiş bulunan bu hisardaki garnizondan emin olmak için buraya öncüler gönderir. Öncülerinin giriştiği şaşırtıcı saldırı etrafı tepelerle kuşatılmış olan hisarın yakınında gerçekleştirilmiş olmalıdır. Aslında Pahimeres, Osman'ın adamlarının bulunduğu tepelerden bahsederken, önce Mouzalon'un askerlerinin onları püskürttüğünü, Osman'ın adamlarının geri çekildiğini ve başarılı bir karşı saldırıya geçtiklerini söylemektedir. Bu başarı Osman'ın kıyıdaki Yalak Ovası'na ulaşmak için vadiyi aşma kararı almasına yol açmıştır.

Çoban Kale, Karadere köyü ile bir Rum Hagiasması'nın bulunduğu Ayazma köyü arasında bulunmaktadır. Yerli halk hisarın Cenevizliler tarafından yapıldığını söylemektedir. Çoban Kale bugün harabe halindedir; çobanlar sürüleriyle birlikte dinlenmek için buraya gelmektedirler, bu yüzden buranın adı Çoban Kale'dir. Bu bağlantı içinde Osmanlı geleneğinde Koyun Hisarı olarak anılan yer bizim Çoban Kale olmalıdır.

Çarpışmanın Bafeus Savaşı'ndan bir yıl önce meydana gelmiş olması gerektiği ileri sürülmektedir.[29] Eğer bu doğruysa Mouzalon, Osman'ın bir sonraki yıl gerçekleşen işgaline karşı koymak için oldukça kuvvetli bir orduyla geri gelişinden önce hisarda bulunmuş olmalıdır. Aslında, öncülerin başarılarının ardından, Osman'ın müttefiklerine çağrı yaparak büyük bir ordu toplaması, Pahimeres'in de belirttiği gibi, belirli bir zaman almış olmalıdır.

29 Arnakis, 129-131.

Her halükârda bunlar, 1301'de Yalak Ovası'nda meydana gelen büyük çatışmaya yol açması muhtemel başlıca olaylar ve nedenlerdir. Bir bütün olarak hem Osmanlı hem de Bizans kaynakları, Bafeus Savaşı'nın arka planı konusunda birbirini desteklemekte ve tamamlamaktadır.

2. *Muharebe meydanının yeri*

Pahimeres bize Osman'ın "akınlarına katılan müttefikleri ve yoldaşları" ile birlikte dağ geçidini aşarak "Halizones ülkesi"ne girdiğini söyler. Pahimeres, Bafeus'un "harika İzmit şehrinin civarındaki bölge"de olduğunu ve Bizans birliklerinin püskürtüldükleri zaman "İzmit şehri yakınlarına alçakça üşüştüklerini" ekler. Osmanlı geleneği, savaş alanını deniz kıyısındaki Yalak Ovası olarak tarif etmektedir. Yani kaynaklarımızın her ikisi de savaşın İznik'i kıyı ovasına bağlayan karayolunun bulunduğu bir yerde, İzmit körfezinin güney kıyısındaki kıyı ovasında cereyan ettiği konusunda mutabıktırlar.

Bizans zamanında, İmparatorluk "Askeri Yolu" Dakibyza (Gebze) üzerinden geçerek Aigialoi'ye ulaşmaktaydı, "askerler Astakos Körfezi'nin Kibotos'a açılan dar ağzından geçmiş ve İznik'e doğru yolculuklarına karadan devam etmişlerdir."[30] Aigialoi'den Kibotos'a deniz ulaşımı, Osmanlılar zamanında mevcut olduğu gibi, Bizanslılar zamanında da vardı. Aigialoi, muhtemelen Osmanlıların *Dil* dediği yer, Kibotos ise Hersek kasabası olsa gerektir (bkz. Foto. 2). Osmanlı döneminde İstanbul ile Küçük Asya arasındaki kervanların ve orduların geçtiği bu ana yol Bağdad Caddesi adıyla anılıyordu (bkz. Foto. 3 ve 4). II. Bayezid zamanında Hersek kasabasında Sadrazam Hersek Ahmed Paşa, içinde bir kervansarayı, cami, çeşmeleri bulunan ve yolcuların Yalakdere vadisi ile İznik üzerinden Küçük Asya'ya geçecekleri uzun yolculuklarına başlamadan önce başka ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri çok işlevli bir vakıf külliyesi yaptırmıştı. Hersek kasabasının yaklaşık olarak 20 kilometre batısında Helenopolis (halk ağzındaki söylenişiyle Elenopolis) ya da Türkçedeki adıyla Yalova yer alır. Osmanlı geleneğinde anılan Yalak Hisar Helenopolis olmalıdır. Türkçedeki Yalova adı da Yalak Ova(sı)'ndan türemiş olmalıdır.

Daha batıda, Helenopolis ile dağlık Poseidion (Bozburun) arasında, Bizans İmparatorlarının Küçük Asya'ya giderlerken iskele olarak da kullandıkları Pylai şehri bulunmaktadır. Pylai şehri, 13. yüzyılda da önemli bir ticaret merkeziydi. I. Manuel Komnenos (1143-1180), şehri korumak amacıyla Pylai kalesini ve hisarları yaptırmıştı.[31] Kıyı ovasına ulaşan vadi

30 Ramsay, *Asia Minor*, 200-201; krş. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 60-61; F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen*, Leipzig 1924, c. I, 66-67, 99-100.

31 H. Glykatzi-Ahrweiller, "Les Forteresses construites en Asie Mineure face è l'invasion seldjoucide," *Akten des XI. Intemationalen Byzantmisten Kongresses*, haz. F. Dölger ve H. G. Beck, Münih 1958, 186-189; Vryonis, *Decline*, 121.

üzerinde yer alan bizim Çoban Kale'miz veya Koyun Hisarı'mız bu yeni yapılmış ya da onarılmış hisarlardan biri olmalıdır.

Orhan, İznik'in fethinin (1331) ardından babasının Yalak Ovası kıyısında yayılma planlarını yeniden ele aldığında bölgedeki Yalak Ova (Yalova) ve Koyun Hisar kaleleri İzmit teslim olana kadar (1337) direnişini sürdürdü.

Osmanlı geleneğine göre, 1337'de Yalak Ova ve Koyun Hisarı kaleleri bir Bizans prensinin hassı idi. Bu kaleler, aynen aşağıdaki gibi tarif edilmiştir: "Yalak Ova'da deredeki hisar Yalkına (veya Balkına) ismindeki bir kâfire aitti ve tepede bugün Koyun Hisarı denilen bir başka kale vardı." Yalak Ova, Yalova ile Hersek veya Kara Mürsel arasındaki bölgeye verilen addı. Osmanlı geleneği buna Koyun Hisarı'nın, Yalak Ova sahibi Yalkına'nın erkek kardeşinin kumandası altında olduğunu eklemektedir.

Joseph von Hammer, Bafeus'u doğrudan doğruya Koyun Hisarı ile özdeşleştirir.[32] Ancak Hammer burayı, Osman'ın Bursa ovası tekfurlarına karşı çarpıştığı Dimboz yakınındaki başka bir Koyun Hisarı ile karıştırır. Bafeus Savaşı'ndan az önce, Osman, Yalak Hisarı'ndan bir adamı tutsak almış ve ondan Yalak Ovası'nda kurduğu pusudan düşmanın haberdar olmadığını öğrenmiştir.

Kite kazasına bağlı Koyun Hisarı köyü 16. yüzyılda *karye* (köy) statüsüne sahipti. Ancak daha sonraki tahrir defterlerinde bir *mezra'a* ya da terk edilmiş bir köy olarak gözükmektedir. Anlaşılan burası, vergi geliri Koyun emini tarafından toplanan koyun sürülerinin toplanma yeriydi. Bu dönemde Yörükler, bilhassa da Akçakoyunlu Yörükleri bu bölgede kaydedilmektedir.

3. *Ordular ve savaş*

İlkin Pahimeres'in savaş hakkındaki tespitlerini çözümlemeye çalışalım.

Bizans askerleri, Alan paralı askerleri ve yerli milislerden oluşan Mouzalon'un ordusu, toplam iki bin kişi civarındaydı. Ancak Pahimeres'in bize söylediğine göre, bu orduda, savaştan az önce milislere ait para ve atların Alan paralı askerlerine verilmesi ve bunun kıskançlığa ve iş birliğinde isteksizliğe yol açması yüzünden birlik kalmamıştı.

Pahimeres Osman'ın birliklerinin sayıca Rumlardan çok üstün olduğunu, çünkü Osman'ın yanına müttefik çektiğini, hatta ganimet hevesiyle Osman'a Paflagonya'dan bile insanların katıldığını söyler. Pahimeres bize Osman'ın ordusunda süvarilerin yanı sıra yaya askerlerin de bulunduğunu bildirmektedir.

32 J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Peşte 1835, c. 1, 67, 85.

Pahimeres, yerli milislerin iş birliği yapmamaları ve birliklerin ciddiyetsizliği yüzünden Rum ordusunun saldırısının hezimetle sonuçlandığını ve Rumların kaçmaya başladığını ileri sürmektedir. Epeyce adam ölmüş, ama çoğunluğu kaçmıştır. Kaçanlar İzmit şehri yakınına yığılmışlardır. Bu ölüm kalım anında Alanların cesaretle karşı saldırıya geçmeleri, çok sayıda yaya askerine geri çekilme fırsatı vermişti. Osmanlı birliklerinin etrafını kuşatan Alanlar, yaya askerlere saldırdılar ve çapraz ok salvolarına tutarak süvarilerin atlarını yaraladılar. Pahimeres, Rumların güvenle çekilmesini sağlamak için Alanların kendilerini kurban ettiğini ve birbiri ardına öldüğünü ekler.

Kısaca Pahimeres, Rumların başarısızlığını açıklama çabasıyla, Osman'ın birliklerinin sayısal üstünlüğünün, yerli milislerin savaş alanında iş birliği yapmamasının ve Bizans askerleri arasında disiplinin bulunmayışının altını çizer. Emir Nogay'ın (ölümü 1299 ya da 1300) hizmetinde bulundukları kuzey Karadeniz bölgesinden gelen ve Türk Mogol bozkır taktikleriyle eğitilmiş olan Alan paralı askerleri, Türkmen savaşçılarının dengi olduklarını kanıtlamışlardır. Bafeus zaferi, bundan sonraki on yıllar içinde Osmanlıların Bizans'a ya da Balkan devletlerine karşı kazanacakları kesintisiz başarıların işaretini vermekteydi. Taktik bakımdan üstünlüklerinin yanında, bunun açıklaması, Bizans ve Balkan hükümdarları tükenen hazinelerinden büyük miktarlar ödeyerek içinde "Türkopol"lerin *(Tourkopouloi)* de bulunduğu paralı askerleri ordularına katmak ve onlara bakmak zorunda kalırlarken, Osmanlı hükümdarlarının Anadolu'dan çok sayıda gaziyi ya da ganimet beklentisiyle Osmanlı sancağı altında savaşmaya hevesle koşan profesyonel Türkmen gazilerini kendilerine çekmiş olmalarıdır. Türkmen beğlerinin elverişli konumu ortadaydı ve Bizans daha baştan bu umutsuz mücadelesini kaybetmeye mahkûmdu. II. Andronikos'un 1284'te pahalı ve etkisiz donanmasını tasfiye etmesi gayet akıllıca bir davranıştı, çünkü o zamanlar son bir umutla ihtiyacı duyulan şey Anadolu'daki Türk saldırısını durduracak bu paralı birliklerdi.

VI. Ioannes Kantakuzenos, 1354'te Türk askerlerinin yenilmezliğini itiraf etmekteydi. Türkmen birliklerini rakiplerine karşı yardıma çağırdığından ve Konstantinopolis'teki düşmanları bu belirleyici unsuru yanlarına çekmeyi başaramadığından beri, sonraki bütün yönetimi boyunca, Türkmenlerin profesyonel askeri üstünlüğüne duyduğu inançla, önce Aydın emiri Umur Gazi ile, sonra da Orhan ile yaptığı ittifaka sıkı sıkı sarılmıştı.[33]

Osmanlı kroniklerinde çarpışma sırasındaki olayların farklı bir versiyonu mevcuttur. Bu kaynağa göre İmparator deniz yoluyla İznik'e bir yardım ordusu göndermiş, bu ordu Yalak Ovası'na ulaşmış ve Osman'ın

33 H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades," *Byzantinische Forschungen*, 9 (1985), 179-217.

birliklerine karşı beklenmedik bir baskın yapmak için karaya çıkmaya başlamışlardı. Ancak düşman planının bir Rum casusu aracılığıyla haber alınmasıyla, Osman pusu kurmuştu. Neşrî'nin anlatımı, Bizans ordusunun geceleyin *Dil*[34] iskelesinden Yalak Ovası'na çıkması esnasında yaşananlar hakkında ilginç bir ayrıntı vermektedir. Bizans birlikleri atlarını gemilerden indirmeye ve çevreye yayılmaya başladıklarında Osmanlı kuvvetleri ani bir baskın yapmıştı; gafil avlanan Bizanslıların çoğu katledildi ve gemilerine ulaşmaya çalışan birçoğu da boğuldu. Gemilere ulaşmayı başaranlar Konstantinopolis'e geri döndüler.

Bu hikâyede kesin olan şey Osman'ın "İstanbul tekfurunun gönderdiği" bir orduya karşı savaştığıdır; bu konuda aynı olaydan bahseden iki kaynağın da bir kuşkusu yoktur. Ancak Bizans ve Osmanlı kaynaklarında savaşla ilgili farklı anlatımlar nasıl açıklanacak ve birbiriyle nasıl ilişkilendirilecektir?

Pahimeres, Mouzalon komutasındaki ordunun Bafeus/Yalak Ovası'na nasıl ulaştığı, doğrudan doğruya denizden mi yoksa kara yoluyla Gebze-Dil-Bafeus yoluyla mı geldiği konusunda hiçbir ayrıntı vermemektedir. Bütün hikâye boyunca gemilere ilişkin tek bir söz bile yoktur. Bununla birlikte ona göre, Mouzalon çatışmadan önce birliklerine düzen vermek için, örneğin yerli milislerin atlarını alıp onları Alan paralı askerlerine vermeye yetecek kadar uzun bir zamanı bulmuştur.

Ani saldırı amacıyla İmparator esas birliklerini uzun kara yolu yerine denizden göndermiş olmalıdır. Ancak kara yolu kullanılmış olsaydı bile birlikler, Neşrî'nin anlatımında teyit edildiği gibi, Aigialoi'den (Dil) Kibotos'a (Hersek) geçmek için dar boğazı aşmak zorundaydılar. Her iki halde de Kibotos yakınlarında gerçekleşen ani Osmanlı baskını söz konusudur. Bir başka seçenek, Bizans birliklerinin bir kısmının kara yoluyla bir kısmının da deniz yoluyla Konstantinopolis'ten gelmiş olmalarıdır. Muharebe sırasındaki olaylara bakılırsa, iki farklı anlatımı uzlaştırma olanağı tanıyan tek bir kuram, her birinin çatışmanın farklı bir safhasına eğilmiş olmasıdır. Görünen odur ki Konstantinopolis'ten gemiyle gelerek karaya çıkmış olan Bizans askerlerine ilk saldıran Osmanlılar olmuş ve Bizans yerli milisleri panik halinde İzmit yolunu tuttuklarında, düzenli Bizans birlikleri Alanların oluşturduğu koruma kalkanının gerisinde kıyıda bekleyen gemilerine koşmuşlardır. Osmanlı geleneği, muhtemelen, Bizans ordusunun ana gövdesinin gemilere doğru bu acıklı kaçışının üzerinde durmayı ve bu olayı muharebenin ana konusu yapmayı tercih etmiştir.

---

34 İznik-Hersek vadisinden güneye akan ve İzmit Körfezi'nin kuzeyinden Dil Ovası vadisine akan dereler, körfezin her iki tarafında da dile benzeyen deltalar yaparak bu iki uç arasında deniz geçişini daraltmıştır; her iki deltaya da "Dil" denmektedir; güneydeki Dil'e ayrıca "Hersek Dili" de denir.

4. *Bafeus Savaşı'nın tarihi*

Muralt'ın 'Essai'inden bu yana, Bizantinistler bu muharebenin tarihi üzerinde tartışmaktadırlar. Bizantinistlerin çoğunluğu 27 Temmuz 1301 tarihinde mutabakata varmış olduğundan, Muralt'ın kabul ettiği 27 Haziran 1302 tarihini reddetmektedirler.[35]

Pahimeres, İmparator IX. Mihael'in 1302 yılında Magnesia'dan Kyzikos'a ve oradan da Pegai'ye (Marmara kıyısındaki Kara Biga) çekilmesi bağlamında Osman'a ve Bafeus Savaşı'na değinmektedir. Öte yandan 1303 ile 1304 yıllarında Batı Anadolu'da cereyan eden Katalan harekâtı, Pahimeres'in anlatımında Osman'ın saldırısıyla ilgili bahiste ele alınmıştır.

F. Tinnefeld, Pahimeres ile Files gibi çağdaş kaynaklara dayanarak II. Andronikos'un 1296-1299 dönemindeki askeri ve diplomatik faaliyetlerini tartışırken 1298'de İmparatorun "Bitinya'daki barbarlara" (Files böyle diyor) karşı askeri bir kuvvet gönderdiğini ileri sürmektedir.[36] Bu, sırasında Bizans'ın başarısızlığa uğraması, Osmanlıların bölgede başarılı bir biçimde yayılmaya başladığını göstermektedir. Son olarak P. Schreiner, Pahimeres'le kısa Bizans kroniklerindeki ifadeleri karşılaştırarak 1301 ile 1302 tarihlerini tartışmıştır.[37] Kaynaklarımızın söz konusu yılda Türklerin Batı Anadolu'da gerçekleştirdikleri genel bir saldırıdan ve Rum nüfusun kütle halinde Konstantinopolis de içinde olmak üzere müstahkem yerlere kaçtıklarından bahsetmesine karşılık, Schreiner Bafeus Savaşı için 1304 tarihinin de kabul edilebileceğini ileri sürer.

Osmanlı geleneği Yalak Ovası Savaşı'nın tarihini, 26 Ağustos 1302'de başlayan hicri 702 yılında Bursa bölgesi tekfurlar koalisyonuna karşı yapılan Dimboz Savaşı'ndan hemen önceye yerleştirmektedir. Öyleyse Bafeus Savaşı, bir önceki yılda, 1301 yılının yazında cereyan etmiş olmalıdır.

Sonuç olarak Osman, İznik kuşatmasıyla ve İmparator'un yardım ordusu karşısındaki zaferiyle birlikte, uçtaki Türkmenler ve beyleri arasında, önderlik ve egemenlik için kendisine ve çocuklarına sağlam bir meşruiyet sağlayan benzersiz bir ün ve karizma kazanmış oldu. 1500'lerde yaşamış Neşri ve diğer tarihçiler, Osman'ın beyliğini ve "bağımsızlığını" bu olayla özdeşleştirmekte haklıydılar. Çağdaş Bizanslı tarihçi Pahimeres, zaferinden sonra Osman'ı, Bizans'ı tehdit eden en enerjik Türkmen emirlerinden biri olarak tanımlar.

Tahta çıkışının ardından, II. Bayezid'in isteğiyle İdris ve Kemalpaşazâde'nin kaleme aldığı tarihler, Osman'ın "Konya Selçuklu Sultanı"nın ya da "Konstantinopolis Kayseri'nin halefi olarak sultanlığa ya da

35 E. de Muralt, *Essai de chronographie byzantine*, c. I-II, St. Petersburg 1855-1871. Krş. Hasluck, "Bithynica," *Annual of the British School at Athens*, 13 (1906-1907), 285-308.

36 Tinnefeld, 4. dipnotta *supra*, 51.

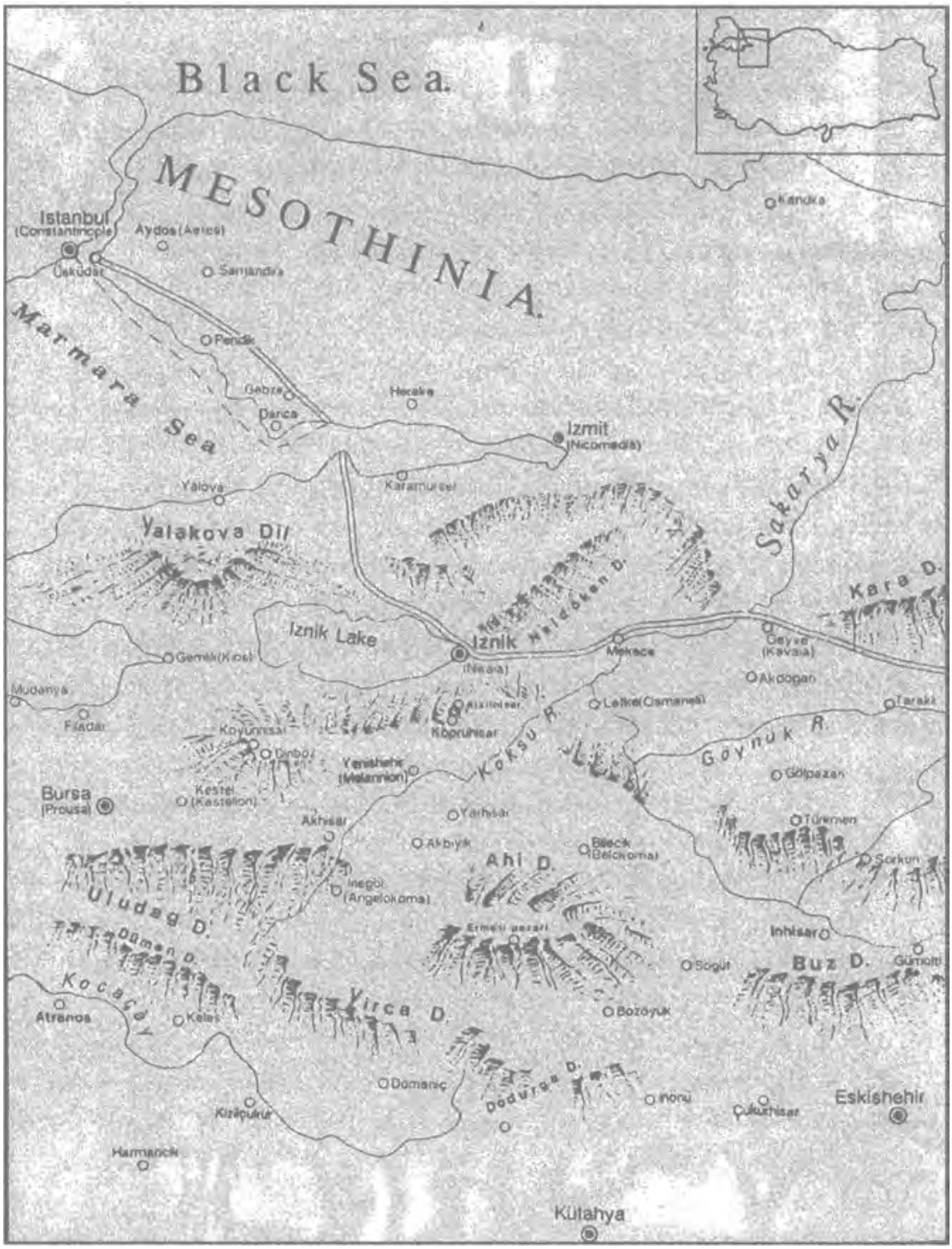
37 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. III, 217-219.

İmparatorluğa yükselişini, onun Bizans İmparatorluk ordusuna karşı kazandığı zafere bağlarlar. Bu yüzden Fatih Sultan Mehmed'in cihanşümul imparatorluk iddiası, Doğu ve Batı devletleri arasında en önde gelen hanedan olma iddiası haline geldiğinde, Osmanlılar, hanedanın emperyal egemenliğinin meşruiyet temeli olarak hanedanın kurucusu zamanına kadar geri giderek Osman'ın Bafeus zaferini kullanmışlardır.

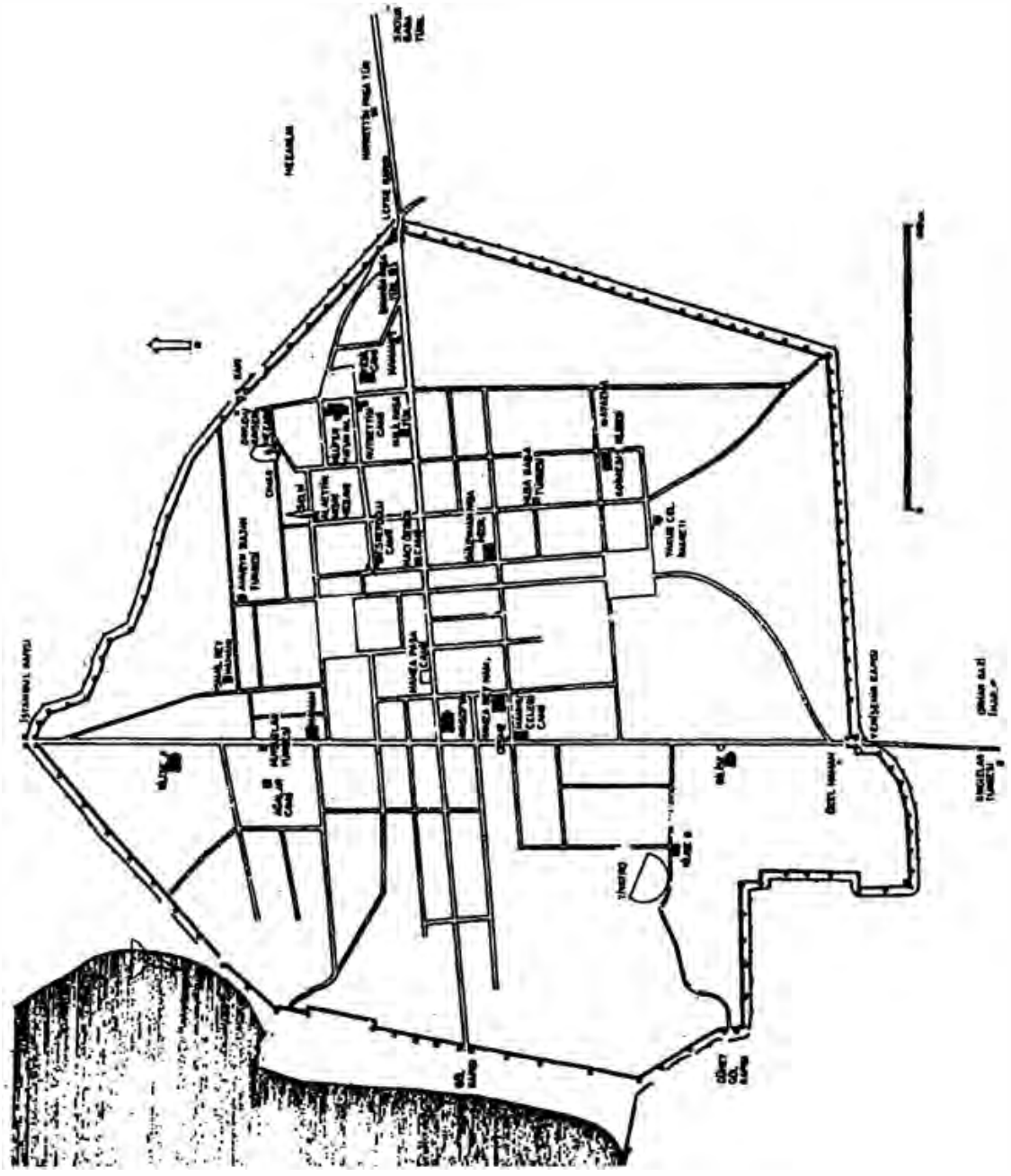
Hanedanın mütevazı kuruluş hikâyesine daha sonraki tarihçilerin eklediği bu özenle hazırlanmış formül ve manivela, ilk halk geleneklerini ve daha sonraki seçkin kurguları göz ardı etmeleri için tarihçilere bir mazeret olamaz. Emperyal kudretin bir rüya yoluyla ilahî vahyi türünden sonradan yapılan bazı eklemeler ve bu rüyanın şamana benzeyen kutsal bir kişi tarafından yorumlanması ya da Selçuklu sultanının Âl-i Osman'ın temayüz edişini tanıması, aslında, tarihçi için fevkalade ilginç ve anlamlıdır. Ayrıca, sonraki bu kurgular nedeniyle ilk Osmanlı geleneklerini, saf birer mitos ve efsane olarak toptan görmezden gelmek, aynı ölçüde yanıltıcıdır.

Bazı tarihçiler, İmparatorluğa meşruiyet sağlamak için, Selçuklu Sultanının Osman'ı kendi halefi olarak tanımasını bile yeterince kuvvetli bulmazlar ve ilahi tasdikin bir işareti sayılan kılıç (zafer) hakkına başvurarak onu *müeyyed min indillâh* (Allah indinde desteği olan hükümdar) ilan etmişlerdir.

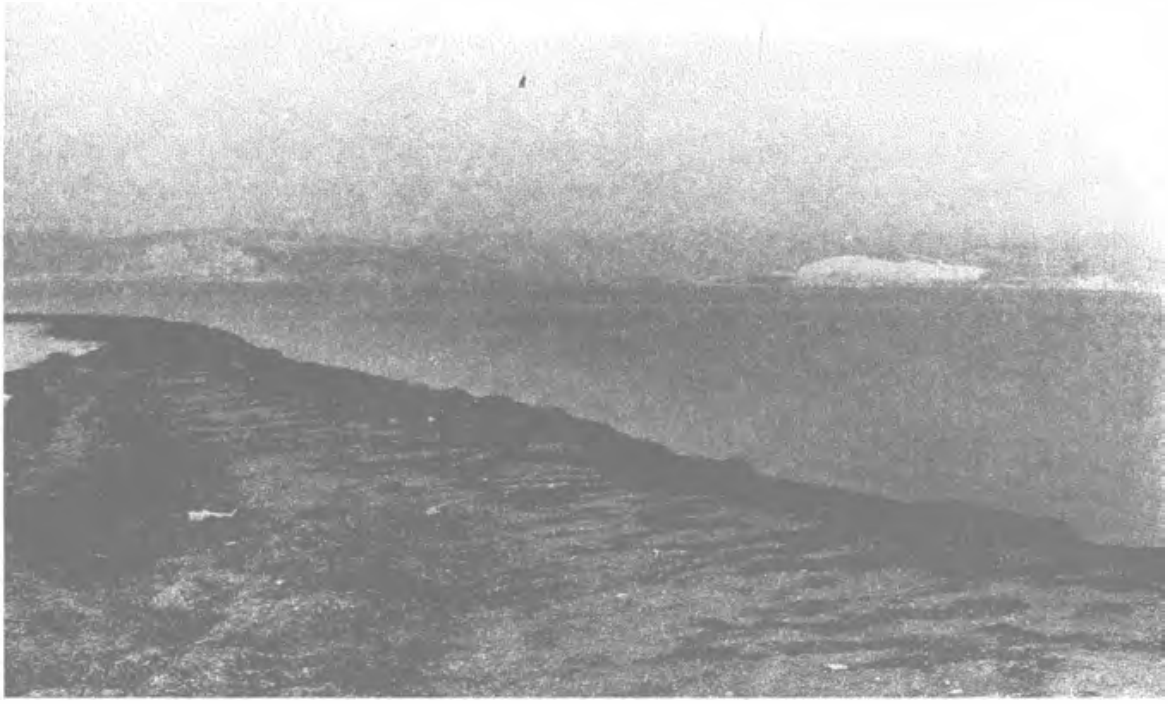
EKLER

Harita 1. **1300-1350 Döneminde Bitinya**

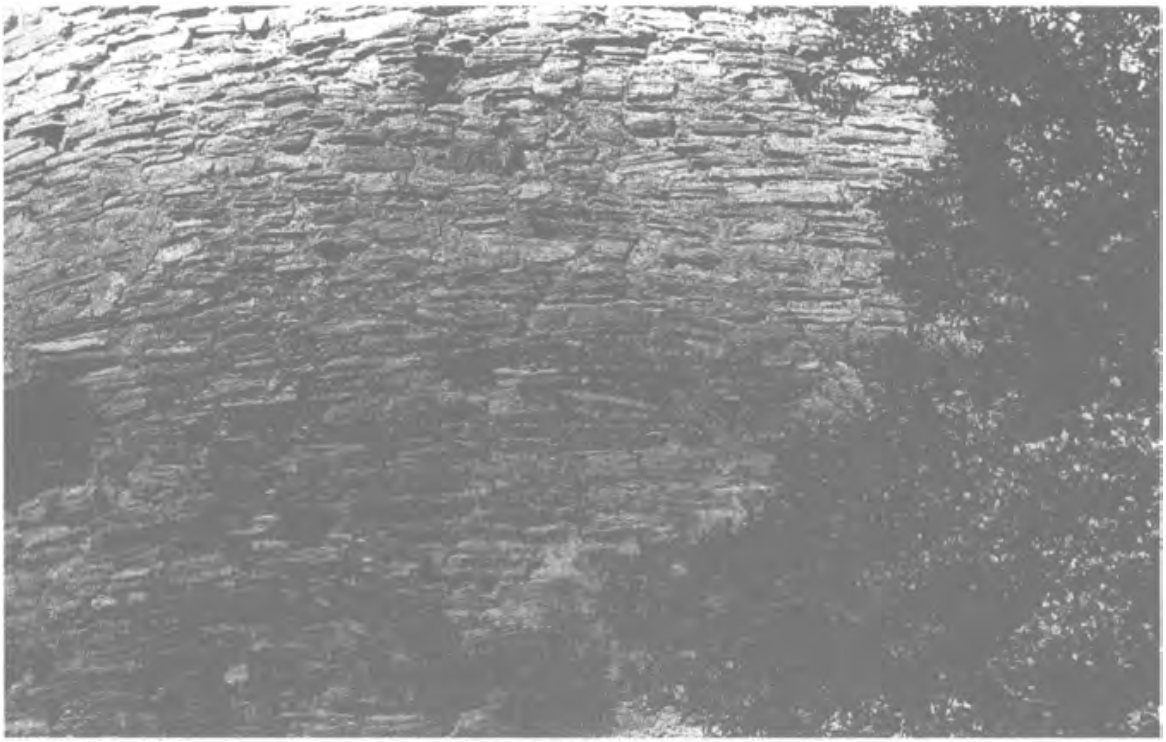
Harita 2. **İznik Şehri Planı (Semavi Eyice)**

Fotoğraf 1. **Hersek Dili**

Fotoğraf 2. **Yalak-Ova**

Fotoğraf 3. **Koyun-Hisarı**

Fotoğraf 4. **Uzaktan Koyun-Hisarı**

Fotoğraf 5. **Yalak-Ovası'ndan İznik'e Bağdat Caddesi**

Fotoğraf 6. **Yalak Nehri üzerinde Osmanlı Köprüsü**

IV

FATİH SULTAN MEHMED (1432-1481) VE ZAMANI

KONSTANTİNOPOLİS'İN Osmanlı Türkleri tarafından fethinin beş yüzüncü yıldönümünde, Bizans'ın son günleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi üstüne bazı çalışmalar yayımlandı. (Batı dillerinde yayımlanmış çalışmaların bibliyografyası *Byzantinische Zeitschrift*'in 1950-1956 arasında çıkmış sayılarında, Türkçede yayımlanmış çalışmaların listesiyse *İstanbul Enstitüsü Dergisi*'nin 1955-1956 arasında çıkmış sayılarında bulunabilir.) Bu yeni çalışmaların en önde geleni, ünlü Alman oryantalist Profesör Fr. Babinger'in eseridir.[1] Babinger'in çalışması gerek boyutları gerek faydalanılmış pek çok kaynağın ve incelemelerin ürünü olması açısından özellikle dikkate değerdir. Şimdiye kadar bu kitabın ayrıntılı bir eleştirisini yapmamış olmamızın sebebi, yazarın önsözünde ileride yayımlanacak ikinci bir ciltte, kullandığı kaynakların ve bibliyografyanın yer alacağına söz vermesiydi. Ancak, söz konusu dönemle ilgilenen kişilerin kitapta hangi kaynaklarının kullanılıp hangilerinin kullanılmadığını bulmakta zorluk çekeceğini sanmıyorum.

Profesör Babinger'in en tanınmış kaynaklara, örneğin Dukas'a, Frantzes'e, Khalkokondiles'e, Kritovulos'a, G. M. Angielello'ya, Ragusa, Venedik ve Vatikan arşivlerindeki belgelere, ayrıca Jirecek, Kretschmayr, von Pastor, Zinkeisen ve Jorga'nın klasik eserlerine başvurduğu ortadadır. Ancak, döneme ait en temel Osmanlı kaynaklarından bazılarını, üstelik uzun süredir baskılarının bulunabilmesine ve kendisinin de bunlardan Osmanlı kaynaklarının üstüne yazdığı kitabı *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*'de (Leipzig 1927) söz etmiş olmasına karşın, tamamen görmezden gelmesini açıklamak kolay değildir. Oysa, bu kaynaklara başvursa, bazı hatalara düşmekten kurtulabilirdi. Kitabın eleştirisini

1 Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit, Weltenstürmer einer Zeitenwende*, Münih 1953; *Mahomet II le Conquerant et son temps (1432-1481), La Grande Peur du Monde au tournant de l'histoire*, çev. H. E. del Medico, revue par l'auteur, Paris 1954; *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Torino 1957.

yaparken hem bu kaynaklardan faydalanacak hem de onları destekleyici bazı arşiv materyallerine başvuracağım.

Önce, yazarın ulaşabileceği, ancak kendisi tarafından yeterince ya da hiç kullanılmayan Osmanlı kaynaklarını inceleyelim. Bunların başlıcaları Tursun Bey'in *Tarih-i Ebü'l-Feth* (1910'da *TOEM*'de yayımlandı), Enverî'nin *Düstûrnâme* (ed. M. Halil Yinanç, İstanbul 1928) ve Kemâlpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* (elyazmasının tıpkıbasımı Dr. Ş. Turan tarafından yapılmış olup (Ankara 1954), Fâtih Kütüphanesi'nde bulunmaktadır [No. 4205]) adlı çalışmalarıdır.[2] Özellikle, Tursun'un eseri oldukça ilginçtir. Son derece nüfuzlu bir ailenin mensubu (amcası Bursa valisiydi) ve maliye uzmanı olan Tursun, önce İstanbul hane tahririnde kâtiplik, ardındansa Sadrazam Mahmud Paşa'nın kâtipliğini yaptı. Daha sonra Anadolu'da tahrir emini olmasının ardından, nihayet defterdar oldu. Tamamen kişisel deneyimlerine dayanarak yazdığı eseri Mehmed'in dönemine dair birincil dereceden bir kaynaktır. Konumu itibariyle hem askeri hem de mali konularda değerli bilgilere ulaşabilen biriydi. Konstantinopolis kuşatması üstüne yazdığı anlatı, o dönemde bir Osmanlı tarafından yazılmış en ayrıntılı Türkçe anlatıdır. Tursun, Sadrazam Mahmud'a Sırbistan (1458), Trabzon (1461) ve Bosna (1463 ve 1464) seferlerinde eşlik ettiğini açıkça belirtir. Mahmud'un kâtibiyken Kastamonu hükümdarına ültimatom şeklinde bir teslim ol çağrısı yazmış, ayrıca 1463'te Mora'da Cenevizlilere karşı kazanılan zaferi bildirmek üzere Mahmud tarafından Sultan'a gönderilmişti. Mahmud Paşa'ya 1462'de Midilli'deki Venediklilere karşı çıkılan seferde de eşlik etmişti. Tursun'un özellikle 1458-1464 arası Sırbistan ve Bosna'daki askeri operasyonlar hakkında verdiği çok sayıda ilginç ayrıntılar başka hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Bu devlet adamının yanında yıllarca çalışan Tursun, üst düzey devlet adamları arasındaki rekabet hakkında ilginç bilgiler veren tek kaynaktır. II. Mehmed'in ölümünden sonra hayat hikâyesini yazan Tursun, onu eleştirmekten kaçınmamıştı (Mehmed'in yerine geçen sultan ona taban tabana zıt politikalar güden biriydi). Tursun'un bu önemli kitabı daha sonraki Osmanlı tarihçileri tarafından pek rağbet görmedi. Kemâlpaşazâde Tursun'un anlatısını, Neşri'nin ünlü eserini, anonim tarihçeleri ve güvenilir kişilerden alınmış sözlü bilgileri ustaca harmanladı. Bu güvenilir kişiler arasında II. Mehmed'in vezirlerinden olan kendi babasının yanı sıra, Sultan'ın seferlerine katılmış memur ve askerler de vardı (örneğin İtalya'daki Otranto'nun fethini sefere katılmış bir askerin ağzından anlatır). Kemâlpaşazâde'nin yakın zamanda basılmış olan ve adı Babinger tarafından bilinen (*GOW*, 61-63) eseri, II. Mehmed'in saltanatı üstüne yazılmış en önemli Osmanlı tarihçesidir şüphesiz.

2 Şimdiden sonra sırayla kısaca Tursun, Enverî ve Kemâl Paşa adlarıyla anılacaklardır.

Bir başka önemli derleme ise, Bayezid'in İdrîs-i Bidlîsî'ye yazdırdığı *Heşt Bihişt*'tir. Bu çalışma, her ne kadar büyük bölümü Neşrî'ye, anonim tarihçelere ve Rûhî'ye (ya da daha muhtemelen Rûhî'nin kullandığı bir kaynağa) dayansa da özellikle Anadolu'da geçen bazı olaylara dair orijinal anlatılar içerir. *Heşt Bihişt*'in uzun bir bölümü, Mehmed'in ordusuna ve devletine ayrılmıştır ki, dönemin diğer kaynaklarında bu bölümün bir benzeri yoktur. Sadeddîn'in *Tâcü't-Tevârih* adlı eserinde başvurduğu temel kaynaklar İdrîs, Neşrî ve anonim tarihçelerdir. V. Bratutti tarafından İtalyancaya çevrilen bu eser, Batı'da standart bir Osmanlı kaynağı olarak kabul edilse de derlemesinde yer alanlar orijinal kaynaklarıyla mutlaka karşılaştırılmalıdır (ayrıca Sadeddîn, Tursun, Kemâlpaşazâde ve Enverî'yi hiç kullanmamıştır).

Enverî'nin *Düstûrnâme*'si de (I. Melikoff-Sayar, *le destân d'Umur Pacha* [Paris, 1954], 23-42) Mahmud Paşa'ya adanmıştır ve II. Mehmed döneminden söz eden son bölümlerinde Enverî bizzat tanık olduğu ve başka kaynaklarda yer almayan bazı olaylara yer verir.

Rûhî'nin eseri de (J. H. Mordtmann, *MOG*, II, 129) II. Mehmed dönemi açısından büyük önem taşır, çünkü bağımsız ve bilinmeyen bir kaynaktaki bilgileri, çoğu doğru olan kronolojik verilerle birlikte aktarır. Bu eserde Neşrî, İdrîs ve Kemâlpaşazâde'den yararlanılmıştır. Ayrıca 15. yüzyılın ortalarında Sultanın kullanması için hazırlanmış olan *Takvîm-i Hümâyûn* adlı resmi takvimlere sahibiz, ki bunlarda daha önceki önemli olayların kronolojileri yer almaktadır (*Fâtih Devri* adlı çalışmam [Ankara, 1954], 23).

Neşrî, Âşıkpaşazâde'nin Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılına dair temel derlemesini ana kaynak olarak alıp, buna Rûhî'nin tarihçesini ve Takvimlerdeki bilgileri yedirmiştir. Ancak bunu yapmakla Âşıkpaşazâde zaten karmaşık olan kronolojisini iyice karmaşıklaştırmıştır. Anlaşılan Kemâlpaşazâde, Rûhî'yi ancak Neşrî'nin derlemesinden tanıyordu (karş. Fr. Taeschner'in edisyonu, 1. Cilt, Leipzig 1951).

Niyetim, bu döneme ait bütün Osmanlı kaynaklarından söz etmek değil.[3] Babinger'in kitabında es geçtiği temel kaynakların önemini vurgulamaktır.

Babinger'in temel Osmanlı kaynakları, Neşri, Sadeddîn, Oruç ve anonim tarihçelerdir. Tursun, Enverî, Kemâlpaşazâde, Rûhî ve İdrîs'ten

3 Örneğin, Babinger'in *GOW*'da yer verdiği eserlerin yanı sıra, Kâşifi ve Mu'âlî tarafından yazılıp Sultan'a sunulmuş manzum tarihlerden söz edilebilir. Bu kaynaklarda yer yer diğer kaynaklarda yer almayan oldukça önemli bilgilere rastlanır (*Fâtih Devri*, 107), ancak sistematik bir biçimde hiç kullanılmamışlardır. Böyle eserler arasında Babinger tarafından keşfedilip editörlüğü yapılan Kıvâmi'nin çalışmasından (İstanbul 1955) söz edilebilir.

ise hiç yararlanmadığı anlaşılmaktadır. Babinger'in kullandığı tarihçelerde bunlardan ilk ikisinin adı hiç geçmez.

Âşıkpaşazade, Neşri, Rûhî, İdrîs ve Kemâlpaşazâde'nin eserlerinin hepsi de II. Bayezid döneminde yazılmış, Osmanlı Hanedanı'na dair genel tarihçelerdir. Bayezid, yaygın sosyal ve politik tepkilerin ardından tahta geçtiğinde, kendini yeni bir dönemin başlatıcısı olarak göstermek istediğinden, çağının âlimlerine tahta çıkışından önceki Osmanlı Hanedanı'nın genel bir anlatısını yazmalarını emretmişti. Bu, Rûhî, Kemâlpaşazâde ve İdrîs'in eserlerine koydukları önsözlerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu kişiler II. Mehmed'in politikalarına duyulan tepkileri ayrıntılarıyla belirtmişlerdir, özellikle de mali konularda ve Çandarlı ailesinin itibarının iadesi konusunda.

Osmanlı tarihinde 1444 ile 1453 arasında görülen bütün belli başlı politik gelişmelerdeki belirleyici etmenlerden biri, 1436 ya da 1437'den beri sadrazamlık yapmakta olan nüfuzlu Çandarlı Halil Paşa ile aralarında Şihâbeddin Şâhin, Zağanos ve Turahan gibi isimlerin yer aldığı ve genç Sultan'ın (1444'te henüz on ikisindeydi) haklarını koruma iddiasıyla devletin denetimini ele geçirmeye çalışan hırslı askeri bir grup arasında yaşanan iktidar çekişmesiydi. Bu askeri liderler, Çandarlı'nın barışçıl siyasetini reddetmekle, II. Mehmed'in saldırgan genişlemeci siyasetine en baştan ön ayak olmuş ve Konstantinopolis'in fethi fikrini canlandırmışlardır. Bu siyaset sayesinde, genç Sultan'ın otoritesinin yanı sıra kendi iktidarlarını sağlama almayı umuyorlardı. 1446'da Çandarlı'nın II. Murad'ı tahta geri getirmesiyle başarısızlığa uğramalarına karşın, II. Mehmed'in 1451'de tahta dönüşüyle tekrar avantajlı konuma geçerek, Çandarlı'nın 1453'te Konstantinopolis fethinin hemen ardından sadrazamlıktan affına ve idam edilmesine yol açtılar. Babinger, Çandarlı'nın güya düşmanla iş birliği yaptığına dair halk masallarından söz etse de olayın gerçek kaynağına ve nedenine inmez. Oysa, bu dedikoduların Çandarlı'nın hasımlarının işine yaradığı ortadadır. Sultan Mehmed'in kişiliğinin ve emperyalist siyasetinin gelişiminde Şâhin'in ve özellikle de Zağanos'un etkisi yadsınamaz.

Babinger, Macaristan'la Osmanlıların Belgrad'la Kilya arasındaki aşağı Tuna üzerinde yaptıkları mücadeleye geniş yer vermekte haklıdır. Çünkü, bu mücadele sadece bölgenin değil, Bizans'ın da kaderini belirlemiştir. Ancak Babinger, Eflak'ın bu çekişmedeki konumundan açıkça söz etmemiştir. 1443-1448 yıllarında doruğa varan Osmanlı-Macaristan çekişmesinde, Eflak bütün bu süre boyunca çok önemli bir rol oynamıştır. Çandarlı siyasetinin ve 1444'te kazanılan Varna zaferinin, Sırp despotunun en azından tarafsız kalmasını sağladığını biliyoruz. Ancak hep Macar etkisi altında olan Eflak, Osmanlılar için sürekli bir tehdit unsuru olmayı

sürdürüyordu. 1445 kışında Giurgiu'yu (Yergöğü) Osmanlılardan almış olan I. Vlad'ın 1446'da Dâvûd Bey'i yenmesi, Edirne'de çok ciddi bir olay olarak görülmüştü. Osmanlılar, Macarları 1448'de Kosova'da yendikten sonra, Tuna'nın sol yakasındaki Yergöğü'nü geri alıp tahta kukla voyvoda olarak II. Vlad'ı oturttular (*Fâtih Devri*, 98). Böylece Osmanlılar, aşağı Tuna'nın denetimini ele geçirmekte bir adım daha atmış oldu.

Babinger, Mehmed'in Sitti Hatun'la yaptığı evlilik üzerine oldukça etraflı bir araştırma yapmıştır ("Mehmed's II. Heirat mit Sitt-Chatun, 1449," *Der Islam*, XXIX/2, 1949). Enverî, düğün töreninin Hicri 854 yılının Şevval-Zilkade aylarında (1450-1451 kışında) yapıldığını söyler (*Düstûrnâme*, 93), aynı tarih Dukas, Halkokondilis ve anonim Osmanlı tarihçeleri tarafından da verilmektedir. Babinger, Tursun'un Konstantinopolis'in fethi üstüne yazdığı anlatıyı da es geçmiştir.

Osmanlı ordusunun 20 Nisan 1453'te denizde uğranılan başarısızlığa gösterdiği tepkiye, kuşatma sırasında Bizanslılar ve Latinler arasındaki anlaşmazlığın etkisine, yaralı Giustiniani'nin geri çekilmesinin yol açtığı paniğe ve Osmanlı toplarının fetihteki belirleyici rolüne dair Tursun'un anlattıkları, Batı ve Bizans kaynaklarıyla tamamen uyum içindedir. Çandarlı ile hasımlarının karşıt görüşleri, kuşatma sırasında iki dramatik çekişmeye yol açmıştı. Bunlardan birincisi 20 Nisan 1453'te denizde yaşanan başarısızlıktan sonra, ikincisiyse 26 Mayıs'ta orduda bir Batı ordusunun müdahale edeceği söylentisi yayıldığında baş göstermişti. İkinci kriz Sultan'ın genel saldırı emri vermesine yol açtı, ki böylece fetih gerçekleşti. Aşağıda Şeyh Ak-Şemseddîn'in Sultan'a yazdığı bir mektubun kısmî çevirisi yer almaktadır (mektubun orijinali Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir [No. 5584]; ayrıca *Fâtih Devri* adlı çalışmam, 217). Mektubun bu bölümü, 20 Nisan'da Osmanlı ordusunda yaşanan müşkül durumun kanıtıdır: "Donanmanın başarısızlığı büyük hayal kırıklığına ve kedere yol açtı. Elimize bir fırsat geçmişken bunu yitirmek, Hristiyanların sevinç gösterilerinin yanı sıra ordumuzdaki insanların sorumluluğu sizin yanlış kararlarınızda ve otorite eksikliğinde aramalarına sebep oldu... Bu koşullar altında muhalefetin ve ihmalkârlığın sorumlularını bulup ağır şekilde cezalandırmalısınız ki, surlara saldırıp 'hendek doldurmalu olıcak tehâvün ederler' vakti geldiğinde aynı hatayı yapmasınlar." Bu belgenin keşfinden önce bile, bu zamanın kritikliği Tursun tarafından şöyle vurgulanmıştır: "Bu hâdise [denizde başarısızlık] ehl-i İslâm arasına fütur ve perişânî saldı..." (*Fâtih Devri*, 127).

Babinger'in kitabındaysa, II. Mehmed'in Konstantinopolis'in fethiyle 1454'teki Sırbistan seferi arasında yaptıkları, karmaşık bir biçimde verilir. Bu kronolojik sorunları ele almaya, Babinger'in Çandarlı'nın idamına

dair sözleriyle başlayayım: "Çandarlı fethin üçüncü gününde tutuklandı ve tutuklanışının dördüncü gününde, yani 10 Temmuz 1453'te, gönderilmiş olduğu Edirne'de idam edildi" (Almanca basımı, 108, ancak Fransızca basımında 10 Haziran denir, 128). Oruç'un tarihçesinde ise şöyle yazar: "Halil Paşa Enez'in fethinden kırk gün sonra idam edildi" (Babinger yayını [Hanover 1925], 66-67). Çeşitli kaynaklardan (Dukas ve Kritovulos) öğrendiğimize göre Enez, 1456 Ocak'ının sonlarına doğru fethedilmiştir. Acaba Çandarlı'nın idamı sahiden bu kadar geciktirilmiş miydi, yoksa Oruç'un cümlesinde Enez'in yerine Konstantinopolis adını mı koymamız gerekmektedir (Babinger'in yaptığı gibi)? Bu tutarsızlık, Oruç'un 1456'daki Enez'in fethini, daha önce 1453 yazında tâbilik altına alınmasıyla karıştırmasından kaynaklanmaktadır. Anonim bir Osmanlı tarihçesi (Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Yazmaları [No. 1999]) bu konuda bize daha ayrıntılı bilgi verir: "Konstantinopolis'in fethinden sonra Sultan Mehmed Enez'e tekrar saldırmaya karar verdi. Kalenin tekfuru bunu öğrenince hemen Sultan'a Enez'in anahtarlarını göndererek teslim oldu." Bu meseleyle bire bir ilişkili olan Kritovulos, bize 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Sultan'ın "hasat vakti" Edirne'ye döndüğünü ve orada Gattilusi idaresindeki adalardan gelen bir delege heyetiyle görüşüp, İmroz'un idaresini Enez tekfuru Palamedes'e verdiğini söyler. Kritovulos bir sonraki bölüme şöyle başlar: "Sultan, Halil'in tutuklanmasını emredince, en üst rütbeli ve çok nüfuzlu adamlarından biri onu hapse attı. Ona çeşitli işkenceler yaptıktan sonra da öldürdü" (çev. Ch. T. Riggs [Princeton 1954], 87.) Dukas'a göre ise (Bonn baskısı, 313-314), II. Mehmed 18 Haziran 1453'te İstanbul'dan Edirne'ye doğru yola çıktı ve 21 Haziran gecesi şehre girdi. Bu tarih yalnızca Kritovulos'un "hasat zamanıyla" örtüşmekle kalmayıp, aynı zamanda dönemin Osmanlı tımar kayıtlarında da verilmiştir ki, bu kayıtlara göre Rumeli Beylerbeyi Karaca Bey 18 Haziran'da İstanbul-Edirne yolundaki bir kasaba olan İnceğiz'deydi. Enez'e boyun eğdirilmesi bu tarihten sonra, 1453 yazının ortalarında gerçekleşti. Oruç'a göreyse Çandarlı Halil'in idamı Ağustos ya da hatta daha sonra, Eylül'de gerçekleşmiştir.

Babinger, Sultan'ın Edirne'ye 21 Haziran 1453'te (Almanca baskısı, 107; Fransızca baskısı, 127)* vardığını söyledikten sonra, II. Mehmed'in o yaz Anadolu'da 35 gün geçirip Edirne'ye Ağustos'ta döndüğünü söyleyerek kendisiyle çelişir (112; 132). Mehmed, 1453'teki fetihten sonra Konstantinopolis'ten ayrılmadan önce ülkenin dört bir yanına haber salıp "... şehre olabildiğince göçmenin getirilmesi" gerektiğini söylemişti (Kritovulos, 93; Dukas'a göre 1453 Eylül'üne kadar beş bin yerleşimci gönderilmesini istemiştir, 313; karş. Jorga, *Notes et extraits*, IV, 67.) Kritovulos'a

* Şimdiden sonra sayfa numarası verirken birinci rakamla Almanca baskıyı, ikincisiyle de Fransızca baskıyı belirtecek ve ikisini bir noktalı virgülle ayıracağım.

göre (89), Sultan Edirne'den Konstantinopolis'e 1453 güzünde döndü. O sırada temel kaygısı yeni bir Batı seferine çıkmadan önce Konstantinopolis'in nüfusunu artırmak ve savunmalarını güçlendirmekti anlaşılan. 1453 güzünü şehirdeki onarım ve nüfus artırımı çalışmalarını denetleyerek geçirmiş gibidir. Şehrin nüfusunu arttırmak için Rumları çekecek biçimde davranarak, 6 Ocak 1454'te Gennadios'u patrikliğe atadı (Kritovulos, 93-95). "Böylece şehrin (Konstantinopolis'in) işlerini halleden Sultan Asya'ya geçti." Bursa'ya gidip Asya'daki işleri de "yalnızca otuz beş günde" (Kritovulos, 95) hallederek yeni valiler atadı. Bu yolculuğun nedeni Babinger'in iddia ettiği gibi 1453 fethinin yorgunluğunu atmak için dinlenmek değildi (112; 132). Babinger'in Kritovulos'un sözlerini yanlış anlamış olduğu bellidir. Bir kere yolculuk 1454 kışında yapılmıştı. Alınan sert tedbirlerin nedeni, oradaki görevlilerin İstanbul'a istenen miktarda yerleşimci gönderememiş olmalarıydı. Tursun, varlıklı göçmen adaylarının İstanbul'a yerleşmeye direndiğinden bahseder (60). Mehmed'in dönemindeki Bursa kadılarının sicil defterleri, bu şehirden İstanbul'a gerçekten göç yapıldığını doğrulamaktadır. Her halde, II. Mehmed, Bursa'dan İstanbul'a dönüşünde orada çok az kalıp 1454 kışında Edirne'ye doğru yola çıktı (Kritovulos, 95). Edirne'de 1454 ilkbaharında çıkacağı Sırbistan seferinin hazırlıklarını, İstanbul için fazla kafa yormadan yapabilirdi.

Çandarlı'dan sonra sadrazamlığa kimin geçtiği, tarihçiler arasında tartışmalı bir konudur. Babinger bu tartışmaya yeni bir şey eklemez. Önce şöyle der: "...Sadrazam Çandarlıoğlu Halil Paşa'nın idamından sonra en yüksek devlet mevkii bir yıl boyunca boş kaldı" (117; 138). Ancak başka bir yerde şunu ekler: "Kritovulos boş kalan sadrazamlık makamını kısa süreliğine İshak Paşa'nın doldurduğunu söyleyen tek kaynaktır. II. Mehmed 1453 yazında sadrazamlığa Osmanlı tarihinin önde gelen simalarından biri olan Mahmud Paşa'yı atadı" (118; 139). Şunu hemen belirteyim ki, Mahmud Paşa'nın atanışından önce Sadrazam Zağanos Paşa'ydı. Mahmud sadrazamlığa ancak 1456'da terfi ettirildi. Bu tarih Osmanlı kaynaklarında net bir biçimde yer almaktadır. Sadrazamlık makamının bir yıl boyunca boş kaldığı iddiasını destekleyecek temel kanıtlar yoktur. Öyleyse Çandarlı'dan hemen sonra sadrazamlığa kim getirildi? İshak mı Zağanos mu? 1446'da II. Mehmed'in tahttan indirilmesinde Çandarlı ile iş birliği yapmış olan İshak, II. Mehmed'in 1451'de tahta yeniden çıkışından hemen sonra vezirlikten alınıp (o sırada üçüncü vezirdi; *Fâtih Devri*, 102-103) beylerbeyi olarak Anadolu'ya gönderilmişti (Dukas, 227). İshak'ın 1453'teki Konstantinopolis kuşatmasında (Kritovulos, 41; Kemâlpaşazâde, 46), 1454 ve 1456'da (Kemâlpaşazâde, 112-122; Oruç, 72) Anadolu Beylerbeyi olduğundan bahsedilir. Bütün bunlar 1453'te Çandarlı'dan sonra sadrazam olduğu teorisini desteklememektedir. Kritovulos şöyle yazmıştır: "Sultan bu

adamın [Çandarlı'nın] yerine, son derece bilge ve pek çok konuda deneyimli ama özellikle de iyi bir askerî lider ve cesur bir adam olan İshak Paşa'yı geçirdi. Birkaç gün sonra Zağanos'u da görevinden aldı" ve Mahmud'u sadrazamlığa atadı (Riggs çev., 88). Burada atanışından, görevden alınışından ve yerine Mahmud'un geçirilmesinden sırayla söz edilen kişi mantıken tek bir kişi olmalıdır, ki bu ya İshak'tır ya da Zağanos. (Yunancada İshak ile Zağanos adlarının mı karıştırıldığı, yoksa bunun yalnızca editörün hatası mı olduğu ancak İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki orijinal elyazmasını incelemekle anlaşılabilir.)

Kemâlpaşazâde 1456'da Zağanos'un sadrazam, Ahmed Paşa'nınsa (Veliyüddînoğlu) ikinci vezir olduğunu söyler (114, 122, 146). Yine aynı kaynağa göre, Mahmud, ancak 1456'daki Belgrad seferinden sonra Zağanos'un yerine sadrazam olmuştur (karş., Oruç, 72). Zağanos'un Çandarlı'nın 1453'teki idamından sonra 1456'ya dek sadrazamlık yaptığı aşağıdaki gerçeklerden de anlaşılabilir: 1453'e doğru Zağanos ikinci vezirdi (Frantzes, 286; *Fâtih Devri*, 134) ve Osmanlı devletinde gelenek, sadrazamlık makamı boşaldığında vezirleri birer rütbe terfi ettirmekti. Bu yüzden Çandarlı görevden alındığında ikinci vezir Zağanos'un birinci vezir, yani sadrazam olması doğaldı. Ayrıca, Çandarlı'nın baş düşmanı olan Zağanos'un Konstantinopolis'in fethinde herkesten çok yararlı olması (Fâtih *Devri*, 128-133), onu Çandarlı'nın yerine geçecek en uygun kişi kılmıştı. 1 Haziran 1453'te Pera Cenevizlilerine verilen *ahidname*nin altında Zağanos'un imzasının bulunması da dikkat çekicidir. (Bu belge şimdi British Museum'dadır; *Echos d.'Orient*, XXXIX [1942], 161-175; T. C. Skeat, *The British Museum Quarterly*, XVIII [1952], 71-73; bunun bir antlaşma olmadığı unutulmamalıdır.)

Neşrî ile Sadeddîn'i hep temel kaynak olarak kullanan Babinger (291; 327) Mahmud'un görevden alınışından sonra (1468) sadrazamlığa Rum Mehmed Paşa'nın atandığını ve daha sonra 1470 civarında görevden alınarak idam edilince yerine İshak'ın geçtiğini söyler (306; 343).

1468'de Mahmud Paşa'nın yerine sadrazamlığa Rum Mehmed değil, İshak getirilmişti. İshak 1461 ve 1464'te ikinci vezirlik yapmaktaydı (Tursun, 125 ve *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, II [Ankara 1938], 339). Ruhî ve Kemâlpaşazâde, İshak'ın 1470'te Eğriboz seferi sırasında ve sonrasında sadrazam olduğunu söyler (325; ayrıca H. Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, III, 227). Osmanlı ordusu Eğriboz'a saldırınca, Karaman beyi Kâsım Bey saldırıya geçerek Ankara'ya kadar ilerledi. 1471'te üstüne Düstûr-ı âzam (sadrazam) İshak gönderildi (Kemâlpaşazâde, 307). İshak, Kâsım Bey'i yenemeyince azledildi (Kemâlpaşazâde, 332) ve yerine vezir Rum Mehmed geçirildi (1471). Rum Mehmed 1470'teki Eğriboz seferinde kazandığı başarıyla sivrilmişti ("Fetihname," *Fatih ve İstanbul Dergisi*, I, 281).

Oysa Babinger'e göre, kendisi o sırada yaşamıyordu bile. Yaptırdığı binaların üstünde Hicri 876 (1471-1472) tarihi yazılıdır. (E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, 210). 1472 yazında Akkoyunlu ordusunun Tokat'ı ele geçirip yağmaladığı haberi gelince, Rum Mehmed Paşa azledildi (Kemâlpaşazâde, 350). Babinger'in yanılgısı Âşıkpaşazade ve Neşrî'nin anlatılarına güvenmesinden kaynaklanmaktadır anlaşılan. Oysa, bu kaynaklardaki kronolojiler çoğunlukla yanıltıcıdır, özellikle de Karaman'la ilgili olaylarda. Karaman'daki olayları iyi bilen bir kaynak olan *Heşt Bihişt*'e göre, Rum Mehmed 1474'e kadar Karaman valisi genç Cem Sultan'ın atabeyliğini yapmaktaydı. Babinger'in kaynağı Neşrî ise (205), bu seferi Rum Mehmed'in orada daha önce yaptıklarıyla birbirine karıştırır. Rum Mehmed'in Toros Dağları'ndaki Varsaklara karşı yaptığı ve felâketle sonuçlanan seferi 1474'te gerçekleşmişti (*Heşt Bihişt*), onun görevden alınıp idam edilmesine yol açan da budur. Babinger ayrıca Aşıkpaşazâde'nin Rum Mehmed'le ilgili, kanımca son derece önyargılı olan fikirlerini de benimsemiştir.

1472'de Akkoyunlu-Karaman istilası üzerine II. Mehmed, devleti yine deneyimli vezir Mahmud Paşa'ya emanet etmesi gerektiğini gördü. Ama Mahmud Akkoyunlu seferinin sonunda tutuklandı ve yerine geçirilen Gedik Ahmed Paşa, Karaman direnişini sonunda kırarak, Osmanlıların orta ve güney Anadolu'daki hâkimiyetini güvence altına aldı (1474). Babinger, bir pasajda Gedik Ahmed'in sadrazamlığından şüphe duyduğunu belirtirken (361; 403), bir başka pasajda onun kesinlikle sadrazamlık yaptığını söyler (397; 442). Aynı zamanda Hoca Sinân'ın 1474-1476 arasında ya da 1476-1477 kışında sadrazamlık yapmış olabileceğini söyler. Sinân'ın 1471'e doğru Divan vezirliği yapmış olabileceği çeşitli kaynaklardan anlaşılsa da (*Şakâyik-i Nu'mâniyye*, 165; Neşrî, 231; T. Gökbilgin, *Paşa Livası*, 75), sadrazamlığına dair elimizde hiçbir kanıt yoktur. 1476 Mayıs'ında "beylerbeyi" olduğundan sözü edilen (397; 442) Sinân Bey ise, başka bir Sinân, Mehmed'in saltanatının sonlarına doğru Anadolu Beylerbeyliği yapmış olan Sinân Bey'dir büyük olasılıkla. Hoca Sinân ise askeri liderlik yapmamış ünlü bir âlimdi. Gedik Ahmed ise 1461'de Anadolu Beylerbeyi, 1470'te vezir, 1472'de ikinci vezirdi. 1473 Kasım'ında Mahmud'un yerine sadrazamlığa atanmıştı anlaşılan. *Heşt Bihişt*, Gedik Ahmed'den sadrazam olarak söz eder. Fâtih Mehmed'in son sadrazamı bu makamda beş yıl kalan Karamâni Mehmed idi.

Özetle, Fâtih Mehmed'in sadrazamları şunlardı: Çandarlı Halil, Şubat 1451-30 Mayıs 1453; Zağanos, 1453-Ağustos ya da Eylül 1456; Mahmud, 1456- Temmuz 1468; İshak, 1468-1471; Rum Mehmed, 1471- Yaz, 1472; Mahmud, ikinci kez, 1472-Kasım 1473; Gedik Ahmed, 1473-1474 kışıyla 1476-1477 kışı arası; Karamâni Mehmed, 1476-1477 kışı ile Mayıs 1481 arasında.

Babinger, başvurduğu kaynaklarda, Fâtih Mehmed'in vezirleri arasında gerçekleşip Sultan'ın devlet ve iç politikasını tamamen etkileyen şiddetli rekabetten -özellikle bir cephede Rum Mehmed, Gedik Ahmed ve İshak, diğer cephedeyse Karamâni Mehmed arasındaki- rekabetten pek fazla bilgi bulamamıştır (H. İnalcık, "II. Mehmed," *İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul], VII, 533).

II. Mehmed'in Konstantinopolis'in fethinden sonra, beş yıldan fazla bir süre boyunca Sırp sorunuyla ilgilenmek zorunda kalmasının nedenini Babinger'in kitabında aramak boşunadır. Babinger, bu konuda temelde C. Jirecek'in anlatısından faydalanır (*Geschichte der Serben*, II [Gotha 1918], 201-216) ve buna Neşrî'den bazı ayrıntılar ekler. Ama bazı önemli noktaları atlamıştır, örneğin II. Mehmed'in 1455'te George Brankovic'le ve 1459'da Bosna Kralı'yla yaptığı anlaşmaları es geçmiştir.

Osmanlıların 1454-1459 arasında yaptığı Sırbistan seferlerine dair Babinger'in verdiği yetersiz bilgiler, okuyucuda sanki bu seferlerin hepsi II. Mehmed'in kaprisleri yüzünden yapılmış gibi bir izlenim uyandırabilir. Oysa, II. Mehmed'in eylemlerini, olayların akışı belirlemişti. Bunu aşağıda göstermeye çalışacağız.

Her şeyden önce şunu hatırlamalıyız ki, Macarların 1427'de Belgrad'ı Sırplardan almasından beri Osmanlılar için en önemli konu, Tuna Nehri'nin denetimini ele geçirmek olmuştu. Rumeli'deki (Balkanlar'daki) Osmanlı varlığını korumak için bu şarttı. Fâtih Mehmed'in 1451'de tahta çıkışından sonraki birkaç çalkantılı ay, Anadolu'da sorunlar yaşanırken, genç Sultan, Bizans İmparatoru'yla Sırp despotunun taleplerine boyun eğmek ve bu despota yukarı Morava Vadisi'nde (Kemâlpaşazâde'ye göre Kruşevac-Alacahisar ve civarı, 194; C. Jirecek'e göreyse Toplica ve Leskovac civarındaki Glubocica, 194) bazı toprakları geri vermek zorunda kalmıştı. Sultan, ayrıca birkaç ay sonra Janos Hunyadi ile yaptığı mütarekede de Sırp despotunun haklarını garantilemek zorunda kalmıştı ki, bu Macarların o bölgedeki etkilerinin daha da güçlenmesi anlamına geliyordu (Jirecek, 194). Konstantinopolis'in düşmesiyle birlikte koşullar çok değişmişti ve Osmanlıların Tuna'nın denetimini Macarlardan geri alma zamanı gelmişti. Sırp despotunun 1451'de II. Mehmed'den aldıklarını hemen geri vermesi ilginçtir (Kemâlpaşazâde, 110; Rûhî; Neşri, 183). Düstûrnâme'de şöyle denir: "Vılkoğlu [Georg Brankovic] Macar Kralı'nın talimatıyla [Osmanlılardan] aldığı toprakları geri verdi."

Heşt Bihişt'e göre Sırp despotu, Sultan'ın istediği her yeri vermeye yanaşmamıştı. Bir Dalmaçya belgesine göre (Jirecek, 201), buraları, Tuna üzerinde Semendire ile Golubac (Güğercinlik) olabilir. Dukas'ın söz ettiği sözde ültimatomun, 1454-1455'teki olayların gidişatını aydınlatan özel bir

anlamı vardır. Bu ültimatomda II. Mehmed, George Brankovic'e Stephan Lazarevic'ten (1389-1427) kalan topraklar üzerinde hak iddia etmektedir, ki bunlara Semendire, Golubac ve Belgrad da dahildir. George'a ancak babası Vuk'un (Vîlk) ülkesinin bir kısmını bırakmaya razı olmaktadır. Bu arada, Dukas'ın Vılk'e ait olarak bahsettiği "Sofya" (315) Bulgaristan'daki Sofya değildir kesinlikle. Büyük olasılıkla "Scopia"dır (Skoplje, Üsküp); burası sahiden de Vılk'e aitti (Jirecek, 127).

Kısacası, Mehmed'in 1454'te yaptığı Sırbistan seferi bu gerçekler ışığında değerlendirilmelidir. Bu sefer sırasında Fâtih Semendire'yi ele geçirmek için ciddi bir girişimde bulunmamıştı. Rûhî'ye göre, Semendire önünde çadırını bile kurdurmamıştı. Dukas da orada ciddi bir çatışma olduğundan söz etmez. Mehmed'in asıl büyük askeri başarısı "Omol"u ele geçirmekti. Dukas, Sultan'ın Semendire'den dönerken bir "kaleyi" kuşattığını söylerken, Omol'u kast etmiş olmalıdır (o sırada Ostrovica İshak Paşa tarafından kuşatılmıştı; Rûhî ve Kemâlpaşazâde, 112). Babinger, Omol'dan hiç söz etmez (tıpkı Jirecek gibi) ama Dukas'ın sözünü ettiği "kale" kuşatmasının bütün ayrıntılarını alıp, sanki Semendire kuşatmasına aitmiş gibi kullanma hatasına düşer. Bütün Osmanlı kaynakları, Omol ile Ostrovica'nın alınmasının bu seferin en önemli sonucu olduğunu söyler (Dukas'a göre "kale" teslim olmamıştı, 317; *Düstûrnâme*'de ise Omol kuşatması sırasında yağmaya dalan Osmanlı askerlerinin Sultan'ı yalnız bıraktığı ve Sultan'ın bizzat savaşarak düşmanı kaleye çekilmeye zorladığı bir görgü tanığının ağzından anlatılır, 97). Frantzes (384) bu fetihteki en büyük fethin, "Homobrydum" (Omolridon?) adlı bir şehir olduğunu söyler. Omol daha sonra önemli bir Osmanlı kalesi olarak kaldı. Semendire'nin güneydoğusundaki Osmanlı ili Braniceva'da, buraya ait Sırp voynukları vardı (*Başvekâlet Arşivi*, İstanbul, Tapu Def. No. 16).

Babinger, Sultan'ın bu seferden sonra, 18 Nisan 1454'te İstanbul'a döndüğünü söyler (113; 134). Oysa, Sultan sefere bu ayda çıkmıştı; Venediklilerle anlaşma imzaladıktan hemen sonra. Fethettiği yerlerin güvenliğini sağlamak için, 1454 yazını Sırbistan'da geçirmişti (Neşrî, 183; Kemâlpaşazâde, 114; ayrıca döneme ait *Takvîm-i Hümâyun*'daki veriler). Sultan'ın oraya atadığı askerî vali ise, Jirecek'le (202) Babinger'in (114; 134) iddiasının aksine "Firuz Bey" değil, onun oğluydu (*Heşt Bihişt*).

II. Mehmed'in bir sonraki yaz askerî harekâtı Vîlkeli'ne kaydırdığını vurgulamalıyız. O bölgeyi feth edip yeni bir sancağa dönüştürdü. Bu sancağa ait ilk resmi kayıt (tahrîr), ki eyaletin 1455'te fethedilmesinden hemen sonra yapılmıştır ve İstanbul'daki Başvekâlet Arşivi'nde korunmaktadır (Tapu Defteri, No. 2 M.), dönemin koşulları hakkında iyi bir fikir verir (*Fâtih Devri*, 151-152). Zengin gümüş madenleri, Osmanlı

İmparatorluğu'nun genişleyen ekonomisi ve mâliyesi açısından hayatî önem taşımaktaydı. II. Mehmed, imparatorluk için çok önemli olan bu gümüş kaynağını birtakım özel düzenlemelerle korumaya çalıştı ("Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti..." adlı makalem, *Belleten*, 60 [1951], 651-660). Bu bölge stratejik açıdan da Makedonya'yı Sırbistan'a bağlayan Kosovapolya'nın kontrol edilebilmesi için çok önemliydi. Özellikle, bu açıdan bakıldığında, seferin ana nedeninin Sırpların Priştina ile Üsküb arasındaki iletişimi güçleştirmesi olduğu belirtilmelidir (Rûhî ve Neşrî, 183). Ayrıca Sırplar, 1454'teki fetihten sonra bu bölgede karşı saldırılar düzenlemişti (Jirecek, 202; *Heşt Bihişt*'te de bundan söz edilir). 1455 seferine dair en önemli kaynaklar Kemâlpaşazâde (114-120) ile II. Mehmed'in Mısır Sultanı'na, yaptığı fetihleri anlattığı bir mektuptur. 13 Kasım 1455 tarihli bu mektup, *İstanbul Enstitüsü Dergisi* II'de (1956, 170-173) yayımlanmıştır.

II. Mehmed, Vîlkeli'ni aldıktan hemen sonra, 1455 yazında George Brankovic'le bir barış anlaşması yapmıştı. Babinger, Osmanlı kaynaklarında sözü edilen (Rûhî, Neşrî, İdrîs ve Kemâlpaşazâde) bu anlaşmadan habersiz gibidir. Ayrıca, Jirecek'in bu anlaşmadan söz etmesini de göz ardı eder (205). Jirecek, bu anlaşmanın yapıldığını kanıtlayan, 20 Şubat 1456 tarihli bir Venedik belgesinden alıntı yapar. Artık Macarlar ile çatışan Sırp Despotu'nun (Jirecek, 204-205), Mehmed'in şartlarını kabul etmekten başka çaresi yoktu. İşte despotun Osmanlılarla yaptığı anlaşmanın Kemâlpaşazâde tarafından verilen versiyonu (115): "Vîlkoğlu [George Brankovic] eski topraklarını geri alacak ve Sultan'ın emirlerine uyacak, ayrıca eski kale ve şehirlerini de geri alacak, ama imparatorluk hazinesine yılda üç milyon *dirhem-i Osmanî* (akçe) haraç ödeyecektir." Kemâlpaşazâde, ayrıca bu anlaşmanın Mahmud Paşa'nın ısrarıyla yapıldığını söyler. Haracın miktarı Rûhî'ye göre üç bin florindi (Venedik altın parası). Şubat 1457 tarihli bir Hristiyan kaynağına göre ise, 40 bin altın dükaydı (Jirecek, 208, d. 3). 1436'da bir Venedik dükası altını 36 akçeydi (Osmanlı gümüş parası). 1477'de ise 45 akçeydi (*İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI [1954], 63). Kritovulos da Kemâlpaşazâde gibi o anlaşmadan söz eder (102-103). George bu anlaşma sayesinde Sultan'ı Stephen'ın mirasına 1453'teki dair hak iddiasından vazgeçirmiş oluyordu. Ayrıca, bu bölgedeki Omol ve Ostrovica'yı da almıştı anlaşılan. Çünkü Osmanlılar onları, 1458'de tekrar fethetmek zorunda kaldılar (Kemâlpaşazâde, 149, 154). Karşılığında George, babasından miras kalan Vîlkeli'yi tamamen II. Mehmed'e vermek zorunda kalmıştı. Sonunda despot, giderek Macarlardan uzaklaşıp Osmanlı Sultanı'yla bağlarını güçlendirmeye başladı. Böylece II. Mehmed 1453'ten beri peşinde olduğu hedeflere ulaştı.

Sırpların 1444'teki gibi tarafsız kalmasını garantiledikten sonra, artık Macarları Belgrad'dan kovma işine girişebilirdi.

1456'daki Belgrad seferi sırasında Sırpların, hâlâ şüphe içinde olduklarından, Osmanlılara karşı geniş savunma önlemleri aldıkları ve Sultan'ın despotun Rudnik'teki oğlu Lazar'ı gözlemek üzere bir bölük asker gönderdiği doğrudur (Kemâlpaşazâde, 124-126). Ama, Osmanlı ordusunun Sırp topraklarından geçişi sırasında ciddi bir çatışma yaşanmadı. Yalnızca Semendire önlerinde bazı savunma mevzileri kuruldu ki, bunlar da doğaldı. Mehmed orada yalnızca bir gün kaldı. Jirecek, Osmanlıların Semendire'de uğradığı yenilginin "*mit grossen Verlusten*" (206) olduğunu söylerken abartmaktadır şüphesiz. Mehmed'in 1455 Anlaşması'na uyması, kendi çıkarınaydı, çünkü Sırpları tarafsız tutmak istiyordu. Osmanlıların Belgrad'dan çekilmesinden sonra despotun anlaşmayı "yenilemek" için George Golemovic'i iki kez Edirne'ye göndermesi (Jirecek, 207) dikkat çekicidir.

Babinger, Belgrad kuşatmasına dair iki önemli Alman raporundan yararlanır (karş. Iorga, *Notes et Extraits*, IV, 145-147). Kemâlpaşazâde'nin verdiği şu ayrıntıyı ekleyelim (128): II. Mehmed Belgrad'ı tamamen kuşatmak için Tuna'daki ufak bir donanmayı karadan Sava'ya geçirmişti. Osmanlıların bu kuşatmada başarısız olmasının nedenlerinden biri, Osmanlı ordusundaki anlaşmazlıklar ve yeniçerilerin 1456 kışında yapılan zorlu Enez seferinden sonra yorgun olmalarıdır. Ayrıca Fâtih Mehmed, deneyimli askeri liderlerinin tavsiyelerine kulak asmamıştı (Tursun, 74). Hunyadi'nin şiddetli karşı saldırısı sırasında Sultan alnından yaralanmıştı (Kemâlpaşazâde, 138). George Brankovic'in ölümünden üç hafta sonra, 15 Ocak 1456'da oğlu Lazar, Sultan'la yapılmış anlaşmayı yenilemeyi başardı. İki yıl sonra, 20 Ocak 1458'de Lazar, ardında bir erkek veliaht bırakmadan ölünce, Sırbistan tahtına kimin geçeceği konusu Macarlarla Osmanlıları tekrar birbirine düşürdü. Bu yeni kriz, despotluğun iki ülke arasında bir tampon devlet işlevini görmeyi sürdürmesini engelledi. Ülke halkının çoğu, pek çok soylular ve askerler de dahil olmak üzere, Osmanlıların tarafını tutuyordu. Bu kişiler, Osmanlı rejiminde statülerini koruyabileceklerini umuyorlardı (karş. *Fâtih Devri*, 144). Sırplar genelde Katolik Macar egemenliğinden korkmaktaydı. Böylece Osmanlılar, Sırplardan fazla bir direniş görmeden ülkede egemenlik kurmayı başardı. Yani Osmanlılar, 1458 ve 1459'da Sırp direnişinden çok Macarlarla uğraşmak zorunda kaldı (karş. Jirecek, 210-216; L. von Thalloczy, *Studien*, 95-100).

Babinger'in yararlanmadığı diğer Osmanlı kaynaklarından da kanıtlar sunalım. En iyi bilgi kaynağımız, sadrazamla bizzat temas halinde olan Tursun'dur. Tursun Bey, 1458 baharına doğru Sırpların "Sultan'a

elçiler ve yazılı mektuplar göndererek, gelip ülkeyi ele geçirmesi çağrısı yaptıklarını, Sultan'a açıkça boyun eğmek istedikleri belli olduğundan, Sultan'ın bizzat oraya gitmeye gerek görmeyip, fethi gerekli bir başka yer olan Mora'ya doğru yola çıktığını" söyler. Sultan'a bu elçi heyetini gönderen kişi, Sadrazam Mahmud'un kardeşi Mihail Angelovic'ti anlaşılan. Mihail, naipliğin üç üyesinden biriydi ve Sırbistan'daki Osmanlı yanlılarının lideriydi (Thalloczy, 96-99; Jirecek, 210-211). Mahmud Paşa, 1458 Mart'ında, yanında Kör George ve küçük bir orduyla birlikte Edirne'den ayrılarak Sırp tahtına oturmak üzere Semendire'ye doğru yola çıkmıştı.

Kısa süre sonra Sultan Mora seferine başladı. Mahmud, Sofya'da Sultan için karargâh kurmuştu. Fâtih, orada yeni bir Sırp elçi heyetini kabul etti. Elçiler ona, şehirlerini teslim etme konusundaki fikirlerini değiştirdiklerini, çünkü Sultan'ın bizzat gelmediğini, ayrıca Macarların teklifleri daha cazip olduğundan onların tarafını seçtiklerini bildirdiler. Tursun şunu ekler: "...Macarlar Tuna'nın diğer yakasındaki kalelerin yanı sıra yüzbinlerce altın vermeyi önerdi." Hristiyan kaynakları da aynı şeyi söyler (Thallöczy, 98). Sırpların bu ani tavır değişikliğinin nedeni, Semendire'de mart sonunda çıkmış olan isyandır. Macar yanlıları ayaklanıp Mihail'i tutukladıktan sonra onu Nisan ortalarında Macaristan'a gönderdiler (Thallöczy, 104). Sadrazam güç bir durumda kalmıştı. Tursun bunu şöyle anlatır (s. 85):

Sofya'daki kumandanlar şöyle diyordu: "Sultan çok uzaklarda. Başka bir sefere çıktı. Sırp kaleleri de bize kolay teslim olmuyor. Ayrıca ordu kuşatma yapacak olanaklara sahip değil. Bu koşullar altında en fazla Sofya'ya kadar ilerlememiz en mantıklısıdır. Hem Osmanlı topraklarını korumak da büyük bir hizmettir. Düşmanımız [Sırplar] çok güçlü. Yolumuzu kapıyor. İlerlememizi engellemek için saldırırlarsa, onlarla başa çıkamayabiliriz. Bu da Sultan'ın emellerine darbe indirir."

Bununla beraber Mahmud Paşa hemen harekete karar vererek Sırbistan'ı işgal etti. Omol'la Resava'yı aldıktan sonra hemen Semendire'ye ulaşarak, çarpışa çarpışa şehrin banliyölerine kadar geldi. Ama kaleyi alamadı. Kuşatma altındaki şehir halkı tehditler savurarak, Macar ordusunun üç gün içinde geleceğini söyleyince, Mahmud kuşatmadan vazgeçip Sava Nehri üzerinde Sabac'ın (Böğürdelen) güneyindeki Macva'ya girerek, Belgrad'a bakan Havâle'yi (Güzelcehisar) ve ayrıca Sivricehisar'la (Ostrovica) Rudnik'i aldı. Sonra Niş civarındaki bir yazlık karargâh olan Yelliyurd'a dönerek, kutsal Ramazan ayını (13 Temmuz 1458'de başlamıştı) orada geçirdi. Golubac'ta, temasta olduğu Osmanlı yanlısı bir grup ona şehri teslim etti. Ama şehrin içindeki hisarı almak için savaşmak zorunda kaldı. O sıralar Tuna'da bir Osmanlı ordusunun faaliyet gösterdiği hem Batı (N. Jorga, *GOR*, II, 106) hem de Osmanlı kaynaklarınca söylenmektedir. Golubac'ın

teslim koşulları Fâtih Mehmed'in tahrîr eminlerinden biri tarafından resmi bir Osmanlı tahrîr defterine yazılmıştır (günümüzde İstanbul'daki Başvekâlet Arşivleri'nde bulunmaktadır, Tapu no. 16). Belgede şöyle denir:

"Gügercinlik [Golubac] şehri sakinleri kendilerine sultan tarafından tanınan imtiyaz uyarınca bağ, bahçe ve tarlalarının sahipliğini koruyabilecek, ayrıca haraç, ispence ve öşür vergileri [temel Osmanlı vergileri] ile askerlik hizmetinden muaf tutulacaktır. Kimsenin oğulları, kızları ve davarlarına müdahale edilmeyecek, kendilerinden zorla hiçbir şey alınmayacaktır. [Sırp] Martolos tarafından alınan esirlere gereğinden fazla gözaltında tutulmayacak, ancak karşılığında [Tuna'daki] kale ve gemilerde çalışacaklardır..."

Pronija sahipleri, Martoloslar, Voynuklar, Eflaklar ve tüfekçiler gibi yerel Hristiyan askerleri, yerel Osmanlı ordusuna alınmıştı (*Fâtih Devri*, 144-148). Daha önce, 1427-1444 arasında da onların Osmanlı idaresinde oldukları hatırlanmalıdır.

Babinger, Mahmud Paşa'nın yaptığı ikinci Sırbistan seferinden söz etmez. O, Golubac'ın, Mahmud'un Semendire kuşatmasından önce teslim olduğunu sanıyor. Şöyle yazar (165; 190): "Wann Mahmûd-Pascha wieder nach Osten abzog und warum er von der Einnahme Semendrias Abstand nahc oder nehmen musste, bedürfte der Klârung." Oysa, Tursun'un anlatısına baksa, bu seferle ilgili sorularına cevap bulabilirdi. Sava Nehri'nde bulunan ve Matthias Corvinus idaresindeki Macar ordusunun oluşturduğu tehdit (L. von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* [Münih-Leipzig 1914], 99), Mahmud'un Niş'e geri çekilme kararını almasına yol açmıştı. Başarılı Mora seferinden dönmekte olan Sultan'a haber gönderince, Fâtih yukarı Makedonya'da Üsküb şehrine gitti. Mahmud kendisiyle burada buluştu. Babinger şöyle düşünür; (171; 196): "Üsküb, worunter indessen sicher nicht die Stadt in Mazedonien (Skoplje), sondern wohl der gleichnamige Ort im Istrandscha-Gebirge (ö. von Qyrq Kilise, heute Kırklareli) zu verstehen ist. Um diese Jahreszeit pflegte Mehmed II. mit Vorliebe die frische Höhenluft balkanischer Landschaften zu gemessen." Bir de Neşri'nin ne dediğine bakalım (187): "Sultan Üsküp'te orduyu dağıtmayı planlıyordu, ama Mahmud Paşa onu uyararak, Macarların bir ordu topladığını söyledi. O sırada Macarların Belgrad'da Tuna'yı geçtikleri haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Mehmed yerel Anadolu sipâhîlerinin maaşlarını peşin ödedi [onları orduda tutmak için]." Yine aynı kaynakta Sultan'ın, Macarların ilerleyişini gözlemek için kuvvetler gönderdiği ayrıntılı bir biçimde anlatılır ve Sultan'ın daha sonra Edirne'ye gittiği söylenir. Bu askerî operasyonlar Hristiyan kaynaklarınca da doğrulanır (Jirecek, 212). Osmanlı kaynaklarında Sultan ile

sadrazamın buluşma yeri olarak geçen "Üsküb şehri", yukarı Makedonya'daki Üsküb olmalıdır. Istranca Dağlarındaki Üsküp olmadığı kesindir. Babinger'i yanıltan şey, muhtemelen Kritovulos'un söylediklerdir (137). Kritovulos, Sultan'ın "Makedonya'daki Pherae'de" (Kara-Ferye) birkaç gün dinlendikten sonra, güz ortasında Edirne'ye vardığını söyler. Sırbistan, Macar ordusunun işgal tehdidi altındayken, II. Mehmed'le sadrazamının taze hava almak için Edirne'nin doğusundaki Istranca Dağları'na gitmeleri pek akla yakın görünmemektedir.

Babinger, 1459 seferi hakkında şunları yazar (Jirecek, Iorga ve Zinkeisen'den yararlanarak): "Inzwischen machte Mehmed II. ungehindert mit seinem Heerbann den Mauern und Türmen von Semendria...". Oysa Sultan yalnızca Şehirköy'e (Pirot) gitmiş ve orada Sofya'dan gönderilen Sırp elçilerinden Semendire'nin anahtarlarını almıştı (karş. *Düstûrnâme*, 98: Tursun, 96; Kemâlpaşazâde, 181; ayrıca *Mon. Hung. Hist.*, Acta *Exetera*, IV, 46, No. 32). Sultan daha sonra bölgenin sancakbeyine Semendire'yi almasını emretti (Tursun, 96). Bu sancak beyi muhtemelen, Sultan'ın seferinden önce şehri ablukaya almış olan Ali Bey'di (Kritovulos, 118, 126).

Thalloczy (102), Semendire'nin neden Osmanlılar tarafından böylesine kolayca alınabildiğinin hâlâ açıklanamadığını söyler. Gerçi Macar Kralı o sıralar batıda Alman İmparatoru'yla fazlasıyla meşguldü. Ayrıca Semendire halkının çoğu Türklerin saflarındaydı (27 Mayıs 1459'da Semendire'ye gitmiş olan Barbuci'nin mektubu, Thalloczy, 107). Stephan Tomasevic babası Bosna Kralı'ndan âcil askeri yardım talebinde bulunuyordu (Stephan, Macarların himayesinde Lazar'ın kızıyla evlenerek 1459 ilkbaharında Semendire'ye yerleşmişti). Bu yüzden Bosna Kralı'nın durumu bu konuyla yakından ilgiliydi. Sultan, kralla doğrudan bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmanın Semendire için önemi hiç yeterince vurgulanmamıştır. Rûhî şöyle der: "Sultan Sofya'ya doğru yola çıkınca, Bosna elçileri onu yolda karşılayarak, Semendire ile Srebmica'yı (Srebrenitsa) takas etme teklifinde bulundular. Sultan bunu kabul ederek Semendire'yi aldı" (ayrıca Neşri, 189; anonim tarihçede "Bosna Kralı Semendire'yi kendi arzusuyla verdi" denir). Osmanlılar Semendire'yi alınca, Stephan Tomasevic'e dokunmayarak, memleketi Bosna'ya gitmesine izin verdiler. Srebmica ile Sırbistan-Bosna sınırındaki bölümü, uzun süredir iki ülke arasında çekişme nedeniydi (Jirecek, 184-211; Thalloczy, 91).

Çoğunlukla söylenenin tersine, Osmanlı egemenliğinin Sırbistan'da ayaklanmalara yol açmadığı vurgulanmalıdır. Sırbistan İmparatorluğa katılmakla beraber (Semendire sancağı olarak), kendi tüzel ve mali bünyesi ile temel sosyal yapısını büyük ölçüde korudu. Soylular, *pronija* (timar) ve *baştina* çerçevesinde toprak sahibi oldular (Türk Arşivlerinde bu döneme dair kayıtlar ve belgeler için *Fâtih Devri*, 144-184).

Bir görgü tanığı olan Tursun, Semendire'nin teslim olmasından sonra Sultan'ın İstanbul'a döndüğünü söyler. "Ancak işlerin iyi gitmesi ve (yeni bir sefere hazırlanmak için) bol zamanın bulunması, kendisinde yeni bir fetih yapma arzusu uyandırmıştı." Bu yüzden Karadeniz kıyısında bir Cenova kalesi olan Amasra üzerine yürüdü. Rûhî ile Neşri (190) bu seferin Hicri 863 yılında (XI. 1458- XI. 1459) yapıldığını söylerler, ki doğrudur. Ancak Babinger şöyle düşünür.- "Mehmed II., dessen Aufenthalte nach dem Sturze von Semendria sich schwer verfolgen lassen, dürfte gegen Sommerende wieder in Stambul eingetroffen sein." Ardından Amasra'nın Osmanlılar tarafından alındığını söyleyerek "im September, jedenfalls aber in Spatherbst 1460" der (203; 231). Sonunda Amasra'nın 1461'deki Kastamonu-Sinop-Trabzon seferi sırasında alındığını kabul eder (209; 236). Bu sefere katıldığını bildiğimiz Tursun, 1461'de Amasra'dan söz etmez. Bütün temel kaynaklar da (Rûhî, İdrîs, Tursun, 97-98, Neşri, 191) Sultan'ın 1461'de Bursa'ya gittikten sonra oradan Ankara'ya geçerek Kastamonu ve Sinop seferini başlattığında ve Trabzon'u aldığında hemfikirdir.

Fâtih Mehmed 1461 Mayıs'ında Ankara'daydı. Orada, İsmail Bey'in oğlu Hasan Çelebi idaresindeki yardımcı Kastamonu kuvvetleriyle İbrahim Bey'in oğlu Kasım idaresindeki Karaman askerleri Osmanlı ordusuna katıldı (Babinger Kasım'dan söz etmez). Onlar Fatih'e bağımlılık antlaşmaları imzalamış olan babaları tarafından gönderilmişlerdi (Karamanoğlu İbrahim Bey'in imzaladığı anlaşmanın metni için *Belleten*, I, 120). II. Mehmed aslında bu şehzadeleri rehine olarak istemişti, çünkü epey uzakta olan Trabzon'a giderken gözünün arkada kalmasını istemiyordu. Babinger, bunlardan hiç söz etmez ve bu konuda yalnızca Dukas'tan faydalanır (241-242).

Kemâlpaşazâde Trabzon seferinin nedenlerinden söz ederken ilginç şeyler söyler:

> "Rumlar Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında, civardaki yükseltiler tarafından korunan bereketli topraklarda yaşıyordu. Her bölge bir tekfur, yani bir tür bağımsız komutan tarafından yönetiliyordu. Halk tekfurlarına düzenli olarak vergi veriyor ve askerlik hizmetinde bulunuyorlardı. Sultan Mehmed bu tekfurlardan bazılarını yenip kovduktan sonra, geri kalanlara da gitmelerini söyledi. Amacı bu insanların bağımsızlıklarını tamamen ellerinden almaktı. Bu yüzden önce Konstantinopolis tekfurunu yok etti. Bu tekfur baş tekfur olarak kabul ediliyordu ve halkının lideriydi. Daha sonra Enez, Mora ve Amasra (Amastris) tekfurlarını birer birer yenerek, topraklarını İmparatorluğa kattı. Nihayet dikkatini Trabzon tekfuruna yöneltti."

Gençlik yıllarını Fatih devrinde yaşamış olan bu ünlü Osmanlı bu sözlerini yalnızca kendi yorumu olarak değerlendiremeyiz. Bu sözler Mehmed'in fetihlerinin önemli bir ortak noktasını yansıtmaktadır: Fâtih Mehmed, İstanbul civarında yerel hanedanlarca yönetilen bütün eski Bizans topraklarını ele geçirmek istiyordu.

Mehmed'in 1461'de uzun yokluğu sırasında, o sıralar ikinci vezirlik yapan ve Edirne'de bırakılmış olan İshak Paşa, Rumeli'yi küçük bir askeri güçle korumaya çalıştıysa da başarılı olamadı (*Düstûrnâme*, 99; Neşri, 195), çünkü batıdan destek alan Eflak ve Midilli isyan etmişti. Eflak Voyvodası Vlad Drakul 1461 yazında, Sultan Anadolu'dayken saldırıya geçti (Tursun, 103; Düstûrnâme, 99). Midilli'de Niccolö Gattilusio ağabeyini Osmanlılarla dost olduğu suçlamasıyla saf dışı bırakarak (Kritovulos, 180) limanları Osmanlı kıyılarına saldıran Katalan korsanlarına açtı. Fâtih Mehmed, 1462'de bu durum yüzünden Eflak ve Midilli seferlerine karar verdi. 1461-1462'de gerçekleşen bütün bu olayların birbirleriyle bağlantılı olduğu vurgulanmalıdır. 1462 seferlerine katılmış olan Enverî (*Düstûrnâme*, 99-100), bu konuda önemli bir kaynak olarak kabul edilmelidir.

Tursun, Fâtih Mehmed'in 1463 ve 1464'te yaptığı Bosna seferlerinde de en önemli görgü tanığıdır (bu konudaki diğer önemli Osmanlı kaynakları Aşıkpaşazâde, Neşrî ve Rûhî'dir). Babinger, bu kaynakları kullansa kitabındaki pek çok ayrıntıyı düzeltebilir ya da zenginleştirebilirdi. Ben yalnızca şunu belirtmek istiyorum ki, Bosna'nın fethinin hemen ardından İshak Bey'in oğlu İsa valiliğe atandı. Ancak İsa, Hersek Stephan'ın kaçışından sorumlu tutulunca yerine kısa süre sonra Minnet Bey'in oğlu Mehmed geçirildi (Babinger ise ilk Bosna valisinin Minnet Bey olduğunu söyler (240; 271).

Venediklilerin 1463 güzünde Korinthos'ta yenilmesinin nedeni Selânik Valisi Ömer Bey ile Mora Valisi Sinân Bey'in (Elvân'ın oğlu) birlikte savaşmalarıdır. Sinân Bey Korinthos'ta kuşatılınca ansızın Venediklilere saldırmıştı. Babinger ise Sinân Bey'den söz etmeyip, yalnızca Khalkokondiles'in bu konudaki eksik sözlerinden yararlanır (545-551). Babinger, ayrıca Sultan'ın Selânik'e gittiğinden de söz etmez. Oysa Fâtih orada, Tursun'dan Mahmud Paşa'nın zaferini öğrenince başkentine dönmeye karar vermiştir.

1464-1473 döneminde Anadolu'daki gelişmelerin, II. Mehmed'i batıdaki olaylardan daha çok meşgul ettiği vurgulanmalıdır. Babinger ise doğudaki bu gelişmelere yeterince yer ayırmaz. Şu iddiada bulunur (261; 294): "...wie auch über die Beziehungen Mehmeds II. zum Sultanshof in Kairo bisher so gut wie aile Angaben fehlen." Oysa, Babinger'in *Havâdisü'd-duhûr* (İbn Tagribirdi; ed. W. Popper, Berkeley, California,

1930-1942) ve *Bedâiu'z-zuhûr* (İbn İyâs; ed. Bulak, 1311-1312) gibi o döneme ait ve Osmanlı-Memlûk ilişkileri üstüne önemli bilgiler veren Arap kaynaklarından yararlanmamış olması dolayısı ile, ona katılmak pek mümkün değildir. Bu döneme dair İran tarihçeleri, özellikle de Ḥasan Bey Rûmlû'nun *Ahsenü't-Tevârih*'i, Mehmed'in doğu siyasetinin anlaşılmasında büyük önem taşır. Bu konuda iyi bir bibliyografya için M. H. Yinanç, "Akkoyunlular," *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul 1941), cüz 4, 268-269; ayrıca C. A. Storey, *Persian Literature* (Londra 1927-1939). İstanbul'daki Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan, doğu meseleleriyle ilgili çok sayıda devlet belgelerinden ve diplomatik yazışmalardan (*Arşiv Kılavuzu*, 1-2 [İstanbul 1938]) ve münşeatlardan da (bu devlet belgeleri için M. H. Yinanç, "Akkoyunlular" ve A. Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu..." *Belleten*, No. 70) söz edilmelidir.

Karaman beyi İshak Bey, II. Mehmed'in baskısı üzerine 1464'te Osmanlı Sultanı'na Akşehir-Beyşehir bölgesini vermeyi kabul etti. Ancak kendisinden ayrıca Çarşamba Suyu'nun batısındaki bölgenin de verilmesi istenmişti. Babinger, buna bir açıklama getirmez (289-291; 324). Aslında Osmanlılar 1444'te Akşehir-Beyşehir bölgesini İbrahim Bey'e bırakmak zorunda kalmıştı. II. Mehmed de 1451'de bunu onaylamak zorunda bırakılmıştı. Ayrıca Çarşamba Suyu, 1391'de Osmanlı-Karaman sınırı olarak kabul edilmiş ve bölge 1402'de Karamanlıların eline geçmişti.

Karamanoğlu İbrahim Bey'le Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 14. yüzyılın sonundan beri Osmanlı müttefiki olan Dulkâdir (Zulkadriye) hanedanına karşı ittifak yapmışlardı. 1464'de kimin Karaman beyi olacağı konusu orta Anadolu'da dengeyi bozunca, Uzun Hasan, Dulkâdir Arslan Bey'e karşı harekete geçerek, Karaman'a girip İshak Bey'i tahta oturttu. İshak 1465'te Karaman'dan kovulunca, Uzun Hasan'ın sarayına sığındı. Ayrıca daha önce yaptığı gibi Mısır'ın Memlûk Sultanı'ndan yardım istedi, İshak 1466 yazında sürgünde öldü (İbn Tagribirdi, *Havâdis*, III, 631). İbn Tagribirdi, Memlûk Sultanı'na gelen Anadolu'yla ilgili raporları bizzat görebildiğinden, elimizdeki en sağlam kaynaktır. Babinger, İshak'ın 1468'deki ve daha da sonrasındaki faaliyetlerinden bahsederken (289, 290, 324, 325, 327, 363), İshak'ı kardeşi Pir Ahmed ile karıştırıyor olmalıdır. Pir Ahmed de 1468'de hükümdarı II. Mehmed'e karşı gelmişti. 1468'te Osmanlıların bütün Karaman bölgesini işgal ettiği (290-291; 327) doğru değildir. Karaman'ın Toroslardaki dağlık kısmı ve Akdeniz kıyısı o sıralar Osmanlı denetiminde değildi. Osmanlılar bu bölgeye ancak 1471'de ve daha sonra 1474'te hâkim olabildiler. Fatih'in 1468'de Konya Ovası'nı işgal etmesinin ardından Pir Ahmed saldırıya geçerek, geri çekilmekte olan Mahmud

Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun arka kısmını bozguna uğratarak bol miktarda ganimet almıştı. Pir Ahmed Memlûk Sultanı'na kazandığı zaferi haber vererek, himayesine sığınmak istediğini söyledi (*Havâdis*, III, 631, 651, 684). Sadrazam Mahmud'un 1468 Temmuz'unda azledilmesinin asıl nedeni Karaman meselesindeki başarısızlığıydı anlaşılan (Tursun, 139). Babinger ise bu konuda yalnızca Âşıkpaşazâde'nin anlattıklarını tekrarlayarak, Mahmud Paşa'nın zengin Karamanlıların İstanbul'a göç ettirilmesini engellediği için azledildiğini söyler. Osmanlı kaynakları, Karamanoğlu'nun başarısını ya gizler ya da yanlış anlatır. II. Mehmed 1468 Ağustos'unda İstanbul'a dönmüştü bile (Babinger ise kitabının Almanca baskısında [291] 1468 Ekim'inde döndüğünü söyler).

Mısır Sultanı o zamanlar Pir Ahmed ile Uzun Hasan'ı himayesi altında, Dulkâdir'i ise bağımlı olarak gördüğünden, Osmanlıların Karaman ve Dulkâdir işlerine karışması, Kahire ile İstanbul arasında gerilime yol açmıştı. İşte bu yüzden Venedik kaynaklarının yanı sıra Tursun da (138) 1468 seferinin aslında Memlûklara karşı yapıldığını söyler. Ama daha sonra Uzun Hasan Dulkâdir bölgesini işgal etmeye çalışarak yukarı Fırat'taki Memlûk egemenliğini tehdit edince, Memlûklar ile Osmanlıların arası hemen düzeldi. 1472 sonlarına doğru Uzun Hasan yol kavşağı bir şehir olan Bîra'yı kuşatınca (İbn İyâs, II, 144-145), iki ülke ona karşı ittifak yaptılar. Mehmed'in, 1470-1471'de Venediklilerle yaptığı barış görüşmelerinin asıl sebeplerinden biri de Anadolu'da giderek büyüyen tehlikedir.

1473'te, II. Mehmed Doğu Anadolu'dayken, oğlu Cem Sultan İstanbul'da (330; 369) değil, Edirne'de (Tursun, 150; *Magyar Diplomacziâi Emlekek*, II, 246-248; Thuasne, *Djem Sultan* [Paris, 1892], 6) bırakılmıştı. 1473'te Uzun Hasan'la yapılan savaş, Mehmed'in hayatı boyunca yaptığı en kritik savaştı. Bu zafer yalnızca Anadolu meselesini çözmekle kalmadı, Hristiyan Batı'yı da en büyük müttefikinden etti. Babinger, II. Mehmed'le Uzun Hasan'ın yaptığı barış anlaşmasından söz etmez. Uzun Hasan elçisi Ahmed Bekrici'yi önce 1473 Eylül'ünde Karahisar'a, sonra aynı yılın Ekim'inde İstanbul'a göndermişti (*Heşt Bihişt*; Rûhî; Kemâlpaşazâde, 404; özellikle Uzun Hasan'ın II. Mehmed'e yazdığı mektup, Topkapı Sarayı Arşivi, No. 4476). Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı yeni bir savaş açması için baskı yapan Venediklilerle yakın ilişki içinde olduğunu gören II. Mehmed, Orta Asya'daki Timurlu sultanlara Uzun Hasan'a birlikte saldırmayı önerdi (Ferîdûn Bey, *Münşeâtu's-Selâtin* I'deki mektup [İstanbul 1274], 284). Mahmud'un sadrazamlıktan tekrar azlinin asıl nedeni, Uzun Hasan konusunu çözememiş olmasıdır görünüşe göre (şahsi düşmanlarına karşı kurduğu dolaplar ve diğer nedenler için Kemâlpaşazâde, 411-412).

Babinger, 1479'da Doğu Karadeniz'de yapılan askeri operasyonlardan çok az söz eder (441-442; 489-490). Bu seferlerin yapıldığı yerlerin adlarını vermediği gibi, tarihlerini de yanlış vererek 1480 olarak verir. Uzun Hasan "Torul" tekfurunu ve Gürcü prenslerini korumakla kalmayıp, Osmanlılara karşı kışkırtıyordu. Uzun Hasan'ın 1478'de ölmesinden sonra, II. Mehmed İmparatorluğunun doğu sınırlarındaki yarım bıraktığı işi çözme zamanının geldiğine karar vermişti anlaşılan. Amasya'daki oğlu Bayezid'e (Gürcü sınırına kadar bütün toprakların denetimi ondaydı) Torul'u ve Gürcistan'ı işgal etmesini emretti. Bunlardan birincisi, Gümüşhane ile Trabzon arasındaki stratejik bir dağ geçidinde bulunan ve Torul (günümüzde aynı adı taşıyan bir ilçedir) adlı bir kaleye sahip, küçük bir prenslikti. Bu prenslik Uzun Hasan'ın himayesindeki yerel bir Rum tekfurun elindeydi (ayrıntılar 1487'de Trabzon eyaletine ilişkin bir raporda verilmiştir, Başvek. Arşivi, Mâliyeden M. def. 828). Bayezid'in veziri, Hızır Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa ve Rakkas Sinân Bey burayı ve ayrıca Batı Gürcistan'daki "Mathakhalyet" (büyük olasılıkla Mathakhal'et ["Mathakhel diyarı]) adlı bir bölgeyi ele geçirdiler. Günümüzde Türk-Gürcü sınırının yakınındaki Borçka yöresindeki Macahel [bugünkü (2003) adı Camili] köyünün adı bundan gelmedir anlaşılan.

Babinger, ayrıca, Amasya ile Anapa'nın birbirinden çok uzak olduğunu göz önüne alarak, Çerkezistan'daki Kuban ile Anapa'ya sefer yapıldığına da inanmaz (441; 490). Oysa, bu, aynı yıl içinde yapılmış bağımsız bir deniz seferiydi. *Heşt Bihişt* bunu açıkça belirtir: "Kefe'nin fethinden sonra Kopa, (fethedilmesini önleyen) bazı doğal engellerden dolayı hâlâ geride kalan Frenklerin elindeydi. Sultan oraya Kocaeli (İzmit, Nicomedia) sancakbeyinin komutasında otuz gemi gönderdi" (İstanbul, Nuruosmaniye K.'deki elyazmasından alıntı yapıyoruz, No. 3209, 485 b; karş. Kemâlpaşazâde, 520-522).

Babinger, Mehmed'in Kırım Hanları ve Cenevizlilerde ilişkileri üstüne, II. Mehmed ile Mengli Girey (Giray, Kirey) ve Eminek Mirza arasındaki ilginç yazışmalardan yararlanmalıydı (Bibliyografya ve düzeltmeler için *Belleten*, VI-II, 30 [1944], 205-229). Babinger, Mehmed'in Altın Orda ile olan ilişkilerine ise hiç değinmez. Ayrıca, Mehmed'in Kırım meselesi nedeniyle doğu Avrupa'daki önemli gelişmelere karıştığı, Altın Horda-Jagellonia ittifakına karşı Kırım-Rusya blokunu desteklediği vurgulanmalıdır. Moldova dahi Kırım'la yakından ilgileniyordu. 1475'e doğru Moldova Voyvodası bacanağına Mangup prensliğini vermek için oraya küçük bir ordu göndermişti (A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* [Cambridge, Massachusetts, 1936], 244-252). Kısacası, Mehmed'in Kırım

ve Moldova'daki faaliyetleri daha geniş bir açıdan, kuzey siyasetinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Kitabın muhtemelen en yüzeysel tarafı, Mehmed'in iç siyasetine olan yaklaşımdır. Genel olarak, Mehmed'in birleşik ve merkezi bir imparatorluk yaratma çabası ülkeyi son derece zorlamıştı. Mehmed'in kaynak ihtiyacı giderek artmıştı, özellikle de sonu gelmez askeri seferlerini düzenlemesi ve ordusuyla donanmasını güçlendirmesi açısından. Hayatının son yıllarında almak zorunda kaldığı son derece radikal mali tedbirler, ülkede büyük bir gerilime yol açmıştı. Bu tedbirler şunlardı:

1. Yeni bir gümüş para bastırarak insanları ellerindeki eski paraları metal değerleri karşılığında bu yeni paralarla, reel değerleri karşılığında değiştirmeye zorlamak. Altıya birlik değer oranı, gümüş para sahiplerini büyük sıkıntıya sokmuştu. Mehmed halkın nefret ettiği bu uygulamayı 1471'den sonra üç kere yaptı (daha fazla ayrıntı için *Belleten*, 60 [1951], 676-679).

2. Devletin köklü ailelerin elinde mülk ya da vakıf şeklinde bulunan tarım arazilerinin çoğuna el koyması. Mâliyede üst düzey bir memur olan Tursun'a göre, devlet bu yolla yirmi binden fazla köy ve emlake el koyarak ağır vergiler getirmişti. 1471'den sonraki aynı dönemde yapılan bu reform, özellikle Orta ve Kuzey Anadolu'daki eski toprak sahibi sınıflarla pek çok büyük dinsel topluluğun yabancılaşmasına yol açmıştı.

3. Tarımdaki tekelci vergilendirme sisteminin pek çok zorunlu ihtiyaca yayılması ve bu tekellere dair kanunların olağanüstü bir titizlikle uygulanması (bu kanunlar için R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb'i 'Örf-i Osmânî* [Ankara 1956]; H. İnalcık; "F. Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 44).

1481'e doğru devlet hazinesinde nakit üç buçuk milyon düka altını vardı (Topkapı Sarayı Arşivleri, No. E. 9713).

Babinger Mehmed'in sıra dışı merkezileştirme politikasıyla bunun son derece yaygın sosyal ve siyasi sonuçlarından pek az söz eder. Söz ederken de Aşıkpaşazâde'nin tarihçesindeki taraflı ipuçlarını çevirmekle yetinir. Oysa bu politika II. Bayezid'in tahta çıkınca uyguladığı karşıt politikanın sebebidir şüphesiz.

Bu bağlamda yeniçerilerin II. Mehmed'i asla sevmediklerini ve hoşnutsuzluklarını defalarca gösterdiklerini eklemek gerekir. II. Mehmed döneminde sayıları dört beş binden on-on iki bine çıkmıştı. II. Mehmed'in ölümünden sonra korkunç bir ayaklanma başlattılar ve devlete Mehmed'in politikalarına karşı bir idarenin gelmesinde etkili oldular.

Osmanlıların Levant'a yayılmasının Batılıları Atlas Okyanusu'nda yeni deniz rotaları keşfetmeye ittiği teorisi (377; 421) günümüzde epey

tartışmalı bir konudur. Lybyer'in bu teoriyi eleştiren fikirlerini (*American Historical Review*, XIX, 141) bir başka yazımda, Osmanlı arşivlerinden toplanmış yeni verilerle desteklemeyi umuyorum.

Kitabın son bölümlerinde bazı isim hataları var. 1476'da Kruya (Akçahisar) kuşatan ve 1478'te İşkodra'yı ablukaya alması emredilen komutanın adı Gedik Ahmed Paşa (390; 401; 435; 446) değil, o dönemde Arnavutluk valisi olan Evrenoz'un oğlu Sarı Ahmed Bey'di (Kemâlpaşazâde, 509, 607; karş, Donado da Lezze [G. M. Angiolello], *Historia Turchesca*, J. Ursu, Bükreş 1909). 1479'da yapılan Transilvanya akını sırasında, Silistre sancakbeyi "Hasan Bey ile İsa Bey" (411; 458; karş. Kemâlpaşazâde, 466) değil, Hasan'ın oğlu İsa Bey'di. 1479'da yapılan Carniol akınının komutanı Bosna valisi Dâvûd idi. 1477-1479 yıllarında Styria ile Macaristan'a yapılan büyük çaplı akınlara dair Kemâlpaşazâde'nin verdiği ayrıntılı bilgilerden (477-481 ve 527-562) Babinger'in kitabında hiç söz edilmez. Mehmed, Pendik ile Maltepe arasındaki Hünkarçayırı'nda ölmüştür (Ferîdûn Bey, I, 297).

Kitabın geneli için söyleyebileceğimiz, Profesör Babinger'in kaynaklardan aldığı bilgileri pek eleştirel analiz yapmadan ve tarihsel gelişmeler arasında bağlantılar kurma çabasına girmeden, basit bir kronolojik sıraya sokarak aktardığıdır. Öte yandan, Babinger bazen başvurduğu kaynaklardaki taraflı sözleri hiç sorgulamadan doğru olarak kabul etmiştir. Babinger'in temel kaygılarından biri olayların kronolojisini doğru vermekti anlaşılan, yapılması gereken ilk önemli şey gerçekten de budur. Pek çok kronolojik veriye açıklık getirmekte başarılı olmuştur, ancak gördüğümüz gibi bazı hatalar da yapmıştır.*

* Bazı Rumca metinleri kontrol ettiği için Bay S. Vryonis'e minnettarım.

V

OSMANLI DEVLETİ'NDE KARAR ALMA

MAX WEBER, patrimonyal devlet analizinde, Osmanlı Devleti'nin özel patrimonyal niteliğinden sık sık söz eder. Weber, genel olarak patrimonyal devletin, "idarî ve askerî örgütlenmeyi, efendinin şahsi iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç haline getirdiğini" söyler.[1] "Rasyonel otoritenin her biçiminden farklı olan" patrimonyal otorite, "nerede öncelikle keyfî buyurma yetkisi temelinde işliyorsa sultanizm diye anılacaktır." Patrimonyal otorite, Orta Çağ'da Batı'da var olmuş tabaka (estate)-tipi egemenlikten de tümüyle farklıdır. Sultanizmin ayırt edici niteliği, askerî güç ve keyfî iktidar ya da despotizm ile olan tam bağlantısıdır. Sultanizmde "asker ve sivil uyruklar arasında tam bir farklılaşma" ve de orduda giderek artan bir profesyonelleşme meydana gelir. Weber'in müşahedesiyle, kölelerden meydana getirilmiş Yeniçeri ve Memluk orduları bu tür profesyonel orduların tipik örnekleriydi. Bunlar hükümdarın kapı halkının bir bölümünü oluşturmaktaydı ve ona mutlak bir sadakat ile hizmet etmekteydiler.

Weber'in dikkat çektiği üzere, rakip statü grupları arasındaki güç dengesini sağlamak amacıyla hükümdarın da güç kullanması, Osmanlı siyasal sisteminin temel ilkesiydi. Sultanın kulları karşısında reaya, ulema karşısında bürokratlar, Yeniçeriler karşısında sipahiler ya da ücretli ordu karşısında timarlı ordu, yüksek ulema karşısında alt kademedeki kadılar... bunların hepsi, geleneksel bir çatışma içinde bulunan statü gruplarıydı. Bununla birlikte, "sultanizm" de geleneğe göre değişebilir. Weberci anlamda gelenek, patrimonyal egemenliğin hem kaynağıdır hem de ona geçerlilik kazandıran bir ilkedir. "Âdettendir ve daima böyle olmuştur" düsturu kutsal bir niteliğe sahipti ve onu temsil eden kişiye itaati gerektirirdi. "Hükümdarın yetkileri geleneksel olduğu ölçüde meşrudur."[2] Böylece Weber tarafından tanımlanan gelenek, hükümdarın kişisel

1 M. Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, çev. G. Roth ve C. Wittich, Berkeley 1978, I:231-232, II:1031.

2 *Max Weber on Law in Economy and Society*, çev. E. Shils ve M. Rheinstein, ed. M. Rheinstein, New York 1954, 330.

takdir gücünü (kudretini) değişikliğe uğratan bir etken işlevini yerine getirmektedir.

Weber'e göre patrimonyal egemenlik "bir yönetim aygıtı kanalıyla kendisini müesses kılar. Egemenlik ya bir çıkarlar kümesi ya da otoriter yüzünden kendini gösterir ve hukuk ve yönetim kanalıyla çalışır." Patrimonyal bir hükümdarın emrindeki ordu ve bürokratlar, patrimonyal kapı halkı örneğindeki gibi yalnızca, hükümdarın taleplerini karşılamak üzere seçilir ve örgütlenir. Devlet daireleri tamamen kişisel bir faaliyet doğrultusunda örgütlenir ve muhafaza edilir. Hükümdara gösterilen sadakat, memurların seçilmesinde göz önünde tutulan bütün diğer mülahazaların üstünde yer alır. Bu nedenle memurlar hükümdarın kişisel hizmetkârları arasından seçilir ve mesleki eğitim ve uzmanlaşma her zaman gerekli ön koşul sayılmaz. Terfiler objektif kurallara değil, hükümdarın teveccühüne ve keyfi tercihine bağlıdır.

Hükümdar miras yoluyla intikal eden hizmet güvencesi vermeden, memurlarının maaş ödemesini bütünüyle kendi buyruğunun konusu yapar. Memur asla yekvücut bir grup veya yasal olarak özerk tekelimsi karşılıklı yardımlaşma cemiyeti oluşturamaz. Kısacası, patrimonyal bürokrasinin temel özellikleri kendi kişisel patrimonyal vasfından doğar. Weber'e göre,[3] patrimonyal devletin kapı halkı özellikleri, 19. yüzyıla kadar "garip bir ölçüde... Türk sarayında" muhafaza edilmişti. Weber'in kendisi patrimonyal devletin, mali rasyonalizasyon sırasında fark edilemeden rasyonel bürokratik bir yönetime doğru evrildiğini gözlemler.[4]

Osmanlı bürokrasisi üzerine yapılan son çalışmalar, kavramsal yaklaşımlarında, büyük ölçüde Weber'in tiplemesine dayanmaktadırlar. Bu çalışmalar Osmanlı "sultanizm"ini, özerk bir bürokrasi ve nesnel kanunlar tarafından tadil edilmiş olarak tanımlarken bile, temelde Weber'in nazariyesini takip etmektedirler.

Yakın zamanda Cornell Fleischer, Mustafa Ali[5] üzerine olan kitabında, 16. yüzyılın sonlarında en gelişmiş biçiminde Osmanlı idaresinin büyük ölçüde bürokratikleştiğini ileri sürmektedir. Fleischer, 16. yüzyıl öncesinde "bürokrasinin konumu" ile ilgili şöyle der; "kalem ehlinin başlangıçta farklılaşmamış hukuki ve mali örgütlenmesi, seyfiye ve ilmiye arasında bir yerde duruyordu ve her ikisiyle özellikleri (sırasıyla idari sorumluluklar ve okur yazarlık) paylaşıyordu". 16. yüzyılda "İmparatorluk çapında idari uygulamaların düzenlenmesi ve artmakta olan mali

3 II:1031.

4 II:1025, Max Weber'in "sultanizm" anlayışı üzerine bkz. H. İnalcık, "Comments on *Sultanism*, Max Weber's Typification of Ottoman Polity," *Princeton Papers*, I.

5 C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âlī (1541-1600)*, Princeton 1986.

problemlerle başa çıkma ihtiyacı giderek profesyonelleşen bir bürokratik yapının oluşmasına yol açtı ..." Sonuç olarak, Fleischer, 16. yüzyılın sonları Osmanlı İmparatorluğu'nda "bağımsız bir bürokratik kariyer yol"unu ve *kanun* bilincinin gelişmesini işaret eder.

Bu bürokratik gelişimi dikkate aldığımızda, Weber'in Osmanlı Devleti'nin temel özelliğini, keyfi patrimonyalizme dayanan bir "sultanizm" olarak kabul etmesini reddetmekte haklı mıyız, sorusu öne çıkar. Bu gelişme hiçbir zaman Avrupa devletlerinde olduğu gibi tipik bir bürokrasi olarak yorumlanamaz ve Osmanlı *kalemiye*si daima tam bir sultanizm aracı olarak kalmıştır. Osmanlı siyasal sisteminin, Weber'in düşüncesinde tüzel bürokratik bir birliğin ortaya çıkmasına asla izin vermediği söylenebilir. Bu nedenle, bürokratik grubun kendisini, kanun kapsamında garanti edilen iyi tanımlanmış sorumluluklar ve ayrıcalıklara sahip özerk bir yönetim olarak gerçekten iddia etmeye teşebbüs edip etmediği ve önceden belirlenmiş kurallar ve düzenlemeler çerçevesinde idari faaliyetleri yürütmeye kalkışıp kalkışmayacağı ciddi bir öneme sahiptir. Tartışma, patrimonyal yönetim sisteminin bir parçası olan, intisap, adam kayırma ve rüşvet uygulamalarına karşı mücadelelerinin hepsi böylesi bürokratik bir sistem kurmayı amaçladığı yönündedir. Kanun, devlet işlerinin yürütülmesinde nesnel bir kural olarak, belli bir rasyonellik ve objektiflik getirebilir ve idaredeki bürokratlara denetim imkânı sunabilir.

Fleischer'in Mustafa Âli biyografisinde incelediği şeyin bu olduğuna inanıyorum. Osmanlı tarihi boyunca, *kalemiye* mensuplarının sultanla birlikte nüfuzlu oldukları ve böylece diğer zamanlara kıyasla karar alma sürecine daha doğrudan katıldıkları doğrudur. Ancak bu, sadece tipik bir patrimonyal pozisyon olan *musahiblik* yoluyla mümkün olmuştur. Bir kural olarak *küttab*ın, sultanî otoriteyi temsil eden kişiler için teknik uzmanlık sağlayan basit çalışanlar veya araçlar olduğu iddia edilebilir. *Kalemiye* veya *ehl-i kalem*in *seyfiye* ve *ilmiye* ile yan yana zikredilmesi, daha sonraki bir dönemde gerçekleşmiştir. Hükümet ve siyasetle ilgili daha önceki eserler, hiyerarşide *kalemiye*den söz etmeden ilk olarak kılıç ehli olan *seyfiye*yi sonrasında ise ilim erbabı olan *ilmiye*yi sıralamaktadırlar.

İlk olarak sultanın gücünün gerçekte nasıl mutlak olduğu sorusunu inceleyelim. Osmanlı ya da sanırım Ortadoğu *Padişah* anlayışı, bütün iktidarı ve iktidar araçlarını kendi elinde toplayan bir otokratı ima etmektedir. Padişahın seçilmiş olduğu ve Tanrı tarafından desteklendiği düşünülüyordu. Bu anlayış, idari tasarrufların her safhasında kendisini pratikte tezahür etmekteydi. Bütün resmi kararlar, atamalar ve tapular padişah adına düzenlenirdi. Sultanın görevlileri zabıt tanzim ettiklerinde ya da kararlar almak zorunda kaldıklarında, düzenledikleri belgeler her zaman

"baki emr Sultanımındır" ile biterdi. *Berât, menşur, mülkname* vb. belgelerde ifade edilen sultanın iradesi ve salahiyeti, iktidar uygulamasının meşrulaştırılmasının tek aracıydı.

Sadrazamdan ya da Rum Ortodoks Kilisesi'nin Patriği'nden mahalle imamına ya da lonca ustasına kadar, sultan adına yetkiyi kullanan her kişi sultanın *berât*ını edinmek ve yetkisini yürütmek zorundaydı. "Arazi ve raiyyet padişahın mülkiyetindedir" ifadesi Osmanlı Kanunnâmeleri'nde belirtildiği gibi sultanizmin temel ilkesidir. Siyasi veya sözde feodal etkilerle tüm kalıtsal hakları kaldırmayı amaçlayan bu yasal ilke, mutlak emperyal yetkisi altında birleşik bir imparatorluk kurabilsin ve sürdürebilsin diye Sultana toprak ve köylüler üzerinde mutlak kontrol vermektedir. Padişahın iktidarı, o kadar mükemmeldi ki tahta çıkışı Tanrı'nın takdiriyle belirlendiğine inanılıyordu ve yeryüzündeki Allah'ın gölgesi olan Sultan, tek meşru iktidar kaynağıydı. Ancak gerçek durum o kadar basit değildi. Osmanlı tarihinde her yeni veraset bir köklü değişiklik meydana getirmiştir. Bir sultanın ölümü ile meşru otorite ortadan kalkardı. Sultanın bütün yasal takdiri, atamaları ve unvanları tamamen geçersiz sayılırdı. Anarşiyi önlemek için sadrazam, otoritesi ve eylemleri artık yasal veya meşru olmamasına rağmen, Sultan'ın ölümünü gizlemeye çalışırdı. Ancak yeni sultan yenilediğinde ve onaylandığında, (*tecdid* ve *takrir*), kendi mührünün altındaki her şey yasal olur, işler kaldığı yerden devam ederdi. Bir padişahın tahta çıkışından ve ölümünden başka hiçbir zaman, padişah gücünün tabiatını aşikâr kılamaz. Bu şartlar altında gerçeklik, nazariye ya da kurgunun yerini alır. Yeni padişah şehzade sancağından *lala*sı, katipleri ve divan mensupları, *musahib*leri ile merkezi hükümetin bir minyatürü olan kapı halkıyla İmparatorluğun başkentine gelirdi. Maiyetindekiler müteveffa sultanın adamlarının oturduğu idari pozisyonlarını üstlenmeyi umarlardı. Genellikle iki grup arasında şiddetli rekabet ve sonunda uzlaşma vardır.

Bir sultanın, imparatorluk sisteminde tazammun edilen amaçlara ulaşmak için sınırsız yetkisini nasıl kullanacağını bilmek en önemli noktadır. Bir sultanın başarısı, otoritesini kullanarak verilmiş yetkileri taşıyanlar arasındaki denge ve uyumu denetlemek ve sürdürmek için kullandığı yollarına bağlıydı. Gerçekten de Osmanlı idaresinde, hükümet üyelerinden herhangi birinin tam kontrolü eline geçirmesini önlemek için tasarlanmış bir çeşit denetim ve dengeler sistemi mevcuttu. İktidarın yegâne membaı ve maliki sultanın kendisi idi. Çeşitli düzeylerde karar alma süreçleri, Osmanlı yönetiminde iktidarın gerçek uygulamasının göstergesidir. Sıradan idare işlerinde ve acil durumlarda, *meşveret*, karar alma sürecinde bir sorumluluk olarak düşünülmüştü. İslam kaynakları, Kur'an ve

Peygamberin sünneti tarafından tavsiye edildiği üzere, *meşveret* padişah için bile bir zorunluluktu. 1664'te Raab Savaşı'ndaki mağlubiyet, seraskerin muharebeden önce *meşveret* sistemini ihmal etmesine atfedilir. Sultanın sarayında gerçekleşen *divan-ı hümayun*, devletin ve yüksek mahkemenin en önemli meseleleri hakkında görüşmek ve karar almak için daimî bir mahaldi.

Sultan ilke olarak başkanlık etmek zorundaydı. Vezirler, üst düzey görevliler, komutanlar, ulema ve hatta azlolunmuş yöneticilerin iştirak ettiği olağanüstü ya da acil toplantılar, önemli kararların alınmasında sorumluluğu paylaşmayı amaçlıyordu. *Meşveret*, Moğol *kurultayı* ve *kengeş*e benzemekteydi.

Bir *meşveret*teki yaygın usul aşağıdaki gibidir. İşin erbapları ilk önce konuşurdu. Daha sonra daha alt rütbeli yetkililer görüşlerini dile getirmeye davet edilirdi. Sultan veya veziriazam veya serdar-ı ekrem veya en üst otoriteyi temsil eden kimse kendi kanaatini ve kararını en sonda açıklardı. Bu andan itibaren hiç kimsenin konuşma hakkı yoktu. Konu oylamaya sunulmazdı. Oylama, 19. yüzyılda Batı'dan alınan bir yenilikti. Lonca yöneticilerinin seçimlerinde ya da bu türden başka durumlarda lider, herkes tarafından bilinen en yaşlı ya da en zengin ya da en etkili adamdır ve hiçbir oy pusulası ya da oylama yöntemi kullanılmamaktaydı. Bununla birlikte, azınlığın çoğunluğun kararını takip etmesi gerektiği söylenen durumlar vardı. Bir *meşveret*te alınan kararlar sultanın keyfi gücüne ilişkin bir tür denetleme olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte, bu tür kararların herhangi bir hukuki veya bağlayıcı bir etkisi bulunmamaktaydı. Öte yandan, *meşveret* meclislerinden hiçbiri, *Meclis-i Vala-i Ahkam-i Adliye*'deki devlet danışma meclisi nezdinde bir daimî kurumun mahiyetini üstlenmedi ve daha sonra 19. yüzyılda Şura-i Devlet kuruldu. Bu, Batı tipi yasama meclisleriyle Osmanlı *meşveret* geleneğinin bir uzlaşmasıydı. Osmanlı tarihinde yalnızca oldukça istisnai koşullar altında sultan, tanımlanmış hükümler ve imtiyazlar içeren şer'*i sened* adlı tipik bir antlaşmayı kabul etmiştir. 1808 yılındaki *Sened-i İttifak*'ta taraflar, sultan ve taşra ileri gelenleri, *ayan*dı ve sultan *ayan*a belirli yükümlülükler karşılığında daimî kanuni imtiyazları teyit etti. Fakat Osmanlı sultanlığı için yeni bir dönem başlatmış olabilecek bu alışılmadık belge ölü bir evrak oldu.[6]

Kural olarak, emperyal emirler sultan adına doğrudan *divan*dan verilirken, bazı durumlarda sultan bir '*arz* veya *telhis*' üzerine yazılı bir notta doğrudan bir emir verir, daha sonra resmi karar nişancı tarafından hazırlanırdı. Böyle bir ferman, diğerleri ile, geri döndürülemez ve sultanın

6 H. İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey," *Political Modernization in Japan and Turkey*, R. E. Ward ve D. A. Rustow, Princeton 1968, 42-63.

doğrudan bir emri olarak mutlak kılan, *ba hatt-ı hümayun* notuyla ile ayırt edilirdi. *Hatt-ı hümayun*'da sıklıkla kullanılan formül, "Mûcebince amel oluna" ifadesinin anlamı çok geneldir ve sultanın yerleşik kurallara veya şartların gereklerine saygısını gösterir.

Osmanlı yönetim sisteminde en önemli unsurlardan biri, hükümdarın şahsi arkadaşı, *nedim, musahib* veya *mukarrib*idir. En gözde hizmetkârları ya da maiyetindekiler arasından, hükümdar kendisine en yakın ve sırdaş bir danışman olarak yardım etmesi için birini seçerdi. Bir *musahib*in, gizli görüşmelerinde hükümdara temsilci olarak hizmet etmesi ve saray dışındaki olaylar hakkında bilgi vermesi ve kimlere yetkiyi emanet edebileceği konusunda kendisine tavsiyelerde bulunması da beklenirdi. İslamiyet öncesi bir İran kurumu olan nedimlik, İslam devletlerinde her daim saray yönetiminin en önemli kurumlarından biri olarak var olmuştur. Aynı zamanda, sultan idaresinin patrimonyal, şahsa mahsus niteliğini vurgulayan bir kurumdur. *Musahib* hükümdarın kararlarını etkileyebilecek ve hükümetin bağımsızlığına müdahale edebilen bir kişi olarak görüldüğünden, bürokratik münekkitlerin ana hedefi haline geldi ve sorumsuz ve keyfi idarenin nedenlerinden biri olarak görüldü.[7] Esasen, bu münekkitler, hükümdarın kendisine ve *din ü devlet*e hizmet edecek sadık, bilge ve tecrübeli bir danışmana sahip olması gerektiğine inanıyordu. Bürokratik münekkitler, idari marazların nasıl düzeltilebileceğine dair lahiyalar sunarak kendileri için böyle bir rol öngörüyorlardı. *Nushatü's-Selatin*'de Ali, sultana tavsiyelerde bulunmak için kendisini deneyimli, bilgili ve sadık bir *musahib* olarak tanıtmaktadır.

Şimdiye kadar, 16. yüzyılda Osmanlı yönetim sisteminin kişisel, patrimonyal özelliğini en gelişmiş biçimiyle göstermeye çalıştık. Şimdi, 16. yüzyıl boyunca özerk bir bürokratik yapı oluşum nazariyesinin lehine tartışmalara geçeceğiz.

Tüm atamalar ve terfiler, adayın hemen üstünün arzıyla, - sancak'ta bir askeri tayin, komutanın, genelde alay-beyinin, bir saray görevlisi kapı ağasının, bir vezir veziriazamın arzıyla- başlar. Bu ilk *'arz*, atama sürecinde hayati öneme sahiptir ve üstün, kişisel himayesine dönüşme eğilimindedir. Bu himayeye, kişisel bağlılık, koruma ve rüşvet dahildir. Tabii ki, arzda, *ehliyet*, yetenek, cesaret ve *eskilik*, faikiyet ve tecrübe her zaman namzedin desteği olarak bahsedilir. Bununla birlikte, pratikte, rüşvet ve adam kayırma sistemde asıl unsurlardı. Topkapı Sarayı arşivleri, bilgi veren şahsın kişisel maiyetinin, *kapı* veya *tevabi'*inin, askeri veya ilmiye atamalarında daha nitelikli adayların harcanmasıyla nasıl kayrıldıklarını

7 H. İnalcık, "Sultan Suleyman: The Man and the Statesman," ed. G. Veinstein, *Soliman le magnifique et son temps*, Paris 1992, 89-103.

gösteren belgelerle doludur ve ancak nadiren mağdur taraf durumu, adaletsizlikleri gidermenin en son çaresi olan, sultanın dikkatine sunacak kadar cesur olabilirdi. Osmanlı sisteminde kariyer basamaklarını ve terfileri düzenleyen kanunların adam kayırma ve rüşvetin ortadan kaldırılması için tasarlanmış olduğunu vurgulamak gerekir. Ancak, bu kanunların kendilerinin belirli koşulların ürünü olduğu da eşit derecede doğrudur. Kadı atamaları defterine ilişkin yeni bir araştırma, kadıların kariyerlerine ilişkin yeni kuralların sürekli artan sayıda işsiz adayının baskısı altında eklendiğini ortaya çıkarmıştır. Kadılıkların sayısı sınırlı ve istek üzerine artırılamadığı için, *devr* ve *mülazemet* veya *nevbet*i tanıtan yeni bir düzenleme 16. yüzyılın ortalarında yapıldı ve daha sonra 1597'de, düzenleme, yolsuzluk, akrabayı kayırma, iltimas ve kadro tıkanıklığını önlemek için tasarlanan yeni hükümlerle revize edildi. Artık dışarıdakiler kadılık tarafından reddedilirken, mevcutlar bir rotasyon sistemine tabi tutuldu. Bir kadılığın görev süresi, 16. yüzyılın sonuna kadar üç yıl ile, sonrasında iki yıl ile ve 17. yüzyılın ilk yarısında yirmi ayla sınırlandırılmıştır. Daha yüksek pozisyonlar için, 17. yüzyılın sonlarında görev süresi sadece bir yıl idi. Adam kayırma ve rüşvet aleyhindeki şikâyetler o kadar yaygındı ki, bürokratik münekkitlerin sultana sunulan layihalarının ana teması haline geldi.[8] Eyaletlerde giderek artan sayıda benzer problem dolayısıyla *mülâzemet* sistemi timar atamalarında da takip edildi. Her iki kariyerde de kadılık ve timar gibi bir görev almak için umutsuzca mücadele eden binlerce kişi, zaten etkili bir hamiye sahip değillerse, en yaygın ve etkili araçları, rüşveti kullanmaya hazırdılar. Kısacası, siyasi aksiyonu başlatan bu baskı, 16. yüzyılda Osmanlı kanun yapımı ve bürokratikleşmesinin merkezindeydi.

Atamalarda ve terfilerde, sultanın şahsi nezareti beylik döneminde olduğu gibi devlet İmparatorluğa dönüşürken mümkün değildi. Büyük çoğunlukla üst düzey bürokratların çalışmaları olan yeni dönemdeki düzenlemelerin çoğalması bir göstergedir. Görevi kötüye kullanmalar, adam kayırma ve rüşvet alabildiğince yaygınlaştığında ve aşağıdan gelen şikayetler tüm siyasi yapıyı tehdit ettiğinde, reformcu bürokratlar durumu kontrol altına almaya ve yeni düzenlemeler yoluyla hastalıkları iyileştirmeye çalışmaktaydılar. Aslında, bu giderek büyüyen itirazcılar yığınını yatıştırmaya yönelik bir girişimdi. Bunun 16. yüzyılda bürokratik gelişim mekanizması olduğuna inanıyorum. Uzmanlaşma, meslekleşme ve bürokratikleşmeye yol açan büyüme ve giriftlik, somut tarihsel koşullar ve yeni kanunların formülasyonunu gerektirecek şartlar ile açıklanmalıdır.

8 H. İnalcık, "The Ruznamce Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives," *Turcica*, XX (1988), 251-275.

Şimdi, *kanun*ların pragmatik tabiatına rağmen, bürokratların yarı-tüzel kişiliğinin 16. yüzyıl boyunca oluşum sürecinde olduğunu varsaymakla haklı olduk. Weber'in aksine, Eisenstadt dahil, modern siyaset sosyologları, Osmanlı İmparatorluğu'nu merkeziyetçi bir bürokratik imparatorluk olarak ele almaktalar ve İmparatorluğun patrimonyal-kişisel idare sisteminden ziyade bürokratik-yönetimsel tabiatına vurgu yapmaktadırlar. Objektif yasalar çerçevesinde bir profesyoneller grubunun özerk eylemi ile bürokratik sistem, emeği ve her türlü gelir kaynağını kontrol altında tutmak zorunda olan bu geniş ve karmaşık imparatorlukların hayatta kalması için vazgeçilmez bir unsurdu.

O halde, sonuç ne olacak. Gerçekte, iki karşıt ilkenin Osmanlı sisteminde mücadele içinde olduğu görülüyor. Birincisi, katışıksız uygulamasında, en üst otoritenin mutlak bağımsızlığını gerektiren patrimonyal ilkedir. Tipik özelliğine, yani keyfiliğe atfen, sosyologlar bazen onu despotizm olarak adlandırırlar. Osmanlı tarihinde Fatih Sultan Mehmed, I. Selim, IV. Murad, II. Mahmud ve II. Abdülhamid, kişisel otoritelerini her yönden en üst seviyeye çıkarmak isteyen despot hükümdarlar olarak görülürler ve muhalifleri tarafından bazen *müstebid*, despot olarak adlandırılırlar. İstibdad, padişahın keyfi gücü ya da Weber'in "sultanizm"i, aslında patrimonyal prensibin mantıksal ya da "tipik" bir ifadesidir. İkinci ilke, sınırları belirleyen ve hükümdarı kararlar alma ve politikaları belirlemede yönlendiren objektif yasaların üstünlüğüdür. Bu ilke, *ulema* ve *küttab*, bürokratlar tarafından savunulur. Daha önce de değindiğimiz gibi, siyasi güçlerin çatışması ve uzlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkarlar. Kendilerini temel sosyal haklardan mahrum hissedenler ve yönetici elit arasında karar alma gücünü tek elde tutmak isteyenler, kurallara (şeriat, kanun veya âdet) riayeti ve dolayısıyla karar almanın keyfiliğini kısıtlamayı savunurlar. Uygulamada, kanunlar ya da düzenlemeler her zaman bürokratlar tarafından hazırlanmış ve sultan adına formüle edilen fermanlar tarafından uygulamaya sokulmuştur. Adaletnameler, icrai pozisyondaki sultanın temsilcilerini kanunlara saygı göstermeye zorlayan umumi yeniden düzenleme beyanlarıydı. İlginçtir ki adalet fermanlarının genel olarak uygun bulduğu hedef ve ilkeler, nasihat kitaplarında iyi ve adil bir yönetim için formüle edilenlerdir. Temel olarak adalet, reayayı, vergi ödeyen tebaayı, haraç, zorunlu emek ve baskıya karşı koruyan kanunlara saygıydı.

Bu noktada, reayanın, halkın, politikalar ve karar alma sürecinde kendisinin herhangi bir etkisi olup olmadığı sorusunu gündeme getirmek isterim. Evet, oldukça önemli bir dereceye kadar. Yukarıda belirtildiği üzere, adalet fermanları köylülere yönelik uygulanan haraçları ortadan

kaldırmak için planlanmıştır, çünkü bu durum devlet hazinesi için vergi gelirlerinin düşmesi anlamına gelen köylülerin toprağı terk etmesinin ana nedenidir. Reayanın dağılması ve firar ciddi bir husus olarak görülmekteydi ve köylüler de devletin bu endişesinin farkındaydılar. Haraçların engellenmesi veya vergilerin azaltılması için merkezi idareye gönderilen dilekçelerde, *arz-i mahzar*, köylüler her daim topraklarını terk edebilecekleri ve dağılabilecekleri (*perakende ve perişan olmak*) şeklinde ihbar etmektedirler.

17. yüzyılda kargaşalar dönemindeki öneminden dolayı, bu türden dilekçeler şikâyet defterleri adı verilen özel kayıtlarda sınıflandırılmıştır. Fetihten hemen sonra ve kargaşa ve savaşlar döneminde terk edilmiş köylerin, *hâlî*, *harab*ın artması, Osmanlı toplumsal tarihinin temel, ancak az çalışılmış meselelerinden birisidir.

Sonuç olarak, sultanın keyfi gücünün hem *küttâb* hem de *ulema* tarafından temsil edilen geleneksel kurumlar tarafından benimsenen ve muhafaza edilen *din u devlet*'in korunması kaygısı ve kanun ile değiştirildiğini söyleyebiliriz.

VI

KAZASKER RUZNAMÇE DEFTERİNE GÖRE KADILIK

Arşivler

OSMANLI ŞEYHÜLİSLAMLIĞINA ait bütün arşivler, bugün İstanbul'da, Süleymaniye Cami'nin arkasında bulunan İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilmektedir. Bu arşivler, Osmanlı ilmiye teşkilatı, İslam fıkhı, İstanbul tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi için son derece önemli kaynaklardır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), batılı müesseseleri ve batılı hukuku benimseyen Tanzimat politikalarına tepki olarak, İslam hukukunun kaynaklarına önem verilerek dinî eğitimi geliştirecek tedbirler alındı. 1894'de *Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâ* veya *Dâire-i Celîl-i Meşîhatpenâhî* arkasında arşiv ve kütüphane için iki bina inşa edilmişti. Sağ taraftaki binada Şeyhülislam ile İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüb ve tevâbiinin arşivleri muhafaza edilmektedir. İslam hukukuna ait eserler ile Osmanlı mahkeme kayıtları, *Bâb-ı Fetvâ* tarafından İmparatorluğun son gününe kadar temel kaynak olarak kullanılmıştır. Devlet salnamelerine[1] göre, bu arşivler Sadreyn Evrak Memuru ve Sicillât-ı Şer'iyye Müdürlüğü sorumluluğundaki bir müdürlükteydi. Yaklaşık 5 milyonun üzerinde belge ihtiva eden bu on bin cilt, dört koleksiyondan oluşmaktadır:[2]

I. *Rumeli ve Anadolu Kazaskerliklerinin Ruznamçe Defterleri*: Rumeli Kazaskerinin 952/1545-1312/1894 yıllarını kapsayan 257 defteri ile Anadolu Kazaskerinin 1076/1665-1310/1892 yıllarını kapsayan 120 defteri.

---

1 Bunlardan biri 1321/1902-1903 yılına ait *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1904, 200-213.

2 Bu arşivlerdeki araştırmalarım esnasında yardımlarından dolayı İstanbul Müftüsü S. Kaya ve diğer görevlilere müteşekkirim. O zaman henüz yayınlanmamış olan *Teorik ve Pratik Osmanlı Muhakeme Hukuku* (Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1984) başlıklı doktora tezini kullanmama izin veren Abdülaziz Bayındır'a ayrıca teşekkür borçluyum. Bu tez daha sonra yayınlanmıştır: *Mahkeme Hukuku*, (*Osmanlı Devri Uygulaması*), İstanbul 1986, 273-281.

II. *Nakîbü'l-Eşraf Defterleri*: 943/1536-1116/1704 dönemini kapsayan 33 defter.
III. *Mühr Tatbik Defterleri*: Gönderdikleri belgelerin doğruluğunu kontrol amacıyla muhafaza edilen, kadıların mühür defterleri. Toplam 16 defter.
IV. *Şer'î Mahkeme Sicilleri*: 919/1513-1343/1924 dönemini kapsayan, İstanbul ve tevâbiindeki mahkeme kayıtlarını içeren 9.870 defter. Şer'iyye mahkemeleri 1924'de ilga edilmiştir.

Mahkeme kayıtları, *i'lâmlar* (mahkeme kararları), *hüccetler* (vesika tescilleri) ve *maruzlar* (Bab-ı Âli'ye iletilen davalar)'dan oluşan en önemli koleksiyondur.[3] Bu defterlerde ölenlerin terekeleri, vakıf senetleri ve her çeşit noterlik kayıtları yer alır. Aşağıda, bu 9.870 sicilin ait oldukları mahkemelere ve kapsamış oldukları sürelere bölünerek verildiği bir liste bulunmaktadır.

Mahkeme	**Defter sayısı**	**Kapsadığı dönem**
1. İstanbul	334	1021-1342
2. İstanbul Bâb	544	1076-1327
3. Kasımpaşa	179	1004-1342
4. Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği	801	888-1342
5. Kısmet-i 'Askeriyye	2.142	1000-1342
6. Üsküdar	802	919-1342
7. Ahiçelebi	664	1063-1327
8. Davudpaşa	192	1196-1342
9. Bakırköy (Makriköy)	16	1302-1342
10. Kartal	40	1129-1342
11. Adalar	8	1178-1262
12. Beykoz	3	1328-1342
13. Bilâd-i Metrûke	36	1247-1296
14. Galata	1.040	948-1343
15. Havâss-i Refi'a	629	978-1342
16. Beledî Kassâmlığı	155	1066-1303
17. Balat	155	964-1254
18. Yeniköy	174	959-1333
19. Hasköy	40	955-1254
20. Rumeli Sadâreti	644	955-1343
21. Mahfel-i Şer'iyyât	108	1271-1327
22. Anadolu Sadâreti	107	1247-1341
23. Beşiktaş	231	960-1327
24. Tophane	275	960-1327
25. Mahmudpaşa	246	1042-1341
26. Evkâf Muhasebeciliği	129	1043-1255
27. Mâliye Beytülmâl Kassâmlığı	106	1254-1327
Toplam	9.870	

3 Türkiye'deki mahkeme kayıtları için bkz. M. İlgürel, "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru," *Tarih Dergisi*, 28 (1975), 123-166.

Kazasker Ruznamçesi (kazasker tarafından tutulan yevmiye defteri) adı verilen seri, kazaskerler tarafından yapılan tayinleri ihtiva ettiğinden, Osmanlı ilmiye kariyeri araştırmaları için bilhassa önem taşır. Serilerdeki mevcut en eski defter 942/1545-958/1551 dönemine aittir. Leyszâde[4] adıyla bilinen Mevlâna Pir Ahmed'in ilk nöbetinin başında yapılan, adayların (mülâzim) listesiyle başlar. Sonraki kayıt, evvelce kazasker ve o zaman Şeyhülislam olan, Mevlânâ Ebussuûd'un tezkirecisi Mevlâna Cafer'in[5] adaylığı hakkındadır. Adaylık (mülâzemet) padişaha arzedilmiş ve onaylanmıştır.

16. asrın ilk yarısından itibaren, *mevâlî*nin, yani yüksek medreselerdeki müderrislerle, günlük geliri 300 akçadan yüksek kadıların tayini Şeyhülislam'a aitti. Günlük geliri 300 akçadan aşağı olan kadıların tayini Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin sorumluluğundaydı. Bu makalede, Kasım 1647 ile Mart 1648 arasındaki Rumeli kazaskeri Ruznamçe defterini inceleyerek kasabât kadılarının tayin sürecini müzâkere edecek ve kullanılan terminolojiyi açıklamaya çalışacağız.

Her defter, padişaha onay için sunulan makamların tercihini belirten bir notla başlar (*el-menâsıbü'l-ma'ruza*). Defterlerdeki her kayıt iki kısımdan oluşur. İlk kısımda, daha önce bu makamda bulunan kadının kimliği ile tam görev süresi ve makamın hangi sebeple münhal olduğu belirtilir. İkinci kısım ise adayın kimliği ve ilmiyedeki kariyeri belirtilip padişaha arzedildikten sonraki tayini kaydedilir. Tayinin tam tarihi ve süresi kazasker tarafından not düşülür. Bütün bu özellikler, sistemin düzgün işlemesi için anahtar rolü oynar. İlk bakışta kolaylıkla görülebilmesi için, her kaydın tayin yeri ve mahiyeti derkenarda işaretlenir.

İlmiye

Rûznâmçe defterlerindeki kayıtları incelemeden önce, ilmiye teşkilatına ve bunun diğer kesimlerle olan ilişkilerine bir göz atmakta fayda vardır.[6] İlmi-

4 Leys Çelebi ve oğlu Pir Ahmed için bkz. Mehmed Arif'in "Kanunnâme-i Al-i Osman" neşrindeki giriş yazısı, *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası Eki*, İstanbul 1330, 6-7; Pir Ahmed 952/1545'de ölmüştür (Mecdî, *Tercüme-i Şakâik-i Nu'mâniye*, İstanbul 1269/1852, 405). Babası, Leys Çelebi adıyla da bilinen Nureddin Hamza, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim döneminin başlıca siyasî aktörlerindendir. Nureddin Sartgürez adıyla bilinir (günümüz literatüründe yanlış olarak Sarıgürz olarak geçer, bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1964, 239, 240; *gürez* güzel/yakışıklı demektir). Ruznamçe için bkz. M. İpşirli, "İlmiye Teşkilatında ... Mülâzemet Kayıtları," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1983), 221-223.

5 Cafer Efendi için bkz. M. İpşirli, "Şeyhülislam Sun'ullah Efendi," *İ. Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII (1987), 209; Sun'ullah Efendi onun oğludur. Cafer Efendi de Ebussuûd Efendi'nin amcası Abdünnebî'nin oğludur.

6 Genel bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965; R. C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, London 1986; H. İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age 1300-1600*, London 1973; C. Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

ye sınıfı, İslâmî ilimlerdeki bilgi seviyesine göre statü ve hiyerarşisi belirlenmiş imtiyazlı bir gruptur. Bu sınıfın üyeleri, statüleri ve hiyerarşik düzenleri, askerî bilgiler ile hükümet işlerinde meslekî kabiliyet ve tecrübeye dayalı askerî-siyâsî otoriteyle (*beylik* veya *seyfiye*) yan yana, dinî otoriteyi temsil ederler. Hükümdar, *imam ve padişah* sıfatıyla, kendi şahsında bu iki otoriteyi (*din* ve *devlet*) toplar. Bürokrasi (*kalemiye*) ise genel idarî alanda hükümdarın otoritesini uygulamak için ayrı bir mekanizma kurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilmiyenin kendi özerk teşkilatı vardır. Bununla birlikte, bu teşkilat, son tahlilde hükümdarın otoritesine tâbidir. Hükümdarın tek ve mutlak vekili olarak sadrazam hem seyfiyeye hem de ilmiyeye nezâret eder.

İlmiye içinde *tedris* (öğretim) ve *kaza* (hukukî idare) birbiriyle yakından ilişkili ve birbirini tamamlayan iki daldır. İkinci Osmanlı sultanı Orhan Bey (1324-1362), ilk medreseyi esas itibariyle kendi beyliğindeki kadıların eğitimi amacıyla kurmuştu. Kadılar ayrıca kamu yönetiminde sultanın emirlerini yerine getirme yetkisiyle donatılmışlardı. Müderrislik ve kadılık, her mertebedeki görev için sabit bir günlük ücrete göre sınıflandırılırdı. Kadıların geliri, kendi kaza bölgelerindeki her bin hane için on akça olarak hesaplanmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed'in ikinci saltanatından (1451-1481) itibaren, kadılıklar günlük geliri 300 akçadan aşağı ve 300 akçadan yukarı kadılıklar olmak üzere iki ana kategoriye ayrılıyordu.[7] İkinci grup, *mevlâ* veya *molla* (çoğulu *mevâlî*) unvanıyla veya *mevleviyet* payesiyle ayrılarak diğer statü gruplarından farklı, imtiyazlı, "asil" bir sınıf (*eşraf*) oluşturmaktaydı. Mamafih, her Müslüman talebe ilmi almalı ve geçmişi ne olursa olsun, medrese basamaklarını tırmanarak ilmiye piramidinin en üst rütbesine ulaşma fırsatına sahip idi. Aşağıdaki tablo ilmiye sınıfının kariyer basamaklarını göstermektedir:

Tedris			**Kaza**	
Talebe	Müderris	Görev süresi	Kaza	Görev süresi
Sûhte (softa)	40'lı medreseden ayrılanlar	-	150 akça ve aşağı kadılıkları (küçük kasaba kadılıkları)	2 sene (1006/1597)
Dânişmend	20 ve 25'li medrese (tecrid medresesi), 30 ve 40'lı medrese (miftah medresesi)	2 sene (1006/1597)	300 akçadan aşağı kadılıklar (küçük kasaba kadılıkları)	2 sene[8] (1006/1597)
Dânişmend	50'li medrese (mevleviyet) *Haric ve Dahil*		300 akçadan yukarı kadılıklar (*mevleviyet*)	
Dânişmend	60'lı *Sahn-i semân*, *Ayasofya*, *Süleymaniye* medreseleri		500 akça kadılıkları (*mevleviyet*)	1 sene

7 Kadıların ücretleri için bkz. K. Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniels*, Munich 1967; ve Repp, 32-36.

8 1006/1597 tarihli İlmiye ıslahatı fermanına göredir. Asıl metin için bkz. H. İnalcık, "The Ruznamce Registers," 272-273.

Talebeler, çalışmalarının her safhası için ders aldığı müderristen bir belge (*tezkire* veya *temessük*) alırdı. Daha sonra yapılan düzenlemelerde, bu belgede talebenin ne kadar süreyle, hangi kitapları okuduğu ve -sahtekârlıkları önlemek için- kimlik bilgilerinin yer alması şartı getirildi.

Birinin aday olması için temel şart *mülâzemet*, yani *mevâlî*nin derslerine devam idi. Adaylar, şeyhülislamlık veya kazaskerlik dairesinde muhafaza edilen defterlere itinayla ve tarîh sırasına göre vasıflarıyla birlikte kaydedilirlerdi. İlmî yetenekleri, gerekli görüldüğünde yapılan imtihanla tespit edilirdi. Adayların seçiminde üçüncü bir usûl ise *mevâlî*nin, talebeleri, asistanları (*mu'îd*) veya babasından gerekli eğitimi aldıkları düşünülen kendi oğulları arasından belli sayıda adayı, doğrudan tavsiye etmesiydi.

Unutulmamalıdır ki, bir medrese veyâ kazada *mansıb* (çoğulu *menâsıb*) almak isteyen ilmiye mensupları, medreselerde kesin olarak belirlenmiş kademelerden geçmek veya İslâmî ilimlerde otorite olan *mevâlî*nin derslerine devam etmek zorundaydı.

Halkın ihtiyaçları için camilerde veya benzeri yerlerde küçük dini hizmetleri yerine getirenler ise mansıb değil, sadece *cihet* (çoğulu *cihat*) alırlardı, ilk gruba *ehl-i menâsıb*, ikinci gruba *ehl-i cihât* adı verilir. Fakat uygulamada, çağdaş kaynaklarda tenkid edildiği gibi, özellikle patrimonyal ilişkiler yoluyla bu kural ve düzenlemeler sık sık ihlal edilmiştir.[9] *Mevâli* küçük ve sonraları kapalı bir grup teşkil ettiği halde (1883'de sayıları 296 idi)[10] küçük kasaba kadılarının sayısı bir hayli fazlaydı. Piramidin aşağısında camilerde hizmet veren imamlar, müezzinler ve hatipler ile dânişmend ve suhteler büyük bir sosyal grup oluşturuyorlardı. *İlmiye* ve *cihât* mensupları, seyfiye ve kalemiye mensupları gibi vergiden muaftılar.

---

9 1590-1650 arasında devletin klasik yapısının genel bir bozulmaya yüz tutma sürecinde, bürokratik sınıf içinden yetişen lâyihacılar, padişaha öğüt verirken, ilmiye sınıfının yerleşik kurallarının hiçe sayılarak sürekli ihlal edilmesini Osmanlı Devleti'nin gerileme sebeplerinin başında sayarlar. Bunlar arasında Mustafa Âlî, (bkz. C. H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, Princeton 1986, 347; Türkçe baskısı: *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, İstanbul 1996) ve Koçi Bey (*Koçi Bey Risalesi*, ed. A. K. Aksüt, İstanbul 1939; sonraki baskısı: *Koçi Bey Risalesi*, ed. Y. Kurt, Ankara 1994; R. Murphey, "The Veliyüddin Telhîs: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Beg and Contemporary Writers of Advice to Kings," *Belleten*, 43 (1979), 547-571) en çok bilinenleri olup, Uzunçarşılı ve diğerleri tarafından ilmiye bahsinde kullanılmıştır; (ayrıca bkz. *Kanunnâme-i Sultânî li-Aziz Efendi*, ed. ve ter. R. Murphey, Cambridge 1985, 20 ve *Kitâb-i Müstetâb*, ed. Yaşar Yücel, Ankara 1974, 39-40). Bunların tümü yerleşmiş kuralların terk edildiğini vurgularlar. Osmanlı'da hükümdarlara nasihatnâme literatürünün tarih araştırmalarında kullanılabilmesi için sistematik ve tenkidi olarak incelenmesine ihtiyaç vardır. Bkz. C. H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies*, XVIII (1983), 198-220.

10 Mevâlî için bkz. M. C. Zilfi, *The Ottoman Ulema 1703-1839 and the Route to Great Mollaship*, Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1976; *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis 1988.

Rotasyon Sistemi (*Devr* veya *Nöbet*) ve Mülâzemet

Kadılıkların sayısı sınırlı olduğundan (klasik dönemde 500-600) ve istenildiği zaman artırılamadığından, kadroya geçmek üzere bekleyen adayların baskısı, rotasyon sistemini (*devr* veya *nevbe*, *nöbet*) zorlamış olmalıdır. Mesela 1127/1715'de[11] nizamnamede yapılan bir değişiklik, beş yıldan beri bekleyen binden fazla medrese dânişmendini adaylıktan çıkarmıştır. Öte taraftan, ilmiye sınıfına mensup olmanın sağladığı sosyal prestij ve vergi muafiyeti[12] dolayısıyla, bilhassa köy menşeli binlerce genç Anadolu'da 16. asırda küçük kasaba medreselerine hücum ediyor, hatta kendi medreselerini kuruyorlardı. Dehşet salan *suhte* isyanları[13] sırasında, hükümet taşradaki medreselerin çoğunu kapatmaya mecbur kaldı. 1006/1597 tarihli fermanda, "bundan sonra taşra medreselerinden gelen hiçbir adayın kabul edilmeyeceği" emredildi. Kadı tayinleri ve görev süreleri, Osmanlı toplumunun büyük bir sosyal sınıfını[14] ilgilendirdiğinden, 16. yüzyılın ikici yarısındaki *suhte* isyanları bu çerçevede değerlendirilmelidir.

1006/1597 ıslahatı,[15] bekleme listesinde olup sabırsızlanan grupların varlığını çok iyi açıklamaktadır. Küçük dinî hizmetleri gören ilk grup, ya ilmiyede nüfuzlu birinin himayesinde veya başka birtakım yollarla adaylığa dahil olabiliyordu. İşte bu yüzden, Mustafa Âlî'nin ifadesiyle[16] "zayıf karakterli" *rencber* sınıfından pek çok Türk, kadılık mevkiini ele geçirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan bir Türk'ün sosyal tabaka değiştirerek üst sınıfa atlayıp askerî sınıfın imtiyazlarına kavuşması için

---

11 Mehmed Raşid, *Tarih*, IV, İstanbul 1282/1865, 50-51.

12 Danişmendler Raiyyet Rüsûmu'ndan muaftırlar. Fakat medreseye gittiği iddiasıyla ortalıkta boş gezenlerin rüsûm-i raiyyetin tümüne tabi oldukları eski bir kuraldır. (*Kanunnâme*, AÜ DTCF, İsmail Saip Koleksiyonu, 24).

13 Bkz. M. Akdağ, "Medreseli İsyanı," *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI (1952), 361-387.

14 "Sarıklılar," *erbâb-ı 'emâim*), yani *ehl-i menâsıb ve ehl-i cihat* 15. asır sonlarında 40 bin kişiyi buluyordu. (Ruhî'ye atfedilen *Tarih*, Oxford Üniversitesi, Bodleian Kütüphanesi, Marsh Yazmaları, no: 313, fol. 8).

15 Süleymaniye Kütüphanesi: Âşir Efendi Koleksiyonu, *Kanunnâme*, no. 1004, 69b-71a; vesika Uzunçarşılı tarafından kısaltılarak transkripte edilmiştir, age., 244-246; Cahit Baltacı da bir faksimile kopyası ile birlikte yayınlamıştır, age., 630-632. Bkz. İnalcık, "Ruznamce ...," 272-273.

16 A. Tietze, *Mustafa Âlî's Council for Sultans of 1581*, I, Vienna 1979, Metin: 174-180, İngilizce ter. 75-79. Tietze (78) rencberi tüccar olarak tercüme eder; aslında rencber kelimesi "hayatını emeğiyle kazanıp vergi veren" askerî sınıfın dışındaki herkesi içerir. Âlî burada sadece tüccarı kast etmemektedir. Yazar bir önceki paragrafta köylüden bahseder. Ayrıca (H 65r)'da bir değil, iki köy söz konusudur. "Fellâhîn-i dıya" ifadesinde köylülerin fellâhin olarak tercümesi (ter. 78) doğru değildir, ilmiye ile ilgili bölümde, Âlî özellikle, *mülâzemet*, *taksir*, *şerh*, *metn-i metin*, *tevâli* gibi meslekle ilgili terimlerde kelime oyunları yapmıştır (Bkz. Metin 62v, derkenar). Tietze'nin eserinde metnin transliterasyonu ve tıpkıbasımı verilmiştir.

tek yol ilmiyeye dahil olmaktı. 16. yüzyılda idareci sınıfın resmî makamlar üzerindeki tekeli, siyasî sistemin gelişmesinin bir sonucu olarak çok daha sıkılaştırılmıştı. Taşra medreseleri mezunları, bulabildikleri her türlü görevi kabul ederek daha sonra *mülâzemet* (kadı adaylığı) talep etmek üzere taşradan iç ile (İmparatorluğun asıl merkezini oluşturan İstanbul, Edirne ve Bursa) yığıldılar. Dışarıdaki ikinci grup, Bab-ı Âlî'deki askerler, Yeniçeriler, Sipahiler ve topçulardan oluşuyordu. Bütün Müslümanlar dinî ilimleri öğrenmeye teşvik edildiğinden, herhangi bir asker de camideki halka açık derslere (*ders-i 'âm*) devam ederek bir şekilde bir belge elde edebilirdi. Vesikalara göre, talebeleri olmayan müderrisler, kabiliyet ve ehliyetine bakmadan herkesi kabul ediyorlardı.[17] Bu yüzden, hem kadroyu çoğaltıp yerleşik düzeni bozdukları, hem de farklı statü gruplarına ait ve farklı bağlılıklara sahip olmalarından dolayı, dışardan gelen bu tür kişilerin kadılığa getirilmesi engellenecektir. Vergi muafiyeti gibi pek çok avantaj sağladığından, askerî sınıfın yüksek tabakalarına mensup olanlar bile oğulları için ilmiye sınıfını tercih ediyorlardı.[18]

15. asır ortalarından itibaren dışardan gelen baskı arttıkça, ulema sınıfı statüye daha fazla önem vermeye başladı ve ilmiye mertebelerini daha sıkı kurallara bağlayan düzenlemeler yapıldı. Bu da üst düzey ulemanın artan otoritesine ve ilmiyenin bürokratikleşmesine yol açtı. Dinî otoritenin devlet işlerindeki artan kontrolünün bu gelişmeyle paralellik arz etmesi bir tesadüften ibaret olamaz. Bu gibi eğilimler, daha Kanuni Süleyman zamanında (1520-1566), Ebussuûd Efendi'nin (Şeyhülislam: 1545-1574) nüfuzunun artmasıyla başlamıştı. Yazımızda incelenenlere benzer pek çok arşiv belgesi, artan bürokratikleşme sürecine şahitlik eder.

Mesleğe dahil olmak için aranan şartları Padişah fermanlarıyla sıkı kurallara bağlamaya çalışan reformcular, Sultanın patrimonyal keyfîliğini önlemek üzere bürokratik bir yapı kurmaya çalıştılar. Aşağı tabakalardan[19] gelen şikâyet ve isyanlar, sultanları, iktidardaki ulemâyı[20] alt seviyelerdeki ilmiye mensupları ile dânişmendler ve küçük kasaba kadıları (*kasabât kadıları*) tarafından desteklenenlerle değiştirmeye zorladı. Bu yüzden *din ü*

17 1006/1597 tarihli ferman: yukarda 16. notta. Bkz. İnalcık, "Ruznamce ...," 272-273.

18 Ulemâ, kendisini itibar ve mevki bakımından ümeradan üstün tutardı. (Mecdi, *Hakâik*, İstanbul 1269, 381). Taşköprüzâde'nin *Eş-Şakâik* tercümesi için bkz. Repp, 3-5.

19 Aynen reaya gibi, kazaskerden şikayetlerini bir rık'a ile padişaha arz eden ulema (Uzunçarşılı, 105), rık'alarıyla çıktıkları sultan huzurunda yetkililerin zulümlerine karşı adalet istediler. Bkz. H. İnalcık, *The Ottoman Empire, Classical Age (1300-1600)*, London 1973, 88-93 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, ter. Ruşen Sezer, İstanbul 2001]. Kadıların şikâyetleri Anadolu Kazaskeri Bâkî'nin mevkiini kaybetmesiyle sonuçlandı. Selânikî, *Tarih*, Yazma, İsmail Saip Koleksiyonu, 80 a. *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1989, 201.

20 Uzunçarşılı, 105.

devlet adına hareket eden reformcu ulemâ, *tarîk*, yani kanunlarda tarif edilen hiyerarşik mertebelere şefaat ve *atîfet* adıyla patrimonyal ve şahsî müdahaleleri önlemeye çalışıyordu. Reformcular, kadılık bekleyen adayların sayısının artmasını önlemek için,[21] *mevâlî*nin tavsiyesiyle gelen aday sayısının sınırlandırılmasında ısrar ettiler. Bununla birlikte İslâmî ilimlerdeki otoriteleri kabul edilen *mevâlî*nin, bir veya iki talebesinin (*dânişmend*), her zaman *mülâzim* listesine girmekte öncelik hakkı vardı. Gerçekten, bir talebenin *mülâzim* olmak için bir mollanın yanında belli bir süre asistanlık yapması gerekliydi. İlmiyede bilgi ve tecrübeye, dolayısıyla yüksek ulemâ sınıfının imtiyaz ve yetkilerine sahip olmanın en iyi yolunun bu çeşit bir asistanlık olduğu inancı hakimdi. Mevâlînîn çocukları da iyi bir eğitim aldıkları düşünülerek, diğerlerinin tâbi olduğu formalitelerle uğraşmadan adaylığa alınırlardı. Mamafih, yapılan yeni düzenlemede öncelik hakkının suiistimal edilmemesi isteniyordu.[22]

Mollalar, çok sayıda dânişmend kabul etmemeleri ve kanunda belirtilen sayıdan daha fazla mülazimi deftere kaydetmemeleri hususunda uyarılıyorlardı. Bütün mülazimler, yeni bir *nöbet*in başlaması için beklemek zorundaydı. Hiçbirisi, padişahtan iltimaslı dahi olsa arada sisteme dahil olamazdı. Ölen bir mollanın sadece iki *dânişmend*i *mülâzemet*e kabul edilirdi. Bu tür mülâzimlere *mevtâ mülâzimi* (ölenin mülâzimi) denilirdi. Tarihçi Mustafa Âlî[23] ölen mollanın dânişmendlerinin listesinin, vârisler için nasıl bir geçim kapısı haline geldiğinden ve varislerin liyakatlerine bakmadan adaylıkları nasıl sattıklarından bahseder. 1006/1597 düzenlemesiyle,[24] ölen bir mollanın listesinden, mevkiine göre belli sayıda dânişmend, iki nöbet boyunca kabul edilecek ve listelerindeki diğer dânişmendler, diğer mollaların altındaki görevlere yerleştirileceklerdir.

Her tabakada mollaların imtiyazı, -doğru olsun veya olmasın- geniş çapta rüşvet veya kayırma söylentilerine yol açmıştır. Düzenlemeler bir kez yapıldıktan sonra mertebe sabit bir yol (*tarîk*) olarak kabul edilmişti. Bundan sonra aday veya dânişmendler, *tarîk* kurallarının harfiyen uygulanmasını talep edip, ayrıcalıkların suiistimal edilmemesi ve sınıflandırmanın liyakata göre yapılması hususunda ısrarcı oldular. Fakat liyakat tespiti sadece resmî otoriteler, yani bir icazetname ve tavsiye mektubu yazan veya kazaskerlerin dairelerinde resmi bir imtihan geçiren mevâlî tarafından yapılabilecekti. *Tarîk* yetkilileri, Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman tarafından kurulan geleneğe tâbi olacaktı. Sonraki ıslahat fermanları, onların kurduğu *tarîk*in yürürlükte olduğuna atıfta bulunur.

---

21 *1006/1597 fermanı*, 40-60 satırlar. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, 46.

22 *1006/1597 fermanı*, 100-115 satırlar.

23 Tietze, H 65 r, ter. 78.

24 *1006/1597 fermanı*, 40-45 satırlar.

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin *mülâzemet* dahil olmak üzere ilmiye sistemindeki[25] temel bürokratik reformların kurucusu olduğu ve molla payeli kadılıkların tayinini kendi uhdesine aldığı belirtilir.[26] Bununla birlikte, daha önceki bir tarihte padişaha sunulan bir rapor,[27] mülâzemet dahil mesleğin temel yapısının ondan önce kurulduğuna dair deliller sunar. Rapor yazıldığı tarihte, kadı tayinlerinin müderrisler arasından yapılması kuralı yürürlükteydi. Raporun yazarı bu kuralın aksine olarak düzenli bir medrese eğitimi almayan nâibler veya alt seviyedeki dinî görevlilerin, rüşvet alan aracılar sayesinde kadılığa geçtiğini anlatmaktadır. Raporda, kadıların tayininde en önemli kriterin, sadece düzenli medrese eğitimi ve *mevâlî*nin yanında öğrenime (*mülâzemet*) devam etmekle sağlanabilen dinî ilimlerdeki ihtisas olduğu vurgulanır. Raporun yazarı, "ehil olsun olmasın herhangi bir adayın bir aracı tarafından iltimas sağlandığı takdirde padişahın iltifatına mazhar olabilmesi" uygulamasını eleştirir. Mesleğe haksız bir şekilde başlayan bu gibi kimseler, mülâzemet beklemeden tayin edilmekte ve terfî almaktadır. Bu suretle, mülâzemet, *mevâlî*nin gözetimi altında bir tür hizmet içi eğitim sağlamakta ve daha üst görevlere tayini mümkün kılmaktadır. Şurası dikkate değer ki, bu erken tarihlerde bile, kadılık elde etmek ve bunu muhafaza için rüşvet ve iltimasa başvurmak oldukça yaygın bir uygulama idi.[28] Sonraki tenkitleri önceden sezen raporun yazarı, dinî ilimleri çalışanlara artık itibar edilmediğini söyleyerek, "Şeriat'a ilişkin meselelerde müsamaha gösteren bir hükümdar için daha büyük bir felaket olmayacağını ve emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini bilmemekten daha büyük bir endişe ve sıkıntı verici durum düşünülemeyeceğini" ilave eder.

---

25 Nev'îzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik*, ed. M. Recai, İstanbul 1268, 184; Repp, 272-296.

26 Uzunçarşılı, 155-156,179-181; Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar* adlı eserinden nakledilen bu bilgi, daha fazla incelemeye muhtaçtır; Baltacı, 51-53; Repp, 293.

27 M. Cezar tarafından yayınlanan bu önemli vesika için bkz. *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, 469-470.

28 II. Bayezid zamanında tamamlanan Anonim *Tevârih-i Al-i Osman*, kadı tayinleri hakkında ilginç detaylar verir. Buna göre (Giese neşri, 30; tam bir nüshası da Topkapı Sarayı Kütüphanesi, M. R. 700) I. Bayezid zamanından (1389-1402) önce, münhal bir kadılık çıktığında medreselerden ehil bir dânişmend bulununcaya kadar tayin yapılmazdı. Büyük mesuliyet taşıdıklarını dikkate alan adaylar, kadı olmakta istekli davranmazdı. Fakat şimdi diye devam ediyor Anonim, "bir kadılık almak için birbirlerini yiyorlar, günümüzde liyakat tayin için dikkate değer bulunmuyor. Nüfuzlu birinin yanında bulunan cahil biri, onun aracılığıyla kadılık alabilir. O günlerde kazaskerin yanına kalabalık gelerek mülâzemet etmez ve kendilerini aşağılamazlardı". Burada özetlenen metin açıkça gösteriyor ki, adaylar arasında intisab, mülâzemet ve rekabet, 15. asır sonuna doğru da hararetli meselelerdendi. Kaynağımızda da belirtildiği üzere, önceki devirlerde de her şey güllük gülistanlık değildi.

Ruznamçe Defteri Verileri

Kayıtlardan rutin bir tayini ele alacak olursak, seçtiğimiz kayıtta, (11, Sitoz/Serez)[29] şöyle denir: "Padişaha arz edildiğinde (*ba'de'l-arz* bu Siroz kazası 300 akça ile Ahyolu kazasından ayrılan ve iki yıllık bekleme müddetini (*infisâl*) ve İstanbul'da (Âsitâne) bekleme müddetini tamamlayan Mevlânâ Halil'e, geçici bir süreliğine (*muvakkaten*) hâl-i hazırda Siroz kadılığında bulunan Mevlânâ Bahaeddin'in oğlu Mevlânâ Mehmed'in süresini doldurmasından sonra (*tekmîl-i müddet etdikden sonra*) verildi (buyruldu)".

Tekmîl-i müddet, muvakkaten, infisâl ve *Âsitâne* terimlerinin hepsi, karmaşık bir tayin süreciyle yakından ilişkilidir.

Kadılıklar belli bir görev süresiyle sınırlıdır. Meşhur 1006/1597 fermanı: "yeni bir adayın (*mülâzim*) üç yılı (bekleme süresi) tamamlamadan tayin edilemeyeceği... küçük kasaba kadılarının iki tam yıl görevde kalacakları" şartını getirir.

Müddet veya *müddet-i örfiyye*, bir kadılıktaki görev süresini belirler. 1006/1597'den önce bu süre üç yıldı.[30] Daha sonra, önce iki yıla, sonra defterde açıkça belirtildiği üzere 20 aya düşürüldü. 18. asrın ikinci yarısında ise bu süre 18 aya indirildi. Kural olarak kadılık süresi Muharrem ayının ilk günü başlardı. Bu süreyi belirlemeye *örfî* denirdi. Çünkü süre padişah emriyle tespit edilir ve o ne kadarını uygun görürse ona göre değiştirilebilirdi. *Mevleviyet*lerin, yani üst düzey ulemanın görev süresi 17. asırda bir yıldı.[31]

Daha önce, kural olarak kazaların (*kaza* bir kadının görev alanı ve yetki bölgesi manasındadır)[32] sayısının istendiği zaman artırılamadığı ifade edilmişti. Bununla birlikte, iktisadî şartların yanı sıra idarî beklentiler de bazı değişikliklere yol açabilir. Hakikaten, 1057/1647 yılına doğru, bir padişah fermanıyla daha önce ilga edilip başkalarıyla birleştirilmiş olan bütün kazalar tekrar ihya edilmişti. Bu durum, adaylar için daha fazla sayıda kadılık imkânı sağlanması anlamına geliyordu. Bu değişikliği yaptıran kazasker, bütün ilmiye camiası içinde büyük itibar kazandı. Çünkü böylece dânişmendlere kadar her seviyedeki tayinler bu hareketten etkilenecekti. Öte taraftan bu bölünmeler daha düşük gelire sahip küçük

29 *Rumeli Kazaskeri Rûznamçe Defteri*, 11, bkz. İnalcık, "Rûznamce ...," 274-275.

30 Selânikî, 223 b, yukarıda 20. notta bahsedilen yazma; 1006/1597 tarihinde kadılık süresinin iki yıla indirildiğini belirtir. Mamafih, ordu için iaşe toplama hizmetini (*nüzûl*) yürüten kadılar üç yıl görevde kalabileceklerdi. Bu tür hizmetlerde bulunan kadıların görev süreleri XVIII. asra kadar daha uzun tutulmuştur.

31 *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, I (1331/1915), 541.

32 Kadılar, padişahın temsilcileridir, "onların hükmetme gücü (velayet) kaynağını halifenin verdiği yetkiden alır". Ebussuûd, "Ma'ruzât," *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, I (1331/1915), 339-340.

görev alanları anlamına geliyordu. Bazen bir *kaza*nın, bir *molla*nın arpalığı (emeklilik) ile birleştirilmesi, kadının gelir kaynağını kaybetmesine yol açıyordu (bkz. İzdin 14). Bu da alt gruptaki ulemânın, mollaların imtiyazlı statülerine karşı olmalarının sebeplerinden biri idi.

1078/1667'de Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi, Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Sinanî Efendi'ye, Rumeli'deki bütün *kaza* makamlarını gözden geçirerek yeni bir liste hazırlamasını emretti.[33] Bunun üzerine Sinani Efendi, üst düzey kadıları (*eşrâf-ı kudât*) kendi divanında topladı, mevcut kazaları gözden geçirerek yeterli geliri olmayan kazaları birleştirmek suretiyle yeni bir liste hazırladı. Yeni liste 361 kadılıktan oluşuyor ve 12 kategoriye ayrılıyordu. Mamafih, daha sonra bu sayı 477'ye çıkarıldı.

Gerçek görev sürelerini *kazasker Ruznamçe*lerinden tespit etmek mümkündür. Genel olarak, görev süreleri, sırada tayin bekleyen çok sayıda adaya kadro bulmak için kısaltılmış olmalıdır. Tayinlerin ilmiye nizamlarına aykırı olarak sürekli rüşvet veya iltimasla yapıldığı hakkında şikâyetler tabandan gelen baskıyı gösterir. Adaylara daha fazla bekleme süresi getiren bu tür suiistimaller bazen kazaskerin, hatta Şeyhülislam'ın azledilmesiyle sonuçlanan ciddi siyasi buhranlara yol açmaktaydı. Bu yüzden, siyasi tesirleri olan her yeni düzenleme suiistimalleri şiddetle yasaklayan padişah emri ile ilan edilirdi. Bu emirler, hatt-ı hümayun şeklinde, yani bizzat padişahın el yazısıyla yazılmış olarak yayınlanırdı.

Elimizdeki belge gösteriyor ki, büyük çaptaki düzenlemelerden önce *kaza*lar, bir bölgedeki kayda değer bir nüfus ve refahta[34] artış ve azalış halinde ilga veya ihdas ediliyordu. Mamafih, göründüğü kadarıyla çoğunlukla aşağı tabalardaki izdihamı hafifletmek veya belirli bir aday için yüksek gelir temin etmek gibi tamamen idarî sebeplerle bu tür değişiklikler yapılıyordu. Yukarıda belirtildiği üzere, bir kadının geliri her bin hane için 10 akça üzerinden hesaplanırdı. Bir *kaza*nın bölünmesine *ifraz*, birleştirilmesine *ilhak* denirdi. Makamda bulunan kişinin görev süresini etkilediğinden hem *ilhak* hem de *ifraz*lar ihtilaflara yol açmaktaydı. Bir kadı, kendi kazasının başka bir kazayla birleştirilmesi halinde mevkiini kaybedeceğinden, müddetini tamamlamak üzere, genellikle münhal bir kazaya tayin olunurdu. Fakat bu durumda, *müddet-i örfiye* adı verilen 20 aylık görev süresi daha kısa bir tayin müddetiyle tamamlanırdı. Defterlerde bu tür olayları açığa kavuşturan çok sayıda örnek vardır.

---

33 M. K. Özergin, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi," *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, 251, 259.

34 Yeni bir *kaza*nın ihdası için bir örnek olmak üzere bkz. Ö. L. Barkan, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, II/2, 235, vesika XXI (41 köy Vize, Hayrabolu, Babaeskisi, Çorlu ve Pınarhisar'dan ayrılarak Burgoz nahiyesinde bir kadılık teşkil edilmiştir). Bir *kaza*, 50'den 300'e kadar köyden oluşurdu.

Bir kadı görev süresini (*tekmîl-i müddet*) bir kazada tamamladığında, İstanbul'a (Âsitâne) gelmeden önce belli bir süre açıkta (*infisâl*) bekler ve İstanbul'da bağlı bulunduğu kazaskere *mülâzemet* ederdi. 1006/1597 fermanında bu *mülâzemet* süresi 3 yıl olarak tespit edilmiştir. Defterde (1647) en kısa *infisâl* süresi bir yıl, İstanbul'da *mülâzemet* süresi de bir yıldır. İnfisâl ve Âsitâne'nin toplam süresi (*kâmil*) defterden tespit edilememiştir. Mülâzemet, kadının bilgi ve tecrübesini artırıp daha yüksek bir mevkie tayin için gerekliydi.

Bir kadı, herhangi bir sebeple, görev süresini (*müddet*) tamamlamadan görevden alınırsa, buna *azl* veya *ref'* adı verilir ve *mazul*ler arasına dahil edilirdi. Görevden alma sebepleri çeşitlidir: Mahalli *ayan* tarafından imzalanan ve yazılı olarak halkın şikayetlerinden (*arz-i mahzar*)[35] veya kadının vergi toplama veya bazı kamu hizmetleri için adam toplayamama gibi önemli bir görevi yerine getirememesinden kaynaklanabilirdi. Mesela, elimizdeki deftere göre, Alosonya kadısı zamanında kürekçi toplayamadığından, yerine bu işi vaktinde tamamlamayı taahhüt eden başka biri getirilmiştir. Birinin makamını nizamnamelerin ihlâli veya bürokratik hata sonucu müddetini tamamlamadan kaybetmesi, haksız (*mağdurân*) telakki edilmiştir. Bu gibi hallerde görev *müddet*inin kalanı, mülâzemetteki bekleme süresinden mahsup etmek gibi tazmin yollarına başvurulurdu. Genellikle kazasker, makamını kaybedip gelirden mahrum kalan (*sıfri'l-yed*) kadılara yakınlık gösterirdi. Bazı özel şartlarda kadılık müddeti uzatılabilir (*medd* veya *zamm*) veya kısaltılabilirdi (*kasr* veya *taksîr*). Hava muhalefeti yüzünden seyahatin tehlikeli olduğu hallerde merkezi hükümet kadılık süresini birkaç aylığına uzatmayı kabul ederdi. Bazen de yeni tayin edilen, görevde bulunan kadının lehine uzatmaya razı olduğunda, durumu hükümetin onayına arz ederdi. Bununla birlikte yeni kadının erken gelmesi sürtüşmelere sebep olurdu. Bu yüzden genel bir emir[36] yayınlanarak yeni gelene bu konuda baskı yapılmaması istendi. Görevden almaya (*refi*) ilâveten ölüm ve istifa (*ferağ*) da görev süresinin kısalmasıyla sonuçlanırdı.

Görevdeki kadının süresinin birkaç aylığına uzatılması, pek de ender değildir. Genellikle de görevindeki başarısı (*hüsn-i sülûk*), padişahın özel bir emrini başarıyla yerine getirmesi veya mültezimlere yardımcı olması gibi durumlarda yazılan rapor üzerine süresi uzatılırdı. Söz konusu hallerde rapor, mevcut kadının yerine geçecek kadı tarafından yazılırdı.

35 *Arz-i mahzar* için bkz. H. İnalcık, "Şikâyet Hakkı ve Arz-i Mahzarlar," *Journal of Turkish Studies*, VIII (1987), ve *Osmanlı Devleti'nde Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Kronik Kitap, 2016 içinde.

36 *Kanunnâme*: İsmail Saip Koleksiyonu, no. 5120, 147.

Bürokrasinin mümkün olduğu kadar fazla sayıda adaya kadro bulma çabasına ilâveten, siyasî hava da hükümetin daha kısa görev süreleri tayin etmesinde (*tasarruf*) rol oynamıştır. Her hâl ü kârda, hükümeti temsil eden kişilerin toplumda nüfûz kazanarak mahallî bağlantılar kurmasını engellemek için taşrada uzun süre görevde kalmasına müsaade edilmemesi, Osmanlı patrimonyal sisteminin bir çeşit "anayasal" emridir. Gerçekten, önemli bir mevkii elinde bulunduran bazı mazul kadılar, 18. asırda ellerine geçen fırsatları da değerlendirerek kasabalara yerleşmiş ve kendileri ya da çocukları mahalli ayan durumuna gelmişlerdir. Sonraki dönemlerde pek çok ayan ya eski kadı ya da kadızâdedir.

İstanbul'da mülâzemet sırasında, Çarşamba günleri kazasker divanına çağırılan merkezdeki bütün kadılar merasim kıyafetleriyle toplantıya katılırlardı.[37] Mülâzemet süresini tamamlayan kadılar yeni bir göreve *terfian* tayin edilmek üzere müracaat ederlerdi.

Kadıların önceki geliriyle görevini, görev dışı kaldığı (*infisal*) süresini, mülâzemet (Âsitâne) dönemini, *tarîk defteri* veya *akdiye defteri* kayıtlarına göre değerlendiren kazaskerlik dairesi, *matlab* (talep defteri) adı verilen bir defter hazırlayarak padişahın onayına sunardı. Daha sonra kazasker, *kaza* bölgesini, günlük gelirini, görevin başlama ve bitiş süresini ihtiva eden ve adayın padişah tarafından onaylandığını belirten imzalı bir belge (*buyruldu*)[38] hazırlardı.

Buyrulduların bir sureti, incelediğimiz defterde olduğu gibi, tarih sırasıyla *tarîk defteri* veya *ruznamçe* (yevmiye) adıyla bilinen defterlere kaydedilirdi. Tayin (*tevcîh*), *ittisâl* (göreve başlama) ile sonuçlanırdı. Padişah tarafından verilen *berât* veya *nişan*,[39] kendisine yetki verilen *kaza* bölgesini ve kazada bulunan nüfus üzerindeki otoritesini sağlardı. Her kazanın, padişah adına kadıya mutlak hükmünün icra bölgesini gösteren kesin sınırları vardı. Bir başka kadı, kendisine *mürâsele* adı verilen bir mektup göndererek bir davayı görmesini isteyebilirdi.

Osmanlı Devleti'nde iki kazasker vardı: Anadolu ile Arabistan'daki kadılardan sorumlu Anadolu kazaskeri ve Balkanlar ile Karadeniz kuzeyindeki kadılardan sorumlu Rumeli kazaskeri. Kural olarak bir kadı bütün kariyeri boyunca bunlardan birine tâbi olurdu. Rumeli kadılığı daha üst statüde kabul edilirdi.

Padişahın tasvibiyle bir kadının Anadolu'dan Rumeli'ye nakli mümkündü. Mesela incelediğimiz defterde, Anadolu'da Lâdik kazasına tayin

37 Uzunçarşılı, 104. XIX. asırda mülâzemet günü Perşembe'ye alınmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet, *Tarih*, I, 111.

38 Bir örnek Uzunçarşılı'da yer alır, 90.

39 Bir örnek için bkz. Uzunçarşılı, levha XVIII, (molla için), 112.

edilen Halil, sultanın onayıyla Rumeli'de muadil gelir ve seviyeye (*bedel*) sahip İzdin'e nakledilmiştir.

Daha önce bahsedildiği üzere, *mülâzemet* dönemi, ilâve eğitim amacıyla konulmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı idaresinin patrimonyal yapısı, her tayin için adayın kabiliyet ve vasıflarının âmiri tarafından bir rapor (*arz*) ile bildirilmesini gerektiriyordu. Benzer şekilde, yedi yıl sancakbeyinin emrinde seferlere katılmayan mazul bir sipahi, askerî hizmet için yeterliliğini kaybederek reaya statüsüne düşürülürdü. Bununla birlikte, şurası unutulmamalıdır ki, bütün tayinlerde Osmanlı bürokratik kuralları adayın sadece âmirinin yanında mülâzemetde bulunmasını şart koşmaz, görev için gerekli kabiliyet ve bilgiyi (ehliyet) hâiz olmasını da isterdi. Bir başka deyişle, *istihkak* ve *ehliyet* bir mevkie tayin için aranan iki temel vasıftı.

Bir padişah, *istihkak* ve *ehliyet*e bakmadan, formaliteleri bir kenara bırakarak ilmiye mensubundan birini özel bir teveccühle (*atîfet* veya *inayet*) aday listesine koyabilirdi. Fakat bundan sonra, tayin kuralları çiğnenmezdi. Çünkü hiç kimse, padişahın kendisi bile Şeriat'ın uygulanması hususunda keyfî hareket edemezdi.

Gelecekteki tayin ve terfiler için gerekli olan patrimonyal ilişkileri sürdürmek adına binek hayvanları almak, devlet ileri gelenlerine yapılan sık ziyaretlerde armağan vermek yüzünden, görevden ayrı kaldıkları (*infisâl*) ve mülâzemet (*Âsitâne*) sırasında kadılar İmparatorluğun başkentinde hayli masraflı bir hayatla karşı karşıya kalırlardı.

> Kitâb-ı Müstetâb[40] yazarı, biraz da mübalağalı bir üslupla şöyle yazar:
>
> "Ulema silkinde olan efendilerin ahvalleri ki mesela 500 akçalık bir kadı efendi Âsitane'de mazul olduğu halde ekseri münakkaş ve müyehheb ve dürlü dürlü nev-peydâ evler ve köşkler ve bağçeler ve müteaddid hadem ve haşem ve emred oğlanlar ki bunlara rûzmerre olan masrafına akallü mâ yekûn yevmî bin akça hod kifayet eylemez. Bu takdirce mansıb alıncaya değin birkaç bin altun medyun olur. Badehu bu makûle efendiyi bir vilâyete kadı ederler ki, mesela Haleb ve Şam, yahud Selânik ve Yenişehir gibi bir kadılık verirler ve aldıkları kadılığı dahi bazıları hedâyâ deyu rüşvet ile almışlardır ve gerü kadılığa varıncaya değin bunca hadem ve haşem tumturaklarına birkaç yük akça gider ve ol kadılıkda bir buçuk yıl ve yahud gayet ile mu'în ve zâhiri vesaire nihayet iki yıl ancak karar edeceğin ve mazûl olacağın bilir ve ol kadılığı gerü ol sıfat ile muttasıf bir efendiye dahi tevcîh ederler. Eyle olsa iş bu ay yamanda olduğu mansıbda elbette lâ-büdd bunca mâl eğer reayâdan ve eğer yetimler mâlinden alâ-eyyi-hâl haram ve helalden bunca malı tahsil etmeye sa'y ü

40 *Kitâb-ı Müstetâb*, ed. Y. Yücel, Ankara 1974, 39-40. [Transkripsiyon harfleriyle, 23-24].

ihtimam eder ve vilâyet ise ister yıkılsın ve ister düzelsin kat'â külfetine yaramaz. Hâlâ ki memâlik-i mahrûsede olan kadıların a'lâ mertebesi olan kadılık Şer' ile ve hakk ile görülse dört beş bin altından ziyâde mahsul hâsıl olmadığı hâl günden ayân ve cemi'-i âleme hafî değildür ve bu mikdar mâl bunca masraflarına kifayet eylemediği bu dahi mukarrer ve muhakkaktır."

Öte yandan vergi ödeyenlerin soyulmasına sebep olan kısa görev süresi sadece ilmiyede değil, valilik ve iltizamda da temel bir mesele idi. Daha sonraları faize dayalı bir hayat sürenlerin baskısıyla, bürokratlar sistemi değiştirerek bilhassa 18. asırda kayd-ı hayat şartıyla iltizam (*malikâne*) ihdâs etmişlerdir. Bununla beraber, yeni dönemde, kadı ve valilerin görev süreleri değişmedi. Kadıların aç gözlülüğü atasözlerine geçti. Evliya Çelebi, olanca samimiyet ve biraz da istihza ile, sanki olağan bir durummuş gibi, filan filan kadılıkların geliri "adl ile" olursa şu kadar, fakat "zulm ile" olursa onun iki katı kadardır der. Osmanlı bürokratik hassasiyeti, kanûn ve nizamlarda, kadıların kendileri ve yardımcıları için tahsil edecekleri harç ve ücretlerin yapılan hizmetlere göre kesin olarak tayin edilmesine yol açmıştır.[41] Öte taraftan, bir kadının durumu, Osmanlı patrimonyal sisteminde son derece istikrarsız ve tehlikelidir. Tayinin belli bir süre için yapıldığı garantili olsa da her zaman görevinden ayrılma tehlikesi vardır. Başarılı sayılabilecek bir müderris-kadı olan Sıdkî Mustafa,[42] günlüğünde, bu tür belirsizliklerden dolayı endişelerini kaydeder. Makamın geliri bazen çok düşük olabilir. Koçi Bey'in[43] de belirttiği üzere, "kadılar son derece adi ve aşağılık kimseler olarak görülmeye başlanmıştır. Bir kadı, bir subaşı veya haraç tahsildarının şikâyeti ile görevden alınabilirlerdi. Pek çoğu da haksız yere görevden azl ediliyordu".

Kazaskerler de rüşvet, yolsuzluk ve iltimasla suçlanıyorlardı. Padişahların en önemli sorumluluğu, "Şer'î idarede kendisinin vekilleri olanların, tevcih edilen kuvvet ve kudreti suiistimal etmemeleri"ni sağlamaktır deniyor. Taşradaki kadılar doğrudan padişahın tayin ettiği casuslar vasıtasıyla teftiş edildiği gibi, kazaskerler de padişahın gizli ajanları tarafından rüşvet teklif edilerek denenirdi. Böyle bir teftiş raporunun yazarı,[44] kadı mahkemesinde yardımcı (*nâib*) olmakla veya küçük dini hizmetleri

41 Bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, II, (1965), 78 ve *Osmanlı Devleti'nde Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Kronik Kitap, 2016 içinde.

42 Bkz. M. Zilfi, "The Diary of a Mudarris," *Journal of Turkish Studies*, I (1977), 157-174; İdam edilen kadılar için bkz. Uzunçarşılı, 106-107; Kadıların yolsuzlukları için bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler," 75-79.

43 Uzunçarşılı, 252.

44 Bkz. yukarıda not 28. Benzer bir rapor, Uzunçarşılı'da Levha XVII; H. İnalcık, "A Report on the Corrupt Kâdîs under Bayezid II," *Studia Ottomanica*, 47 (1997), 75-85.

görmekle kimlerin kadı olabildiğini anlatır. Açıkça şarap içtiği bilinen, rüşvet alan ve cahil olan kadıları bir bir ifşa eder.

Benzer cehalet isnatları, *tarîk*in ve mevcut terfi sisteminin dışından tayinler, rüşvet, iltimas iddiaları daha sonra Selânikî, Mustafa Âlî, Akhisarî ve Kitab-ı Müstetâb yazarı tarafından dile getirilmiştir.[45] Bunların hepsi, *istihkak* ve *ehliyet* olmak üzere iki temel prensibin kadıların tayininde mutlaka dikkate alınmasını, bütün kadıların müderrisler arasından tayin edilmesini ve mülazemet süresince *mevali* yanında hizmette bulunmalarını öngörür. Bir başka deyişle, bürokratik gelenek, kanûn ve nizamların, şahsî ve patrimonyal iltimaslara tercih edilmesinin şart olduğuna inanır, velev ki emir padişahtan gelmiş olsa bile. Ancak bu suretledir ki idarenin en önemli organı düzgün işleyebilir.

Nişancı Ahmed Feridun Bey'in resmî yazışmaları derlediği *Münşeât*'ında[46] 16. asrın sonlarında kadıları ilgilendiren önemli bir belge yer alır. Bu belge, kadıların yaşadıkları zor şartlardan, bilhassa padişahın temsilcilerinin zulümlerinden şikâyet ettikleri ortak dilekçe üzerine padişahın Rumeli kazaskerine fermanıdır.

Bu belgede görev sürelerinin (*tevkît*) adilâne gözetilmesi sonucu, mevcut kadılıkların sayısının artmasından duydukları ferahlık ifade edilir. Bundan önce İstanbul'da adaylık süresinin (*mülâzemet*) tamamlanmasını bekleyen kadılar taşrada evlerini ve mallarını yağmalayan Celalîler yüzünden fakirlik ve zor şartlara dûçâr olmuşlardı. Ama şimdi, diyorlardı, reayadan buğday, arpa veya un gibi olağanüstü vergiler toplanması (*avârız*) istendiğinde, kadılar pek çok zorluğa rağmen emredilenleri toplayıp istenen yere teslim etmek üzere her türlü gayreti gösteriyorlardı. Fakat teslimatın yapılacağı ordu mensupları, ilave bir ücret ödemedikleri takdirde tesellüm makbuzunu imzalamakta zorluk çıkarıyorlardı. Bazıları, reayadan fazla vergi topladıkları gerekçesiyle kadılardan para sızdırmaya çalışıyor, hatta kadılar hakkında padişah tarafından teftiş yapılmasına sebep oluyorlar ve mahkeme kararı olmadan evlerine girip mallarını zapt ediyorlardı. Büyük meblağda bir para tesliminden sonra tesellüm makbuzu alındığı halde, İstanbul'a döndüklerinde yaptıkları teslimat kabul edilmemekteydi. Dahası, ödenmemiş bakiyyeleri toplamakla görevli olanlar (Baş-bâkî kulları) kadıları hapsetmekte ve ilave ödemeler yapmaya zorlamaktaydılar.

İkinci olarak, kadılar küçük kadılıkların sayısının azaltılmasından şikâyetçiydiler. Çünkü padişahın fermanının aksine, bunlar 150 akçanın üzerindeki kadılıklarla birleştiriliyordu. Emre göre bu tür küçük kadılıklar ayrılıp, görevi hak eden kadılara verilmeliydi.

45 Bunlar için bkz. yukarıda not 10.

46 *Münşeâtü's-Selatîn*, İstanbul 1275/1858, 225.

Üçüncü olarak, kadıların tayininden padişah fermanı üzerine sadece kazaskerin sorumlu olmasını, vezirlerin, defterdarların ve diğerlerinin karışmamasını istiyorlardı. Bir kadı devlet malını zimmetine geçirmekle itham edilip cezalandırılması istendiğinde, kazasker davayı bizzat dinlemeli, diğer kadılar ve taşrada vergi toplamakla görevli olanlar karışmamalıdır. Divân-ı Hümâyûn'da dava kazasker huzurunda dinlenip eğer kanûna uygun olduğuna karar verilirse cezalandırılmalıydı. Fakat aslında, sürecin böyle işlemediğinden şikâyetçiydiler. Taşrada devlet menfaatlerini korumakla sorumlu olanlar bir teftiş başlatıyor, hiçbir kadı ve ilmiye mensubunun idam edilemeyeceği hükmüne rağmen şiddetli cezalar veriyor ve hatta idam ettirmek için bahaneler buluyorlardı. Böylece kadılar, bütün saygı ve itibarlarını kaybettiklerinden, Şeri'atın hükmünü icra etme kudretlerini kaybediyorlardı.

Dördüncü olarak, mevkilerini daimî yapan (*te'bîd*) veya rüşvetle veya İstanbul'da adaylık süresinden daha az kalarak, ya da taşrada tayin edildikleri merkezlerde hizmet etmeden elde eden kadılar vardı. Bu tür kadılar görevden alınmalı ve yerleri hak edenlere verilmeliydi.

Bütün bu gayri-meşrû uygulamalar dikkatine arz edildiğinde padişah, görev sürelerinin haklı bir sebep olmadan kısaltılmamasını, bu süre (*tevkît*) belli şartlar altında kısaltıldığı zaman sadece birkaç ayla sınırlı tutulmasını, avârız vergisinin toplanmasıyla ilgili olarak da kadılara tesellüm makbuzu verildiğinde baskı yapılmaması, üst derecedeki kadılıklara bağlanan küçük kadılıkların ayrılmasını emretti. Çünkü, süre sınırı olmayan tayin (*te'bîd*) kadılıkta kabul edilemezdi. Bu imtiyaz sadece hak eden ve layık olan müderrislere aitti.

Aynı fermanda padişah, ayrıca şiddetli ceza veya idam gerektiren kanûn dışı faaliyetlere karışan kadıların Divân-ı Hümâyûn'da kazasker tarafından muhakeme edilmesini emrediyordu. Ancak, halk hakları söz konusu olan ve itimat edilir kadılar tarafından hüküm verilen davalarda, kanûn-i kadîme göre kadı aleyhine genel bir teftişe karar verilebilecekti. Padişah, bu gibi durumlarda teftişin itimat edilen kişilere tevdi edileceğine söz veriyordu. Padişah, ayrıca sefer sırasında Serdar-ı Ekrem tarafından tayin edilen kadıların, kazasker tayin listesine (*rûznâmçe*) dahil edilmeden görevlerine başlayamamasını da emrediyordu.

Bu ferman, III. Mehmed'in saltanatının (1595-1603) sonlarına doğru ıslahat bekleyen küçük kadılar arasındaki yaygın huzursuzluğu ve memnuniyetsizliği açıkça göstermektedir. Bunun önemli devlet kayıtları arasında yer alması, o dönemde bu hususa atfedilen önemi gösterir.

Bu ferman Ahîzade Abdülhalim (tayini 1010 Safer / Ağustos 1601)'in Rumeli kazaskerliği döneminde yayınlanmıştır. Abdülhalim Efendi,

çağdaşları tarafından çok takdir edilen bir âlimdir.[47] 1011 Receb/Ocak 1602'de kadılık (nöbet) için yeni bir aday listesi hazırlayıp padişahın onayını almasıyla tanınır. Kadılar ve ulema arasında çok popüler olmuştur. Çağdaşı olan biri ona şöyle seslenir: "Sen tam bir din gayreti ve faziletinle adalet tahtının şâhısın. Padişahın bütün emirleri senin tavsiyene ve hazırladığın listeye dayanır". Aslında, kadılıklar için yeni bir aday listesini padişahın onayını sağlaması kazaskerin kendisine yeni bir müntesip grubu yaratması manasına gelir.

Tablo I

1057/1647 Rûznâmçe Defterine Göre Rumeli Kazaskeri Tarafından Padişahın Onayı Üzerine Yapılan Kadı Atamaları

					Yevmiyye	
Kaza	**Müddet**	**Infisal zamanı**	**Asitâne zamanı**	**Bâ-berât**	**Önceki akçe**	**Yeni akçe**
Alasonya	tamamladıktan sonra	2	kâmil	yok	150	200
Livadye	tamamladıktan sonra	4		var	40	100
Livadye	tamamladıktan sonra	yaklaşık 1	1	yok	150	200
Siroz (Serez)	tamamladıktan sonra	2'nin üzerinde	kâmil	yok	300	300
Vodena	tamamladıktan sonra	2	kâmil	yok	100	150
Istifa	tamamladıktan sonra	yaklaşık 2	kâmil	yok	80	130
Köstendil	İyi yönetim dolayısıyla iki ay uzatma (*danim*)					
Mundeniça	tamamladıktan sonra	4	kâmil	yok	40	130
Bosna Brodu	tamamladıktan sonra	2	kâmil	var	130	150
Balya-Badra	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil	yok (*ifrâz*)	40 (*medrese*)	130
Sarta	Akkirman kazasına eklendi					
Egri	tamamladıktan sonra	3	kâmil	var	40 (*medrese*)	130
Akçahisar	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil	yok	80	100
Kızılcahisar	Haksız yere azledildi				150	?
İlbasan	İyi yönetim dolayısıyla iki ay uzatma					

47 Nev'îzâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti'l-Şakâik*, 496.

					Yevmiyye	
Kaza	**Müddet**	**İnfisâl zamanı**	**Asitane zamanı**	**Bâ-berât**	**Önceki akçe**	**Yeni akçe**
Lipva	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil	yok	100	130
Karinabad	Dış hizmet için hazırlanan müderris			yok	yok	yok
Delvine	tamamladıktan sonra		kâmil	var	40	70
Seksar	tamamladıktan sonra	17 ay	kâmil	var	70	80
Pilevne	Mesud, Mahmud'a ve sonra Ahmed'e tahsis edilmesi için vaktini tamamladıktan sonra					
Platamona	Sahibinin normal sürenin kısaltılması talebi dolayısıyla					
Izladi	Etrepoli *nahiye*sine eklendi					
Kirebene (Grebene)	Kadının iyi yönetimi dolayısıyla görev süresinin iki ay uzaması					
Iskaradin	Ölüm nedeniyle kısaltılma					
Maçin	tamamladıktan sonra	3	2	yok	50 (medrese)	100
Arnavud Belgradı	tamamladıktan sonra	2	kâmil	yok	200	300
Üsküp	Önceki kısaltılma nedeniyle uzatma					
Pojega	tamamladıktan sonra	—	kâmil	yok	40 (medrese)	150
Segedin	Ölüm nedeniyle görev süresinin kısaltılması, daha sonra haberin doğru olmadığı öğrenildi, doğrulandı (*ibkâ'*)					
Preveze	İyi yönetim nedeniyle dört ay uzatma					
Hezargrad	tamamladıktan sonra	?	kâmil	var	300	300
Kefe	Kimse üstlenmeye istekli değildir, bu yüzden Aluşta kazasına eklenmiştir.					
Akhisar	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil	yok	130	150
İnebahtı	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil		150	150
İzdin	Boş kalmış; Anadolu'da 130 akçelik Ladik kazası sahibi Halil tayin edilmiştir.					
Bereketli	Boş kalmış, müderris *mevlana* Ali'ye tahsis edilmiş				40	150
Başağaç	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil	yok	40 (medrese)	150
Beckerek	tamamladıktan sonra	kâmil		yok	40 (medrese)	130
Ürgüp	tamamladıktan sonra	kâmil	kâmil	yok	40 (medrese)	150

Tablo II

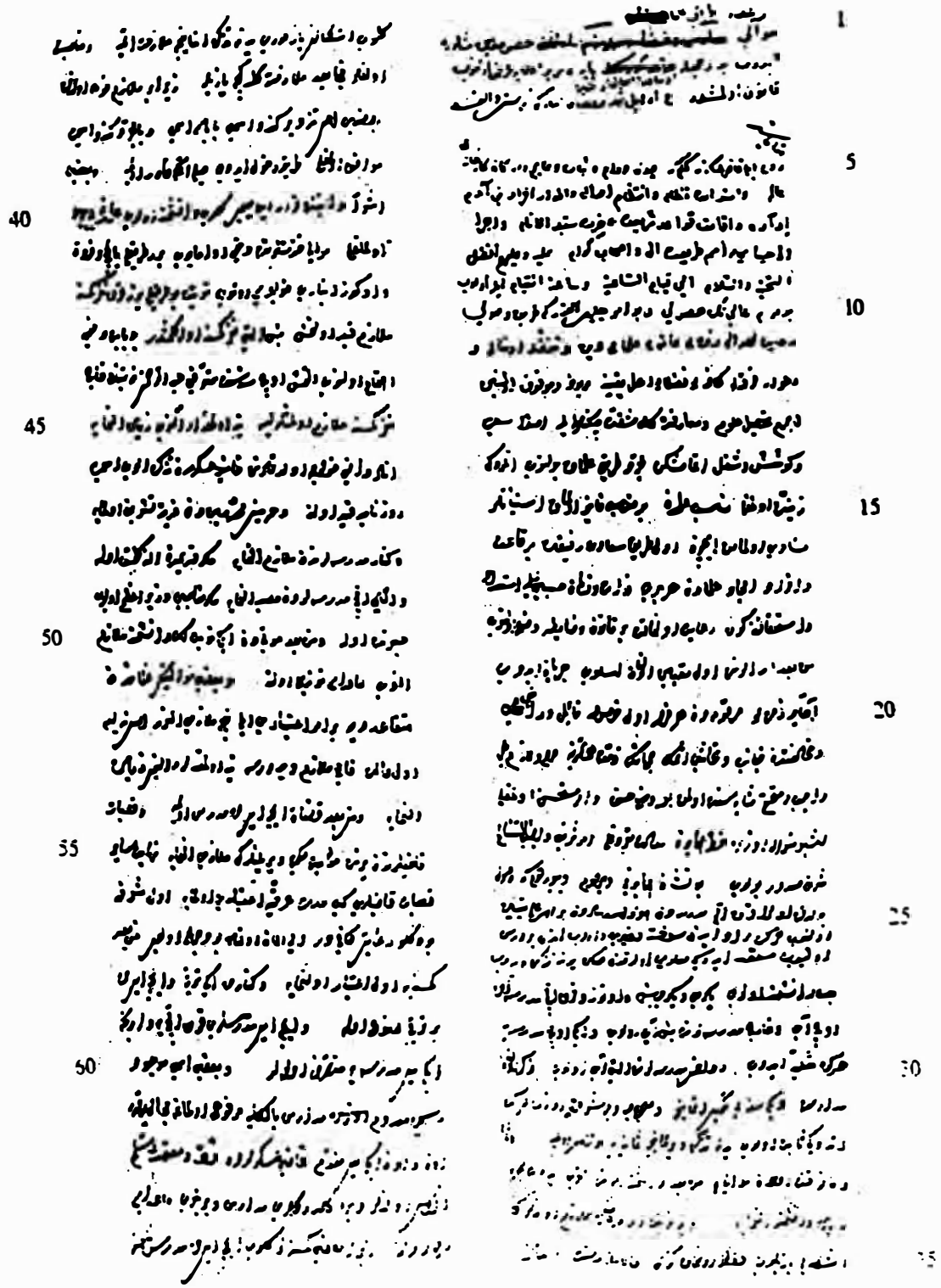
1057/1647 Defterine Göre Kadılığın Terfisi

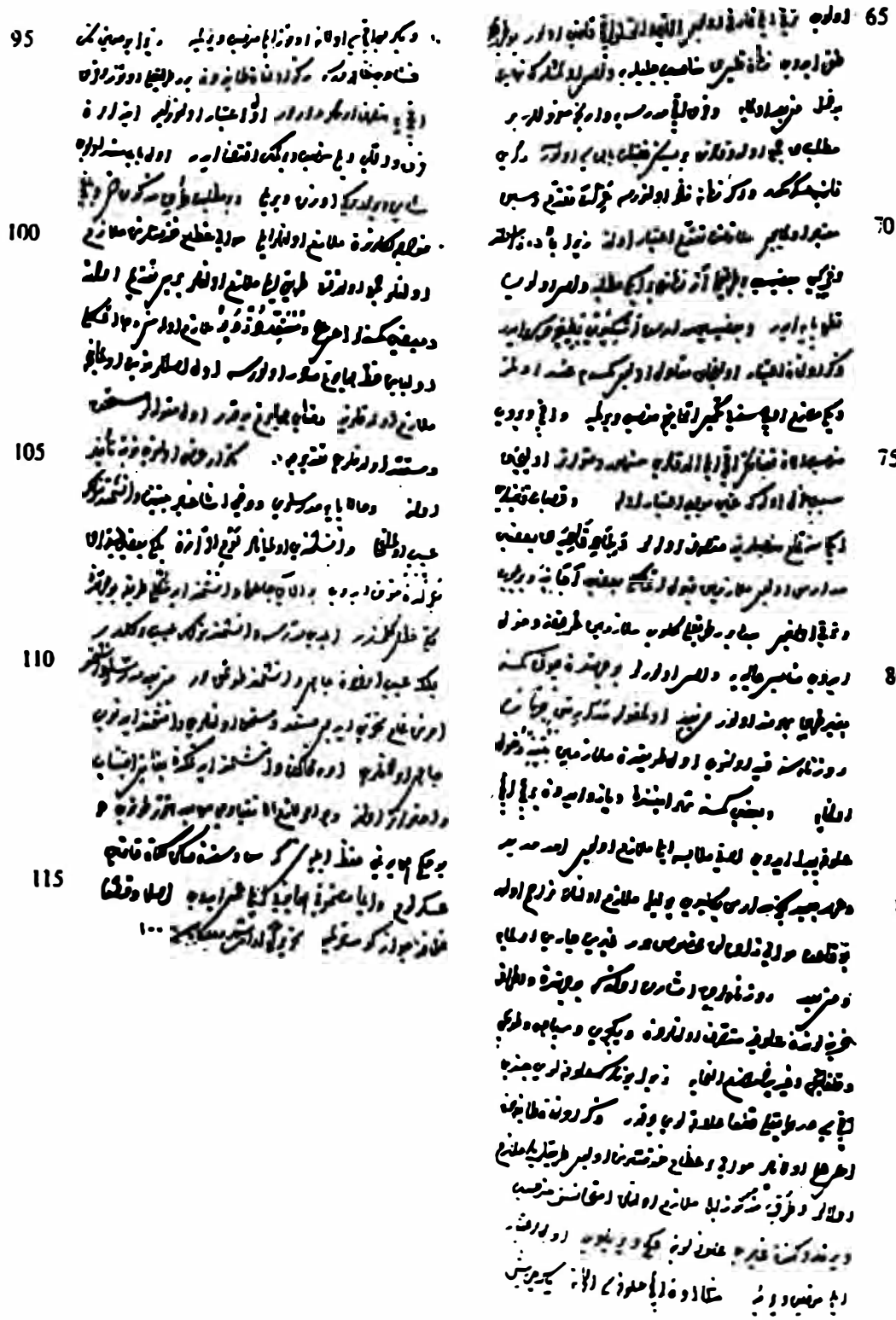
Kaza	(Kadılık)	Müderrislik	(Müderrislik)
Önceki	Atanılan	Medrese kademesi	Kazaya atanan
50	100	40	100
70	80	40	130
100	150	40	150
120	150	50	100
150	200		
200	200		

Ek I.

1006/1597 Tarihli İlmiye Islahatı Fermanı

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi. İstanbul, Âşir Efendi K. No. 1004, 69 b-71 a; bkz. Baltacı, 630-634.

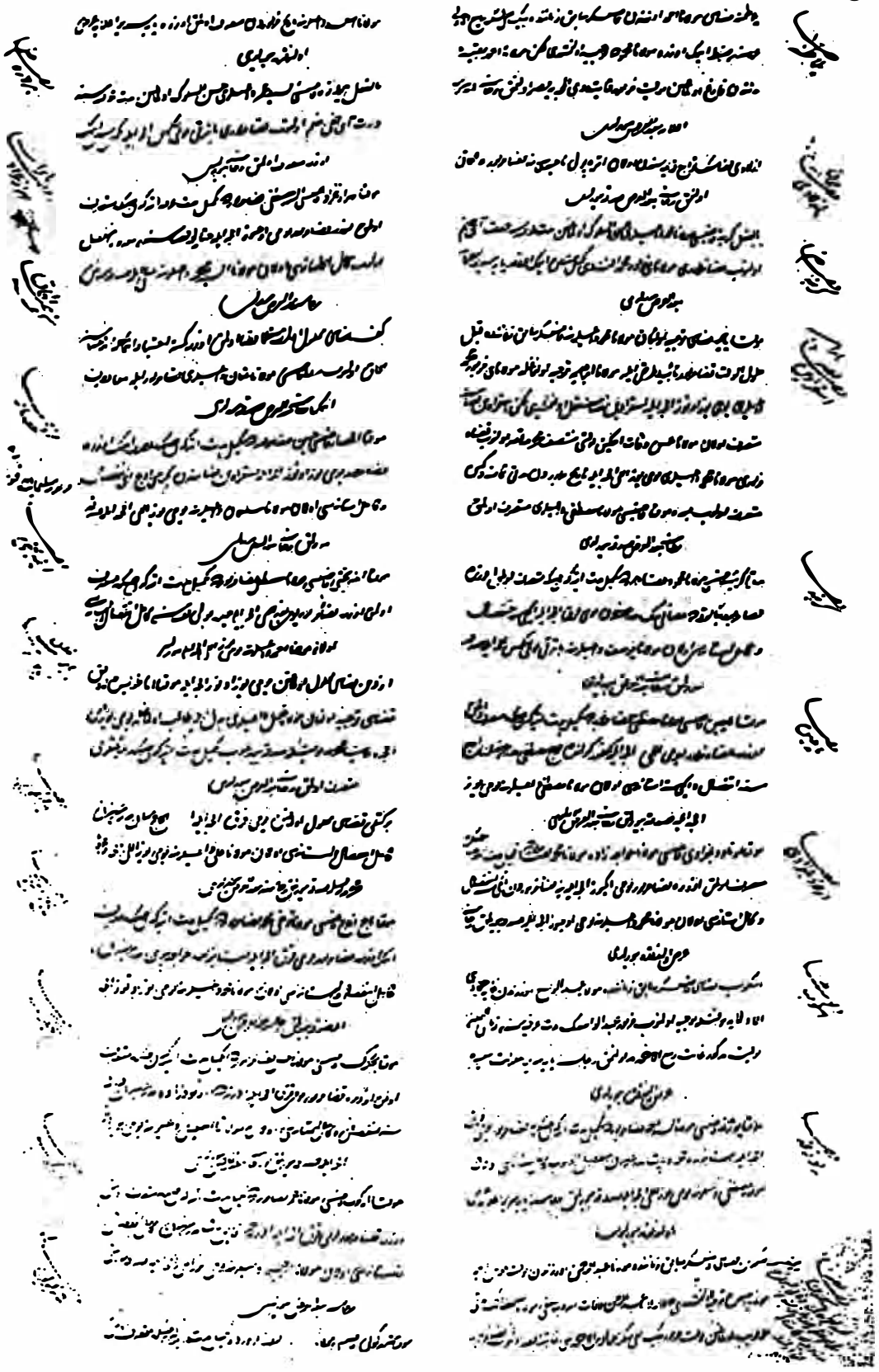

Ek II.

Rumeli Kazaskeri Ruznamçe Defteri, 1057/1647

VII

ARAZİ VE TOPRAK VERGİSİ İLE İLGİLİ OSMANLI HUKUKUNUN İSLAMLAŞMASI

1541'de OSMANLI DEVLETİ'NİN Macaristan'ı fethetmesini müteakiben, yeni fethedilen Hristiyan memleketinde İslami-Osmanlı toprak hukukunun nasıl uygulanacağına dair pratik bir sorun ortaya çıkmıştır. İslam hukuku kurallarına sıkı sıkıya bağlı davranmak endişesiyle, Sultan Süleyman, Osmanlı fakihi Ebüssuûd'dan (1537'de Rumeli kazaskeri ve 1548-75'de Şeyhülislam) şeriata göre bir fetva vermesini talep etmiştir.

Budin (Macaristan) tahrir defterinin mukaddimesinde,[1] Ebüssuûd ilk olarak, fethedilen bu yeni topraklarda ahalinin yerlerinden çıkartılmaması ve ahali ve çocukları için tam emniyet garantisi hususunda Sultan'ın fermanını[2] özetlemektedir. Hüküm şöyle devam eder:

> "Umumen vilâyet-i merkumenin ehli yerli yerinde mukarrer olub nefislerine ve evlâtlarına aslâ bir ferd te'arruz eylemeyüb ve ellerinde olan emval-i menkuleleri ve kasabâtda ve kurâda olan evleri ve dükkânları ve sâyir binaları ve bağlarının ve bahçelerinin 'imaretleri kendülerin *mülk*leri olub her nice dilerler ise tasarruf iderler bey' ve hibe ve sair vücuh-ı temlikât cümle ellerinde olub fevt olduklarında vereselerine mülkiyet üzere müntekil olub bağlarının ve bahçelerinin *huku*kından gayrı aslâ emval-i mezbûrelerine kimesne dahl ve te'arruz eylemeye. Ve ziraat ve hiraset idegeldükleri *tarla*ları dahi ellerinde *mukarrer* ola. Lâkin zikrolunan malları gibi mülkleri olmayub

1 Halihazırda İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde korunan Budin eyaletinin ilk tahriri 1546'da hazırlanmıştır. Bkz. G. Káldy-Nagy, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara, Yayın no 177, 5. Bu defter kanunname metnini içermemektedir. I. Süleyman döneminde yapılan bir sonraki tahrirde (BOA, no. 987) bu metin yer almaktadır. Görünüşe göre bu metin Ebüssuûd tarafından ilk kez *fetvâ* olarak yazılmıştır ve sonradan Sultan'ın emri olarak yeniden formülize edilmiştir.

2 Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1943, 296-297; Ö. L. Barkan, "Osmanlı Kânunnâmeleri," *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, 1 (1331 H.), 49-50.

belki sâir memâlik-i mahmiyyede arz-ı *mîrî* dimekle ma'ruf olan arazi-i *memleket* gibi *rakabe*-i arz *beytü'l-mâl*-i müslimînin olub[3] 'âriyyet tarikıyle *reâyâ* taṣarrufunda olub enva'-i hubûbdan ve sâir mezru'atdan her ne dilerler ise eküb biçüb öşür adına olan *harâc-ı mukasemesin* ve sâir hukukın edâ idüb nice dilerler ise istiğlâl iderler. Mâdem ki arzı ta'til itmeyüb kemâyenbağı ziraat ve hıraset ve ta'mir ideler ve bî kusur hukukın edâ ideler kimesne dahl ve te'arruz eylemeye. Fevt oluncaya değin tasarruf ideler fevt oldukda oğulları kendiler makamına kaim olub tafsîl-i mezkûr üzerine tasarruf ideler. Oğulları kalmaz ise sâir memâlik-i ma'mure arazisi üslûbı üzerine hariçden ta'mire kadir kimesnelere ücret-i *mu'accelesi* alınub tapuya virile. Anlar dahi tafsil-i sâbık üzerine tasarruf ideler. Ve bağlarının ve bahçelerinin yerleri dahi bu kabilden olub üzerlerinde 'imareti harab oldukda yerleri sayir tarlalar gibi tasarruf olınub üzerindeki bağ ve bahçe gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya."

Bu belgede Ebüssuûd, Şeyhülislam İbn Kemâl[4] ve ondan önceki diğer Osmanlı şeyhülislamlarını takiben, devletin toprak sahipliğinin tabiatı ve köylülerin hakları meselelerini, İslam hukuku anlayışı açısından yorumlamaya girişir. Vurguladığı nokta, belirli bir kategori olan *mîrî* toprağın sadece tahıl ekimi için ayrılan tarlalardan oluştuğu ve üzüm bağları ve meyve bahçelerinin hariç tutulduğudur. Bununla birlikte, bağlar ve meyve bahçeleri ile kasabalardaki arsalar da dahil olmak üzere tüm arazi, Padişahın *rakabası* (*dominium eminens*) altında kabul edilir. Arazi artık bir bağ veya bahçe olarak kullanılmadığında tekrar *mîrî* kategorisine dahil edilirdi.[5] Ebüssuûd, 9. yüzyıl Müslüman fakihlerinin[6] klasik yorumunu her daim izleyerek *harâc* vergisini devlet tarafından kiralanmış (*icâre* veya *âriye*) bir arazideki bir kira (*ücre* veya *kirâ'*) olarak yorumlar. 1568 yılında, Üsküp ve Selanik tahrirlerini yaptığında, hazırladığı defterin

3 Ebüssuûd'a göre, Osmanlı uygulamasında yer alan *mîrî* veya *memleke* (mamlaka) toprak, devletin *rakabası*, mülkiyeti altındaki toprak, anlamına gelir; *mîrî* yerine aynı anlamı taşıyan *arz-ı memleket* terimi, İslam hukuku çalışmalarında (mesela, *Tâtârhâniyye*) yaygın olarak kullanılmaktadır.

4 Barkan, "Osmanlı Kânûnnâmeleri," 54-55, 62.

5 Bir bağ arazisi, *mîrî* olarak kabul edildiğinden, devlet hazinesi için kiraya tabidir. Bursa şer'iye sicilleri bu ilkenin uygulanmasına şahitlik eder. Aynı şekilde, fethedilen şehirlerde arsalar için bir kira, *mukataa* ödenecektir. Bkz. H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbardon Oaks Papers*, 23-25 (1969-1970), 242-249.

6 Abû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim, *Kitâb al-Harâc*, Bulak 1302, ikinci baskı Kahire 1352 H., Sawâd konulu bölüm, 47-62; H. M. Tabâtabâ'î, *Kharâj in Islamic Law*, Londra 1983, 88-89; Ziaul Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam*, Islamabad 1977, 164-171, 328.

mukaddimesinde,[7] daha sistematik bir şekilde, mevcut Osmanlı toprak hukuku hakkındaki yorumunu, İslam hukukuna uygun olarak, şu şekilde özetlemektedir. Bu önemli metin aşağıdaki gibidir:

> "Lâkin defâtir-i kerîme-i kadîmede erazî-i memâlik-i mahmiyenin tefâsîl-i ahvaline ta'arruz olunmayub ve künh ü hakikati nedir 'öşriyemîdir *haraciye*midir ve tasarruf idenlerin *mülk*lerimidir değilmidir keşif ve beyan olunmaduğı sebebden *reâya* ellerinde olan yerleri öşriye sanub sekizde bir virmede nizâ' idüb ve kendilerin mülkleri sanub sâir mülkleri gibi biribirine bey' ve şirâ idüb ba'zı dahi zu'ümlarınca *vakf* idüb vülât ve hukkâm dahi hakikat-ı hâle vâkıf olmayub hılâf-ı şeri'at-ı şerîfe bey' ve şirâ hüccetleri ve vakfiyeler virmekle nizam-ı umura ve mesâlih-i cümhura halel-i 'azîm gelmeğin defâtir-i şerife-i hâkaniyenin matla'larında erazi-i memâlik-i mahmiyenin künh-ü hakikati keşf ve tavzih ve mutasarrafların keyfiyet-i tasarrufları beyan ve tasrih olunmak ferman buyurulub bu fakire vilâyet-i Rumelinde liva-i Üsküb ve liva-i Selanik tahriri tefvîz buyruldukda mütevekkilen 'alallâh-i te'âlâ tahrire mübaşeret ve tesaddî olunub mukaddema şerh ve tafsil ve tefsir ve tekmil olunur ki Bilâd-i İslâmiyede olan arazi muktezay-ı şerî'at-i şerîfe üzere üç kısımdır:
>
> Bir kısmı arz-ı öşriyedir ki hîn-i fetihde ehl-i islâmâ temlik olunmuşdır sahîh *mülk*leridir. Sâyir malları gibi nice dilerlerse tasarruf iderler. Ehl-i islâm üzerine ibtidâen *haraç* vaz'ı nâ-meşru' olmağın öşür vaz' olunmuşdır. Ekerler biçerler hasıl olan gallenin öşründen gayrı aslâ bir habbe alınmaz. Anı dahi kendiler fukara ve mesâkîne virürler. Sipahdan ve gayrıdan aslâ bir ferde helâl değüldir. Arz-ı Hicaz ve arz-ı Basra böyledir.
>
> Bir kısmı dahi arz-ı *haraciye* dir ki hîn-i fetihde keferenin ellerinde mukarrer kılınub kendülere *temlîk* olunub üzerlerine hasıllarından öşür yahud sümün yahud subu' yahud südüs nısfa değin arzın tahammülüne göre *harac-ı mukaseme* vaz' olunub yılda bir mikdar akçe dahi *harac-ı muvazzaf* vaz' olunmuşdur. Bu kısım dabi sahiblerinin *mülk*-i sahihleridir. Bey'a ve şirâya ve sâir envâ'-ı tasarrufâta kadirlerdir. İştirâ idenler dahi veçh-i mezbûr üzerine ekerler biçerler *harac-ı mukasemes*in ve *harac-ı muvazzaf*ın virürler. Ehl-i islâm iştira itseler dahi kefereden alınagelen *haraç*ları sâkıt olmaz bî-kusur edâ iderler. Eğerçi ehl-i islâma iptidâen haraç vaz' olunmak meşru' değüldir amma bekaen alınmak meşru'dır. Mutasarrıf olanlar eğer *ehl-i zimmet*dir eğer ehl-i islâmdır madem kî ellerinde olan yerleri zira'at

7 Barkan, 297-299; Düzenleme, II. Selim'in 976 hicri yılına (26 Haziran 1568'den başlar) girmesi üzerine yapılmıştır; burada, görünüşe göre Ebüssuûd, ekte II ve III nolu olarak yer alan daha önceki fetvalarını açmıştır.

ve hıraset idüb ta'dil eylemeyeler aslâ dahl ve te'arruz olunmaz nice dilerler ise tasarruf iderler. Fevt oldukda sâyir emval ve emlâkleri gibi vereselerine intikal ider. Sevâd-ı 'Irak erazisi böyledir. Kütüb-i şer'iyede mestur ve meşhur olan arazi bu iki kısımdır

Bir kısım dahi vardır ki ne öşriyedir ne vech-i mezbur üzerine *haraciye*dir. Ana *arz-ı memleket*dirler. Aslı *haraciye*dir. Lâkin sahiblerine temlik olunduğı takdirce fevt olub verese-i kesîre mâbeynlerinde taksim olunub her birine bir cüz'î kıt'a degüb her birinin hissesine göre haraçları tevzî' ve ta'yin olunmakda kemâl-i su'ûbet ve işkâl olub belki 'âdeten muhal olmağın rakabe-i arazi *beytü'l-mâl-i müslimîn* içün alıkonulub reayaya 'ariyet tarikiyle virilüb ziraat ve hıraset idüb ve bağ ve bağçe ve bostan idüb hasıl olandan harac-ı mukaseme sin ve harac-ı muvazzafın virmek emr olunmuşdır. Sevad-ı 'Irak'ın arazisi bâ'zı eimme-i din mezheplerinde bu kabîldendir.

Bu diyar-ı bereket-şi'arın arazisi dahi bu üslûb üzerine arz-ı *memleket*dir ki arz-ı *mîri* dimekle ma'rufdir. Reayanın mülkleri değüldir. '*Ariyet* tarikiyle tasarruf idüb zira'at ve hıraset idüb öşür adına *harac-ı mukasemes*in ve çift akçesi adına *harac-ı muvazzaf*ın virüb mâdem ki ta'til itmeyüb vücûh-i merkume üzerine ta'mir idüb hukukın edâ ideler kimesne dahl ve ta'arruz eylemeyüb fevt oluncaya değin nice dilerler ise tasarruf ideler. Fevt oldukda oğulları kendilerin makamlarına kayimler olub tafsîl-i mezbur üzerine tasarruf iderler. Oğulları kalmaz ise hariçden ta'mire kadir kimesnelere ücreti mu'accele alınub tapuya virilüb anlar dahi tafsîl-i sâbık üzere tasarruf iderler. Şöyle ki mezkûrların birisi tasarrufunda olan yeri üç yıl ta'til eyleye şer'le elinden alınub ahara tapuya virilür. Bunların hiç birisi vücûh-ı mezbûreye muhalif tasarrufa kadir değildir bey'leri ve şirâları ve hibeleri vesâyir vücûhla temlikleri ve temellükleri ve vakf etmeleri cemî'an bâtıldır. Ve anun üzerine kuzâtın virdükleri hüccetler ve vakfiyeler külliyyen bâtıldır. Ammâ bir kimesne tasarruf itdüği yerden feragat itmek isteyüb sipahi ma'rifeti ile bir kimesneden hakk-ı kararı içün bir mikdar akçe alub feragat itdükde sipahi ol kimesneye tapuya virse meşru' ve makbuldür. Vallalü ta'âlâ a'lem ve ahkem."

Bu belgede, Ebüssuûd'un, *mîrî* toprağın *harâcî* karakteri üzerindeki ısrarı, Osmanlı ve İslami gelenekleri uzlaştıran görüşünün temelidir. Daha önceki otoritelerin bazıları, toprak sahibinin dini statüsünün arazi sahipliğinin tabiatını belirlediğini ileri sürmüşlerdi. Ebu Hanife, daha sonra bir Müslüman tarafından satın alınsa bile, gayrimüslime ait bir toprağın *harâcî* olarak intikal edebileceğini belirtmiştir.[8] Genel olarak, Osmanlı fakihleri bu görüşü

8 Tabâtabâ'î, 109; Haque, 198, 207-210, 216-218.

takip ettiler; ancak bazı fakihler, toprak statüsünün en sonunda İmam veya Halife tarafından kararlaştırıldığını ileri sürdüler. *Harâcî* toprakların "tüm Müslümanlara veya İmam'a ait olan topraklar" ile özdeşleştirilmesi, Osmanlı'nın *mîrî* tanımına uygundur. *Harâc* vergisi, arazi zorla veya anlaşma yoluyla kazanılıp kazanılmasın ya da sahipsiz topraklar kategorisine dahil olsun olmasın (*enfâl* denilen, ekilmemiş topraktan, ormanlardan, çayırlardan, terk edilmiş arazilerden veya fetih öncesi yöneticilere ait arazilere ait topraklardan oluşan) ait bir kira olarak yorumlanır.[9] İran'da olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu genel yorumun yaygın olduğu görülüyor.

Ebüssuûd'un işaret ettiği ve şer'iye sicillerinin de doğruladığı gibi, mîrî araziler ahali arasında satış konusu olmaktaydı. Yerel sipahiler veya diğer temsilciler toprağın mîrî statüsünün bozulmaksızın korunmasında bir müktesep hakka sahiptiler ve *mîrî* arazi satıldığında, orijinal statüsüne geri dönmesi gerektiğinden alıcı parasını kaybederdi. Bunlardan dolayı bir mîrî arazisinin satılması son derece zor olmasına rağmen, hukukun atlatılabildiği boşluklar ve hukuki hileler söz konusuydu.

Toprak bir mahkeme belgesi ile satıldıktan sonra *mîrî* statüye geri döndürülemezdi, zira Şeriat'a göre mutlak mülkiyet tesis eden bir satış sözleşmesinin konusu haline gelmiştir.[10] Bu toprakların devlet tarafından geri alınabilmesi için Sultan'ın radikal bir kararı gerekiyordu. Şeriat elbette yüceydi ve kurallarına aykırı davranmak bir günahtı. Bu nedenle, tahrir defterlerinde ve şer'iye sicillerinde, özel mülkler ve vakıf arazileri ile ilgili başka kayıtlarda, söz konusu arazinin şer'i bir satış yoluyla edinildiğini vurgulayan bir notla sık sık karşılaşırız. Bazen işlem hile ve danışıklık izlenimi vermektedir. Benzer yöntem, halifeliğin ilk yüzyıllarında *harâcî*/*fey* toprakları özel mülklere dönüştürmek amacıyla özel menfaatler için yaygın bir şekilde kullanılmıştır.[11] Bazı fakihlerin *harâcî* toprakların herhangi bir şekilde satışının hukuka aykırı olduğu ve sonuç olarak geçersiz ve hükümsüz olduğuna dair yorumları açıkçası devlete hizmet etmiştir.

Ebüssuûd'un fetvaları,[12] 16. yüzyılın ortalarında *mîrî* toprakların yasadışı yollardan satışının hükümet çevrelerini telaşlandırmaya yetecek kadar

---

9 Tabâtabâ'î, 112, 122; Abbasi İmparatorluğu'ndaki ekilebilir arazinin büyük bir bölümünün *harâcî* topraklar kategorisine ait olduğu görülmektedir.

10 Kadı mahkemesi belgelerinin gösterdiği gibi, mülkiyet haklarının devri veya satışı (*ferağ*) yaygın şekilde uygulanmıştır. Bir başka yol ise köylünün toprağını borcu için "satışı" idi. Her iki "satış" türü ve bu türden "satışları" takip etme zorluğu, toprağın *mîrî* karakterinin kaybolmasından mesul idi.

11 Ziyaul Haque, 216-219, 313-314; *fay'* hakkında bkz. F. Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, 38-72.

12 Ebüssuûd (1490-1573) hakkında bkz. C. Baysun, "Ebûssu'ûd efendi," *İslâm Ansiklopedisi*, IV-2, 62-69; Osmanlı ilmiye kariyer basamağında müderris ve kadı olarak rutin hizmetin ardından Ağustos 1537'de Rumeli Kazaskeri ve 1545'de Şeyhülislam olarak atandı, 1573'te ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Süleyman'ın kendisine tam bir itimat ve ünsiyeti vardı.

yaygın olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu satışlarda şer'i mahkemeler aracı olduğundan, uygulamaya son vermek için alanın önde gelen dini otoritesi şeyhülislamın görüşüne ihtiyaç duyulmuştur. Ebüssuûd, "bu tür satış belgelerinin kadılar tarafından dağıtılmasının kesinlikle geçersiz ve hükümsüz" olduğu yönünde fetva vermiştir. Çeşitli fetvalarda,[13] bu türden satış belgelerinin kesinlikle İslam hukukuna aykırı ve haram olduğunu beyan etmiştir. Hatta kendisine, böyle bir belge veren bir kadı'nın cezalandırılmasının caiz olup olmadığı bile sorulmuştu. Çoğu durumda, *mîrî* toprağın satışı, durumun müphemliğinden ya da kadı'nın söz konusu mülkiyetin gerçek niteliğini araştırması ve belirlemesi imkânsız olduğu için gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bunda, rüşvet veya iltimasın da belirli bir payı vardı. Bu türden toprakların daha sonra başka satış işlemlerine de konu olması, sahiplerinin mülkiyet haklarını pekiştirici bir rol oynuyordu.

Belirsizlik, esasen, yasal bir işlem olan ve bir satış olarak adlandırılan, nakdî tazminat karşılığı devletin arazisinin devrinin transferinden (*ferağ*) kaynaklanmıştır. Bu belirsizliği asgariye indirmek amacıyla verildiği anlaşılan fetvada, bu tür devirlerde, söz konusu kadı'nın, "araziyi tasarruf eden filancanın, sipahinin izniyle tüm *tasarruf* hakkını belirli bir miktar para karşılığında devrettiğini; bunun üzerine sipahinin *hakk-i karar* (tasarruf haklarının tesis edilmesi için ödeme) olarak bir bedel karşılığında *tapu* verip bunu onayladığını" belirtmesi gerekmekteydi. Böyle bir formül, muamelenin amacının *rakaba* ile düzenli bir satış değil, basit bir tasarruf veya kullanım hakkının devri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Askeri sınıfın nüfuzlu bir mensubu satış yoluyla toprağın tasarrufunu almak istediğinde, mülkiyet haklarını pekiştirmek için aynı zamanda bir *temlîk* belgesi elde etmek üzere genellikle Sultan'a giderdi.

Ebüssuûd'un fetvaları, döneminin en yetkili din alimi tarafından verildikleri için, Osmanlıların imparatorlukta arazi sahipliği ve vergilendirme uygulamalarını daha sonra nasıl yorumladığı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip oldu. *Mîrî* topraklar hususundaki tanımlamaları, yeni kanunnamelere ve tahrir defterlerine Osmanlı toprak hukukuyla ilgili nihai ve kesin yorum olarak dahil edilecekti.[14] Açıkçası, Ebüssuûd'un temel me-

13 E. Düzdağ, (*Şeyhülislam Ebus-Suud Efendi Fetvaları...*, İstanbul 1972) *Fatâwâ-yi Ebû'ssu'ûd*'un İstanbul kütüphanelerinde 24 kopyası olduğunu belirtir. Bunların uzunluğu 30 ila 517 folyo arasında değişir. Çeşitli koleksiyonlarda saçılmış Ebüssuûd'un fetvâlarının tam listesi yapılmalıdır. Düzdağ'ın seçtiği kopya Fatih Ali Emiri, no. 80 ve Bayezid Umumi Kütüphanesi, no. 2757 kayıtlı olup doğrudan arazi ve toprak vergilerine ilişkin 29 fetvadan (824-852 nolu) oluşur. Burada yayınladığımız fetvalar, Düzdağ'ın seçimine dahil değildir. Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde no. 1734 ile muhafaza edilen bir Münşe'ât koleksiyonunda yer almaktadırlar.

14 Ebüssuûd'un metni, 1716 tarihli Mora kanunnamesinde (Barkan, 326) yeniden üretilir; Kocaeli kanunnamesinin uyarlayıcısı, Ebüssuûd'un, çift-resmi'ni *harâc-i muvazzafa*

selesi, Osmanlı toprak sahipliği sistemini baltalamakla tehdit eden uygulamaların durdurulması için, İslam hukuku uyarınca Osmanlı *mîrî* rejimi ve toprak vergilendirmesini yetkili bir şekilde tanımlamaktı. Özellikle ilginç olan, bazı toprak türlerinin *mîrî* statüsünü bilmeyen kimi kadı'ların, bu türden topraklarda mülkiyet haklarını yasalaştıran belgeleri düzenledikleri ve hem kamu hem de özel sektörlerdeki katışıksız geleneksel düzeni tehdit etmiş olan bu görevi kötüye kullanmalarının çok yaygınlaştığı yönündeki ifadeleridir.

Gerçekten, Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhülislamı, dokuzuncu yüzyılın büyük fakihleri tarafından geliştirilen ilkelere göre, özellikle de Hanefî mezhebinin en liberal yorumcusu olan Ebu Yusuf'a göre, Osmanlı *mîrî* rejimini açıklamaya çalışmıştır.[15] Ebüssuûd, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm toprakların askeri güç ile elde edildiğini ve bu nedenle *harâcî* toprakların *harâc* oranına göre toprak vergisine tabi tutulduğunu vurgulamıştır. Bu yorum, Osmanlı köylülüğü üzerinde büyük etkilere sahip olmalı, çünkü bu karardan önce, Osmanlı kanunnameleri, tahıl ekimi için ayrılan topraklarda öşürü sekizde bir olarak sabitlemişti. Tahrir defterleri, bu kanunun 14. (Bitinya, Trakya, Bulgaristan ve Batı Anadolu), 15. (Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna) ve 16. yüzyıllarda fethedilen topraklarda gerçekten uygulandığını gösterir. Ebüssuûd'un dini yorumlarından sonra fethedilen topraklarda -Kıbrıs (1570-71), Gürcistan (1578), Eğri (1596), Girit (1669) ve Kameniça (1672)- beşte bir oranında uygulanmıştır. Genel olarak, daha önce feth edilmiş olan topraklarda sekizde bir oranında öşür vergisi korunurken, *avarız* ya da olağanüstü vergiler şimdi daha sık uygulamaya konulmaktaydı. Bir şekilde, hızla büyüyen bir bütçenin ihtiyaçlarını karşılamak için devletin gelirlerinin arttırılması gerektiği görülüyor. Fakat Ebüssuûd bizi bilgilendirdiği üzere, onun zamanında, köylüler "ondalık" ('öşr) kelimesini lafzi anlamında onda bir olarak almak istemişler ve bu nedenle de sekizde bir ödeme yapma mecburiyetini sorgulamışlardır.[16] Bu durum, hükümetin kendisinden mevcut vergilendirme sisteminin İslami temeli hususunda görüş bildirmesini talep etmesinin bir başka nedeni olmalıydı.

(Barkan, 33) gibi tanımlamasını takip eder. Fetvası Manastır tahrir defterinin girişine (Başbakanlık Arşivi, Tapu defteri, no. 182) dahil edilir. Formüle ettiği ilkeler daha sonraki yorumların ve yasal hükümlerin temelini oluşturdu: bkz. Ömer Hilmi, *Ahkâm el-Arâzî*, İstanbul, 48-62, Ebûs-Suud'a gönderme, 67; bkz. *Arâzî Kânûnnâme-i Hümâyûnu*, 2. basım, İstanbul 1330 H., 15-32.

15 Ebu Yusuf, 3. bölüm; Türkçe çeviri, A. Özek, *Kitabü'l-Haraç*, İstanbul Üniversitesi Yayınları; öşür ve *harâcî* topraklar ile ilgili tartışması için bkz. 11. Bölüm; Ebu Yusuf hakkında bkz. "Ebu Yûsuf," *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 59-60 (Kufralı), ve J. Schacht, *EI*², I, 164-165.

16 Barkan, indeks: *a'şâr*, *'öşr*.

Diğer taraftan Ebüssuûd, pratik zorunluluk temelinde, bir köylünün standart arazisinin (çift) bölünemeyeceği kuralını haklı buluyordu. Çünkü arazi mirasçılar arasında sıradan mülkiyetle aynı şekilde dağıtılırsa, her mirasçının *harâc* için ödeyeceği payı belirlemek mümkün olamazdı. Dolayısıyla devlet kontrolünün zorunlu olduğu sonucuna vardı; özel mülkiyet rejimi ve tasarruf özgürlüğü, "kamu işleri düzeni"nin çökmesine neden olabilirdi, çünkü İmparatorluğun mali, ekonomik ve askeri, hatta politik yapısı, devletin toprak ve köylü üzerindeki kontrolüne bağlıydı.[17]

Nihai analizde, toprak mülkiyetinin tabiatı, vergilendirmenin daha pratik konusu ile yakından ilişkiliydi. Osmanlı vergilendirme uygulamalarını Şeriat'a uygun hale getirme gayreti içinde, Ebüssuûd, erken fakihleri takiben, toprak vergilendirme yöntemlerine odaklandı. Bütün toprakları zorla (*anve*) ya da *harâcî* olarak elde edildiğini göz önüne alarak,[18] iki temel Osmanlı kırsal vergisi olan öşür ve çift resmi, *harâc*'ı vergilendirmenin iki farklı yöntemi olarak yorumladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda öşrün yanlışlıkla *harâc-i mukaseme*, çift resminin ise *harâc-i muvazzaf* olarak kullanıldığını savundu.

Bu yorumda, *harâc-ı mukaseme*, ürünün belirli bir yüzdesine dayanan toprak vergisi iken *harâc-i muvazzaf*, arazi birimi başına yıllık olarak ödenen toplu bir tutardı. Başlangıçta, her iki tip de İslam geleneğinde Roma ve Sasani toprak vergilendirme biçimleriyle ilişkilendirilmekteydi.[19] İsla-

17 Devlet mülkiyeti ilkesinin öncelikli olarak köylülerin geçimi için hayati önem taşıyan özel koşullar tarafından belirlendiği, yalnızca tahıl yetiştirmek için ayrılan alanların *mîrî* rejimine tabi tutulmasıyla açıklığa kavuşmaktadır. Bu durum düzenlemelerde ve *fetva*larda sürekli olarak vurgulanır. Ebüssuûd, şu ifadeleri teyit eder: "Kasabalar içindeki araziler serbest mülkiyet malıdır; *mîrî* topraklar, köyleri çevreleyen ekili arazilerdir." Bu tür alanların otlaklara, bağlara veya meyve bahçelerine dönüştürülmesi yasaktır, çünkü sonraki arazi kategorisi özel mülke dönüştürülebilir; onlar satılabilir, vakfedilebilir veya ipotek olarak verilebilir. Abbasî Halifeliği yönetiminde, "yalnızca tarıma elverişli arazinin, yerleşim yerleri değil, haraca tabi olduğu" belirtilmektedir (Tabâtabâ'î, 35). Osmanlı İmparatorluğu'nda, "sapan girüp zira'at olunan yerler arz-ı mîrîdir, tapu ile verilir" şeklinde açıkça ortaya konmuştur. "Osmanlı Kanunnâmeleri," *MTM*, I, 87). Tahıl üretiminin azaltılması kıtlığa, kamu gelirinde açığa ve eyalet timarlı sipahilerinin gelirinde düşüşe neden olabilir.

18 Bir bölge savaşarak ele geçirildiğinde, arazileri, sınırları içindeki belirli gruplar savaşmadan teslim olsalar ya da İslam'ı kabul etseler bile, *enva* olarak kabul edilir (Tabâtabâ'î, 107). Osmanlı'nın topraklarını genişletmesi sırasında sulh ile teslim edilen kasaba ve bölgeler vardı, ancak toprakları mîrî rejimine dahil edilmişlerdi.

19 İran için bkz. Tabarī, Türkçe çeviri Z. K. Ogan ve A. Temir, ikinci baskı, III, İstanbul 1965, 1136. Mısır'da, tarımsal arazinin değerlendirilmesinde, sabit bir para kirası veya ayni ödeme ve üretimin belli bir bölümü olarak iki tür mevcuttu. A. H. M. Jones, *Later Roman Empire*, Oxford 1964, II, 803; K. Morimoto, *The Fiscal Administration in the Early Islamic Period*, Dohosho: Asian Monographs I, 1981; G. Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, Cairo 1986, 65-79.

mi terminolojide, birincisi *mukaseme* (ürünün yüzdesi) ile vergilendirme, ikinci olarak *muvazzaf* (veya *misâha*, arazinin ölçümü) ile vergilendirme olarak biliniyordu.[20]

Uygulamada, her iki değerlendirme yöntemi de köylüler açısından önemli sonuçlar doğurduğu için tartışmalı olmuştur. Genel olarak, ölçme yoluyla değerlendirme, araziden garantili bir gelir tutarı sağladığı için hazine için avantajlıdır. Bununla birlikte, Sasani döneminin başlarında, köylü, doğal afetlerden ya da sulama sisteminin dağılmasından zarar görse dahi vergiyi ödemek zorunda kalacağından bu yöntemin adaletsiz etkileri konusunda itirazlar olmuştur.[21] Genel olarak, köylüler yüzde metodunu tercih ettiler.[22] İslam hukuku sözleşmedeki spekülatif yükümlülüğü (*selem*) kabul etmediği için, dini gerekçelerle ölçmeye dayalı vergilendirmeden vazgeçilmişti. Aslında yüzdelik yöntemle fiyatları düşükken köylüler, fiyatlar artarken hükümet kazançlı oluyordu. Öte yandan, yüzde metodu sadece yeterli bir süre için saklanabilecek mahsul için uygundu. Sonuç olarak, yüzde metodu tahıl vergilendirmede ağırlıklı olarak kullanılırken, ölçüm metodu meyve vergilendirilmesinde kullanılmıştır.[23]

Ebüssuûd, yüzde metodunun (*mukâseme*) Osmanlı topraklarındaki öşürün değerlendirilmesinde kullanıldığını varsaymakla birlikte, fiili Osmanlı uygulamasında, öşür her hasat yılı için değil de ondan otuz yıla ve hatta daha uzun süreyle sabitlenmiş olduğu için ölçüm metodu (*misâha*) kullanılmıştır. Öşür, defterlerde sabit bir miktarda ürün olarak kaydedilirdi ve bütün süre boyunca idare tarafından sabit bir fiyatla hesaplanırdı. Vergi olarak verilecek miktarın ortalama üç yıl üzerinden hesaplandığı ve böylece hasat yıllarının iyi ya da kötü olup olmadığı göz önüne alındığı doğrudur. Ancak, bu hesaplama yönteminin eksikliklerinin yanı sıra, iklim koşulları ve fiyatlar, otuz yıllık bir süre içerisinde zorlayıcı olarak dalgalanabilecek faktörlerdi. Bu sistemde, vergi mükellefi, uzun bir süre herhangi bir düzeltme yapılmaksızın, tasarrufunda olan belli miktarda toprak için aynî veya nakdî olarak sabit bir miktar ödemek zorundaydı. Yüzde yöntemi aslında yalnızca *ortakçılık*ta uygulandı, ancak bu durumda arazi sahibinin payı çok yüksekti, genellikle üretimin yarısından az değildi.[24]

---

20 Løkkegaard, 108-125; Morimoto, 48-51; Frantz-Murphy, 65-79.

21 Tabari, Türkçe çeviri, III, 1135.

22 Løkegaard, 113; Abû Yûsuf, 28, *mukaseme* yönteminin faydalarını tartışır.

23 Løkegaard, 109.

24 Ziaul Haque, (310-346), ortakçılığı, *muzâr'a*'yı *harâcî* topraklarda yaygın yöntem olarak görüyor. Ancak, genel olarak, bu yöntem, tarım emeğinin eksik olduğu çorak topraklardan oluşturulmuş büyüklerin toprakları üzerinde yaygın olanıdır; Morimoto, *muzâri'un*'u basitçe çiftçiler olarak yorumluyor. *Muzâra'a*, yarıcılık, Ebu Hanife tarafından reddedilmiştir.

Osmanlı idaresi, her bölge için hububat fiyatlarını belirlemekteydi; ancak burada da kullanılan gerçek ölçüm dikkate alınmalıdır. Tahıl ölçüsü -yani *mud*, *kile* veya *yük*- bölgeden bölgeye geniş yelpazeye sahipti ve bu varyasyon sabit fiyat faktörü ile bir bağlantıya sahip olmalıdır.[25] Öşürün yerel ölçüye göre belirlendiğini ve tahrir defterlerinde bu ünitenin toplamının verildiğini hatırlamalıyız. Ortalama hasadın genellikle yüksek ve fiyatların düşük olduğu verimli bölgelerde, ölçüm genel olarak az verimli bölgelerden daha büyüktür. Böylelikle, ölçüm birimi başına verimli bir alanda daha fazla miktarda tahıl alan sipahi veya hükümet, daha az verimli alanlarda olduğu gibi birim başına yaklaşık aynı miktarda nakit gerçekleştirmiştir.[26] Böylece fiyat uyuşmazlığının etkileri azaltıldı. Bu durum idarenin imparatorluk boyunca tahıl ölçümlerinin standartlaştırılmasında ısrar etmemesinin bir nedeni olmalıdır. Farklı bölgeler arasındaki tahıl ticaretinin -kıyı alanlar hariç- normal şartlar altında yasaklayıcı ulaşım maliyeti nedeniyle pratik olmadığını akılda tutmalıyız. Köylüleri korumak için, merkezi idare, timar sahipleri ya da diğer hükümet görevlileri, tahıl fiyatları düşük iken nakdî, fiyatları yüksek iken aynî ödemeyi tercih ettiklerinden, öşürün aynî olarak toplanmasını mecbur tutan yasayı her zaman uygulayabilmek için çok çaba harcamıştır. Hanefi fakihleri, özellikle de Ebu Yusuf, fiyatların yalnızca Allah tarafından bilinen şartlarla belirlendiğini savunduklarından, hükümetin fiyatları sabitlemesine karşı olmuşlardır.[27]

Ebüssuûd'un her yıl arazi/hane halkı birleşimi başına sabit bir miktar olarak ödenen Osmanlı çift resmini toprak ölçümü ile değerlendirilen *harâc* ile tanımlaması, Osmanlı öncesi kökenlerine atıfta bulunularak düşünülmelidir. Aslında çift resmi, eski çağlardan beri Ortadoğu'da ve Akdeniz dünyasında genel olarak bağımlı veya toprak köylüleriyle ilintili olanlara uygulanan toprak ve ocak vergisinin bir bileşimi idi.[28]

Kanunnamelerde yazılan hususlar aslında Ebüssuûd'un çeşitli fetvalarında formülleştirilmiş olup bunlar daha sonra *Fetâvâ-i Ebûs-Su'ud el-Îmâdî* diye bilinen koleksiyonda derlenmiştir. Toprak mülkiyeti ve arazi vergisi üzerindeki fetvaları kısmen Ertuğrul Düzdağ tarafından

25 H. İnalcık, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture," *Turcica*, XV (1984), 131-156.

26 İnalcık, "Yük (Himl) in Ottoman Silk Trade..."

27 H. İnalcık, 76; Løkkegaard, 114.

28 H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, 23 (1959); Bu verginin ikili yapısının yanlış anlaşılması dolayısıyla, araştırmacılar *harac*'ın bir emlak vergisi ya da arazi vergisi olup olmadığına karar verememektedirler. En son yapılan bir tartışma için bkz. Morimoto, 53-59; *harac*'ın bir toprak vergisi olması için bkz. Frantz-Murphy, 87-100; ve C. Cahen, "Kharâdj," *EI*², IV, 1031-1034.

yayınlandı. Bu fetvalarda, Ebüssuûd'un vurguladığı belirli hususlar, devletin tarıma elverişli bütün topraklar üzerindeki mutlak *dominium eminens*'ı (*rakaba*) ve bu türden toprakların özel mülke dönüştürülmesine teşebbüs eden yasadışı pratiklerde olduğu gibi, aslında kanunnamelerdekiyle aynıdır. Aynı zamanda, tarıma elverişli topraklara ve köylülere uygulanan çeşitli vergileri geleneksel İslami kurallar ve kavramlar açısından yorumlamaya çalışmaktadır. Kasabadaki araziler *mülk* iken, köyleri çevreleyen ekili topraklar satılamaz, bağışlanamaz veya *vakf*edilemez (Düzdağ: no. 825) *mîrî* topraklar olduğunu iddia etmektedir. Ekilebilir arazilerin *mîrî* veya *memleke* mahiyeti en açık biçimde beyan edilir (Düzdağ: no. 825, 826, 836) ve bunların mülk veya *vakf*a çevrilmesi Şerîat tarafından kesinlikle yasaklandığı belirtilir. Bu arada, bu türden topraklar için *memleke* terimi, "imamın (Halife veya Sultan) mutlak yetkisi altındaki toprak" anlamına gelen yasal bir terim olduğu için *mîrî*ye tercih edilir.

Ebüssuûd'un sipahilerin timar geliriyle bağlantılı vergilere ilişkin yorumları da, çok eski devlet vergilerini İslamlaştırma ya da bunları Şeriat ilkeleriyle bağdaşmayan olarak ıskartaya çıkarmak için gösterdiği çabalarını açıklamaktadır. Örneğin, topraksız bekar (*mücerred*) ya da evli (*müte'ehhil*, *müzevvec*) reayaya uygulanan kişisel vergileri meşrulaştırmanın şer'i bir temeli olmadığını (no. 838), koyun vergisinin koyunlarda *zekât* (no. 835, 842) ve çift resmi ve *ekinlü bennak* vergisinin *harâc-ı muvazzaf* (no. 848) olarak yorumlandığını belirtir. Domuz vergisi dini açıdan yasal değildir, ancak "uzun süredir toplanmakta olduğundan, değiştirmek yersizdir" (no. 844). Burada yeni bir meşruiyet ilkesi getirilmektedir, yani müşterek müesses gelenek ya da Şeriat terminolojisinde "Müslümanların fikir birliği" (*icmâ'-ı ümme*, 844, 847 no'lu). Genel bir kural koyarak, "bütün *mîrî* toprakların *harâcî*" (839) olduğunu, dolayısıyla bütün öşür vergilerinin (*a'şâr*) *harâc-ı mukâseme* (sayı 845) olduğunu" ileri sürmektedir.

Burada yayınladığım fetvalar, Ebüssuûd'un kendisi tarafından hazırlanan kanun kodlarına daha yakın formülasyonlarındandır. Açıkçası, bunları fetvalarından alıp devlet düzenlemelerinin diline uyarlamıştır.

Ebüssuûd, mevcut Osmanlı devlet kanunlarını (*kavanin-i örfiye*) Şerîat'ın düsturlarına ve başta Hanefi fakihlerinin en liberali olan Ebu Yusuf olmak üzere dokuzuncu asrın büyük fakihlerinin yorumlarına uyarlamak ve yorumlamaktan mesuldür. Fetvalarından seçmelerine eklediği mukaddimede, Sultan Süleyman'a resmi olarak şunları söyler: "Din ü devlet ve memleket işlerinin düzeni için, imparatorluktaki belirli meseleler hususunda bazı dini otoritelerin yorumları uyarınca hareket etmek münasiptir." Süleyman'ın halefi II. Selim'in tahta çıkması üzerine,

Ebüssuûd'un belirli tartışmalı mevzulardaki fetvalarından bazıları, aynı argümanlarla takdim edilerek, *Maruzat* başlığı altında derlenmiştir.[29]

16. yüzyılda Hamza Paşa (1605 dolayında öldü) gibi *nişancı*lar toprak sahipliği sorunlarında kadim Osmanlı geleneği olan örfî devlet çizgisini sürdürürken, şeyhülislamların fetvaları bu sorunlarda Sultan'ın "yeni ve geçerli" hukuk kuralları içerisinde yaygınlaşmaya başlamıştır.[30] Bununla birlikte, şeyhülislamlar, İslami terminolojiyi kullansa da toprak sahibi olma konusunda yerleşik Osmanlı temayüllerini iyi takip ettiler. Böylece, *mâlikâne* ve *icâreteyn* sistemleri ile yeni bir düşüncenin İmparatorluğun tüm toprak sahipliği sistemini köklü değişikliğe uğrattığı 1700'e dek Osmanlı *mîrî* sisteminde hiçbir temel değişiklik meydana gelmedi.

29 H. İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law," *Archivum Ottomanicum*, I (1960), 132.

30 "Kânûnnâme-i Cedīd ve Mu'teber," için bkz. *MTM*, I, 49-112, 305-337; "Kânûnnâme," *EI*², IV, 566.

Ek

Ebüssuûd'un Arazi ile İlgili Fetvaları (Yaklaşık 1540-1550).

Kaynak: Münşe'at, Atıf Efendi Kütüphanesi, no. 1734

VIII

OSMANLI MALİYESİNDE VERGİ TOPLAMA, İRTİKÂP VE RÜŞVET

Bu makalede yayınlanan ve tartışılan üç Osmanlı belgesi, Trablusşam'da Osmanlı maliye yöneticilerinin irtikap ve görevi kötüye kullanmaları ve idarenin hazinenin kaybını karşılamak üzere takip ettiği muamelelerle ilgilidir. İlk belge *Defterdar* Ali Bey'in sorumlu olduğu irtikaplar hakkında Bab-ı Âli'ye gönderilen gizli bir rapordur. İkinci belge irtikabı açığa çıkarmak ve çalınan paraları tahsil etmek için yapılan teftiş ve tahkikat süreciyle ilgilidir. Üçüncüsü ise 17. yüzyılın sonlarında iltizamları incelemektedir. Çağdaş gözlemcilerin Osmanlı yönetiminde yaygın rüşvet ve irtikap pratikleri ile ilgili gözlemlerini[1] doğrulayan bu üç belgenin analizi ilk olarak Osmanlı Trablus'unun incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Trablus: Suriye-Lübnan'ın Ana Liman Kenti

Osmanlı yönetiminde Trablusşam, Halep ve Şam'a doğru ve bu şehirlerden dışarıya doğru gerçekleştirilen ithalat ve ihracat için başlıca liman haline gelmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında, yabancı gemilerden alınan

1 Koçi Bey (*Risale*, A. K. Aksüt [ed.], 1939, 21, 31, 46, 49, 60 ve 73-74) de dahil olmak üzere Osmanlı nasihatnamecileri, rüşveti Osmanlı idaresinde yaşanan sıkıntının temel nedeni olarak görmektedirler. Venedikli Bailo Malipiero, 1596 tarihli raporunda, veziriazamlığın seksen bin ve defterdarlığın kırk ya da elli bin altın sikke üzerinden elde edildiğini söylemektedir. Yöneticiler, bulundukları makamlarda sonraki diğer büyük atamalar için rüşvet alarak rüşvetle uğraşmaktaydılar; böylece tüm yetkililer rüşvete karışmış oldu (N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, Gotha 1908, 268). 13 Mart 1607 tarihli krala gönderilen bir mektupta, Fransız büyükelçisi De Salignac şunları yazmaktadır: "oilà, Sire, ce qu'll y a icy de nouveau qui fera juger à Vostre Majesté l'estat de ce grand Empire où toutes choses défaillent; mais surtout les hommes de commandement et l'argent qui fait qu'il faut qu'ils se servent de personnes très incapables, et qui, pour recouvrer de l'argent ils facent mille injustices et ruinent tout le pays" (aktaran A. İsmail, *Histoire du Liban du XVIIe siècle*, I, *Le Liban temp de Fakhr-ed-din II (1590-1633)*, Paris 1955, 51-52). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rüşvet üzerine bkz. A. Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, Ankara 1969.

vergi diğer limanlara nazaran Trablus'ta daha düşük olduğu için, Avrupa ticareti ilk olarak burayı dönüştürmüştür.[2] Daha sonra, 1571'de yapılan yeni bir düzenleme ile (bkz. Tablo I ve II) bu limandan ayrılan Avrupa gemilerinin büyükleri 614, orta-ölçeklileri 200 ve küçükleri ise 25 akçe ödemeleri belirlendi. İlginç bir şekilde, bu düzenleme, uzun müzakereler sonrasında Osmanlı gümrük komisyoncuları ve Avrupalı tüccarlar tarafından kabul edildi. Sonrasında Sultan bunu onayladı ve kanun haline getirdi. 1571 itibariyle, Lazkiye, Cebele, Banyas ve Tartus, Trablus'un eklentileriydi ve topluca Suriye kıyısının bu bölümünde bir gümrük bölgesi meydana getirmekteydiler.[3] Trablus, Avrupa tekstil, yün ve ipek, maden, teneke ve çelik ithalatı ve baharat, ham ipek ve pamuk ihracatı için önemli bir liman haline geldi. 16. yüzyıl Osmanlı düzenlemelerinin açıkça belirttiği üzere, Venedik, Fransa, Sakız Adası veya Kıbrıs'tan gelen gemiler Trablus'u ziyaret etmekteydiler. Sakız Adası ve Kıbrıs, Osmanlı bölgelerinde ticaret için kapitülasyon garantisine sahip olmayan Avrupalı tüccarların önemli transit merkezleri idi. Nitekim, çoğu Avrupa devleti mallarını ithal etmek ve doğu mallarını satın almak için bu adaları kullanmaktaydı. 1517'de Fransızlar ve 1580'de İngilizler sultandan kapitülasyonlar elde ettiler ve limana sık sık uğradılar. Trablus düzenlemesi Tunus mercanlarına özel bir gönderme yapmaktadır. Aslında, Marsilya tüccarları Tunus'ta mercan balıkçılığı yapma hakkını elde ettiklerinde, mercanların çoğunu İskenderiye ve Trablus'a götürüp Hint baharatlarıyla değiştirmekteydiler.

Trablus baharatları, Fransız pazarında Lizbon'dan ithal edilen baharatlar ile rekabet etmekteydi. Marsilya'da indirilen bu baharatlardan bazıları Rouen ve İngiltere'ye kadar ulaştılar.[4] İspanya kontrolü altındaki baharatlar için Avrupa merkezi olan Antwerp'de bile, düzenli olarak gelen Levant baharatları Lizbon'dan gelen baharatlar ile rekabet ediyordu. Kendilerine kapitülasyonlar tanındıktan sonra, İngilizler çoğunlukla Trablus'tan büyük miktarda doğu malı ithal ettiler. Mayıs 1609'da Suriye'den gelen İngiliz gemisi, ipek, çivit, fındık ve pamuklu mallardan müteşekkil yaklaşık 150.000 kron değerinde bir kargoya sahipti.[5] Osmanlılar Trablus'taki İngilizlerin bile, kural olarak, ihracat için yasaklanan mallar arasında yer alan pamuklu ve pamuklu iplik satın almalarına müsaade ettiler.[6]

---

2 Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1943, 211.

3 Batı Anadolu'da kıyaslanabilir bir bölge için bkz. D. Goffman, *Izmir and the Levantine World (1550-1650)*, Seattle 1990.

4 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, Harper & Row 1966, 547-48.

5 *Calendar of State Papers, Venice*, 12, London 1880, d. 497.

6 M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1553-1610)*, Ankara 1974, 17, n. 43.

İran ve Suriye'den Trablus pazarına gelen mallar kantariye vergisine tabi tutulurdu (bkz. Tablo III): ipek gibi değerli eşyalar, küçük hassas terazilerde (*mîzân*) ve pamuklu veya deri gibi hacimli eşyalar da büyük kantarlarda tartılırdı (*kantâr*). Gümrük vergilerinden çok daha az olan kantar vergisi, ihtisab ödemelerine karşılık gelmekteydi. Satıcının ve müşterinin eşit olarak paylaştığı kantar vergisine ek olarak, Avrupalı bir tüccar ile bir Müslüman ya da bir Yahudi arasındaki her işlem için yüzde 0,75 ya da yüzde 1,5 değerinde bir tercüman ücreti (*tercümâniyye*) ödenecekti. Ancak birçok Avrupalı, işlemlerini Şam'da veya Halep'te tamamlamış gibi gösteriyor ve bu nedenle Trablus'taki vergileri ödemiyorlardı.

Trablus'un İmparatorluğun diğer bölümleriyle ticareti de önemliydi. Mısır'dan deniz yoluyla ithal edilen pirinç, kına, hurmalar ve her türlü kumaş için yüzde 2 oranında gümrük vergisi ödenmekteydi. Devlet kantarında tartıldığında, ayrıca bir akçe tartı vergisi ve bir akça kalem ücreti ödemekteydiler.

Osmanlı ve diğer Müslüman ülkelere yönelik, Trablus'taki gemilere yüklenen mallar da bu yüzde 2'lik gümrük vergisini ödemekteydiler. Suriye'deki bol miktarda zeytinyağı ve alkali, Trablus ve diğer Suriye şehirlerinde aktif bir sabun sanayisini tedarik etmekteydi. Bölge, İstanbul'a ve İmparatorluğun diğer bölgelerine büyük miktarda sabun ihraç etmekteydi. Gümrük vergisi, her bir sabun kutusu için iki altın, sabun kantarı başına on akçe idi. Trablus'ta 1571'den önce var olan devlet elindeki dört sabun fabrikası, görünüşe göre özel sabun fabrikalarıyla olan bir rekabet sonucunda kapanmıştı. Yıllık olarak, İstanbul'daki İmparatorluk sarayına bin kantar (yaklaşık elli altı ton) sabun gönderilmekteydi.[7]

Trablus, yünün yanı sıra, Suriye şehirlerinde tüketim amacıyla Anadolu'dan kurutulmuş meyve, peynir ve bal gibi yenilebilir malları ithal etmekteydi. Bu mallar, yüksek oranda gümrük vergisine tabi tutulmaktaydı (1571'de yüzde 5,5 değerinde).

Baharat ticareti 16. yüzyıl boyunca uluslararası ticaretin en önemli kolu olarak devam etti. Değerli tekstiller, ham ipek ve kıymetli taşlarla birlikte, baharat ticareti sermaye yatırımı ve kâr marjı bakımından büyük işti. Hermann Kellenbenz'in Avrupa bağlamında işaret ettiği "Kapitalist ruh," "en önemli faaliyet alanlarından biri olan karabiber ticaretinde

7 Arşivler, İstanbul, Osmanlı Arşivleri, Fekete Tasnifi, no. 165. Sabun üretimi ve ticareti için bkz. E. Ashtor, "The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages," *Asian and African Studies*, 15 (1981), 253-86. Sabun imalatı Memlükler döneminde Trablus ve diğer Suriye şehirlerinde gelişti. Venedikliler ve diğer İtalyanlar 16. yüzyılın ortalarında sabunun nasıl yapılacağını öğrendiler ve 15. yüzyılda Mısır'a ve Levant'ın diğer bölgelerine ihracat yapar oldular. Gaeta, İtalya'daki sabun endüstrisinin merkezi idi.

keşfedildi."[8] Bu ifade belli bir oranda Osmanlı dünyası için de geçerlidir. 1480-1550 yılları arasına tekabül eden Bursa mahkeme kayıtlarına göre, en zengin tüccarlar baharat ticareti ile uğraşanlardı ve ipeğin yanı sıra, en büyük sermaye yatırımları baharatlarda idi.[9] Mesela, Halepli Hoca Sürur, 1479'da Bursa'ya, 33.242 akçe (665 altın para) eşdeğerinde karabiber ve Yemen kumaşı getirmiş ve başka bir Halepli tüccar olan Hacı Ebubekir, 1500'de 200.000 akçe (4.000 altın madeni para) değerinde baharat ithal etmişti.

Gördüğümüz gibi, Osmanlılar bir dizi düzenlemeyle bu zengin ticaretten gelir elde ettiler. Elimizdeki üç belge, Osmanlıların başarıları hakkında hüküm vermemize yardımcı olabilir.

Belge I: Defterdar Ali Bey'in İrtikabı Hakkında Bir Rapor

Belge I (bkz. Ek 1), Topkapı Sarayı Arşivleri'nde yer almaktadır. Belge tarihsizdir. Belgemizi tarihlendirmek için, Defterdar Ali Bey ve Vali İbrahim Paşa'nın kim olduklarını ortaya koymamız gerekir.[10] Defterdar Ali Bey, aynı zamanda geniş bir alanda mali işleri denetleyen yüksek bir yetkili (*nâzırü'l-emvâl*) gibi görünüyor. Bizim İbrahim olabilecek olan kişi, Trablus halkının ayaklanması üzerine Mısır'a kaçmak zorunda kalan, 1083-87/1671-76 yıllarında Trablus Valisi Mısırlı-zâde İbrahim'dir.[11] 18. yüzyılda, (sırasıyla 1119/1707, 1139/1727 ve 1147/1734 yıllarında), Trablus valiliği yapan üç İbrahim daha vardı.[12] Ancak, belgede belirtilen "kayıt ücreti"nin düşük oranı (dört akçe) ve Mısır ve Suriye'deki baharat ticaretine yapılan atıf daha önceki bir tarih olduğunu gösteriyor. Ayrıca, devletin sahibi olduğu sabun fabrikaları, 16. yüzyılın sonlarında yukarıda belirtildiği gibi kapatılmış olmalıdır. Kısaca, belgemizi kesin olarak tarihlendirmek mümkün gözükmüyor. Muhtemelen 16. yüzyılın sonlarında hazırlanmış olmalıdır.

"Defterdar Ali Bey'in İrtikabı Hakkında Rapor"un çevirisi ve yorumu.

1. *Devlet hazinesi adına yapılan ve* fusha *başına 9.500 akçeye satılan 200* fusha *sabunu vardı ve toplam satış fiyatı 1.900.000 akçe idi.*

Yorum: Yukarıda belirtildiği üzere, Trablus İmparatorluğun sabun üretiminde belki de en önemli merkezdi. Trablus'ta devlete ait sabun fabrikaları mevcuttu.

---

8 H. Kellenbenz, "Les frères Fugger et le marchè international du poivre autour de 1600," *Annales*, 22 (1968).

9 H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III (1960), 133-35.

10 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308 H., 91-165. Yazar, Şam'ın veya Trablus'un valisi olan birkaç İbrahim Paşa'yı listeler. *Defterdâr* hakkında bkz. M. A. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut 1982, 143-63.

11 Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 112.

12 Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 18, 127 ve 136.

2. *"Arap topraklarında" bir yıl içinde iki* haraç *vergisi koydu. Buna ek olarak, kendi cebi için haraca tabii olan [her şahıstan] dört akça tarh etti.*

Yorum: Belli bir yılda iki kez "haraç" veya "cizye"yi nasıl toplayabildiği belli değildir.[13] Anlaşılan, defterdar, *nâzırü'l-emvâl* olarak, Arap eyaletlerindeki bütün gayrimüslim nüfus üzerinde geniş bir yargı yetkisine sahip olmuş olmalıydı. Sonraki paragraf, gümrük konusu söz konusu olduğunda, Şam, Halep, Mısır, Hama ve Beyrut üzerinde bir yetkiye sahip olduğunu teyit etmektedir.

1521'den bu yana, *'Arab Defterdarı'* adı altında, Arap vilayetlerinin bir defterdar ofisi mevcuttu.[14] Defterdara ödenen dört akçe hususunda, bu dönemde *kâtibiyye* veya kayıt ücreti olan dört akçenin *defterdar*a gittiğini varsayıyoruz. 1691'de ücret-i kitâbet bir *para* idi. [15]

3. *Şam'da, Halep'te, Mısır'da, Hama'da ve Beyrut limanında satılan her türlü baharat için gümrük vergisi koymak üzere bir tezkire gönderdi. Buna uyarak, kadı ve eminler vergi tarh etmeye başladılar. [Ali Bey] kendisine rüşvet veren tüccarlara gümrük vergisi ödememelerine müsaade etmeleri için bir başka tezkire daha verdi.*

Yorum: Bu ifade, belgenin erken tarihi için bir ipucu olabilir. Sözü edilen yerler, Hollandalılar ve İngilizlerin ticareti Atlantik'e yönlendirdikleri 1630'lara kadar baharat ticaretinde aktifti. Yine de 17. yüzyıldan önce, bölge defterdarları, kendi yetki alanları altındaki bölgelerde gümrük konularında geniş yetkilere sahiptiler. O dönemde gümrük resmi yoktu.

4. *İki yüz bin akçe değerindeki bir meyve bahçesi rüşveti karşılığında, hazineye beş-altı yüz bin akçe borcu olan, Bitlü namındaki Emîn Ahmed'e emânet görevini verdi.*

Yorum: *Emânet* veya *emîn* görevi (görevli memur), bir hükümet işini bütünüyle güven ve hakimiyet ile, geçici veya daimî olarak yerine getirmek için mali bir yetki ve sorumluluk gerektirir. Kural olarak *emîn* maaşlı bir kamu görevlisidir. Saray ya da ordu için malzeme tedariki ya da bir inşaat işi denetimi, işi tamamlamak için tam yetki ve sorumluluğa sahip olan bir *emîn*e, yeterli bir para ile emanet edilirdi. Daha sonra, *emîn* maliye yöneticisine detaylı bir hesap veya *muhâsebe* sunardı. *Emîn*'in emanet edilen işi gerçekleştirmek için gerekli uzmanlığa ve tecrübeye sahip olması beklenirdi.

---

13 Bkz. H. İnalcık, "Djizya," *EI²*; ayrıca bkz. D. Goffman, "The Jews of Safed and the Maktu' System in the Sixteenth Century: A Study of Two Documents from the Ottoman Archives," *Journal of Ottoman Studies*, 77 (1982), 81-90.

14 Bkz. Bakhit, *Ottoman Province of Damascus*, 144.

15 İnalcık, "Djizya".

*Emânet*in bir alternatifi *iltizam*dı; burada özel bir kişi mukavele ile idarenin işini üstlenirdi. Üçüncü bir ihtimal, bir *emîn*in idareyle müzakere edilen şartlara uygun olarak bir iş üstlenmesi idi. Bu düzenlemeye *emanet bâ iltizam* denir. Maliye yöneticisi olarak, eyalet *defterdarı emîn*ler veya *mültezim*lerin hizmetleri vasıtasıyla çeşitli sorumluluklarını yerine getirirdi.

5. *Beyrut dağlarında üretilen ham ipek üzerinden elde ettiği* [*yasadışı kazançlar*] *o kadar önemlidir ki, hiçbir tahminde bulunulamaz. Herkes tarafından bilindiği için inkâr edemez.*

Yorum: Lübnan ipeği, Avrupa ülkelerinin (Fransa ve İngiltere) kendi ipek sanayilerini kurdukları ve daha fazla ipek kumaş tüketimine başladıklarında, 16. yüzyılın ortalarından sonra, gittikçe önemli bir ihracat kalemi haline geldi. Çoğu ipek tedariki, Avrupa tüccarlarının satın aldığı İran'dan, Halep, Bursa ve İzmir'e kervan ile ulaşmasına rağmen, İranlılarla Osmanlılar arasındaki savaş bazen bu güzergahları kötüleştirmekteydi. Ortaya çıkan yüksek fiyatlar, Lübnan ipek üretimini teşvik etmiş ve oldukça artırmıştır (aşağıya bakınız).

6. *Ayrıca hediye* (*pişkeş*) *vasıtasıyla büyük bir servet biriktirdi.*

Yorum: Üste bir hediye sunmak, *pişkeş*, eski İran'a kadar uzanan bir Ortadoğu geleneğiydi. Pişkeş, patron ve müşteri ya da yönetici ve vasal arasındaki sadakati ve bağlılığı yenilemeyi göstermekteydi.[16] Padişahın veya bir devlet adamının huzuruna giren herkes *pişkeş* sunmak zorundaydı. İdareyle ilişkileri olan herkesten önemli miktarda hediye çektikleri için bu gelenek sıklıkla istismar edilmekteydi. Bu durumda, *pişkeş* sadece rüşvete dönüşmüştür.

7. *Rüşvet alarak, günlük 15 akçadan maaş ile Luvizo adında kâfiri, sultanın* [*hazine*]*sine 2.800.000 akçe borcu olduğu halde, Trablus şehrinde kamu görevlisi olarak atadı.*

Yorum: Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasından itibaren, herkese, hatta mali açıdan güvende olan gayrimüslim bir yabancıya bile *emânet* veya *iltizam* emanet edilebilirdi. 15. yüzyılda birçok Cenevizli ve Venedikli Osmanlı hükümetine *emin* ve *mültezim* olarak hizmet ettiler. Dolayısıyla, Luvizo'nun atanması olağanüstü bir durum değildi. Bildiricinin şüpheli bulduğu, Ali Bey'in maddi güvencesi olmaksızın Luvizo'yu *emin* olarak atamasıydı.

8. *Aynı zamanda rüşvet alarak, Anton Griman adında bir frenki,* [*sultanın hazinesine*] *1.200.000 akçe borcu olduğu halde, simsar ya da çarşı komisyoncularının başı olarak,* [*günlük*] *on akçe maaş ile atadı.*

16 *Pişkeş* konusunda bkz. H. İnalcık, "Ottoman Archival Materials on Millets," F. Braudel ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York 1982, 447-48.

Yorum: Simsar (Latince censarii'den gelir), pazarda tüccarların emtialarını satıcı ve alıcı için adil bir fiyata satmakla yükümlü olan dellalları veya komisyoncuları gözetip denetlemekteydi. Komisyoncular pazar alanına girerken, simsarlar müsait olmak ve şikayetleri duymak için muayyen bir yerde beklerlerdi. Bu nedenle, simsar çarşıda ithalat ve ihracat mübadelesi hususunda stratejik bir öneme sahipti. Bu durumda, bir İtalyanın, muhtemelen bir Venediklinin tayini, akıllıca bir tercih olabilirdi.

9. *Nezaret görevi sırasında, olağanüstü durumda alınan avarız vergisi üç kez toplanmıştır. Bir tahkikat yapılırsa, [yasadışı yollarla edinilen] muazzam miktarda para ortaya çıkacaktır.*

Yorum: Osmanlı maliyesinde, nezaret ya da nazır makamı, bir bölgedeki her türlü mali meseleyi denetleyen en yüksek otoriteyi temsil etmekteydi. Amaç, işin adaletliliğini garanti etmek ve özellikle sultanın hazinesinin çıkarlarını korumaktı. Avarız toplamak, kendisini rüşvet almaya ve zorla gasp etmeye yol açan karmaşık bir işti.

10. [*Ali Bey*] *İbrahim Paşa'nın himayesini kazanarak, yıllık geliri sadece altı bin akçe olan Trablus Kalesi'nde bulunan garnizonun muhafızının* (*Haydar Ağa adında birisi*) *tahsisatını yıllık yirmi beş bin akçeye tahkim etti.*

Yorum: Timar veya zeamet alanlar her zaman eyaletlerdeki mevcut arzdan daha fazla olduğundan, bu tür ön ödemeler için daima şiddetli bir rekabet vardı. Sonuç olarak, burada, rüşvet ve kayırma, belki de Osmanlı yönetiminin diğer herhangi bir kolundan çok daha fazla gelişmişti.[17]

Belge II: İrtikâp Gelirlerini Tazmin Etme Yöntemi[18]

Aşağıdaki metin belgenin bir tür özetidir (bkz. Belge II).

Yunanistan'da İzdin (Zituni) kadısına hüküm: Badracık'ın (Muslihiddin) has gelirlerinin Mustafa ve Ali Bey'in günlük kayıt defterlerinden (*müfredât defterleri*) hesaplarını incelemek gerektiğinden, kulumun oraya ulaşmasıyla, mahkemeye yukarıda adı geçen eminleri ve onlarla birlikte çalışan diğer kişileri çağır ve günlük kayıt defterlerini incele ve mümkün olduğunca daha ayrıntılı bir tahkikat yap.

Mahkemedeki adli araştırmalara dayanarak, hesaplarından ve zimmete para geçirmelerinden dolayı tahakkuk eden borç meblağını hazine için tazmin et ve kulumla birlikte Bab-ı Âli'ye gönder. Aşarın zorla toplandığı ve depolarda biriktirildiği ya da vergi mükellefleri üzerinde olduğunu göz önünde bulundur. Henüz verginin toplanmadığını söyledikleri takdirde, borçlu olanları mahkemeye çağır ve ne kadar aşar borcu olduklarını ve beyan edilen tutarların tahrir defterindeki kayıtlara

17 Bkz. *Belgeler*, 2/3-4 (1965), 118, belge 7.

18 Devlet Arşivleri, İstanbul, Osmanlı Arşivleri, Maliye Ahkâm Defterleri I.

uygun olup olmadığını araştır. Herhangi bir irtikap açığa çıkarsa, kulumun onu tamamen tazmin etmesini iste. Aşarın depolarda olduğunu söylüyorlarsa, köylülerden İzdin limanına götürmelerini ve tahıl satın almak için gelen gemilere satmalarını gözle. Burada, idarenin tahıllarının tamamı satılana dek, tahıl satın alma teklifinde bulunanları takip et.

Emin kullarımın Bab-ı Âli'ye getirmiş olduğu, Tırhala'nın (Triccala) en yeni tahrir defterinin hazine defterdarım tarafından imzalanmış ve mühürlenmiş bir nüshasını sana gönderiyorum. Söz konusu bölgenin gelirlerinde bir artış öngörüyorsan, mukataayı açık artırmaya sunma ve bunu üstlenmek için güvenilir bir mültezim bulma hususunda ihtimam göster. Bir yıllık sözleşme yap ve İstanbul'daki hazineye mültezimin ismi ve kefaletleri üzerinde anlaşmaya varılan toplam tutarı bildir. Eskiden, yukarıda bahsedilen (Badracık'ın) zeâmeti ve Tırhala kadılığı ve Dömeke nahiyesinde [boş] köyündeki diğer gelir kaynakları hass-ı hümayuna dahil edildiğinde, mezkûr Muslihiddin'e (Mustafa) sözleşme ile verilmişti, fakat şimdi hass-ı hümayundan ayrılmış ve sipahilere verilmesi hükmedilmiştir. Araya giren dönemde sipahilere verilene kadar herhangi bir gelir tahakkuk ettirilirse, vergileri topla ve kulumla birlikte Bab-ı Âli'ye gönder.

Bu belge 20 Rebiü'l-Ahir 927/1 Nisan 1521 tarihinde yazılmıştır.

Bab-ı Âli, etkin bir mültezim saydığından, 1618'de, Sayda Sancağı'na Fahreddin Manoğlu'nu atadı ve böylece bölgenin tamamında gücünü ve kontrolünü meşrulaştırdı.[19] Gerçekten, Fahreddin'in mukataa gelirlerini arttırma konusundaki başarısı onun atamasını açıklamaktadır. Fahreddin'in ferasetli idaresi, bölgenin ana ihracat mahsulü olan pamuk ve ham ipek üretimini artırmaya yardımcı olmuştur.

Mukataa sistemi bölgedeki idari ve mali organizasyonun temelini oluşturmuş gibi görünüyor. Başlıca mültezim olan *emîr*, gelir kaynakları olan toprak ve köylü emeği üzerinde tam kontrol elde etmiştir. Mukataa sözleşmesinde belirlenen yükümlülüklerini yerine getirdiği sürece, Sultan otoritesini ve meşruiyetini sürdürmeye devam etti. Lübnan Dağı, Osmanlı vergi tahsilatları için genel olarak erişilmez ve dirençli idi ve idare orada etkin ve güvenilir bir tahsildar bulmaktan hoşnuttu. Topluluğa veya aşiret liderine vergi toplama ve hazineye toplu ödeme yapma görevini bırakmak, yerel "feodal" ailelerin toprak ve nüfus üzerinde kontrol sahibi olduğu bölgelerde iyi tesis edilmiş bir Osmanlı pratiğiydi. Coğrafi konumu ve ele avuca sığmaz nüfusu dolayısıyla, Lübnan Dağı her zaman bu ayrıcalıktan hoşnut kaldı.

19 Fahreddin Manoğlu hakkında bkz. K. Salibi, "Ma'n," *EI*²; K. Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, Berkeley 1988, indeks: Maan. Kariyeri için bkz. İsmail, *Liban*, özellikle, 11-15, 45-70, ve 119-65, ve ipek üretimi ve ticareti için, 132-36. Ayrıca bkz. A. Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, Beirut 1985; ve Bakhit, *Ottoman Province of Damascus*, 168-70.

Mukataa veya *maktu* sistemi böyle özerk statü için yasal bir dayanak ve meşruiyet sağlamaktaydı. Bu toprakları merkezileştirme girişimleri her zaman boşa gitti, uzun dirence neden oldu ve idareye muazzam askeri harcamaya mal oldu. Ayrıca, rüşvetçi bir Osmanlı valisi veya maliye memuru yasadışı talebiyle kuralları çiğnemeye çalıştığında, açık direnişle karşılaştı. Dolayısıyla, merkezi idare Lübnan Dağı gibi hassas bölgelerdeki temsilcilerinin haksız ve yasadışı eylemleriyle özellikle ilgiydi. Bu şartlar, müzmin ayaklanma ve baskılarla kesintiye uğramış olan tarihini ya da Osmanlı mültezimi olarak hareket eden otonom emirlerin idaresindeki barışçıl, müreffeh dönemleri belirledi. 1670'de yazan Evliya Çelebi, idarenin merkezî vergi sistemini Dağ'a yaymaya kalkışması halinde, bu politika dolayısıyla, Manoğlu'nun zamanında olduğu gibi "hepsi de tüfekle donatılmış yüz bin kişilik bir ordu"nun bir araya gelebileceğini ve isyan edebileceklerini açıkça itiraf etmektedir.[20] Belgemiz, Defterdar Ali Bey gibi Osmanlı temsilcilerinin bölgeye mecbur ettiği malı yağma etmenin bir kanıtıdır. Evliya Çelebi, Dağ Dürzileri'nin kendilerini Osmanlı idaresinin vergi defterlerine kaydettirmeye asla izin vermediğini belirtmektedir.[21] I. Selim'in fethinden bu yana, kendi Şeyhleri vergiyi toplamakta ve valiye teslim etmekteydi. Bütün Trablus eyaleti, *mafrûz el-kalam* ve *maktû'l-kadem* (idare bürolarındaki vergi kayıtlarından ve yerel Osmanlı otoritelerinin müdahalesinden muafiyet) ayrıcalıklarıyla Osmanlı *serbestiyet* sistemi içerisinde mali özerklikten yararlanmaktaydı. Kural olarak, idare arazi hibelerini (*temlikler*) ve vakıfları serbest bırakmak için aynı özerkliği verirdi. Osmanlı topraklarındaki bu tür yerleşim bölgeleri, valilerin, mali temsilcilerin veya vergi toplayıcılarının takdire bağlı muamele ve görevi kötüye kullanmalarından korunmuşlardır. Bu uygulama, 17. yüzyıl boyunca çevre bölgelerden köylüler arasında neşvünema buldu ve onları cezbetti.

Dağın mukataasını ailede tutan Fahreddin ve halefleri,[22] Osmanlı adem-i merkeziyetçiliğine ve ayanların yükselişine katkıda bulunan, 18. yüzyılda bir norm haline gelen, *malikane* olarak adlandırılan bu türden bir

---

20 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9, İstanbul 1935, 404-5.

21 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 404-5. Döneminin tanığı Evliya (MS, Topkapı Sarayı, Bağdat, Cilt 3, Sayı: 305, sf 34a), 1649 yılında Şam Valisi Murtaza Paşa yönetimindeki büyük bir ordunun, Dürzilere karşı önceki yılların vergi borcunu toplamak için nasıl harekete geçtiğini bize anlatır. Hazineye böyle bir borcun olduğunu inkâr eden Dürzî liderler Şeyh Sirhân, Şihaboğulları ve Tarabayoğulları, nihayet Paşa'ya armağanlarla gelir ve Şam defterdarına 170 kise veya 85.000 guruş verirler. 1695 yılında, Osmanlı idaresi, Manoğullarıyla ittifak halinde hükümet tarafından atanan mültezimlerin yerini alan Sirhanoğullarına karşı yirmi bin kişiyi gönderdi. "Mukataayı zorla kabul ettiler, ancak yıl sonunda idare yüzünden tamamıyla ödeme yapmadılar," Bkz. Raşid, *Tarih*, II, İstanbul 1282/1865, 194 ve 255.

22 Ahmed Manoğlu, 1667-97 yılları arasındaki uzun dönemde mültezim oldu. Daha sonra, Manoğlu ailesinin diğer üyeleri aynı sorumluluğu üstlendiler (bkz. Salibi, "Ma'n"). 1530'da iltizama dahil olan bir Dürzi ailesi için bkz. Bakhit, *Ottoman Province of Damascus*, 169-75.

vergi sistemi öncesi hayat boyu mülkiyet ya da kalıtsal mukataayı icra ettiler. Üreticiyi ve gelir kaynaklarını koruma endişesinin böyle bir politikanın mantığını oluşturmuş olduğu unutulmamalıdır. Fahreddin yönetiminde Lübnan gelişti ve Bab-ı Âli onu görmezden gelemedi. Bir anlamda, Manoğlu ailesi, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na egemen olan bir ayan aileler ya da güçlü "hânedân"lar için prototip oluşturdu. Bununla birlikte, böyle bir ayân ailesinde, 20. yüzyılın Arap ulus devletlerinin bilinçli öncülerini görmek yanıltıcıdır.

Fahreddin'in sahip olduğu kapsamlı güç ve özerkliğin temeli, 1596-1610 döneminde Küçük Asya'da ve Suriye'de yaşanan Celali ayaklanmasından kaynaklandığı belirtilmelidir. Canbulat ve diğer Celali liderleri gibi, Fahreddin'in ana birlikleri sekbanlardan (tüfeklerle donatılmış paralı askerlerden) oluşuyordu. Osmanlı sultanları da dahil olmak üzere, bir zamanlar doğulu yöneticilerin koruması için tipik bir rakam olan on iki bin sekbandan[23] oluşan bir orduya sahip olmuş olduğu söyleniyor. Bu nispeten büyük orduyu idame ettirmek, Bab-ı Âli'nin mukaatasını kendisine vererek güvenceye aldığı, Dağ'ın gelir kaynakları üzerindeki tam kontrolünü talep ettirmekteydi. Küçük Asya'yı ve Kuzey Suriye'yi kontrol eden Celali isyancılar tarafından irtibatın kesildiği bu uzak eyaletten, Bab-ı Âli sadece gelir elde edebilirdi. Fahreddin, Dağ'ın ekonomik kaynaklarını ve dolayısıyla mukaata gelirlerini artırmada bilhassa başarılıydı.

Trablus eyaletinin zenginliğini anlatan Evliya Çelebi, İngiliz, Hollandalı ve Fransız gemilerinin altı ayda bir, "binlerce devenin" iç kesimlerden Trablus'a nakletmiş olduğu ham ipek, zeytinyağı ve alkaliyi yüklediğini kaydetmektedir.[24] Pamukla birlikte bu üç hammadde, bölgenin başlıca ihracat kalemlerini ve zenginlik ve refah kaynağını oluşturmaktaydı. *Emîr*, gümrük ve diğer ticari işlerden elde ettiği gelirin yanı sıra, ortakçılardan öşürü toplamış olmalı ve önemli miktarda pamuk, ipek, buğday ve zeytin yağını pazarlamış olmalıydı. Mesela, Shuf'taki aile topraklarında bulunan ortakçılardan, ürünün hemen hemen üçte birini almaktaydı.[25] 18. yüzyıl ayanı gibi, üretim alanını genişletme fırsatı oldu ve 1627'de Trablus ve Beyrut kıyılarına binlerce dut ağacı dikti. İpek üretimi, Emir Fahreddin'in (1590-1633) açık fikirli yönetimi altında, Trablus yakınlarındaki kıyılarda ve ayrıca Shuf ve Bsharri'nin yüksek platolarında yetişen dut tarlalarına dayanıyordu. Lübnan'ın yüksek kaliteli ipekleri, Avrupa pazarlarında İran ve Hindistan'ın ipekleriyle rekabet etmekteydi. Emir II. Fahreddin'in başkenti ve Suriye'de Fransız ticaretinin merkezi olan Sayda liman kenti, Marsilya'ya yıllık olarak dört bin kental ham ipek ihraç etmekteydi ve emîr için, yıllık gelirinin dörtte birine tekabül eden, seksen bin kuruş kazanç sağlamaktaydı. Ancak 17. yüzyılın

23 İsmail, *Liban*, 68.

24 İsmail, *Liban*, 131-32.

25 İsmail, *Liban*, 59.

ortalarında, Lübnanlı ipek ticareti, Fransız ev üretimi ham ipeği ve İran ve Suriye ipeklerini Avrupa'ya taşıyan Ermeni rekabeti dolayısıyla geriledi.

Bu emîrin döneminde, Fransa'ya yıllık pamuk ihracatı 58.450 kentale, ham ipek 4.000 kentale ve alkali 142.000 kentale ulaştı.[26] Venedikliler, Murano cam fabrikaları için mebzul miktarda alkali satın aldılar. Fransızlar da sabun üretimi için satın aldılar (yılda 96.000 kental). Fahreddin'in Toskana Dükü'yle bilinen ittifakı ve iş birliğinin açık bir şekilde ekonomik bir dayanağı mevcuttu. Bölgenin ekonomisini geliştirme çabaları, Livorno'yu (Leghorn) Venedik'e bir rakibe dönüştürmek için uğraşan Toskana Dükü I. Ferdinand'ın saldırgan merkantilist politikasıyla çakıştı. Zaten 1593'te Livorno serbest bir liman haline geldi ve ilerleyen yıllarda doğu ile batı arasındaki ipek ticaretinin merkezine dönüştü. Fahreddin, artan ipek üretimi için orada kârlı bir pazar buldu. 1600'lü yıllarda Floransa, Fatih Sultan Mehmed'in vermiş olduğu kapitülasyonları yeniletemese de,[27] Fahreddin, arkadaşı Toskana Dükü'nün serbest ticaret ayrıcalıklarını genişletti.[28] Fahreddin yönetiminde, Sayda'nın ticareti Trablus ve Beyrut'u bile gölgelemiş ve 1610 ile 1630 yılları arasında tüccarlar (özellikle Fransız ve Venedikliler) Trablus'tan buraya taşınmışlardır.[29] Bu hareket, Fahreddin'in, Fransızların iddia ettiği keyfi hareket ve zorbalık gösteren Trablus Paşasından daha çok, tüccarlara yönelik iyi muamelesine ve korumasına atfedilmektedir.[30] Fahreddin'in ekonomik çıkarları Hristiyan tebaaya karşı hoşgörüsünü ve başta Fransızlar olmak üzere, Avrupalılar ile olan yakın iş birliğini gerektirmekte ve açıklamaktaydı. Lübnan'ın (ya da daha doğrusu Sayda'nın) ticari olarak gerilemesi, 1633'de Fahreddin'in Osmanlı valileri ile değiştirilmesi ile başladığı iddia edilebilir.[31] Valinin ana kaygısı, yabancı tüccarların paraları üzerinden servetini mümkün olan en kısa sürede toparlamaktı.

Belge III: Safita Nahiyesinin Mukataa Satışı

Trablus mahkeme kayıtlarından olan üçüncü belgemiz, bu yeni döneme rast gelmektedir.

Trablus'un 1666'dan başlayarak devam eden serilerin bulunduğu mahkeme kayıtları, genel olarak Trablus ve Lübnan tarihinin başlıca kaynağını oluşturmaktadır.[32] Burada 1666-67 yılları arasındaki mukataa ile ilgili kayıtlara yoğunlaşacağız.

---

26 İsmail, *Liban*, 131-37.

27 H. İnalcık, "Imtiyâzât," *EI²*, IV.

28 İsmail, *Liban*, 127-29.

29 İsmail, *Liban*, 125 ve 138.

30 İsmail, *Liban*, 125-31.

31 İsmail, *Liban*, 155-65.

32 İlk sicil şu başlık altında yayınlanmıştır, *Documents du Tribunal Şar'î de Tripoli*, Giriş, O. Tadmuri, F. Maatoux ve Kh. Ziade, Tripoli 1982.

Bu dönemde Ahmed Paşa hem Trablus Vilayeti valisi hem de mutasarrıfı olarak görev yapmaktaydı.[33] *Mutasarrıf* görevi ile *mültezim* olarak hareket ediyor ve dolayısıyla hem kamu gelirlerini hem de yıllık maaşını (800.000 akçe) toplamakla mesuldü. Timar dışında, eyalette gelir kaynakları veya mukataalar- valinin özel gelirlerine ilaveten- ağaçlar üzerindeki haraç, ham ipek vergisi ve gayrimüslimlerin cizye vergisi yer almaktaydı. Küçük gelir kaynakları olarak, *harc-ı divan* (kayıt ücreti) ve kiliseler üzerindeki vergi bulunmaktaydı. Bununla birlikte, çoğu gelir ipek üretiminden elde edilmekteydi ve sözleşmelerdeki verginin dörtte üçü "ipek zamanında" yani "ipeğin işleme hazır olduğu zaman" teslim edilmek zorundaydı. Ancak, vali vergi toplamak için, vergi toplama sürecini fiilen kontrol eden yerel Arap şeyhlerine tamamen bağımlıydı.

1078/1667 yılında, Akkar, Zenniye, Jebbe, Bsharri, Cubayl, Betrun, Sur nahiyelerinin mukataaları -eyaletin paşasına ait gelir dahil olmak üzere- Şeyh Ahmed Manoğlu'na 121.000 *esedî* guruş karşılığında iltizama verildi (Bir esedî veya Hollanda gümüş sikkesi, bir normal düka altınının yaklaşık üçte ikisi idi). Hamada'nın oğlu Şeyh Şirhan ve diğer yakınları Şeyh Ahmed'e kefil oldular. Bir önceki yılın mültezimi Şeyh Zaydan ve oğulları Cânbulâd ve Beşir idi. Aynı zamanda mültezimin ailesi Paşa'nın rehini olarak tutuldu. Hiçbiri tüm gelir ödenene dek şehri terk edemezdi. Nihayet, mütevelli olarak, yerel Arap şeyhleri, eyaletteki başlıca dinî vakıfların kontrolünü elde ettiler.

Üçüncü belgemiz, Safita nahiyesinin mukataa satışı ile ilgilidir. Şeyh Mehmed ve kardeşi Şeyh Zaydan'a bir mali yılda on beş bin *esedī guruş* karşılığı iltizama verildiğini gösteren bir berâttır. Bu mültezimler, bütün mal ve mülklerini taahhüt etmenin yanı sıra, oğulları ile eşleri Paşa tarafından gözaltına alındılar ve ödemenin üçte ikisini "ipek zamanında" ve geri kalanını ise yıl sonundan üç ay önce toplayıp teslim etmeyi taahhüt ettiler. Onlara vergi tahsil etme yetkisi veren berât, vergi mükelleflerine yönelik haksızlıktan ve yasadışı eylemlerden kaçınmalarını belirtmekteydi. Berât, valinin mührünü (pençe) taşımakta ve 1 Mart 1667'ye tarihlenmektedir.

33 'Ayni Ali'ye göre (*Risale*, İstanbul 1280, 54) 1609'da Trablus eyaleti, Trablus, Hama, Him, Salamiyye ve Cabaliyye livâlarından oluşmaktadır. 63 zeamet ve 571 timarın toplam gelirinin 5.608.400 akçe, timarlı ordusunun da (cebellü dahil) 1.400'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Trablus sicilinde yer alan bir kayıt, 1078/1667 dolayında, Hama livasının eyaletten çıkarıldığı ve Mustafa Paşa iltizamına bağlı olarak bağımsız bir liva yapıldığını gösterir.

Tablo I

Suriye, Trablus Limanı'nda İthal Edilen Batı Malları, 1571

(*Akçe* olarak)

	Gümrük vergisi yüzdesi, malın değeri üzerinden	**Resm-i kalem**	**Kantar resmi**
Çuka	2	yük başına 1	100 pastav (çuka kumaşı topu) başına 30 akçe
Atlas	2		100 zira başına 6
Kemhâ	2		100 zira başına 6
Kadife-i sade ve müzehheb, dibâ veya altın iplikler ve diğer çeşitler	2		100 zira başına 8
Tunus mercanı	3	kantar başına 1	kantar başına 1
Amber	3		
Bakır	3	8+8	8
Demir	3		
Kurşun	3		
Kimyasal maddeler	3		kantar başına 1
Kağıt	7		ya da 7 parça
Bıçaklar	7		ya da 7 parça
Kristal eşya	7		ya da 7 parça
Çelik	Batman başına 4	kantar başına 10	kantar başına 10

Kaynak: Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I: *Kanunlar*, İstanbul 1943, 211-16.

Tablo II

Trablus'tan Avrupa'ya İhraç Edilen Baharatlar, İpek, Pamuk ve Diğer Mallar için Gümrük Vergileri, 1571 (*Akçe* olarak)

1 kantar = 56,5 kg

	Gümrük vergisi yüzdesi, malın değeri üzerinden	**Resm-i kalem**	**Tartı vergisi (*kapan*)**	
Baharatlar Biber, Tarçın, Karanfil, Zencefil, Çivit, Hindistan cevizi	10+11		1	Vergi eşit olarak satıcı ve alıcı tarafından paylaşılır.
İran ham ipeği	Kantar başına 110		1	Tartı vergisi için 4
Suriye ham ipeği	Kantar başına 110		1	Tartı vergisi için 4
Ravent	Kantar başına 110		1	
Pamuk	4	1	1	
Pamuk ipliği	4	1	1	
Ham ipek	Kantar başına 110		1	
Tiftik	Yük başına 60			Her bir yük (*denk*)
				50 parça içerir
Tafta	Yük başına 60			Her bir yük (*denk*)
				50 parça içerir
Sığır derisi	3			
Deri	75 parçanın yük başına 44	2		
Kına	100 batman başına 110		1	
Meşe palamudu	3		1	700 akçe değerindeki meşe palamudu kantarı başına 1
Balmumu	3	1	1	
Halılar	yük başına 11			

Kaynak: Barkan, 211-16.

Tablo III

İran ve Diğer Yerlerden Trablus'a Ulaşan Transit Mallardan Alınan Vergi, 1571 (*Akçe* olarak)

1 batman = 7,69 kg; 1 kantar = 56,5 kg

Kantar vergisi (mizan ya da kantar)	
İran ham ipeği	*batman* başına 2+2
Ravent	*batman* başına 4+4
Deri	*batman* başına 8+8
Pamuk	*batman* başına 4+4
Hint yer elması	*batman* başına 5+5
Meşe palamudu	*batman* başına 4+4

Vergi eşit olarak satıcı ve alıcı tarafından paylaşılır.

Kaynak: Barkan, 211-16.

Belge I

Belge II

Belge III

IX

OSMANLI İDARESİNDE RUM ORTODOKS PATRİĞİNİN STATÜSÜ

1454'TE GENNADIUS için tevzi edilen belgenin İslam topraklarında gayrimüslim yabancılara belirli imtiyaz ve garantiler sağlayan kapitülasyonlara benzer bir ahidname olduğu düşünülmektedir. Aynı belge, Osmanlı egemenliği altındaki Ortodoks Hristiyan cemaatini Patrik altında özerk bir yapı haline getiren bir antlaşma olarak da yorumlanmaktadır.[1]

Önde gelen Yunan hukuk tarihçisi N. J. Pentazopoulos,[2] II. Mehmed'in "Patriğin sadece eski dini ayrıcalıklarını tanımakla kalmadığını, bunun ötesinde ona önemli bir siyasi otorite de verdiğini" ifade etmektedir. Bu ayrıcalıkların verilmesiyle, antik zamanlardan beri Akdeniz dünyasında kurulan tüm imparatorluklarda olduğu gibi, Patriklerin *jus singolare* ve *extraterritoriality* haklarını devam ettirdiklerini eklemektedir.

Pentazopoulos, Patriğin otoritesinin İmparatorluğun tüm Ortodoks Hristiyanlarını kapsamakla kalmayıp, bu otoritenin yeni kazanılan *siyasi-dini yargılama yetkisi* ile tüm Ortodoks reaya üzerinde genişlediğini

---

1 S. Sidarouss'e göre, patriklere verilen *berât*lar "sadece Hristiyan millet ile İslamî hükümetler arasında imzalanmış olan ikili anlaşmalar"dır, S. Sidarouss, *Les patriarchats dans L'Empire Ottoman et spécialement en Egypte*, Paris 1906, 5. Theodore H. Papadopoullos'a göre, Gennadius'a verilen berât, "temel bir yasaydı ve Patriği millet başı yapmıştır", Theodore H. Papadopoullos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Bibliotheca Graeca Aevi Posterions-1, Brussels 1952, 7-10. Papadopoullos, "tüm Hristiyan milletlere uzanan ruhani yetkisinin yanısıra medeni hukuk ile ilgili bir yetkiyle" kuşattığını da ekler. Bu yorum temelde Bizansçılar tarafından paylaşılır, en son bir örnek için bkz.G. Hering, "Das islamische recht und die Investitur des Gennadios Scholarios (1454)," *Balkan Studies*, II, 1961, 249-251; ayrıca bkz. S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 167, 170, 181. J. Kabrda, kilise mahkemelerinin medeni hukuk ve ruhaniyet üzerindeki geniş yargı yetkisinden ortaya çıkan "la position prééminente des métropolites dans les éparchies au point de vue politique" olduğunu ekler, bkz. J. Kabrda, *Le Sytème Fiscal de l'Eglise Orthodoxe dans l'Empire Ottoman*, Brno 1969, 14-15.

2 *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Selanik 1967, 7-10, 19, 23, 86.

ilave etmektedir. Pentazopoulos, Patriğin bu güç ve otoritesinin ancak zaman içerisinde "Türk otoritelerinin hoşgörüsü veya imtiyazı"[3] ile ya da kendilerine tanınan ayrıcalıkların gaspı ile mümkün olduğunu belirtmektedir. Pentazopoulos, dini bir belgede Patriğin kendisini Bizans yöneticilerinin unvanları olan *Afentis* ve *Despotis* ile "Romalıların seçkin ırkının lideri" olarak sunarak ve imparatorluk amblemi iki başlı kartalı kullanarak Osmanlı yönetiminde "Bizans siyasi ideali"nin somut örneği olarak kendini gösterdiğini vurgulamaktadır.

Osmanlı sisteminin devletin dini cemaatlerle ilişkisinde hem esasta hem de ayrıntılarda belirleyici olan İslam hukukunun ve geleneğinin ilgili şartlarını yakından takip ettiğini en başta ifade etmek gerekir. Organizasyon ve pratik meselelerle ilgilenirken *ehl-i zimme* söz konusu olduğunda, kişi M. d'Ohsson'ın *Tableau Général de l'Empire Ottoman* da akılcı bir şekilde takip ettiği yöntem üzere Hanefi hukukunun otoritelerine müracaat etmelidir. Öte yandan imparatorluğun ilk yıllarında Osmanlılar, ihtiyaca binaen yöneticinin verdiği hükümler üzerinden pratik kurallar ve düzenlemeler ortaya koymuşlardır. Bunlar genellikle özel durumlarda uygulanan Şeri'at ilkelerine dayanan geçici çözümler olarak yorumlanmaktadır. Bazen, bu pratik düzenlemeleri, Şeri'at ilkeleriyle bağdaştırmanın zor olduğu doğrudur; örneğin, İstanbul'da örgütlü bir Hristiyan cemaatinin korunması prensipte Şeri'at'a aykırıydı, din adamlarına uygulanan üstü örtülü bir vergi olan *pişkeş*in alınması gibi, şehir aslında cebren (*kahren*) alınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sözde *millet* sistemi ile ilgilenirken, ilk iş Şeri'at karşısında gerçek yenilikler olan Osmanlı uygulamaları ve kurumları için tarihsel analizler yapabilmektir.[4] Dahası, Osmanlılar tarafından ortaya konan kurumlar, orijinal isimlerini muhafaza etmiş olsalar da İmparatorluğun kendisinin ve politikalarının dönüşümü ile bu kurumlar değişmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim cemaatlerin ve onların kurumlarının hayatlarını idame ettirdikleri şartların incelenmesinde dört ana dönem belirlenebilir.

Artık sık söylenen bir söz mahiyetinde, genişlemelerinin erken dönemlerinde Osmanlılar, öncelikle fethi kolaylaştırmak ya da yerli ahalinin gönlünün hoş tutulması için *istimâlet* adlı bir siyaset izlediler. Bu politikaları ahaliyi, -köylüler ve kasaba halkı ya da asker ve din adamları-, cömert vaat ve imtiyazlar ile, bazen de İslam hukukunun mukavemet göstermeksizin eman dileyen gayrimüslimler ile ilgili müsamahakâr şartlarını zorlayarak kazanmaya yönelikti. Bu *istimâlet* politikası çerçevesinde, özellikle ilk geçiş döneminde Osmanlılar, fetih öncesinde var olan kanun ve gelenekleri, statü ve ayrıcalıkları bozmadan muhafaza ettiler ve daha alışılmadık olan

3 *Church and Law...*, 10.

4 Bkz. "Kânûn," *EI*², IV, 558-562.

mevcut askeri ve ruhban grupları hiç bir ayrıma tabi tutmadan kendi idari sistemlerine dahil ettiler, böylece bir çok örnekte olduğu gibi Balkanlar'daki eski *pronoïa* sahipleri ve soylular, Osmanlı *tımar* sahipleri olarak *fief*leri üzerinde bırakılmış oldu.[5] Ancak *istiṃâlet* siyasetinin en temel ve belki de en etkili unsuru, başlangıçtan itibaren, Ortodoks Kilisesi'nin Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak tanınmasıydı. Osmanlılar sadece İslami hukuk ve uygulama tarafından öngörülen korumayı Kilise'ye genişletmekle kalmayıp, Kilise'yi idari sistemlerine entegre ettiler. Ortodoks Kilisesi'nin liderleri olan Metropolitlere, yönetici sınıfa dahil olmaları anlamına gelen, sınır eyaletlerinde *tımâr*lar tahsis edildi. Patrikhane'nin bulunduğu İstanbul'un fethinden çok önce, 1432 tarihli Arnavutluk *tımar* defterinde[6] bunun kayıtlarını bulabiliyoruz. Ortodoks din adamlarına ve manastırlara yönelik bu tür bir politika ile Osmanlıların 1453'den önce İstanbul'daki Patrikhane ile yakın ilişki kurduklarına inanmak için çok sebep mevcuttur. Osmanlıların Ortodoks Kilisesi'ni daha çok tercih ettikleri, gittikleri her yerde Latin Kilisesi karşısında önceki üstün konumunu restore ettikleri gerçeği, tutumlarının siyasi niyetinin açık bir göstergesidir.

Yakın tarihli bir makalede, Nicolas Oikonomides,[7] Bizans kaynaklarına dayanarak, 1383'de Osmanlı fethinden sonra Athos Dağı manastırlarının mülklerinin kendilerine bırakıldığını ve bunlara yenilerinin eklendiğini göstermiştir. Daha da ilginci, manastırların bölgenin fethinden önce Osmanlı sultanlarının metbuiyetini (suzerainty) tanımış olduğunu iddia eden Dağ'da bir gelenek devam etti.[8] Seres yakınlarındaki Saint John Prodrome Manastırı için benzer bir durum, şehrin hala Bizans egemenliğinde olduğu 27 Aralık 1732 ve 5 Ocak 1373 yılları arasında bir zaman diliminde, bir belge tarafından doğrulanmaktadır.[9] Sultan'ın fethinden

5 Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, IV (1954), 103-129.

6 H. İnalcık (ed.), *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.

7 N. Oikonomides, "Monastères et moines lors de la conquête ottomane," *Südost-Forschungen*, XXXV (1976), 1-10.

8 Oikonomides, 5.

9 Belgenin veya tarihinin gerçek ve doğru olup olmadığı konusundaki tartışma bir yanlış anlamadan ileri gelmektedir bkz. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, Paris 1945, 215-217; G. Ostrogorskij, "La Prise de Serres par les Turcs," *Byzantion*, XXXV (1965), 302-319; I. Beldiceanu-Steinherr, "La prise de Serres et le firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean-Prodrome," *Acta Historica*, Societas Academica Dacoromana: IV, Munich, 1965, 15-24; E. A. Zachariadou, "Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)," *Südost-Forschungen*, XXVII (1969), 1-12. 1371'de Çirmen'de Osmanlı zaferinden sonra, Evrenos (Evrenuz) Bey komutasındaki sınır gazileri Seres'e akın ettiler, ancak şehir direnmeye devam etti. Evrenos, şehri kesintisiz abluka altına almak için oraya, Delü Balaban'a yerleşti (İdris Bitlisi, Heşt Bihişt, MS Topkapı Sarayı Müzesi, I. Murad Bölümü). 1372'de Osmanlı yönetimine giren bölgede, manastır Sultan Murad'tan vergi muafiyeti ve himaye veren bir belge edindi. E. Zachariadou (s. 9) belgenin gerçek olduğunu ve I. Beldiceanu-Steinherr'in argümanlarının kabul edilebilir olmadığını gösterdi.

önce, Oikonomides şunu ileri sürer (s. 6), "ils lui offraient une grande victoire morale et s'assuraient en échange la sécurité de leurs monastères et l'inviolabilité de leurs privilèges". Açıkçası, Osmanlı hükümeti *istimâlet* politikası çerçevesinde, Osmanlı devlet sınırlarının ötesinde kiliseler ve manastırlarla ilişkiler kurmak için kendi egemenlikleri altına girmiş olan Rum Metropolitlerinin varlığından istifade etmekteydi.

Millet sistemi olarak adlandırılan ikinci dönem, 1453'te İstanbul'un fethi ile başlamaktadır. Fatih, evrensel bir imparatorluk anlayışı uyarınca, Osmanlı Devleti'ni yeniden örgütledi, Fatih kanunnamesini yayınladı ve başkentini çok sayıdaki zimmî tebaasını temsil eden üç tanınmış gayrimüslim topluluğun, -Ortodoks Rum, Ermeni ve Yahudi-, reislerinin yeri haline getirdi. Hiçbir Müslüman devlette bu kadar çok sayıda gayrimüslimin olmaması ve Fatih'in kanun ve otorite anlayışının ne kadar kapsamlı olduğu göz önüne alındığında, hükümdarlığını Osmanlı tarihinde, belki de bütün İslam tarihi boyunca, gayrimüslimler için yeni bir devir gibi görmek yerinde olabilir. Fatih tarafından oluşturulan imparatorluk yapısı ve gayrimüslim toplulukların bu yapının içindeki tarihi konumu, bizim adlandırmamızla Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik çağında, adem-i merkeziyetçiliğin ilk belirtilerinin ortaya çıktığı 17. yüzyıla dek gelişti.

18. yüzyılda ayanların yükselişi[10] ile adem-i merkeziyetçilik Osmanlı idaresinin genel bir özelliği haline geldi ve kilise örgütleri de bu gidişata dahil oldular. Özellikle Rum Ortodoks Kilisesi, yeni şartlardan bilinçli olarak istifade ederek, payitahtta özerk örgütlere ve eyaletlerde ise Metropolitliklere doğru yöneldi. Nitekim, bu yüzyılda gayrimüslim topluluklardaki temayül, kiliseye hâkim olmaya ve kilisenin yanı sıra belirli sivil örgütlerin belirli bir derecede özerklik ile gelişmesine vesile olan yeni bir burjuva sınıfının ortaya çıkışıydı.[11] Bu gelişmeler, Balkanlar'da 19. yüzyılda Hristiyan devletlerin ortaya çıkmasına yol açarken, İmparatorlukta Tanzimat ve özellikle 1856 Islahat Fermanı, gayrimüslim toplulukların yeniden örgütlenmesi için tümüyle yeni hukuki anlayışlar getirdi. Bu dönemde, gayrimüslim topluluklar için 1923 yılında Lozan Antlaşması ile ortadan kalkacak olan, özel *nizâmnâme*ler, yönetmelikler çıkarıldı.[12]

---

10 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Administration," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 311-337.

11 N. Iorga, *Byzance après Byzance*, ed. Association Internationale des Etudes du Sud-Est Européen, Comité National Roumain, Bucarest, 1971, 226-247; Th. Papadopoullos, 122-158; Runciman, 306-406; Taşra bağlamında değişimler için bkz. J. Hackett, *A History of the Orthodox Church in Cyprus*, London 1901.

12 1862 *nizamname*si için bkz. R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1963; Türkçe metin için bkz. *Düstûr*, II, 902-938; ayrıca karşılaştır, V. H. Artinian, "A Study of Historical Development of the Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire," Doktora Tezi, Brandeis University, 1968.

Bu türden dönemlere ayırma yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim toplulukların incelenmesi için değil, aynı zamanda belirli bir dönemdeki koşulların incelenmesi ile yapılan genellemeler hakkında ihtilafı önlemek için tarihsel olarak gereklidir. Yukarıda tanımlanan dönemlerin her birinde, gayrimüslim toplulukların münferit mensuplarının teferruatları, uygulamada ve bazen de hukuki (*in jure*) olarak farklıdır.

Direniş göstermeden teslim olmuş gayrimüslimlerle ilişkilerini düzenlerken, Osmanlılar bu konularda Hz. Peygamber zamanından süregelen uzun gelenek ve kat'i kurallar tarafından yönetilen İslam hukukunun ilkelerinin takip etmede itinalıydılar. Bu türden ilk sözleşmeler, yalnızca gayrimüslim topluluklar ile Hz. Peygamber ya da ilk Halifeler arasında imzalanmış *uhûd*, sözleşmeler olarak nitelendirilebilecek türdendir.[13] Hz. Peygamber döneminde, *aman* terimi *'ahd*, *zimme* ve İslam öncesi terimle *civâr*'ın eşanlamlısı olarak kullanılmıştır.[14] Erken dönemde, güvenlik anlaşmalarına genel olarak *'ahd*, yemin altında anlaşma adı verilirdi. Sonrasında, çok sayıda gayrimüslim İslam yönetimine dahil olduğunda, onlara *ehl-i zimme* olarak özel bir statü tanınmış ve *amân* kavramı *zimmî* kavramından tefrik edilmiştir. Neticede, İslam hukukunda *eman*, koşulları genellikle bir *'ahd*'da tanımlanan, *Darü'l-Harb*'teki gayrimüslimlere geçici olarak verilen emniyet ve koruma taahhüdü olarak belirlenmiştir; *zimmet* ise teslim olarak İslam devletinin tebaası olmuş gayrimüslimlere verilen daimî bir güvenlik teminatıdır. Bu taahhüdün şartları İslam hukuku tarafından önceden belirlenmiştir. Bazı Müslüman fakihler de *Darü'l-İslam* ile *Darü'l-Harb* arasında bir ara bölgeyi kabul etmektedirler. Buna *Darü'l-'Ahd* deniyordu ve anlaşmayla bir İslam devletine teslim olan, ancak henüz devlete dahil edilmemiş olan gayrimüslim devletler bunun içerisini giriyordu.[15] Senelik bir haracın teslim edilmesi üzerine, bu ülkeler *'ahd* ve *eman*' kabul edilir; bu çerçevede Halife ya da Sultan sulhu, iç ve dış düşmanlardan korunmayı, Müslüman ahalinin yerleşmesinin önlenmesini ve Müslüman memurların iç meselelerde müdahale etmemesinin güvencesini verirdi. Bu nedenle hem gayrimüslim topluluklarla yapılan en erken Müslüman sözleşmeleri hem de *Darü'l-İslam*'dan insanlara verilen *emân* belgelerine *'ahd*, *uhd* veya bazen *şurût* ya da Osmanlı kullanıyla *ahidname* denmektedir. Bir *ahidname*'nin ayırdedici özelliği, belgede belirtilen hükümlere saygı göstermek için Müslümanlara Allah katında

13 M. Hamidullah, *Documents sur la Diplomatie Musulmane à l'époque du Prophète et des Khalifes orthodoxes*, Paris 1935; aynı yazar, *Medjmu'a al-Wasâ'ik al Siyâsiyya*, Beyrut 1969; N. Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, ikinci baskı, 1969; A. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans* en *pays d'Islam*, Beyrut 1958.

14 J. Schacht, "Amân," *EI²*, 429-430.

15 Bkz. H. İnalcık, "Imtiyâzât," "Dimma," ve "Dâr al-'Ahd," *EI²*.

bağlanan bir yemin, *'ahd* ile garanti altına alınmasıdır. Böyle bir antlaşmaya riayet etme, Kuran'da vahyedildiği gibi Allah tarafından emredilmektedir (Kuran XVI: 93 ve 94).

'Ahd, İslam devletinin tebaası olan ehl-i zimme için söz konusu değildir. Ehl-i zimmeye bireysel ya da toplu olarak bazı özel imtiyazlar verildiğinde, bunun gerçekleştirildiği belgeye, hükümdarın yönetilenlere verdiği fermanı olarak, *emr* ya da *hüküm* denirdi. İmtiyazlar oluşturan bu türden bir hüküm için kullanılan özel terimler *menşûr*, *misâl* ve *berât* idi. Osmanlı kullanımı ayrıca *nişan* ve *bitiyi* de dahil etmiştir.[16]

Abbasi Halifesi II. Muktafî (1136-1160) tarafından 1138'de Nesturi Patriği III. Abdişo'ya (1138-1147) verilen belge,[17] Patriklere verilen Osmanlı diplomaları ile karşılaştırma amacıyla dikkat çekicidir. Buna *misâl* ya da diploma denir. İlk olarak Katolikos'un (Nesturi Patriği) topluluk tarafından seçilmesini onaylar ve Halifelik topraklarında yaşayan Rum, Jakobi ve Melkit topluluklarının, *tevaif*'in başı (*za'îm*) olarak pozisyonunu belirler. Daha sonra, kendisine, *millet*i mensuplarına, can ve mülkleri, kilise ve manastırlarını, dört Halife ve onların haleflerinin davranışlarına uygun olarak koruma sözü verdiği haklarını (*en'am*) birer birer sayar. Halife, Katolikos'un emrindeki din adamlarının kendi otoritesine karşı tehditleri cezalandırma yoluyla ve yargı kararlarının uygulanması için müdahale etmeyi taahhüt eder. Buna karşılık Halife, itaat ve cizyenin tam ödenmesi ve sonunda orada emredilenlere uyulmasını talep eder. Bu belge ve Mısır'daki Müslüman yöneticiler tarafından Osmanlıların gelmesinden önce dini toplulukların resilerine verilenler, egemen tarafından verilen sade diploma olarak sınıflandırılabilir.

1195'de Mısır Eyyubi hükümdarı Al-Malik el-Âdil[18] ve 1517'de I. Selim tarafından Sina keşişlerine verilen diplomalar bizim için özel önemdedir. Belgede *menşûr*, *misâl* ve *emr* olarak adlandırılan Al-Âdil'in diplomasında, keşişler Sultan'ın reayaları arasında sayılır. "Sultanın keşişlerin tercih ettikleri başrahipleri" olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, keşişlerin eski yerleşik geleneklerine ve kurallarına göre manastırlarında yaşamaya devam etmeleri ve tüm zarar ve ziyanlara, aidat ve vergilerdeki tüm değişikliklere, Bedevilerin tüm müdahalelerine karşı korunmaları ve nihayet,

16 Bkz. aşağıda 44 nolu dipnot.

17 A. Mingana, "A Charter of Protection Granted to the Nestorian Church in A.H. 113 by Muktafî II, Caliph of Baghdad," *Bulletin of John Rylands Library*, X (1926), 126-133; E. Tisserant, "Nestorienne (Eglise)," *Dictionnaire de théologie catholique*, XII; ayrıca bkz. E. Khedoori, "Charters of Privileges Granted by the Fatimids and Mamluks to St Catherine's Monastery of Tur Sinai (ca. 500 to 900)," Doktora Tezi, University of Manchester, 1958.

18 S. M. Stern, "Two Ayyubid Decrees from Sinai," *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Cambridge, Mass., 1965, 10-25.

Suriyeli ziyaretçilerine serbest geçiş bahşedildiği belirtilir. Tüm bu türden diplomalarda olduğu gibi, burada da ayrıcalıklar belirlenmekte ve üçüncü taraflara onlara saygı gösterilmesi emredilmektedir. Bahşedilen imtiyazların kaynağı ve dayanağı tek başına hükümdarın iradesi olacaktı.

1517'de Sina Manastırı keşişlerine I. Selim tarafından verilen *hükm* ya da *nişân*da,[19] Peygamber Efendimiz'in *ahidname*sine, dört Halife'nin *marsûm*larına ve *murabbaat*larına ve *temessukât*larına (belgeler) atıfta bulunulur; Buna karşın, sultana ait belgeler sadece *emr*, *nişân* veya *berât* olarak adlandırılır.[20] Selim'in nişânı el-Âdil'inkinden daha detaylıdır. Bedeviler tarafından ne tür zarar ziyan yapıldığı ve manastırın ne gibi vergi istisnalarından yararlandığı açıkça belirtilmektedir. Bu konularla ilgili daha ayrıntılı malumat daha sonraki diplomalara dâhil edilecekti. Müstemin'e bahşedilen kapitülasyonlarda da görüldüğü gibi, belirli noktalar tartışmalara neden olduğunda, yeni sultan emirleri çıkarılmakta ve içerikleri resmi olarak yeni diplomalara dahil edilmekteydi.[21]

Sonuç olarak, erken dönem İslam devletinin oluşum sürecinde gayrimüslim toplulukların reislerine verilen belgeler sözleşme ya da antlaşma olarak sınıflandırılamazlar.[22] Bu belgeler hükümdar tarafından tebaası olan zimmî reayaya verilen diplomalardı. Anadolu Selçuklu Devleti (1071-1308) bu müesseseleri gelişiminin en yüksek aşamasında idame ettirmiştir. Büyük şehirlerde Metropolitler mevcut olmuş ve çoğu zaman Kostantinopolis Patrikhanesi ile normal ilişkiler sürdürülmüştür. Örneğin, Selçukluların başkenti Konya'da Metropolit Rum topluluğu mensupları arasındaki uyuşmazlıkları takip edebiliyordu. Diğer taraftan, 13. yüzyılın başlarında Sultan Keyhüsrev tarafından desteklenen, Ermeni piskoposu Sivaslı Ananias Katolikliğe karşı piskoposluğunu öne çıkarabilmekteydi.[23]

Fatih Sultan Mehmet, gayrimüslim tebaası ile ilişkileri idare edecek bir sistem oluşturmada yenilik yapmak zorunda değildi. 1453'ten önce Osmanlı topraklarında Metropolitlerin atanması hakkında Osmanlı arşivlerinden elde edilen belgesel kanıtlar vardır. Bir Metropolitin atanmasına ilişkin bilinen erken tarihli referans, I. Bayezid döneminde Antalya'ya (Satalya) ilişkin bir

19 K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in türkische Sprache*, Freiburg-im-Breisgau 1970, 24-30, no. 45.

20 Sonraki dönemlerde, bu türden imtiyazlar için verilen *ahidname*, *nişan* ya da *berât* arasındaki ayrım kat'î değildi, bkz. Schwarz, 63, no 125; 78-79, no 138.

21 Bkz. Schwarz, 74-75, no. 131; 78-80, no. 138; 89-92, no. 211; 97-100, no. 138.

22 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 1071-1330, London 1968, 206-215. Cahen (s. 191), İslam hukukunun birey ile devlet arasındaki tüzel yapı ve ortak örgütlenme gibi aracı kurumları tanımadığını iddia etmektedir.

23 Cahen, 212. Selçuklu Sultanlarının genel olarak gayrimüslimlere karşı tutumu için bkz. O. Turan, "Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-muslumans," *Studia Islamica*, X (1953), 65-100.

belgedir. Hatırı sayılır miktarda Rum nüfusa sahip olan bu uluslararası ticaret merkezi, 1399 yılında Teke Bey'den Bayezid tarafından ele geçirilmiştir.[24] Görünüşe göre fetihden sonra Sultan, Rum topluluğuna başkanlık etmesi için bir Metropolit atamış ya da belki de var olanı yeniden onaylamıştı.[25] Bir Osmanlı resmi defterinde,[26] I. Mehmed ve II. Murad dönemlerinde şehrin Metropolitlerine ilişkin kayıtlar bulmaktayız. O dönemlerde Metropolit tarafından ödenen nispeten yüklü *pişkeş*in, -20 altın duka-, gösterdiği gibi, en azından 17. yüzyılın ortalarında, Antalya bölgesinde aşağı yukarı büyük bir Rum topluluğu kalmıştır.[27] Ayrıca, 1432 tarihli bir timar defteri,[28] Arnavutluk *Berât*'ında (Belgrad) bir Metropolitin I. Mehmed (1413-1421) ve onun halefi tarafından atanmasına ilişkin belgeler içermektedir. Bu türden bir atama için bir sultan *berât*ının gerekli olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Kritovoulos'un çağdaş gözlemlerini destekleyen bu tarihi gerçekler, Fatih Sultan Mehmed'in Gennadius'u atadığında kendisine gerçekten bir *berât* verdiğini göstermektedir. 1453'den önce sultanlar Metropolitleri *berât*la atarlarken, Fatih'in Patriği seçerken bunu yapmaktan kaçınması gerektiği tasavvur edilemez. Gennadius, kendisinin Sinod tarafından seçilmesini müteakip Patrikliğe yükseldiğini belirtir ve Sultanların her daim Sinod'un seçimlerini onayladığını biliyoruz.[29] "Tayin töreni" ile ilgili ayrıntılar ve verilen imtiyazlara dair imalar, yalnızca Macarius Melissenus'un yazdığı 16. yüzyılın sonlarına ait bir metinde yer aldığı doğrudur. Bununla birlikte, Macarius'un uzun süredir Sphranzes'a atfedilen tarihi için güvenilir kaynaklar kullandığı gözlemlenmektedir.[30] Sphranzes'in orijinal "günlüğü"nde, Gennadius'un atanması hakkında tek bir kelime

24 Ibn Battuta, *The Travels*, çev. H. A. R. Gibb, II, Cambridge 1962, 417-424; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles ve London 1971, 294-296, 316; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, ed. F. Raynaud, II, Leipzig 1936, 355; B. Flemming, *Landschftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmitte alter*, Wiesbaden 1964, 105.

25 Vryonis, 295-296.

26 Flemming, 107-108; Defter A. Refik tarafından yayımlanmıştır, bkz. "Fatih Zamanında Teke-Eli," *Türk Tarihi Tedkik Encümeni Mecmu'ası*, XIV-2 (tıpkıbasım 79), 66-72.

27 B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, New York 1982, 442.

28 *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, ed. H. İnalcık, Ankara, 1954, bkz. İndeks: Medrepolid ve Peskopos (*Peskopoz*).

29 Bkz. G. Hering, "Das islamische Recht und die Investitur des Genadios Scholarios," *Balkan Studies*, 11-2 (1961), 248. II. Mehmed tarafından Gennadius'un özel bir *berât* ile atanmasını sağlayan somut bir tarihsel kanıt bulunmadığı tezi, B. Braude'nin makalesinde tartışılmaktadır, Braude ve Lewis (ed.), 69-88.

30 Bkz. V. Grecu, "Georgios Sphrantzes, Leben und Werk, die Ausgabe," *Byzantino-Slavica*, XXXVI (1965), 62-73.

bile yoktur.[31] 16. yüzyılın başlarında iddia edildiği gibi Fatih Sultan Mehmed'in orijinal *berât*ının belki de İstanbul'un sık sık çıkan yangınlarından birinde kaybolduğu doğru olmalıdır.[32]

Rum Patrikhanesi tarihçileri, yalnızca Patriğin değil, aynı zamanda Rum Ortodoks nüfusunun da "charter" adı altında kapsamlı "özel haklar" içerisine dahil olduklarını ileri sürmekte hemfikirdirler. Son zamanlarda, Gunner Hering,[33] Fatih Sultan Mehmed'in Rum Patrikhanesi'ni neden İslam hukukunun zimmî tebaa için belirlediği sınırları aşan geniş yetkilerle özerk bir kurum olarak canlandırdığına ilişkin bir açıklama getirmektedir. Yazar, Fatih Sultan Mehmed'in özel tarihsel şartlar altında hareket ettiğini savunmaktadır. Özellikle, sürgün Türklerle şehri yeniden iskân etme girişiminde başarısızlığa uğradığında, acilen ihtiyaç duyduğu yeniden iskân için Rumlara dönmüştü. Çağdaş Bizans ve Türk kaynaklarının birçoğunun da doğruladığı gibi,[34] aslında İstanbul'un yeniden iskânının Fatih'in Patrikhane'yi canlandırmasının en önemli sebepleri arasında yer aldığı hususunda Hering'le aynı fikirdeyim.[35] Ancak bu durum, İslam hukukunun açık hükümlerine ve Fatih'in çok iyi bilinen şahsi mutlak egemenlik haklarına dair kaygısına meydan okurcasına, bu türden geniş yetkilere sahip bir bünyenin oluşumuna ve Fatih'in zimmî tebaası üzerinde haklarından feragat etmesine yol açması olmazsa olmaz değildir. Argüman tümüyle temelsizdir, çünkü kaybedilen Fatih'in "charter"ı sadece kapsamlı tavizler içerdiği faraziyesine dayanmaktadır. Belki de Hz. Peygamber'in ve Dört Halife'nin ahdleri hariç olmak üzere, Fatih'in zamanından önce veya sonra, Patriklere verilen belgelerin hiçbiri, yukarıda belirtilen tavizler gibi şeyleri içermez. İslam hukuku dahilinde ya da daha sonraki Osmanlı topluluk özerkliği sistemi altında *ehl-i zimmet* durumunu rasyonalize eden bazı yazarlar, "yaşam, mülkiyet, din ve *extraterritoriality* hakkının iktisadi kazanç karşılığında bahşedildiği"ni söylemek için bile ileri gitmişlerdir.[36] *Extraterrito-*

---

31 Krş. Hierax, "Threnos ou histoire de l'empire des turcs, composé vers 1597," çev. A. Dethier, *Mon. Hungarica Hist.*, XXI-2, 420; II. Mehmed'in bir Patriği atamasına yönelik motivasyonunun yeni başkentini yeniden iskân etme konusundaki gayreti olduğunu iddia eder; benzer bir iddia için özellikle bkz. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. C. T. Riggs, Princeton 1954, 93-95; H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 23-25 (1969-1970), 231-249.

32 Bkz. H. Mordtmann, "Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453," *Byzantinische Zeitschrift*, XXI (1912), 129-135.

33 Hering, 249.

34 Bkz. İnalcık, "The Policy of Mehmed II," 238-249. Bu çalışmada Kritovoulos'un gözlemleri Türk kaynaklarından elde edilen kanıtlarla karşılaştırılmaktadır.

35 Bkz. H. İnalcık, "Pâdişâh," *İslâm Ansiklopedisi*, IX-2, 493.

36 Pentazopoulos, 19; daha temkinli bir yorum için bkz. Papadopoullos, 24. Israrlı yanlış açıklamaya karşı, bir Alman Oryantalist, (Fr. Giese, "Die geschinchtlichen Grundlagen

riality İslami bir devletin zimmî tebaası için asla düşünülmemiştir. Bu, yalnızca, eman garantisi altında geçici olarak İslam topraklarına yerleşen *Darü'l-Harb*'den yabancı gayrimüslimler için tanınan bir haktır.[37] Belki de böylesine müphem bir yorumlamaya müsaade eden *berât*taki şu ifadedir: "Patrik seçimi seleflerinde olduğu şekilde makamı tam bir özgürlüğe kavuşturmaktaydı." Benzer Osmanlı diplomalarında bu ifade, yetkilinin yerel mercilerin müdahalesinden azade olması anlamına gelmelidir.[38] Çağdaş ve güvenilir bir kaynak olan Kritovoulos,[39] Gennadius'un Patrikhane'ye atanmasında Fatih Sultan Mehmed'in, "daha önceki İmparatorlar tarafından verilenden daha az olmayan hak ve otorite" verdiğini açıkça belirttiğini bize aktarıyor.[40] Patriklerin devam eden varlıklarını sürdürebilmeleri için bu lisanstan ne derece yararlanabildikleri ve sonraki dönemlerde otoritelerini İslami geleneğin sınırları içinde veya ötesinde genişletebilecekleri yönündeki soru ortada durmaktadır. Kesin olan şey, Rum etkisinin Fatih ve halefleriyle birlikte inişli çıkışlı olmuş olduğu ve Patrikhane'nin konumunun etkinliği belirli bir zamanda duruma bağlı olduğudur.[41] 16. yüzyılda artan bir Müslüman nüfusun baskısı altında, daha önce bir Rum çoğunluğuna sahip olmuş İstanbul mahallelerinde camilere yönelik bir ihtiyaç duyulduğunda, kılıç zoruyla fethedilmiş olan bir şehirde Rumların kendi kiliselerini muhafaza etmelerinin yasallığı gündeme gelmiştir. Mesele yasal olarak Rumlar lehine halledildi ve tüm detaylarıTürk belgelerinde örnek olarak kaydedildi.[42]

---

für die Stellung der christlichen Untertanen im osmanischen Reich," *Der Islam*, XIX (1930), 276), şöyle der: "Jedenfalls ist die Bahauptung bei Sidarouss, s. 273, S.v.u. von einem 'contrat bilatéral des peuples chrétiens avec le gouvernement musulman' eine Verdrehung schlimmster Art".

37 Bkz. H. İnalcık, "Imtiyâzât," *EI*². Pentazopoulos (13-15), Patrikler için *berât*larda olan imtiyazları, gayrimüslim hükümdarlar tarafından verilen dokunulmazlık haklarıyla karşılaştırırken tamamen yanlış bir istikamettedir.

38 Bkz. Papadopoullos'un yorumu, s. 6 ("mutlak özgürlük"), ve s. 32 ("otoritenin kullanılması").

39 Critovoulos, 94.

40 Bizans imparatorları yönetimi altında Ortodoks Kilisesi'nin siyasi-dini yargılama yetkisi için bkz. Pentazopoulos, 8-19; *The Cambridge Medieval History*, IV, The Byzantine Empire, Part II: Government, Church and Civilization, 105-133 (E. Herman).

41 1456'dan 1473'e kadar, Fatih Sultan Mehmed Rumlar için özellikle vaitkâr görünüyordu. II. Mehmed, bu dönemde Paleologi ve Rumları tuttu ve onları önemli pozisyonlara getirdi bkz. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, çev. R. Manheim, ed. W. Hickman, Princeton 1978. İndeks: *Khass Murad, Mesih, Critoboulos.* Ayrıca bkz. benim "Mehmed's Policy"; Gennadius Fatih'in desteğini kaybetti ve yerini Sultan'ın hükümetine daha itaatkâr olan Patrikler aldı bkz. S. Runciman, *The Great Church...*, 194-196.

42 J. H. Mordtmann; F. Giese, 273-276; A. Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1935, 45, belge no. 4.

Aşağıda yer alan II. Mehmed ya da II. Bâyezîd döneminde bir Metropolite verilen atama *berâtı*,[43] Gennadius'un *berât*ına dair bir fikir verebilir:

> Nişân-i hümâyun ve misâl-i meymûn hükmi oldur ki: Dârende-i misâl-i şerif ... nâm keşiş hizâne-i âmireme ... firengi filori *pişkeş* getürdügi sebebden ... midrebolıdlıgın verdüm; Ve buyurduk ki, bade'l-yevm anda midrebolıd olub mûcebince kendü resimlerin ve âyinleri nese eyle ede ve mezkûr yerün ve nâhiyetün babaslarına ve kalyoroslarına ve sair nasarasına bundan evvel midrebolıd olanlar her ne veçhile midrebolıdluk ederlerse ve kilisa ve bağ ve bağçe ve tarladan her neye mutasarrıf olurlardise bu dahı ana mutasarrıf olub ulakdan ve cerehordan ve harâcdan ve bâkî avarızdan ve tekâlif-i dîvânîden evvelki midrebolıdlar gibi muâf ola, ve mezbûr yerün papasları ve kalyorosları ve sâir nasaraları mezbûrı kendülere midrebolıd bilüb midrebolıdlığa muteallık olan kazayada rücü buna edeler.

Bu *berât*, temel yapısı itibariyle daha önceki Halife ya da daha sonraki Osmanlı diplomalarıyla aynıdır.

İslami yüksek makamlardan alınan diplomalar, sundukları yetki veya imtiyazlara göre çeşitli türlerde idi.[44] Osmanlı İmparatorluğu'nda, *serdâr-ı ekrem*'e verilen bir *berât*,[45] basit bir timar sahibine verilenden kapsam itibariyle farklıydı. Dahası, muhteva itibariyle memurları atayan bu tür *berât*lar, reaya statüsündeki bireylere ya da gruplara vergi muafiyetleri sağlayanlardan ve belirli sosyal ayrıcalıkları veya işlevleri kuranlardan farklıydı. Loncaların başlarına verilenleri içeren son kategorideki *berât*lar, inceleme mevzuu için özel bir ilgi alanıdır. İmparatorluktaki en yüksek ve en yetkili otorite olarak sultan, belirli lonca mensupları tarafından seçilmesi üzerine *kethüda*'ya böylesi bir *berât* verirdi, böylece seçimin onaylanmasını ve lonca mensupları üzerinde kendisine yetki verilmesini sağlardı. Sultan, üçüncü

---

43 *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, ed. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1956, 65-66, no. 46; Fransızcaya tercümesi için bkz. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers Sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, I, Paris 1960; tercümenin düzeltmeleri için bkz. H. İnalcık, "Notes on Beldiceanu's Translation...," *Der Islam*, XLIII/1-2 (1967), 151.

44 Osmanlı öncesi İslam devletlerinde *berât* ya da atama belgeleri için bkz. H. R. Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Wiesbaden 1952, Einleitung, 1-20; S. M. Stern, *Fatimid Decrees*, London 1964.

45 Osmanlı berâtı için bkz. L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926; P. Wittek, "Zu einigen früh-osmanischen Urkunden," *WZKM*, XLII (1957), 300-313; XLIV (1957), 240-256; LV (1959), 124-141; LVI (1960), 267-284; H. İnalcık, "Notes on Beldiceanu's Translation," 140-141; "*Berât*," *EI*², I, 1170-1171; ancak her türüne ait tariflerle *berât* hakkında ayrıntılı bir çalışma mevcut değildir.

şahıslara, lonca mensuplarına ve yerel yetkililere, *kethüda*yı mezkûr loncanın başı olarak bilmelerini ve lonca içi düzenlemeleri ya da gelenekleri tarafından şekillenen hususlarda *kethüda*nın otoritesini tanımalarını emretmekte ve gerektiğinde devlet güçlerini *kethüda*nın emirlerini uygulamak için kullanabileceğini vâât etmekte idi. Bu çerçevede, 1695 yılında Peč Patriğinin *berât*ı yeni Sultan tarafından yenilenmemiş olduğundan, reayadan yardım toplayamadığından şikâyet etmesi durumunu inceleyebiliriz. Kamu hukuku açısından Pentazopoulos'un önerdiği gibi, Patrikhane örgütlenmesinin bir loncanınkine göre çok daha fazla geçerliliği vardır.[46]

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi cemaatini temsil eden Kiliseleri diğer örgütlü yapılarla benzer şekilde neden koruduğu sorusu, İslam imparatorluklarının sosyo-ekonomik ve dini kurumlarının devlet otoritesini bireye aktaran birimler olduğu, kendine özgü toplumsal sistemi bağlamında incelenmelidir. Bazı bilim adamlarının "tüzel" sözcüğünü bu sistemi tanımlamak için kullanması İslamcılar arasında keskin tartışmalara yol açmaktadır. Fakat bu geniş imparatorluklarda, merkezi hükümetin, pratik sebeplerden ötürü, topluluk kimliğinin gerekli olduğu dini veya mesleki olarak önceden kurulmuş olan toplumsal organizasyonlar aracılığıyla faaliyet göstermesi gerektiği inkâr edilemez bir gerçektir. Yani, bu Orta Çağ imparatorluklarında, bireyler modern anlamda vatandaş olarak kabul edilmemiş; bunun yerine, imparatorluğun daha geniş siyasi yapısı içerisinde resmi olarak tanınan tek varlık türü olan bir topluluğun mensupları olarak algılanmışlardır. Bu sistem, Sultan'ın mezkûr toplulukların varlığını ve sınırlı otoritesini bir diploma yoluyla tanımasına dayanıyordu. Bu toplulukların örgütlenmesi, en azından resmen, belirli bir model izlemekteydi. Bununla birlikte, *reaya*, her zaman, bazı belirli faaliyet alanlarında, bu durumda kilise örgütlenmesi içinde, kendi toplumsal meselelerine bakma ayrıcalığına sahip olan, İslam devletinin tebaası olan zimmî olarak kaldı. Böyle bir diploma, aslında bir topluluğa toptan özerklik sunmuyordu. Diploma ile kurulan bir özerklik, kelimenin gerçek anlamıyla sadece *Darü'l-'Ahd*'da bulunacaktı.[47] Öte yandan, Osmanlıların, klasik dönemde, yani 16. yüzyılın sonlarına dek, Patriği bir "devlet görevlisi" olarak gördüklerini söylemek abartıdır.[48] Patrik, bir Sinod tarafından Kilisenin temsilcisi olarak seçilirdi ve yasal olarak konumu bir esnaf loncasındaki bir *kethüda*nınkine çok benzerdi. Devlet her daim yerel otoritelerin

46 H. İnalcık, "The Appointment Procedure of a Guild Warden Kekhuda," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 76, *Festschrift Andreas Tietze*, Vienna 1986, 135-142.

47 Bkz. *EI*², II, 116.

48 Devlet memurları sultanın *berât*ı vasıtasıyla yetki ve unvan elde ederlerdi, ancak Patriğin aksine, devlete hizmet karşılığında bir maaş (*'ulufe*) ya da bir *timar* elde ederlerdi. Devlet memurlarının tamamı "*askerî*" sınıfa mensuptu.

kethüda ya da Patrik ve Metropolitlerin seçimlerine müdahale etmesini önleme konusunda ihtimam gösterirdi.

Patrik ve Kilisenin, temel hukuki statüsünün, 18. yüzyılda hükümetin adem-i merkeziyetçi politikalarının belli sivil meselelerde ve özellikle vergilendirmede bu kurumların cemaatlerine karşı yeni sorumluluklar yüklediği zamanlarda bile değişmediği vurgulanmalıdır. Merkezi hükümetin talebi üzerine, Müslüman toplulukları, kadıların başkanlığındaki ayan meclislerinde, Hristiyan toplulukların da dini liderlikleri altında gerçekleştirdikleri gibi, bu tür sorumlulukları üstlendiler.[49] Mesela, bu dönemde verilen bir *berât*ta, Sultanın onayı için yeni aday gösterilen Patriğin yalnızca topluluk tarafından tercih edilmediği, ayrıca "İmparatorluk Hazinesi (mâl-i mîrî) için vergileri tam olarak toplayabileceği"[50] kanıtlanmıştır. Bütün *berât*larda Rumlar için kullanılan zimmî terimi, Osmanlı yönetimi altındaki statülerini açıkça belirler. Osmanlı sultanlarının yönetimi altında Rum "milleti"nin özerkliğini ya da sözde II. Mehmed'in üzerinde anlaşmaya vardığı iddia edilen Patriklerin egemenlik haklarını vurgulamak sadece İslami ve Osmanlı hukuk kavramlarının yanı sıra tarihi gerçekliğin de çarpıtılmış bir yorumunu gösterir.

Rum Ortodoks Kilisesi'nin Mali Statüsüne Dair Değerlendirmeler

İlke olarak, Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi olsun fark etmez kâr amaçlı faaliyetlerde bulunmayan din adamları, cizye de dahil olmak üzere vergilendirmeden muaftı. Bununla birlikte, zamanla gayrimüslim din adamlarının Osmanlı hazinesine çeşitli "hediye" ve vergiler ödemeleri gerekti, bunların en eskisi *pişkeş* idi.

Maliye Kalemi'nde bulunan *Piskopos Mukata'ası*, Osmanlı Devleti dahilindeki kilise, sinagog ve manastırların kayıtlarını tutmakta ve bu türden gelirlerle ilgilenmekteydi. 1641-1651 yılları arasını kapsayan kayıda göre, Rum Ortodoks Patriği *pişkeş* olarak 20.000 kuruş ödemiş ve *bostancı*lar için günlük 105 okka et ya da bedelini temin etmiştir.[51]

Aslında *pişkeş* bir vergi değildi, sadece bir "bağış" ya da bir "hediye" idi.[52] Eski İran imparatorluklarının zamanından beri, bu tür alışılagelmiş hediyeler, bir vasal ya da astın hükümdara karşı sadakât ve

49 Bkz. H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, London 1977, 27-52.

50 Bkz. Kabrda (36-58) tarafından yayımlanan *berât*lar.

51 Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Archival Materials on Millets," içinde B. Lewis ve B. Braude, ed., 441.

52 İnalcık, "Ottoman Archival...," 447-448.

bağımlılığının ifadesini simgelemekteydi. Hükümdar ise, hükümranlık amblemi taşıyan bir imparatorluk diploması ya da kaftan gibi otorite sembolleri vererek mukabele ederdi. Devletin bütün üst düzey yetkilileri, hükümdara bir *pişkeş* sunarlardı. *Pişkeş*, tayin diplomasını almak için sabit bir miktarla ödenecek nakit ödeme olarak zamanla yerleşmiştir. Örneğin, vali paşalar hazineye 10.000 akçe ödemekteydiler. Üst düzey ruhbanlar tarafından ödenen *pişkeş*, *berâtlı pişkeş* olarak adlandırılırdı. Zaman içinde, bu *pişkeş*lerin oranları Patrik, Metropolitler, Başpiskoposlar ve Piskoposlar için bir yönetmelikte özenle belirlendi.[53] *Pişkeş*i ödemek için, bu kilise üst düzeyleri, eyaletlerdeki kilise mensupları ve ast rahipler üzerine vergi yüklemek zorunda kalmışlardır (bkz. aşağıda: *mîrî rüsûm*).

*Berât*larda birer birer sayıldığı gibi,[54] 17. yüzyılda Ortodoks din adamları ya da reaya tarafından ödenen başlıca dini vergiler şunlardır:

Mîrî rüsûm ya da mâl-i mîrî
Patriklik ve Metropolitlik vergisi
Zitiye
Zarar-ı kassabiye
Tasadduk
Ayazma ve Ayasmoz
Manastır resmi
Panayır
Evlilik vergisi

"Hazineye ait olan vergiler" anlamına gelen *mîrî rüsûm*un menşei ve kapsamı tartışmalıdır. Joseph Kabrda,[55] bu ifadenin Metropolitlerin piskoposluk bölgesinde Patrikliğe yıllık ödemelerini ve kendi şahsi harcamalarını karşılamak için topladıkları dini vergilerin ve ücretlerin toplamı anlamına geldiğini savunur.

Patriğin, atama esnasında ödediği *pişkeş*lere ek olarak her yıl hazineye belirli miktarda para ödemek zorunda olduğunu biliyoruz. *Pişkeş*in ne zaman ve ne şekilde yıllık bir ödemeye dönüştürüldüğü bilinmiyor. Ancak, alışılagelmiş ödemelerin ve harçların düzenli vergilere dönüştürülmesinin bir Osmanlı pratiği olduğu çok iyi bilinmektedir.[56] Vergi ilkeleri ile çatışmadığı takdirde, Osmanlı öncesi vergileri Osmanlı'nın kendi vergi sistemine dahil etmesi yaygın bir uygulamaydı. Öte yandan, tahtın her el değiştirmesinde, imparatorluğun dört bir yanındaki bütün *berât*ların yeni Sultan adına yenilenmesi gerekiyordu. Böylece, Patrik *berât*ının

53 İnalcık, "Ottoman Archival...," 440-444.
54 *Berât*lar, aktaran Kabrda, 36-58, pl., XXVIII, XXXIII, XXXIV, XXXVII.
55 Kabrda, 62.
56 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation...," 317-322.

yenilenmesi için *pişkeş* ödemek zorunda kalıyordu. Her durumda, her bir Patrik, atamasında *pişkeş*i ve yıllık mîrî vergiyi ödemek zorundaydı. Yıllık mîrî vergisi, 16. yüzyılın ortalarına kadar var olmuştu. Öte yandan, Osmanlı hükümeti mali kriz dönemlerinde vergiden muaf "askeri" sınıf mensuplarından "avarız vergisi" olarak katkı talep etmekteydi.[57] Patrikten talep edilen 105 okka et katkısı, saraya bağlı "askeri" bölükleri hoşnut etmek için kullanılan bu türden bir katkıydı. Osmanlı sisteminde yeni düzenli vergiler ihdas etmenin çeşitli yolları vardı. Muhtemelen ara sıra olan *pişkeş*, yıllık düzenli *mîrî rüsûm*un menşei idi.

Sultan *berâtı*, Metropolitlere devlet vergisinin (*mâl-i mîrî*) yanı sıra kendi piskoposlukları için kanuni aidatları toplamasına yetki veren resmî bir belgeydi.[58] Ayrıca bir *berât* vasıtasıyla, kilise mülklerinin mülkiyet hakları ve Metropolit ya da Patrik idaresi yasal olarak tesis edilmiş olurdu.[59] Vergiler ve bu mülklerden elde edilen gelirler, Metropolitlere devlete karşı maddi yükümlülüklerini yerine getirme ve şahsi ve kilise harcamaları için imkan sağlamıştır. Böylece, hukuki açıdan bakıldığında, Osmanlı hükümeti din adamları tarafından toplanan tüm vergileri devlete (*mîrî*) ait olarak ve din adamlarını ise mültezim olarak değerlendirmiştir. İltizam kelimesi, Metropolitin piskoposluk bölgesi üzerindeki otoritesi için kullanılmaktaydı. Aslında, Patrik gelirleri dolayısıyla Metropolitlere bağımlıydı. Temsilcileri aracılığıyla, Metropolitler ast papazlar ve kilise mensuplarından vergileri toplarlardı. Böylece, son tahlilde, gerçekte vergileri ya da kilise mensuplarından harçları tahsil eden köy ya da mahalle papazıydı.

Patriğe yapılan ödemelerdeki gecikmeler ve ertelemeler, Patriğin dörtbeş yılda bir bakiyeyi telafi etmek ve asileri cezalandırmak amacıyla gönderilmesi de dahil hükümetin müdahalesi ile sonuçlanmaktaydı (bkz. Ek I).

Kabrda,[60] piskoposluk bölgesinde toplanan tüm vergiler ve aidatların, hatta evlilik vergisi gibi tamamen kanonik vergiler bile olsa, *rüsûm*'a veya *mâl-i mîrî*'ye dahil olduğunu iddia ederken, biz *mîrî Patriklik* olarak adlandırılan Patriklik vergisinin Patriğin hazineye yıllık ödemesine katkı yapan özel bir vergi olduğuna inanıyoruz. Patriğe, her bir reaya hanesi yıllık 12 akça ve alt düzey papazlar ise bir altın sikke ödemek zorundaydılar. *Metropolitlik vergisi*, yine her bir reaya hanesi için 12 akça ve papazlar için bir altın sikke olup Metropolitin kişisel gelirini toparlamak için tasarlanmış olmalıydı.[61]

57 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation..."
58 Kabrda, 61.
59 Ayrıca bkz. Kabrda, 36-37; Krş. aşağıda, Ekler I.
60 Kabrda, 62-63.
61 Kabrda, 39-40, tıpkıbasım 34, pl. 45.

Zarar-ı kassabiye veya *zarar-ı lahm*, Osmanlı maliyesi mîrî vergilerinin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Başkentteki daimî ordu için tedarik edilen etin sabit devlet fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki farkı kapsayan muazzam devlet harcamalarını karşılamak için 16. yüzyılın sonlarında ihdas edilen bir vergiydi. Patrik tek başına *bostancı*lar için günlük 105 okka et vermek zorunda idi.[62] Mîrî ve zarar-ı kassabiye, hazine-i hümayuna tahsis edilmiş ana vergilerdi.

Başlıca kilise vergilerinden biri de *zitiye* idi. Kilisenin harcamalarını karşılamak için Patriğe ve yerel Metropolite kilise mensupları tarafından nakdî ya da aynî ödenen bir katkıydı. Bizans *kanonikon*u olarak tanımlanmaktadır.[63] Slav *milostinja*'da, kilise tasaddukları için önemli bir gelir kaynağı, nakdî ya da aynî olarak gönüllü katkılardan oluşuyordu. Ancak, Osmanlı belgelerinde yer alan ifadeler, *pişkeş* gibi, düzenli bir yıllık vergiye dönüştürüldüğü izlenimi vermektedir. Mîrî rüsûm, zitiye ve zarar-ı kassabiye, Osmanlı hükümetinin en önemli vergileri olarak kabul edilmekteydi.

Görünüşe göre yerel bir vergi olan *manastır resmi*, Metropolitlerin *berât*larında yer alan mîrî vergiler arasına pek nadir dahil edilmekteydi. Metropolite ödenen yıllık bir vergiydi. Metropolit ayrıca, rahmetli olan rahipler ve rahibelerin geride bıraktığı malın mülkiyetini de almaktaydı. Ayazma (*hagiasma*) kilise için bir diğer önemli gelir kaynağı idi. Kilise mensupları, derman bulmak amacıyla bir kilise veya manastırın yakınında bulunan kutsal bir ayazmayı (*hagiasma*) ziyaret ettiğinde, sadaka verirlerdi ya da Metropolitin bir pay talep ettiği sabit bir ücret öderlerdi.[64] *Panayır vergisi*, dini bir şenlik vesilesiyle, genellikle bir hac yeri veya *hagiasma* yakınında düzenlendiğinden, dini bir vergi sayılırdı. Bu tür panayırlarda elde edilen gelirlerin önemli bir kısmı, geliri toplamak için temsilcisini kilisede ya da manastırda tutan Metropolite giderdi. Yerel bir pazarın veya panayırın düzenlenmesi özel bir *berât* vasıtasıyla Sultan tarafından verilen bir imtiyazdı. Tahakkuk eden vergi geliri, nadiren bir kilise ya da manastır olmayan imtiyaz sahibine aitti. Bu kişi, vergi toplama imtiyazı için hükümete bir miktar ödeme yapan bir mültezim olarak görülüyordu ve verginin bir kısmı, piskoposluk bölgesinde kilise ya da manastıra sahip olan Metropolite gitmekteydi. Genel olarak, belli bir manastır veya kiliseyle bağlantılı gelir, bölgeyle ilintili din adamlarına, üzerinde anlaşılan bir rakam üzere iltizama verilirdi. Böylelikle, dinsel hizmet ile hükümet için vergi toplama, Osmanlı yönetiminde iç içe geçmişti.

62 A. Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning," Doktora Tezi, University of Chicago, NELC, 1988, 8-61.

63 Kabrda, 68.

64 Kabrda, 78.

Bizans döneminde yerleşmiş olan evlilik vergisi, Türkçede *nikâh resmi*, 17. yüzyıl Osmanlı belgelerinde ilk evlilikte 80, ikincisinde 160, üçüncüsünde ise 240 akça olarak tespit edilmiştir. Metropolitlere kilise mensupları ve papazlar tarafından ödenmekteydi. Oranı, Osmanlı gümüş parası *akçe*nin keskin bir enflasyon geçirmesiyle artması gibi, önce 400, sonra 800 ve en sonunda 1776'da 1.200 *akçe*ye ulaşmıştı.[65]

Metropolite ait olanlar arasında sıralanan bir diğer gelir kaynağı, Türkçe belgelerde *bankâ* veya *panka*, Rumca belgede *pangar* adı verilen, kiliselerde bir bankada mum satışı olan *bankâ* idi. Metropolit, piskoposluk bölgesindeki kiliselerde gerçekleşen bu gelirden bir pay almaktaydı.[66]

Sadece kilise için ayrılan diğer gelirler arasında Rumca *parrèsiai* ve *portesi/protesi* kelimelerinden gelen, *parasiye* diye adlandırılan, cenaze törenlerinde ölü ya da vasiyetle ilgili yapılan bağışlar ya da harçlar sayılabilir.[67] Sultanın *berât*larında ya da yerel Müslüman kadılara gönderilen emirlerde, müteveffanın mirasından, kilise için olan bu türden sadaka ve bağışların güvence altına alınması belirtilirdi.

Osmanlı belgelerinde zikredilen kilise için belirlenen vergilerin yanı sıra, sadece kiliselere tahsis edilen *filótima*, *embatikia* ve *cheirotoniai* gibi kaynaklar da mevcuttu.[68]

Özetle, reaya ve yerel papazlar ve rahipler tarafından ödenen çeşitli vergiler üç kategoriye ayrılabilir: Doğrudan Osmanlı hazinesine giden vergiler, Patriğe ve Metropolitlere ayrılan vergiler ve yalnızca münhasıran yerel din adamlarına giden ve Osmanlı belgelerinde hiç bahsedilmeyenler.

Patrik ve Metropolitlerin Osmanlı maliyesine ödemek zorunda oldukları vergi ve *pişkeş*ler, bütün ödemelerin nihayetinde kilise mensupları tarafından yerine getirilmesi gerektiği için reaya açısından vergi yükümlülükleri üzerine ağır bir yük oluşturuyordu. Yıllık mîrî vergisi, 16. yüzyılın sonlarında kassabiye türünde ek Osmanlı vergileriyle artmıştı. Görünen o ki, Ortodoks Kilisesi, Osmanlı maliyesi açısından hızla artan devlet harcamalarını karşılamak için vergi tabanını genişletecek başka bir enstrüman haline gelmiştir.

Genel olarak Patrik, Metropolitlerden vergi toplamak için vilâyetlere *vekîl* gönderirdi.[69] Vekîl, vergi yükümlülüklerini yerine getirmeyi reddeden rahipleri ve papazları cezalandırma veya görevden alma yetkisine sahipti. Selanik Metropoliti, Patriğe iki yıllık mâl-ı mîrî'yi ödemediği zaman, Sultan, talep üzerine, itaat için bir çavuşunu göndermişti.

65 Kabrda, 76.
66 Kabrda, 38.
67 Kabrda, 88-84.
68 Kabrda, 89, pl. LII, 1755 tarihli.
69 Kabrda, pl. 32.

Sultan, Patriğin ve Metropolitlerin vekillerinin teftişlerinde koruma ve dokunulmazlık sağlamaktaydı; Kilise için toplanan aynî vergiler üzerinde hiçbir taciz ve ticari ücret empoze edilmemeliydi.

Metropolitler, sultanın *berâtı* ile, kendi yetkileri altındaki kilise ve manastırlarda bulunan din adamları ile bağımsız olarak ilgilenme yetkisine sahip olurlardı. Ayrıca papazları ve rahipleri görevden almak ve cezalandırmak, vadesi dolmuş vergileri toplamak ve evlilik, boşanma ya da mirasın kanunlara uygun olarak yürütülmesi için Patrik temsilcilerini kiliselere ve manastırlara yerleştirmek hususunda kendilerine yetki verilmişti. Birçok Rum kadı mahkemesini, dini vergilerden kaçmak ya da ilave güvenceden yararlanmak için tercih ettiğinden,[70] Sultan bu tür karışmaları önlemek için Metropolitler lehine hüküm vermekteydi. Metropolit *berâtı* ayrıca, aksi Rum reayaya karşı yerel kadı'dan yardım alacağını vâât etmekteydi. Bir Metropolit, vergi yükümlülüklerini yerine getirmeyen papazları ve rahipleri cezalandırma yetkisine sahipti. Kanonik cezalar kafayı traş etmek veya makamdan atılmayı içeriyordu.[71] Gerektiğinde, bu uygulama için belirli bir sultan emri verilmekteydi.[72]

Kadı, Sultan'ın emri üzerine, bir Metropoliti makamının mülküne el koymaktan alıkoyabilirdi.[73]

Bir Rum'un Ortodoks Kilisesi ya da rahip lehine olan iradesi, Rum tanıklarının şahitliği altında yerel kadi tarafından yerine getirilmekteydi.[74]

Genel olarak Osmanlı hükümeti, kiliseleri ve manastırları yerel makamların istismarına karşı korumayı bir kamu görevli olarak görüyordu. Sık görülen şikayetlerden birisi, Paşa'nın suçları soruşturma ve kaçak köleleri geri getirme amaçlı özel görevli adamlarının devriye sırasındaki zorla yiyecek ve para toplamalarıydı.[75] Belgelerde sıklıkla bahsedilen bir diğer suiistimal, *timar* sahiplerinin ya da *vakıf* mütevellilerinin Metropolitlerin temsilcilerine kendi topraklarındaki Hristiyan köylüler ve işçilerden vergi tahsil etmesine izin vermediği idi.

Fakirlerin, *cizye* ve diğer hükümet vergilerine eklenen dini vergileri ödeyecek kadar para bulması kolay değildi. Osmanlı belgelerinin[76] açıkça ortaya koyduğu gibi, *zimmî* reaya nadiren de olsa vergi yükümlülüklerini tahıl ya da kumaşlar ile yerine getirmişlerdir. Yardımlar özellikle mal ile -şarap, tereyağı, zeytin yağı ya da bal- verilirdi.

---

70 Pentazopoulos, 80.

71 Kabrda, pl. XLVI.

72 Kabrda, pl. XXXI, 1715 tarihli.

73 Kabrda, pl. XXXVI, 1715 tarihli.

74 Kabrda, pl. LII, 1755 tarihli.

75 Kabrda, pl. 43; F. Bayraktarević, *Turski Dokumenti*, Sarajevo 1935, dok. 24.

76 Kabrda, 38, ve tıpkıbasım XXXIV pl. XLIV, 1755 tarihli.

Kilisenin yüksek görevlileri yönetimi altında, köy ve bölge kilisesine bağlı papazlar, dini vergilendirmeyi karşılamada fakirlerin zorluklarını paylaşıyormuş gibi görünüyorlardı. Daha önce de açıklandığı gibi papazlar her yıl Patriğe bir altın ve Metropolit için de bir altın ödemekle yükümlüydüler.

Reayayı, yüksek din adamının yasadışı ve aşırı taleplerine karşı korumak için Osmanlı hükümetinin öne çıkması ilginçtir. Osmanlı hükümeti, kilise mensuplarına aşırı vergi yükleyen Metropolitleri takip etmekte ve bir şikâyet alındığında harekete geçmekteydi.[77]

Rum Ortodoks Kilisesi'nin dini vergileri ve mali yönetimini inceleyen Josef Kabrda,[78] aslında Kilise'nin Osmanlı hükümetiyle Hristiyan kitleler üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmek için iş birliği yaptığı ve aynı zamanda kilisenin, ulusal kültürel gelenekleri ve Hristiyan dini değerleri korumayı ve geliştirmeyi başardığı sonucuna varmıştır.

77 Kabrda, pl. XXXVI, 1715 tarihli.

78 Kabrda, 101-103. Bosna'da, Rum Ortodoks Kilisesi tarafından dayatılan Kilise aidatlarının "Bosna Kilise" mensuplarının İslam'a geçmelerinin nedenlerinden biri olabileceği ileri sürülmektedir; "Bosna," *EI*², I, 1265.

Ek I

I. Süleyman'ın Patrik II. Joasaph'ın Yoklama Turu'na Dair Rumeli'deki Yönetici ve Kadılara Emri[79]

Rumeli sancakbeyleri ve kadılarına:

Emrim size ulaştığında bilinsin ki; Yuvasif ismiyle tanınan Patrik bize bir mektup gönderip, bir gelenek olan Patriklerin her dört ya da beş yılda bir, mezkûr eyaletlerdeki Metropolitleri, piskoposları, "kilise ileri gelenleri" ve diğer rahipleri *yoklama* yapmalarının gerekli olduğunu belirtmiş ve buna izin verilmesini talep etmiştir. Mektubunda, Patriğin berâtında yer alan dini hukuklarına göre papazlardan toplanacak olan bu yılın vergisi ve geçmiş senelerden kalan vergi borçlarının olduğunu belirtmiş ve mezkûr bölgeye giderek bu vergileri bizzat toplamak için izin talep etmiştir. Bu emrin size ulaşmasının ardından, siz, kadılar, Patrik benim berâtım ile geldiğinde, yargı bölgenizdeki Metropolitleri, piskoposları, rahipleri, kilise ileri gelenleri ve papazları huzurunuza çağırın, onları Patrik ile yüzleştirin ve tahkikatınızı Şeri'at'a göre gerçekleştirin. Geçmiş senelerden ve mevcut yıldaki ödemeleri incelemeniz neticesinde belirlenecek miktarlarda Patriğin tahsil etmesine müsaade edin.

Toplamış olduğu *mîrî akça* ile İstanbul'a dönüş yolunda, Patriğin kendi katırlarını ve yük beygirlerini ya da maiyetindekilere ait olanları teslim etmesi için güzergahlarda ve menzillerde baskı yapılmamalıdır. Kamu gelirlerine (*mâl-ı mîrî*) zarar gelmesin diye, dağ geçitlerinde ve tehlikeli yerlerde en iyi şekilde ona yardım edeceksiniz. Patrik, bazı Metropolitlerin ve piskoposların ödemeyi yapmak için on beş ya da yirmi günleri olduğunu söyleyerek vergi ödememek için mazeretler ürettiklerini bildirdi. Onların mazeretlerini dinlemeyecek ve borçlarını eksiksiz Patriğe ödettireceksiniz. Metropolitler, piskoposlar, rahipler ve papazlar, herhangi bir görünür mirasçısı olmadan ölürse, 5.000 veya daha fazla akçe terekesi olanlar devlet hazinesine ayrılacak ve 5.000'den az olanlar Patriğe bırakılacak. *Beyt'ül-malcılar* hem Patriğe ait olan malvarlığına hem de kiliseye ait olan rahiplerin kara cübbesi, asa, gümüş kadeh gibi miraslara müdahale edip hak iddia etmekteydiler. Yukarıda sözü edilen rahiplerden biri, açık bir mirasçı bırakmadan ölürse ve mirası devlet hazinesine ait ise 5.000 ya da daha fazla akçenin *mevkufçu*lara devredilmesini takip et. Miras 5.000 akçeden daha az ise, Patriğin mevcut uygulamaya göre bunları almasına müsaade et.

Rahiplerin taşıdığı kişisel eşyaları, kıyafetleri ve diğer şeylere gelince, şimdiye kadar izlenen eski düzenlemeler daha önce olduğu gibi uygulanacaktır. Kanonik hukuka ve geleneğe aykırı hareket eden rahiplerin görevden

79 Bu belge, Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen el yazması halindeki bir devlet belgeleri koleksiyonunda yer almaktadır, no. 1734, ff. 121-123, bkz. tıpkıbasım I.

alınmasını ve söz konusu Patriğin dahli ile başka bir rahiple yer değiştirilmesini takip et ve raporunu tutanaklarla bana ibraz et. Adı geçen Patrik, İstanbul'dan giderken ve İstanbul'a dönerken, *yava haraççıların* ya da kaçakların Patriğin kendisinden ve maiyetindekilerden *haraç* almalarını engelle. Patrik, *sancak beyleri, subaşıları, sipahileri*, yeniçerileri ve diğerlerini, rahiplerin kendisine olan borç bakiyelerini toplamasını engellediklerine dair şikâyet etti. Patriğin borç tahsilatına müdahale etmek isteyenleri engelle ve yasağa uymayanları bir liste ile yazılı olarak bana rapor et. Siz *sancak beyleri* ve *kadılar* olarak her biriniz bu hususta gerekli ihtimamı göstermelisiniz. Ve eğer söz konusu Patrik, yoklama sırasında, Metropolitlerden ve piskoposlardan dini yasalarına ve geleneklerine (âyîn-i bâtıla) göre ödemek zorunda oldukları vergilere ilaveten para almaya çalışırsa, Patriği bu türden adaletsizliğe tevessül etmesini engellemelisin. Eğer ikazınızı duymaz ise, hemen bana rapor edeceksiniz. Yolculuğu ve konaklaması esnasında yiyeceği ve atlarının yemi için gerekli olan şeyleri kendi parasıyla satın almasında Patriğe yardım edeceksiniz. Yasadışı bir şekilde *reaya*dan birşeyler talep etmemesini ve dolayısıyla onlara zulmetmemesini takip et. Daha sonra *reaya* gelip o Patriğin kendilerinden zorla gaspettiğinden şikayetçi olursa, cevap verecek kişi siz olursunuz. Bu hususa ehemmiyet gösterin. Herhangi bir *reaya*nın zorbalığa maruz kalmasına göz yummayacağım. Her daim ilgili olmanızı bekliyorum.

Yorum

I. Süleyman (1520-1566) döneminde, Sultanın berâtıyla yetkilendirilmiş olan patrikler, geniş bir alanda seyahat etmekte ve mevcudiyetlerini imparatorluğun her tarafındaki psikoposluk bölgelerinde gösterebilmekteydiler. N. Iorga (Jorga)'nın belirttiği gibi,[80] "I. Jeremia" bu seyahatlerinde, "Ortodoks dünyasını gözden geçirme ve yüksek otoritesini ekümenik olarak kabul ettirme niyetine sahip olduğu gibi" görünüyor. O dönemde halen daha Venedik egemenliği altında olan Kıbrıs'ı ve yakın zamanda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olan Kudüs'ü ziyaret etmişti. II. Mehmed'in zamanından bu yana Osmanlı sultanları, Rum Kilisesi'ni Hristiyan kiliseleri arasında en yüksek olarak kabul etmiş ve Ortodoks Kilisesi'nin birliğinin himayeleri altında yeniden kurulmasını desteklemişlerdir. Kendilerini Doğu Roma imparatorlarının varisi olarak gören ve "kayser" (Ceasar) unvanını üstlenen Osmanlı sultanları için, böyle bir politika gayet normal gözüküyordu ve açık bir şekilde politik gayeleri için bu unvanı kullanmayı amaçlıyorlardı. Mesela Süleyman'ın Sadrazamı İbrahim (1523-1536), Jeremia'ya olağanüstü lütufta bulunmuştu.[81] Bu lütuftan faydalanan Jeremia, Sultanın Rumeli'deki Slavca konuşan tebaası üzerindeki yargı yetkisini

80 Iorga, 93.

81 Iorga, 94.

genişletmeye çalışan Ohri Patrikliği'nin girişimlerine karşı mücadele etmiştir. 1545'te onu, Eflak ve Boğdan'da bulunan din adamları üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmaya çalışırken görüyoruz.

Belgedeki bizim Patriğimiz II. Joasaph (1555-1565), selefleri gibi aynı politikayı sürdürdü. Osmanlı sultanları, iktidarının zirvesindeyken ve Rum tebaalarının İmparatorluğun düşmanları ile hiçbir zaman bir ittifak düşünemeyeceğinden emin olduklarında, Patriğin otoritesinin genişletilmesi ve pekiştirilmesi hususunda oldukça müşfik görünüyorlardı.[82]

Patrik olarak atanmasında, II. Joasaph, Bab-ı Âli'yi *pişkeş*in[83] 3 bin altın dükadan 2.000'e indirmeye ikna etmeyi başarmıştı, ancak görevden ayrıldıktan sonra rakam tekrar 3.000'e çıkarılacaktı.[84] İndirim, belgemizin ima ettiği gibi mali bir zorluk ile bağlantılı olabilir.

Iorga,[85] patrikliğin vilayetleri teftişi öncelikle Patrikhanenin hazinesini doldurma amacıyla yapıldığını öne sürüyor. 1580 itibariyle, Patrik, Patrikhanenin yaklaşık yirmi kişilik kadrosunun giderlerini karşılamak için yıllık 20.000 taler ya da 13.700 altın sikke gelire ihtiyacı vardı.

Joasaph, bir anlaşmaya varmak için Lutheran Kilisesi ile yapılan görüşmelere dahil edilmişti.[86] O zamanlar Osmanlı hükümeti tüm Avrupa'daki Protestanları Papalığa ve Habsburglara muhalefetinde teşvik ediyordu.[87]

Joasaph patrikliğinde ilginç bir olay, Rus IV. Ivan'ın (Korkunç İvan) kendisinin kullandığı Çar (Ceasar) unvanını Patriğin onaylamasını sağlama girişimiydi.[88]

Sultan'ın Rusya'dan kürk ithalatının tekelini elinde bulunduran güçlü hassa tüccarları Michael Cantacuzenus, Joasaph'ın 1565'te patriklik görevinden alınmasına neden oldu. Joasaph'ın çağdaşları onu, "bütün Ortodokslar arasında kişisel olarak popüler olan Patriğin en seçkinlerden ve bilgili olanlardan biri olduğu ve Athos Dağı rahipleri tarafından desteklendiği" şeklinde anlatmaktadırlar. On yıl süren başarılı bir Patriklikten sonra, kanon yasasını ihlal ettiği gerekçesiyle, Michael'ın ihtiraslı aile-evlilik planlarından birini daha fazla geliştirmeyeceği için görevden alındı.[89]

---

82 Iorga, 98.

83 *Pişkeş* için bkz. İnalcık, "Ottoman Archival...," 447-448.

84 Runciman, 202; 1526'da 5.600'e, 1730'da 15.000 altın sikkeye çıkarıldı; 17. yüzyılın ortalarında, 20.000 kuruş ya da yaklaşık 12.500 altın sikke idi, bkz. İnalcık, "Ottoman Archival...," 44.

85 Jorga, 96.

86 Runciman, 245-247.

87 H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, 37-38.

88 Runciman, 330; H. İnalcık, "Power Relationships between Russia, the Crimean Khanate and the Ottoman Empire, as Reflected in the Titulature," içinde Ch. Lemercier-Quelquejay, G. Veinstein ve S. E. Wimbush (ed), *Passé turco-tatar, présent soviétique, Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris 1986, 175-186.

89 Runciman, 98.

Ek II

Patrik IV. Gabriel'in Arzuhalinin Resmi Tercümesi*

Sultan'a sunulan bu arzuhalde, Patrik şöyle der: Birkaç Metropolit, zulümler nedeniyle piskoposluklarından ayrılmış ve İstanbul'a sığınmışlardır. Bunun üzerine, Sultan bu zulümleri durdurmak için bütün vilayetlere emir göndermiş, sekiz Metropolitin Ortodoks Kilisesi geleneğine göre Kutsal Sinod'u toplamak için İstanbul'da kalmasını ve geri kalanların da kendi piskoposluk bölgelerine dönmelerini istemiştir. Böylece, sekiz Metropolit dışında hepsi ivedi bir şekilde İstanbul'dan ayrıldılar. Kutsal Sinod'u sekiz Metropolitle toplamak mümkün olmadığından Patrik, iki Metropolitin daha İstanbul'da kalmasına müsaade edilmesini talep etmektedir. (Bu onaylanırsa), Sultan'ın bu neticeyi düzenleyen emri, daha önce çıkarılan emire bir açıklama şeklinde eklenebilir ve kopyası belgelendirme amacıyla Patriğe gönderilebilir.

[Patriğin İmzası]: Hizmetkarınız, İstanbul Patriği ve Metropolitler Birliği, İstanbul'da sakin (tarihsiz)

Yorum

Belgede belirtilen baskı, Yanya, İnebahtı ve Narda Metropolitleri ve yetmişten fazla ahali tarafından 20 Cumâde'l-ûlâ 1195/13 Mayıs 1781 tarihinde verilen bir arzuhalde** açıklanmaktadır. Arzuhale göre, Metropolitlerin kaçışı, Tepedelenli Ali Paşa'nın komutası altındaki Arnavut "kanun kaçakları"nın saldırıları ve yağmaları sonucuydu.

---

* Bkz. tıpkıbasım II ve III; IV. Gabriel, 1780-1785 yılları arasında Rum Ortodoks Kilisesi Patriği idi. Bu bilgi için Profesör Speros Vryonis'e müteşekkirim.

** Bkz. tıpkıbasım IV.

Tıpkıbasım I

I. Süleyman'ın Patriğin Rumeli'deki Yoklama Turu için Emri

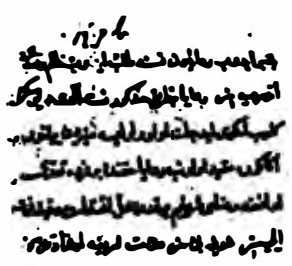
Kaynak: Âtıf Efendi Kütüphanesi, no. 1734, ff. 121-123.

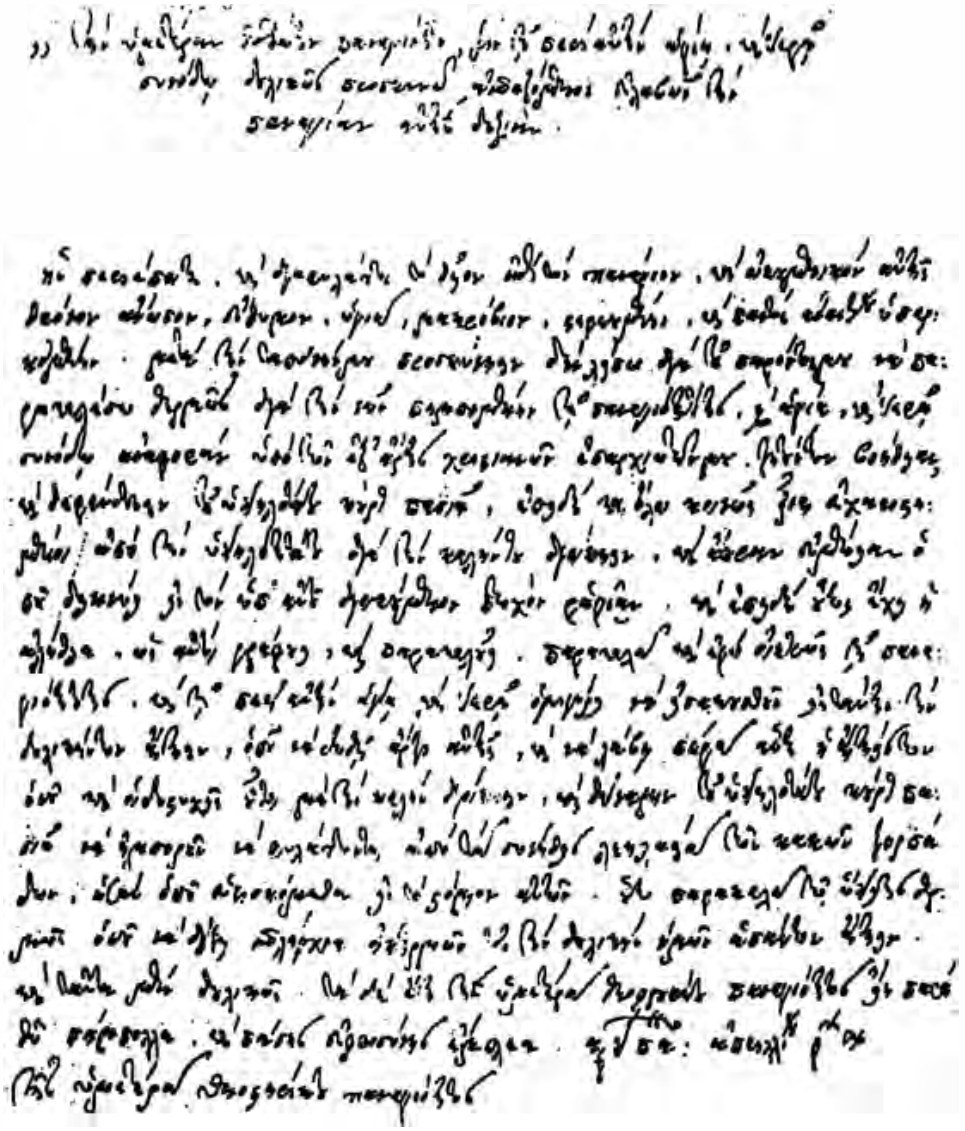

Tıpkıbasım II

Patriğin Arzuhali

Kaynak: Topkapı Sarayı Arşivleri, no. 1519.

Tıpkıbasım III

Patriğin Arzuhalinin Resmi Tercümesi

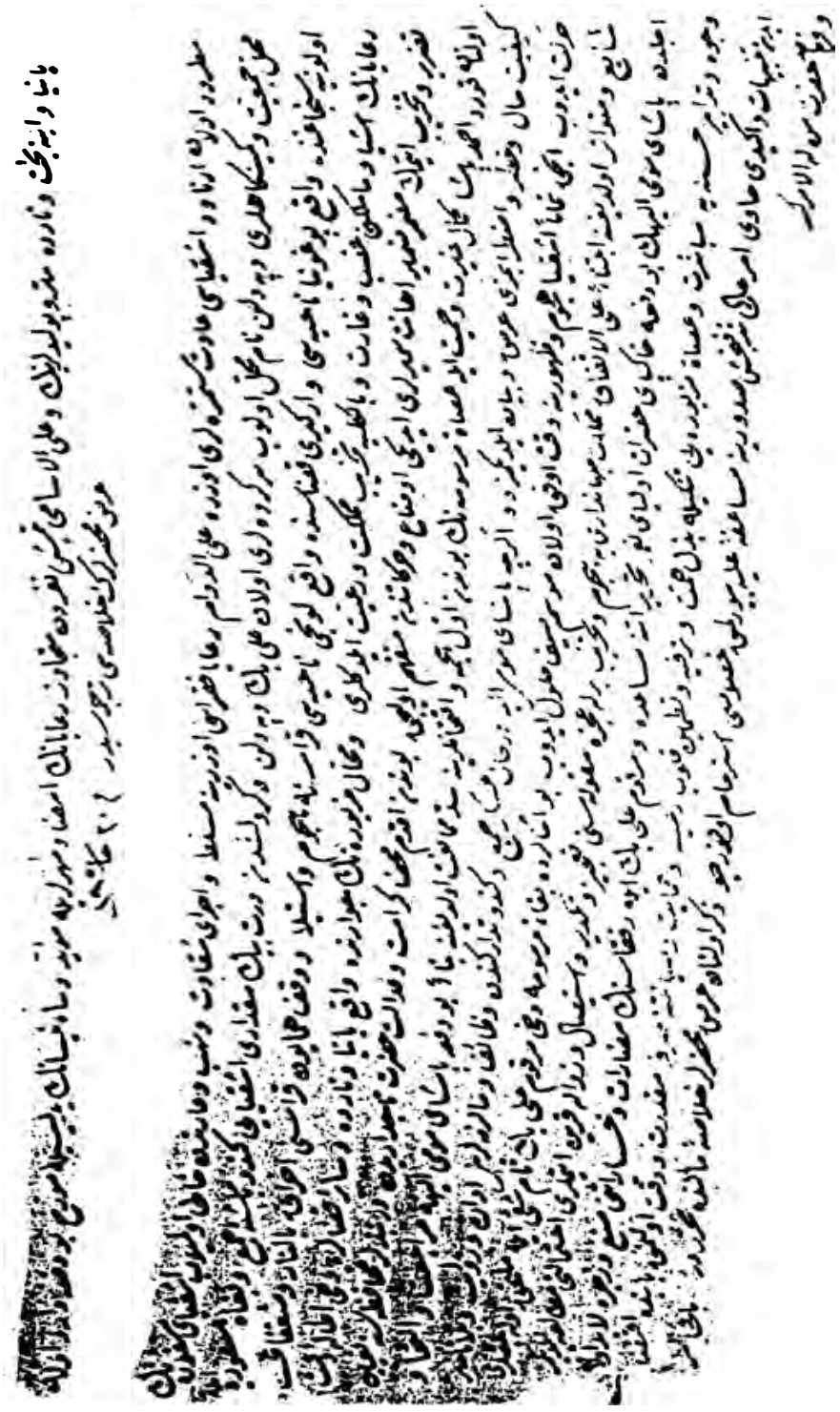
Kaynak: Topkapı Sarayı Arşivleri, no. 1519.

Tıpkıbasım IV

Yanya, İnebahtı ve Narda Metropolitlerinin Arzuhali

Kaynak: Topkapı Sarayı Arşivleri, no. 1519.

C

TOPLUM VE EKONOMİ

X

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İSLÂM

KİTLE HALİNDE Müslüman olan ilk Türk kavimleri orta Volga bölgesinin Bulgar Türkleri ve Orta Asya'da Kaşgar ile Balkaş Gölü arasındaki alanda hüküm süren Karahanlı hanedanının idaresi altındaki Türkler oldu (sırasıyla M.S. 921'de ve 960 dolaylarında). Bu bölgelerin Türk dünyası içinde ticaretin ve şehir hayatının en ileri gittiği, Müslüman kervan ticaretinin ve tüccar kolonilerinin uzun zamandır serpilip geliştiği bölgeler olması bir tesadüf değildi. O zamanlar için dünyanın en medenî bölümünün mümessilleri olarak bu Müslüman tacirler, yönetimdeki Türk sınıfını sadece lüks malların değil, ince görgü ve tavırların ve yüksek kültürel değerlerin taşıyıcıları sıfatıyla etkilemiş olmalılardır. Söylemek istediğim şey, Türklerin Müslüman oluşlarının, bir hükümdarın resmî kararıyla kesin ve kitlesel bir biçim almadan önce, uzun bir kültürel etkilenme sürecinin neticesi olduğuydu. Bulgar kralı 921'de Halife Muktedir'den Bulgarlara İslâm'ı tâlim edecek âlimler ve kaleler inşâ edecek uzmanlar istiyordu. Karahanlı hakanlarının Müslüman olma kararları da Siri Derya Nehri'nin ötesindeki bozkır kavimleri arasında İslâm'ı savunma ve yayma hususundaki şevk ve gayretleriyle maruf Samanoğulları'ndan Maveraunnehir'i almayı (fethetmeyi) icab ettirdiğinden, siyasi muhtevaya sahip gözükmektedir. Karahanlı ve Bulgar krallıkları İslâm kültürünün en ince ve sahih (ortodoks) biçimlerinin merkezleri olacaklardı. Ta 11. yüzyıl gibi erken bir zamanda, Karahanlı yönetimi altında önemli Arapça dinî kitaplar ve Türkçe edebî eserler yazıldı.

Ne var ki, İslâm tarihinde büyük bir rol oynamaları mukadder olanlar bu Türkler (Müslüman Bulgarlar ve Karahanlılar) değil, Siri Derya ve Harzem'in ötesindeki bozkırların Oğuz-Türkmen kabileleri oldu. Bu kabileler büyük ölçüde Samanoğulları'nın gaza faaliyetleri ve tarikatlara mensup müritlerin dinî tebliğleri vasıtasıyla Müslümanlaştırıldılar. Kendilerinden önceki Abbasi Halifeleri gibi Samanoğulları da ordularında çok sayıda Türkü paralı asker olarak istihdam ettiler ve bu uygulama

İslâmîleştirmenin en müessir vasıtası haline geldi. Böylece başlangıçtan itibaren gaza ve halk tasavvufu Türk İslâmına özgün ve kalıcı hususiyetlerini kazandırdı. Bozkır Türklerinin 9. yüzyıldan itibaren Halifeler ve Sultanlar tarafından (köle savaşçılar yahut paralı askerler olarak) istihdamı 11. yüzyılın değişmekte olan tarihî şartlarıyla hız kazandı. Onların hizmetlerine duyulan talebin artması Oğuz aşiretlerinin Doğu İran'a kitlesel göçüne yol açtı. Şimdi, kendi başbuğlarının idaresi altında paralı asker veya akıncı birimler halinde örgütlenen bu Oğuz gruplarından birçoğu kendi öz çıkarlarını kovalamaya ve aynı zamanda kendilerini gün geçtikçe İslâm'la özdeşleştirmeye başladılar. Sonunda bunlardan biri, Selçuk oğlu Tuğrul Bey, çok sayıda Oğuz boyunu kendi başbuğluğu altında birleştirmeye ve Hind altkıtasına doğru gaza seferlerine adanmış bir Türk köle-paralı asker grubunca kurulmuş bir devlet olan Doğu İran'daki Gaznevî Sultanlığı'nın yerine geçmeye muvaffak oldu.

Hilafetin en doğudaki eyaletlerini kendi denetimi altına almak ve Bağdat Halifesini Şiî Büveyhoğulları'nın boyunduruğundan kurtarmak suretiyle, Tuğrul Bey Hilafetin dünyevî gücü ve sünnî İslâm'ın muhafızı olmaya hak iddia edebiliyordu. Hatta, Selçuklu idaresi altında, dünyevî iktidarın biçimsel (resmî) tecessümü olan Saltanatın bağımsız tabiatı siyasi hayatın bir gerçeği haline geliyor, böylelikle de İslâm diyarında 20. yüzyıl içlerine kadar sürecek olan Türklerin siyasi üstünlüğü devresini başlatıyordu. Türklerin İslâm tarihinde başlangıçtaki rolü kesintisiz gaza yoluyla gerek Bizans gerek Avrupa menşeli Hristiyan dünyanın ilk zamanlar başarılı olan karşı-saldırılarına mukabil İslâm dünyasını birleştirmek ve korumak, ayrıca İslâmî öğretiyi medreselerde örgütleyip evrensel olarak benimsenen dinî ve kültürel hükümleri destekleyerek ayrılıkçı ve mutezil (heterodoks) hareketlerle mücadele etmekti. Müslüman Türk hanedanlardan birçoğu İslâm dünyası içinde kendi yönetimlerini sürdürebilmek için bu politikalarda başarılı olmaları gerektiğini kavradılar. Yani, "haklı" davayı benimsemek suretiyle meşruiyet temin etme peşine düştüler. İstikrarlı siyasi iktidarın ve askerî kudretin yeniden tesisiyle, Türk yönetimi altındaki İslâm ümmetinin sadece varlığını idame ettirmeye değil, bir ihya yaşamaya dahi muktedir kılındığı ileri sürülmektedir.

Tarihen sabit olan, Türklerin kuvvetli, bağımsız bir devlet-gücü ve kamu menfaatine yönelik siyasi eylem unsurlarına dayalı yeni bir devlet ve hukuk anlayışını takdim ve (mevcut anlayışa) ilave etmiş olmalarıdır. Orta Asya Türk İmparatorluklarında câri gelenek ve inançlar, devletin doğrudan dokuya kurucu Kağan tarafından vazedilen hukuk kodu olan *törü* yahut yasa ile varlığını sürdürdüğü görüşünü destekliyordu. Böylelikle siyasi güç ile yasama gücünü bir tutmuş oluyorlardı. İslâm

dünyasında Türk hanedanları, mutlak siyasi iktidarlarını desteklemek üzere bağımsız bir kamu hukuku meydana getirmeye gayret ettiler. Bu gayeye matuf olarak, *maslahat* ve *örf* gibi İslâmî ilkelere müracaatla yeni devlet kavramını haklılaştıran Müslüman fakihlerin iş birliğine mazhar oldular. Hilafet yönetimi altında, Halife'nin idarî düzenlemelerini İslâm hukuku dairesine yerleştirmek için aynı ilkelere müracaat ediliyordu. Meşhur fakih Maverdi (öl. 1052) dünyevî iktidarın (*kuvvetu's-saltana*) kamu menfaatini temin etme ve bizzat *şeriatı* uyarlama aracı olarak *kanun* yapma hususunda Sultan'ın yetkisinin gerekliliğine hak veriyordu. Böylece, Türk hanedanları sayesinde bağımsız devlet hukuku kavramı büyük ölçüde kuvvetlendirilmiş oluyordu. Orta Asya, İran, Anadolu ve Hindistan'da Türkler tarafından kurulan devletlerde devlet düzeni, askeri vergiler, toprak düzeni ve ceza hukukuna dair hususlarda idarecilerin çıkardığı kararnameler şeriatten tamamen bağımsız zengin bir devlet hukuku külliyâtı vücuda getirdi. Aynı dönem içinde İranî siyaset geleneklerinin ihyası bu yönelişe güç kattı. İslâm toprakları üzerindeki ilk Türk devletleri İran'da kurulduklarından, Türklerin hizmetindeki yerli İran bürokrasisi bu hususta etkili oldu. Hatta bu bürokrasi Hilafet ve şeriata karşı eski İranî gelenekleri ihya etme gayretine düştü. Bunun sonucunda, İslâm dünyasında Türkler tarafından kurulan devletlerde, devlet hukuku ile şeriat arasındaki çatışma bürokrasi, ulema ve yönetici askeri sınıf arasındaki siyasi-içtimai bir mücadeleye kılıf oldu.

Selçuklu İmparatorluğu'nun eseri olan Osmanlı Devleti, devlet işlerinin ve kamu hukukunun şer'î hukuk karşısında bağımsızlığını öne sürme hususunda daha önceki İslâm devletlerinden çok daha ileriye gitmiş gözükmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hakiki kurucusu, merkezî ve mutlakiyetçi bir imparatorluk sisteminin müşevviki olan Fatih Sultan Mehmed, idarecinin yasama yetkisi ilkesini daha da kuvvetlendirdi. İslâm tarihinde tamamen padişah otoritesine dayalı hukuk kodlarını yürürlüğe koyan ilk hükümdardı o. Çağdaşı bir Osmanlı tarihçisi, Tursun Bey, bu dünyanın "iyi düzen"ini (*nizâm*) padişahın mutlak cebrî otoritesinin ve özellikle de padişahın kendi şahsî irâdesine dayalı kanunnameler neşretme hakkının zarurî şartı olarak izah ediyordu. Ancak, onun halefi olan II. Bayezid'in ilk saltanat yılları Fatih'in engel tanımayan yasama faaliyetine karşı şeriatı destekleyenlerin güçlü tepkisine şahit oldu. Her ne kadar Kanunî Sultan Süleyman şeriatın devlet hukuku üzerindeki denetimini öne çıkarmaya meylettiyse de devlet hukuku onun idaresi altında da bağımsızlığını muhafaza etti.

Padişahın başına buyruk kararları şer'î hukuk sahasını bile etkiliyordu. İslâm'da uzun zamandan beri müesses bir uygulama vardı: muayyen

hukukî meselelerde, dinî otoriteler arasında ciddî bir ihtilaf ortaya çıktığında, hükümdar amme menfaati gereği, cemaat içindeki ayrılıklardan sakınmak üzere belirli bir mezhebin hükümlerinin takip edilmesini buyurabilirdi. Bu surette Selçuklu ve Osmanlı yönetimleri altında kadıların mahkemelerde Hanefi mezhebinin kurallarını uygulamaları zorunlu kılındı. Böyle bir karar daha sonraki hukukî gelişme ve uygulamaları ileri ölçüde etkiledi, çünkü Hanefi mezhebi yeni ortaya çıkan sorunlarla başa çıkma hususunda devlete tedbirler geliştirme imkânı veren geniş ilkeleriyle temayüz ediyordu.

Bir örnek verelim. Kanuni Sultan Süleyman'ın Şeyhülislam'ı Ebüssuud Efendi paranın dinî bir vakfın tesisi için kullanılmasını şeriata uygun addederken, muhalifi Mehmed Birgivi Efendi böyle bir şeyi başka mezheplerin görüşlerine istinad ettiğinden tamamen gayr-ı şer'î sayıyordu. İktisadî şartlar para vakıflarını teşvik ettiğinden ve onların ilgası birçok müesses hayır kuramlarını imha edeceğinden, devlet Şeyhülislam'ı görüşünde destekledi. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve o veçhile İslâm cemaatinin nizamının ayakta durması için hayatî ihtiyaç oldukları anlaşılan ıslahat, hükümdarın kararıyla Hanefi mezhebinin geniş ilkeleri sayesinde yapılacaktı. Bu bakımdan modern İslâm'daki başlıca modernleşme reformunun Osmanlı İmparatorluğu'nda başlamış ve en köktenci uygulamasını orada bulmuş olması şaşırtıcı değildir. Bu hususu daha ayrıntılı olarak ele almadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuyla beraber gaza hareketinin doğuşu ve Hilafetin ihyası üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Selçuklu İmparatorluğu'nun (İran, Irak, Suriye ve Filistin'den oluşan) Orta Doğu'da yükselişiyle Oğuz kabilelerinin Orta Asya'dan Orta Doğu'ya kitlesel göçü başladı; sonraki yüzyıllar için bölgenin etnik, sosyal ve siyasal durumunda yapısal değişmeler icab ettiren büyük önemi haiz tarihsel bir olguydu bu. Bu göçebelerden yakayı kurtarma hususunda çabuk davranan Selçuklu yönetimi onları Bizans İmparatorluğu'na karşı sınır boylarına sürdü. Bu uç bölgelerindeki gaziler, önceleri küçük akıncı birlikleri halinde iç bölgelere sızdılar ve akabinde, 1071 yılında Selçuklu Sultanı Bizans İmparatorluk ordusunu Malazgirt'te mağlup edince, yetenekli liderlerin idaresinde örgütlenerek Ege Denizi'ne kadar bütün Küçük Asya'yı fethettiler. Son derece hareketli olan Oğuzlar şimdi giderek artan sayıda Doğu'dan Küçük Asya'ya doluşuyor, Orta Anadolu ve dağlık kesimlerdeki otlak alanları işgal ederek daha ileri ve fetihler için yüksek bir askerî potansiyel sağlıyorlardı. Bu Oğuz kabilelerinin ateşli dirençlerinden ötürü Haçlılar Türk Küçük Asya'sını geçilmesi zor bir yer olarak görüyorlardı.

Evvela, fetih önderlerinin yönetiminde beylikler ortaya çıkmış ve sonunda Selçuklu hanedanının dışlanmış bir kolu orada, İran'daki büyük Selçuklu İmparatorluğu modelinde bir Sultanlık kurmaya muvaffak olmuştu. 13. yüzyılın ilk on yılları içinde, Selçuklu Anadolu'su gelişmekte olan beynelmilel ticareti, büyüyen şehirleri ve son derece incelikli toplumsal ve entellektüel hayatıyla İslâm dünyası içinde bir vaadedilmiş ülke haline geldi. İslâm dünyasının en büyük mutasavvıfları, Muhyiddin Arabi ve Celaleddin Rumi, Selçuklu başkenti Konya'da melce buldular. Şimdi savaşçı Oğuz Türkmen boyları çevredeki Hristiyan ülkelerine karşı serhat bölgesinin dağlarında biraraya getirildiler. Anadolu'daki Selçuklu devleti 13. yüzyılın ortalarında Moğollara boyun eğdiği zaman, bu serhat Türkmenleri onlara direndiler. Moğol kuvvetleri tarafından mücadeleleri tekrar tekrar bastırılan Türkmenler sonunda çabalarını Batı Anadolu'daki Bizans illerini fethetmeye yönelttiler. Çevrede serpilip gelişmekte olan küçük devletlerden onlara katılan askerî önderlerin ve alimlerin yardımıyla sonunda bu serhat boylarına iyice yerleşerek kendilerini Ege ve Balkanlar'da sürekli gaza faaliyetine adadılar. Başlangıçta Osmanlı Devleti de bu gaza beyliklerinden biriydi sadece. 13. yüzyılın ortalarından itibaren, serhat Türkmenleri İslâm dünyasını putperest Moğolların hakimiyetinden kurtarmak üzere Mısır Memlukları ile işbirliğine gittiler. Hakikatte İslâm dünyasında Moğol ordularının karşısına çıkabilecek biricik askerî gücü temsil edenler Memluklar ile Anadolu Türkmenleri idi. Bu bakımdan, İslâm tarihinin müteakip dönemlerinde hâkim güçler haline gelen tipik askerî devletlerin (Memluk ve Osmanlı) yükselişini hazırlayan olgu, o devirde kesinlikle Haçlılardan daha beter olan Moğol tehlikesiydi. Osmanlılar Hristiyan Avrupa'nın şimdi giderek büyümekte olan meydan okumasına karşı koyabilmek için ortak bir cephe oluşturmak üzere Memluklar dahil bölgedeki Müslüman devletleri ele geçirdiler. Osmanlıların bu muazzam görevi üstlenmelerini mümkün kılan şey, onların modern savaş teknolojisini benimseme ve bir deniz gücü haline gelmedeki kabiliyetleriydi. Bu yeni İslâm İmparatorluğu son tahlilde, yaratıcılığı ve uyarlanma yeteneğiyle İslâm kültürünün mümkün kıldığı bir başarıydı. Diğer yandan, Osmanlıların İslâm dünyasındaki üstünlükleri meşruiyetini evrensel hilafet fikrinin yeni bir biçim içinde ihyasında aradı.

Karmaşık bir konu olan Osmanlı Hilafeti hakkında bazı ayrıntılara girmeme izin verin. Bir rivayete göre, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesi üzerine İstanbul'da Ayasofya Cami'nde yapılan bir törenle Abbasi Halifesi el-Mütevekkil, Hilafet'in bütün haklarını resmen Sultan Selim'e devretti. Ne var ki, Selim'in el-Mütevekkil'den Hilafeti devraldığına yahut devraldığını iddia ettiğine dair hiçbir çağdaş (o devire ait)

kayıt mevcut değildir. Öyle, görünüyor ki, muayyen siyasi gayeleri desteklemek üzere bu rivayet çok daha sonra 18. yüzyılda ihdas edilmiştir. Hakikatte ne Selim ne de oğlu Süleyman İslâm dünyasındaki üstünlük iddialarının böyle bir hak devrini icab ettirdiğini hissetmiş olabilirler. Tarihen sabit olan, Selim'in o zaman "Hâdimu'l-Harameyn" unvanını almış olduğudur: üstünlük iddia eden bir padişah için o devirde en yüce unvandı bu. Her hâlükârda, o devirde Hilafet kavramı Abbasi idaresi altındaki klasik İslâm'da olduğundan farklıydı.

Barthold ile Arnold hilafete dair eserlerinde, Bağdat Abbasîlerinin yönetimi altında formüle edilen klasik hilafet kavramının, yani halifenin mü'minlerin emiri ve Peygamberin halefi olduğu tek ümmet anlayışının, özellikle Moğol istilasının İslâm dünyasını halifesiz bıraktığı ve *Darü'l-İslâm*'ı parçalayarak mühim bir kısmını putperest Moğol hükümdarlarının idaresine terk ettiği 13. yüzyılda kökten değiştiğini gösterdiler. Akabinde bazı sünnî fakihler hilafetin hakikatte Hz. Muhammed'in vefatından sonra sadece otuz yıl sürdüğünü ve halifenin Peygamber kabilesinden (Kureyş) olması gerekmediğini ifade edecek şekilde hilafet teorisini değiştirdiler. 14. yüzyılın sonlarında İbn Haldun halifenin işlevinin birbirinden büyük ölçüde uzak ülkelerin sultanları tarafından yerine getirilebileceğini kabul ediyordu. Böylelikle herhangi bir bağımsız Müslüman hükümdarın halife ünvanını taşıyabilme uygulaması yaygın hâle geldi. 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı padişahları da bağımsız birer Müslüman hükümdar olduklarına delâlet etmek üzere halife ünvanını kullanıyorlardı. Ancak, Kanunî devrinde, Osmanlı sultanlarının Kureyş ile bir kan bağı olmaksızın imam ve halife ünvanlarını kullanmalarının meşru olup olmadığı suali ortaya atıldı. Lütfi Paşa'ya göre, (Allah'ın inayetiyle) Orta Avrupa'dan Yemen'e kadar bütün İslâm diyarının fiilî hükümdarı olarak Sultan Süleyman "Dinin bekası ve *Darü'l-İslâm*'ın muhafazası için gerekli şartları haiz olmakla çağın imamıdır". Bu bize, hac yollarını ve mukaddes beldeleri (Mekke ve Medine) koruyan yüce Sultan olduğu gerekçesiyle, Yavuz Selim'in Şirvan Şah'ı kendinin "Yüce Halifeliğini" (*Hilafet-i Ulya*) kabule ve adının Şirvan Şah'ın idaresi altındaki ülkelerde Cuma hutbelerinde zikredilmesine dair daha önceki davetini hatırlatıyor. Diğer bir deyişle Osmanlı padişahları -her ikisi de Müslümanların ortak meselesi olan İslâm dünyasını savunmayı ve mukaddes mabetleri (*harameyn*) korumayı kendilerine görev bildiklerinden-, İslâm dünyasında hâkim konumda bulunmaları gerektiğini iddia ediyorlardı. Her ne kadar Peygamber kabilesinin soyundan gelmiyorduysalar da Allah'ın onları bu iş için seçmiş olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu şekilde yeni hilafet anlayışı Allah'ın yardımıyla fiilî güç ve nüfuza dayalı hâle geldi ve böyle olmakla da Osmanlıların

İslâm dünyası üzerinde hakimiyet tesis etmelerini amaçlayan bir politika hizmeti gördü. Bu fikir aşikâr ki bizzat Osmanlı Devleti'nin köşe taşı olan cihad fikrinden çıkarılmıştı. İmparatorluğun öbür Müslüman ülkeleri korumada fiilî gücünü ve kabiliyetini yitirdiği çöküş döneminde ise, padişahlar daha ziyade alemşümul halifeler sıfatıyla Müslümanlar üzerindeki haklarını vurgulayan teorik hilafet anlayışına bel bağladılar. Alemşümul hilafet fikri en son Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Padişahı ve Halifesi bütün Müslümanları müttefik güçlere karşı cihada çağırdığı zaman kullanıldı (Cihad fetvası).

Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle de Osmanlıların din siyasetinde İslâm ve İslâm'ın yayılması hakkında birkaç söz ilave etmekte yarar var. Başarısını tamamıyla İslâm'ın muhafızı rolünü üstlenmeye borçlu bir gaza devleti olarak, Osmanlı Devleti hayatın bütün veçhelerinde şer'î hukukun icaplarına uymaya özel bir dikkat gösteriyordu. Devlet hukuku da İslâmî ilkelere dayalı ve şer'î hukukla tamamen uyumlu telakki ediliyordu. Bu bakımdan, tarihinin ilk yüz elli yılında devlet işlerinden ve yeni fethedilen ülkelerden sorumlu vezirler çoğunlukla ulema kökenli idiler. Kadılar bu dönemde idareci ve vezir olarak tayin edilebiliyorlardı. Padişahlar her zaman için davranışlarını şeriat bakımından haklılaştırma hususunda büyük titizlik gösteriyorlardı. Meselâ, Müslüman hasımlarına karşı savaşmayı haklı göstermede Osmanlı padişahları çoğu zaman şeyhülislâmların fetva vermelerini talep ediyorlardı. Osmanlılara saldırarak onları cihad vazifelerini ifa etmekten alıkoyan Müslümanlarla savaşmanın meşru olup olmadığı soruluyordu. Ayrıca, Rafizîlere (heretics) karşı savaşa dinî otoriteler cevaz veriyorlardı. Osmanlı Devleti'nin tipik bir Orta Doğu devletinin bütün tezyinatıyla kuruluşunu müteakip, kendi özel örgütlenmelerini sürdüren ve aşırı Rafizî bir mezhebe bağlı olan Oğuz-Türkmen göçebeleri (Kızılbaşlar) Osmanlı devlet ve toplumundan tecrit edilmiş büyük bir grup olarak Anadolu yaylalarında kaldılar. 16. yüzyılda İran'daki Safevî Şahlarına sadakat gösterdikleri zaman, Osmanlı Devleti'nin en tehlikeli düşmanları sayılıp acımasızca cezalandırıldılar. İslâm hukukuna göre Müslümanlar köleleştirilemediği halde, şer'î hukuka dayanarak Osmanlı uleması Kızılbaşların sindirilme ve hatta köleleştirilmelerine cevaz verdi. Hatta, Osmanlı padişahlarını Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren şer'î hukukun sıkıca uygulanmasına daha fazla sevkeden şey bir yanda Kızılbaş mezhebine karşı yürütülen tehlikeli mücadele, diğer yandaysa Osmanlıların hilafet politikaları idi.

Bu olgulara paralel olarak, Mehmed Birgivî'nin içtihatlarını takip eden bir fakihler grubu halk fanatizmini canlandırdı. Birgivî, Hz. Peygamber'in vefatından bu yana İslâm'a sokulan çeşitli bid'atlere saldırmak için

İslâm fıkhının Hanbelî mezhebinin içtihatlarını kullanıyordu. Fakihler, ölen kimselere mevlid okuma yahut ölülerden şefaat dileme maksadıyla türbeleri ziyaret etme gibi uygulamaları sahîh İslâm'a zıt görüyorlardı. Onların kanaatine göre, tasavvuf, bütün gayr-ı İslâmî ilimler ve hatta İslâm ilahiyatı (kelam), hep zındıklık biçimleriydi. Aynı zamanda yönetici sınıfların lüks ve israfına hücum ederek, çağın adaletsizlik ve gevşek ahlâkına karşı bayrak açtılar, 1658'da İstanbul'daki bütün tekkeleri zaptedip sindirmek suretiyle dinî itizalin kökünü kazıma çabaları yoksul medrese talebeleri ve orta halli esnaf arasında büyük destek buldu. Bu noktada yüksek ulema ve genelde bürokrat taifesi onlara karşı çıkarak devlet ve cemiyeti zayıflattıklarını ve ahalinin arasına nifak tohumu saçtıklarını ileri sürdüler. Sonunda, Köprülü Mehmed Paşa ancak fakihleri İstanbul'dan sürgün etmek suretiyle onları yatıştırmaya ve iç savaşı önlemeye muvaffak olabildi. Muhalefetin teorik temeli "bid'at" meselesiydi. Sonraları bu mücadele önce 18. yüzyılda Arabistan Vehhâbilerinin militan dinî hareketleri halinde, 19. yüzyılda ise batılılaşmanın hızlanmasının sonucunda İslâm toplumunu istila etmekte olan yenilik (bid'at)lere karşı fikrî-dinî bir hareket şeklinde (Selefiye) tekrar ortaya çıkacaktı.

Osmanlılar, Akdeniz'deki konumlarını devam ettirirken *Darü'l-İslâm*'ı Balkanlara ve Orta Avrupa'ya doğru dikkate değer ölçüde genişletmekle kalmadılar, İslâm dininin Balkanlar'da yayılmasına da yol açtılar. 19. yüzyılın ortalarında yapılan tahminlere göre, o zamanlar Sırbistan, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Makedonya, Teselya, Trakya ve Adaları içine alan Avrupa Türkiye'sinin nüfusu 12 milyon civarındaydı. Bunun dörtte biri, yani üç milyonluk bir nüfus Müslümandı ve bu toplam içinde Anadolu Türklerinin sayısı 800 bin idi. Avrupa'daki Türkiye'nin Arnavutluk, Teselya, Makedonya ve Trakya'ya gerilediği 1878'de ise buralarda meskûn olanların sayısı 5 milyon 355 bin olmuştu. Bu nüfusun 2 milyon 601 bini yahut yarısından biraz azı Müslümandı ve bu toplamda Müslüman Türklerin sayısı 834.500 idi.

Hakikatte Osmanlı Devleti, her zaman için titizlikle şeriatın sınırları içinde kalan herhangi bir başka Müslüman devletten daha ileri bir İslâmîleştirme politikası takip ediyor değildi. Hızlı genişleme politikalarında, kendilerine teslim olan Hristiyan ahaliye rahatlıkla *eman* veriyor, bu ise onlara (*zimmî* statüsü içinde) can, mal ve inanç özgürlüğü hususunda İslâm devletinin korumasını garanti ediyordu. Sadece açık isyan hâlinde, şeriatın; İslâm düşmanları için şart koştuğu sert tedbirlere başvuruluyordu. Ayrıca, payitahtını âlemşümul bir İmparatorluğun merkezi yapmaya arzulu Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'da Rum ve Ermeni Patrikleriyle gayrimüslim cemaatlerin özerk dinî yönelimlerini resmen tanıdı. Dinen

cevaz verilebilir olmadığı için Osmanlı tarihinde kuvvet zoruyla hiçbir kitlesel İslâmîleştirme kaydı yoktur. O kadar kî, şeriata göre bir köle bile Müslüman olmaya zorlanamaz. Ancak sosyokültürel bir süreç olarak İslâmîleştirme Osmanlı toplumunda kesintisiz bir olguydu. Her şeyden önce, *zimmet* statüsünün sağladığı teminatlara rağmen gayrimüslim reayanın İslâm toplumunda her zaman için ikinci sınıf vatandaş olarak kaldıklarını unutmamak lazımdır. Bu bakımdan giyim, ata binme vb. hususlardaki sınırlamalara rağmen, gayrimüslimler toplumsal ayırımcılığa maruz kalmamak için yaşama biçimlerinde kendilerini Müslümanlarla özdeşleştirmeye çalışıyorlardı. Şüphesiz Müslüman Osmanlı kültürü, tebaa uluslar arasında muazzam bir cazibe ve itibara sahipti, hatta Osmanlılarla beraber yeterince uzun zaman yaşayan Avrupalılar arasında İslâma dönme vakıaları ender değildi.

Osmanlılar da tabii ki Müslüman olmayı teşvik ediyorlardı. Meselâ, dine dönenlerin Müslümanlar gibi giyinmelerine yardımcı olmak üzere Divan-ı Hümayun'da *nev-müslim akçesi* adlı bir para sandığı ihdas edilmişti. Yeni mü'min, törenle ata bindirilip şehrin sokaklarında dolaştırılıyor ve Müslüman kardeşlerinin coşkulu tebriklerini kabul ediyordu. Müslüman olmaya yol açan en yaygın toplumsal faktör Müslüman erkeğin gayrimüslim kadınla evlenmesiydi. İslâm hukukunda gayrimüslim bir kadınla evlenmeye karşı hiçbir şart yoktu, hatta bu şekilde evlenen kadın, bir Müslümanla evli olmasına rağmen, kendi inancını yaşamaya devam edebiliyordu. II. Murat'ın karısı Mara Sultan'ın (Sırp despotunun kızı) Saray'da özel ibadet mahfili vardı ve ölünceye kadar Hristiyan kaldı. Bu âdet Osmanlılar arasında serhat gazilerinin zamanından beri revaçtaydı. Yeni fethedilen ülkelerin şer'iyye sicilleri, çoğunlukla kadının dine dönüşüyle takibedilen bu uygulamanın yaygınlığına tanıklık etmektedir.

Devşirme adı verilen Hristiyan oğlan çocuklarının askerî kuruluşlarla Saray hizmetlerine alınması "cebrî" İslâmîleştirmeyi teşhis edebileceğimiz başlıca devlet kurumu idi. Kur'an'ın nâzil olmasından sonra İslâm'a dönen Hristiyanlara *zimmî* statüsü verilemeyeceği ve Balkanlardaki zımmîlerin çoğuna kuvvet zoruyla boyun eğdirildiği, böylece Hristiyan çocuklarının devşirilmesinin İslâm hukukuna ters düşmediği ileri sürülüyordu. Bir Osmanlı tarihçisi (Hoca Sa'deddin) çocukların bir dine mensub olmadan doğdukları ve devşirme oğlanların kuvvet zoruyla değil, Müslümanlarla temasa geçmelerinin neticesinde Müslüman oldukları gerekçesiyle cebrî İslâmîleştirmeyi reddediyordu. Her hâlükârda, titiz Osmanlılar devşirmeciliği şer'î hukuka göre haklılaştırmaya çalışıyorlardı. *Devşirme*nin Gibbon'ın iddia ettiği gibi Hristiyan tebâayı Müslümanlaştırmanın bir aracı olmadığını söyleyebiliriz. Ancak bu, Hoca Sa'deddin'i 100

yılda 200.000'den fazla Hristiyan'ın sadece *devşirme* ameliyesiyle Müslümanlaştırıldıklarını ifade etmekten alıkoymamaktadır.

Kitle halinde Müslüman olmalara yol açan en güçlü baskı *cizye* şeklinde gayrimüslimler üzerinde ağırlaşan vergi yükü, baş vergisi ve Ortodoks Kilise'nin saldığı vergilerdi. Cizye genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında gayrimüslimlere bir altın duka haddi üzerinden yükleniyordu, ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren büyük ölçüde arttırıldı. Yoksullukla cebelleşen bölgelerde yaşayan Hristiyan köylüler bu nakit vergiyi ödemede özellikle zorlanıyorlardı ve kitle halinde dine dönmelerin Arnavutluk, Bosna, Rodoplar ve Girit gibi dağlık, imtiyazsız bölgelerde meydana geldiği ileri sürülmüştür. Bunlar, kendi yerel dillerini konuşan mühtedi Müslümanların 19. yüzyılın ilk onyıllarına kadar nüfusun çoğunluğunu yahut mühim bir kısmını teşkil ettikleri dört ana bölge idi. Eğer sadece tarihsel, toplumsal ve kültürel faktörleri nazarı dikkate alacak olursak, Balkanlardaki yerli nüfusların Müslümanlaşması hakkında şu gözlemleri yapabiliriz: Evvela, Müslümanlaşma Osmanlı eyalet ordusuna *sipahi* olarak katılıp da topraklarına *timar* şeklinde sahipliği ve imtiyazlarını sürdüren yerli askerî sınıfın üyeleri arasında görülüyordu. Osmanlı devlet evrakından çıkarılan kanıtlar bu grup arasında İslâmîleşmenin esasında, bazı durumlarda üç veya dört nesil alan bir sosyokültürel süreç olduğunu göstermektedir. Sıradan vergi-ödeyen tebaa (*reaya*) arasında tek tek dine dönenler Osmanlı tahrir defterlerinde zaman zaman kaydedilmektedir (özellikle kasaba ahalisi yahut devlete bir hizmet sunan gruplar arasında). Burada da gene Müslümanlarla sık toplumsal temas bu seyrek bireysel Müslümanlaşmalarda göründüğü kadarıyla büyük bir rol oynamaktaydı. Bunlar tahrir defterlerinde *yeni Müslümanlar* diye kaydedilmektedirler. Ayrıca, *ahhariyan* diye bilinen, büyük ihtimalle serhad gazilerinin baskısıyla dine dönmüş olan mühtedi gruplar Osmanlı yayılmasının ilk asırlarında sınır bölgelerinde görülebilir. Bunlar Müslümanlar arasında, hakiki mü'minlerin sahip olduğu itibar ve imtiyaza sahip gözükmemektedirler.

Osmanlı'nın çöküş döneminde Arnavutluk ve Bosna'da Osmanlı ordusuna paralı asker istihdamı göründüğü kadarıyla, bu iki bölgede İslâm'ın yayılmasının ana faktörlerinden biri oldu. Bosna'da İslâm yerli Slav nüfusun hâkim dini haline geldi; Saraybosna ise 18. yüzyıla doğru buranın kültür ve ticaret merkezi oldu. Bosna'nın Müslümanlaşması hususunda, Bosna krallarının idaresi altında Katolik Kilisesi tarafından ezaya maruz bırakılan Bogomilerin Osmanlı fethi üzerine kitle halinde İslâm'ı benimsedikleri ileri sürüldü. Osmanlı tahrir defterlerinin sunduğu kanıtlara göre İslâm'ın burada da Arnavutluk'ta olduğu gibi, uzun bir zaman

boyunca tedricen birkaç safhada yayıldığı ispat edilebilir. Fethin ilk döneminde, Bosna Krallığı'nın alt-askerî sınıfının birçok üyeleri ve bazı soylu aileler Osmanlının uzlaşmacı yayılma politikası neticesinde Osmanlı *timar* sistemine eklemlendiler. 1489 yılında sadece Bosna sancağında 25.000 Hristiyan hâneye karşı 4.500 dolayında Müslüman hâne bulunuyordu. 16. yüzyılda şehir ve kasabalar genişledikçe İslâm kültürünün ve daha fazla Müslümanlaşmanın merkezleri hâline geldiler. 1953 yılında Yugoslavya'daki Bosna Hersek Halk Cumhuriyeti'nin nüfusu 2.847.790 idi ve bunun 911.191'i, yani bütün nüfusun yüzde 32'den fazlası Müslümandı.

17. yüzyılın ilk on yıllarından itibaren, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki uyum ve karşılıklı güven, kısmen ağır vergileme ve yerel otoritelerin yaygın suistimalleri yüzünden, kısmen de Hristiyan *reaya* arasında Hristiyan dünyanın haçlı planlarıyla iş birliği yapma hususunda artan eğilimleri yüzünden bozuldu. Önceki devirde Müslüman ve gayrimüslimler aynı zenaatlara mensub olup beraber çalıştıkları halde, şimdi ayrı zenaat loncalarına sahip olmaya mütemayil olduklarını gözlemek ilginçtir. Bu aynı zamanda Katolik misyonlarının Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşip faaliyetlerini genişlettikleri bir dönemdir. 18. yüzyılda Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu Hristiyanları arasında gelişen ticarî ve kültürel bağlar ve bir sonraki yüzyılda Balkanlar'da ulusal hareketlerin doğuşu İmparatorluğun İslâmî yapısını kargaşa içine sürükledi. Osmanlıların, Osmanlıcılık fikrini, yani bütün Osmanlı tebaasının kanun önündeki eşitliğini, bir tür laikleşmiş devlet sıfatıyla ileri götürmek suretiyle gayrimüslim nüfus arasında yeni bir sadakat geliştirme çabaları kök salmadı. Ne var ki, bu gelişmeler Müslüman-Türk toplumunun kendisi üzerinde güçlü bir etki yaratarak 20. yüzyılda laik ulusal Türkiye devletinin doğuşuna giden yolu hazırlamış oldu.

XI

İSTANBUL: BİR İSLÂM ŞEHRİ

Bir İman Faaliyeti Olarak Fetih

MÜSLÜMANLARIN 624'te Filistin'de Bizans'a karşı gerçekleştirdikleri ilk askeri eylemin bizzat Hz. Peygamber tarafından düzenlendiği söylenir.[1] Bu olaydan yalnızca yirmi altı yıl sonra, bir İslâm ordusu İstanbul kapılarına ulaştı. Batılı bir gözle bakıldığında İslâm güçlerinin bir bakıma Sasâni İran'ının Grek İmparatorluğu'na karşı sürdürdüğü kadîm mücadeleye katılmış olduğu düşünülebilir. Lâkin İstanbul'un fethinin onlara Allah tarafından takdir edildiği inancı, Müslümanlar arasında Hz. Peygamber zamanından beri mevcuttu. Osmanlılar bu inancı kendi malları gibi benimsediler. Müslümanlar Bizans'ın başkentine, 1453'teki nihâi fethinden evvel toplam on iki sefer düzenlediler.[2]

İstanbul, İslâm yayılımına karşı direnişin bir sembolü olarak o kadar güçlüydü ki, şehrin Müslümanlar tarafından fethedildiğini haber veren kimi sahih, kimi mevzu ve kimisi de efsâne türünden bir dizi *ehâdis* zuhur etti.

Osmanlılar bu *ehâdis'den* birini hatırlatacak ve her uygun fırsatta zikredecektir: "İstanbul bir gün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne iyi bir kumandan ve o ordu ne iyi bir ordudur."[3] Osmanlılar (İstanbul'da), Emeviler dönemindeki İstanbul muhasaralarına katılmış ve şehit düşmüş pek çok sahabinin mezarının bulunduğunu ileri sürdüler. Fethi müteakip, onlar için, şehrin en mübarek yeri haline gelen bir mezar yaptırdılar.[4] Osmanlı geleneğinde, fiilen şehit düşen sahabenin sayısı kutsal bir sayı olan yetmişe kadar yükselmiştir.

---

1 Bkz. Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed el-Vasıtî, *Fedâilu'l-Beyti'l-Makdis*, ed. Isaac Wasson, Kudüs 1979, 52-3; E. Sivan, "Le caractère sacré de Jérusalem dans l'Islam aux XIIe-XIIIe siècles," *Studia Islamica*, XXVII (1967), 149-82.

2 M. Canard, "Les Expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans les legende," *Journal Asiatique*, 208 (1926), 61-121.

3 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, İstanbul 1314/1896.

4 Bkz. S. Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri*, İstanbul 1948, I, 108-11.

Bu sahabe içerisinde en fazla tazim gören Hz. Peygamber'in sancaktarı Ebu Eyyüp el-Ensârî,[5] Osmanlı "İslâmbol'unun koruyucu velisi" haline geldi. Ebu Eyyüb'ün hakikaten Hz. Peygamber'in ashabından biri olduğu ve 668 İstanbul kuşatmasına katılıp öldüğü tarihen sabittir.[6] II. Mehmed, muhtemelen kendisini tüm İslâm âlemindeki *gazâ*'nın sancaktarı ilân ettiğinden Ebu Eyyüb'ü şehrin koruyucu velîsi seçti.[7]

Fatih Sultan Mehmed fethin, Allah'ın bir mûcizesi olacağına inanıyordu. Ünlü işrâkî filozof Sühreverdî'nin bir takipçisi olan Sûfî Şeyh Ak Şemseddin, kuşatma sırasında Sultan'ın ve ordusunun *mürşid*'i oldu. Genç Sultan *mürşid*'den, fethin tarihiyle ilgili ilâhî takdiri öğrenmesi için inzivâya (istihareye) çekilmesini istedi. Fetih, *mürşid*'in verdiği tarihte gerçekleşmedi; üstelik Hristiyanlar o gün bir deniz galibiyeti elde ettiler. Şeyhin bu olaydan sonra Sultan'a yazdığı mektup, Saray arşivinde bulunmaktadır.[8] Şeyh bu mektubunda, duasının kabul olunmadığı ve Sultan'ın aklını ve ordusu üzerindeki otoritesini yitirdiği yolundaki şâyialardan bahseder. Başarısızlığı, Osmanlı ordusundaki askerlerin çoğunun gerçek birer Müslüman olmamasına, yâni İslâm'a zorla sokulmuş olmalarına yorar. Fakat öte yandan pratik bir insan olarak Sultan'a, bu yüz kızartıcı durumdan mesul kumandanları acımasızca cezalandırmasını tavsiye eder. Nihayet bir miktar Kur'an okuyup uyuduğunu ve ardından Allah'ın kendisine zafer müjdesini verdiğini söyler. Şeyh'in[9] *gesta et vita*'sından, son taarruzda (beyaz cübbeli ve mucizelerin Peygamberi Hızır'ın önderliğindeki) velîlerin, Sultan'ın ordusuna galibiyet için yardım ettiğini öğreniyoruz. Ak Şeyh fethin, Hızır ve Kutb-ı Âlem dediği Fakih Ahmed sayesinde gerçekleştiğini söyler.[10]

Ak Şeyh'in, fetih gerçekleşene kadar meydana gelen olaylar üzerindeki rol ve etkisi, halkın tasavvurunda daha da abartılı bir hâl aldı. Halk arasında dönüp dolaşan Evliya Çelebi'den mervi rivayetlere göre Ak

---

5 P. Wittek, "Ayvansaray, un sanctuaire prive de son héros," *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientâtes et Slaves*, 11 (1951), 505-26.

6 E. Leui-Provençal, "Ebu Eyyüb Hâlid b. Ziyad b. Kuleyb el-Neccârî el-Ensârî," *EI*², I, 108-9.

7 Feridun Ahmed, *Münşeâtü's-Selâtin*, İstanbul 1274/1858, I, 236. Bkz. A. Ateş, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Dair Gelen Cevaplar," *Tarih Dergisi*, 4 (1952), 16.

8 Bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, 217-18.

9 *Menâkıb-ı Ak Şemseddin*, Seyyid Hüseyin Enisi; Türkiye ve Avrupa'daki elyazması nüshalar için bkz. M. Fayda, "Ak Şemseddin," Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. Ben Burada Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki (no. 2175) nüshayı kullandım.

10 Bkz. H. İnalcık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilayetnamesi," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, ed. H. İnalcık, Bloomington 1993, 19-37.

Şeyh, fethin son muhasaradan çok önce ve Fatih henüz sultan değilken gerçekleşeceğini haber vermiş.[11] Şeyh, kendi derviş başlığını Mehmed'in başına geçirerek, İstanbul'un Allah'ın izniyle Mehmed tarafından fethedileceğini önceden haber verir. Ak Şeyh tüm bu rivayetlerde hep Sultan'dan birkaç adım öndedir. Evliya, kuşatma sırasında, şeyhler ve *ulemâ* da dahil üç bin adamının askerleri savaşa teşvik ettiğini ve mâruf şeyhlerin, şehrin büyük kapılarına yönelik saldırılara bizzat katıldığını söyler.

Halk arasındaki bazı rivâyetlere göre[12] İslâm *dünyasının* büyük şeyhleri de İslâm'ın bu büyük gününde İslâm ordusuyla birlikte savaşmaya geldiler. Sultan şeyhlere, fetihten sonra ganimetin yarısını vereceğini, her biri için bir tekke yaptıracağını ve daha pek çok hayırda bulunacağını vâd etti. Evliya,[13] mânevi açıdan şaşkına dönmüş bir grup Grek rahibinin, İslâm ordusuna katılmak için surları terk ettiğini söyler. Bu dönem halk menkıbelerinin genel bir temasıdır bu: Allah sonunda Hristiyan rahiplerini "nihai hakikate" -yâni İslâm'a- vâsıl etti. Tüm bu hikâyelerin anlamı, o dönemdeki Müslüman halkın şehrin, Müslüman velîlerin mânevi gücüyle fethedileceğine inanmış olduğudur. Sultanın bu inancı paylaşıp paylaşmadığını bilmiyoruz. Fakat kendisinin, bu karizmatik mukaddes kişilerin hayır dualarını alması gerektiğine inandığı çok açık.[14]

Sultan'ın, fethedilen şehri yeniden inşa etme kararı, Müslüman kitleler arasındaki dinî coşkunluğa da tevâfuk etmekteydi. Tarikatlar, İstanbul'un İslâmî açıdan yeniden kurulmasında hakikaten önemli bir rol oynadılar.[15]

Şeyh Ak Şemseddin, Sultan tarafından, Eyyüb El-Ensârî'nin mezârının yerini tesbit etmekle vazifelendirildi. Şeyhin yeri tesbiti en az fetih kadar mucizevî ve önemli idi. Olay, inâyet-i İlâhînin hâlâ Müslümanlarla birlikte olduğunu teyid etmekteydi. Mehmed burada bir kabir, bir cami ve bir tekke yaptırdı.[16]

Haliç civarındaki şehir duvarlarının ötesinde kısa sürede bir küçük kasaba halini alan Eyyüb'ün kabri, İstanbul'un en kutsal yeri haline geldi. Daha sonra yüzlerce mümin her gün çeşitli hediyelerle burayı ziyaret edecek ve velînin yardımını isteyecektir. Aynı zamanda birer büyük mezarlık olan meşhur derviş tekkeleri, kabrin etrafına toplandılar. Her Sultanın,

---

11 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 94, 97, 105; ayrıca fethin Ak Şeyh'in manevî gücüne atfedildiği *Fatih Vakfiyye*'sine, 29/32 bakınız, not 16.

12 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 97.

13 Age. 111.

14 İnalcık, "Analysis...," (10 nolu dipnot).

15 Age. II. Mehmed halkın güvenini kazanmış *kalenderi* dervişlerini sevmiyordu, fakat halk ve orduyla birlikte onların popülaritesini kabul etmişti.

16 Wittek, "Ayvansaray...," (yukarıda dipnot 5). Külliyenin *vakfiyyesi* için bkz. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, 285-327.

cülûsunu müteakip menkıbede anlatılan yoldan geçerek kabri ziyaret etmesi şayân-ı dikkattir.[17] Burada o günün en önde gelen Şeyh'i, Sultan'a mukaddes *gazâ* kılıcını kuşatırdı. Böylece varlığı sadece İstanbul'u Müslümanlar nezdinde mukaddes bir yer haline getirmiyor, aynı zamanda Sultan'ın Müslümanlar üzerindeki idaresini dinî açıdan tasdik etmiş oluyordu.

Bu arada her Osmanlı şehrinin kendine has bir *velî*'si bulunduğunu ve genellikle şehrin dışında, bir tepenin üstüne inşâ olunan velî kabirlerinin, İslâm tasavvuf geleneği ile İslâm öncesi bir dağ kültünü (inancını) birleştirdiğini belirtelim.[18] Burada şehirler kişi kabul edilir ve şehrin ismini muhtevi bir evrâd u ezkâr okunurdu.

Konstantinapol 'İslambol' Haline Geliyor

Mehmed'in fetihten sonra yaptığı ilk iş, İstanbul'u bir İslâm şehri haline getirmek oldu. Fatih Cami'ne ait *vakfiye*'nin mukaddimesinde şöyle denir:[19] "Sultan Mehmed *Konstantiniyye*'yi Allah'ın yardımıyla fethetti. Orası bir putlar şehri idi... Sultan şehrin güzel süslemeli kiliselerini medrese ve cami haline getirdi." Camiye çevrilen altı ve medreseye çevrilen bir kilise vardı. Asıl ilginci, Aya-Marina manastırı, Baba Haydarî dervişlerine verildi.[20] Şehrin en güzel yerleri ya askeriyeye ya da tarikatlar da dahil olmak üzere ilmiyeye mensup kişilere tahsis edildi.

Sultan fethin ikinci günü St. Sophia (Ayasofya) kilisesine gitti, kiliseyi camiye çevirdi ve orada, şehrin bir İslâm şehri oluşunu temsilen ilk duasını etti. Ayrıca şehre, Müslümanların yüzyıllardır büyük Konstantin şehrini *(Konstantiniyyetu'l-Kübrâ)* bir İslâm şehri haline getirme arzusunu yansıtan "İslâmbol" adını verdi.[21] Halk genellikle Osmanlı öncesi Türk ismi İstanbul'u kullanmakla birlikte, yeni isim özellikle ulemâ arasında muhafaza edildi. Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre[22] fetihten sonraki ilk cuma günü kılınan namazda şöyle denilmiştir: "Müezzinler yanık bir sesle *inn'Allaha ve melâiketehû*[23] âyetini okumaya başladıklarında, Ak Şemseddin, Sultan'ı

17 Kılıç kuşanma merasimi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1945, 189-200.

18 Osmanlı kasabalarının dışında bir tepe üzerine yapılan derviş tekkeleri için bkz. S. Eyice, "Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII (1962-3), 23, 29; F. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, ed. M. Hasluck Margaret, Oxford 1929, I, 324-5; G. E. von Grunebaum, "The Sacred Character of Islamic Cities," ed. A. Bedevi, *Melanges Taha Hüseyin*, Kahire 1962, 25-37.

19 Fatih'in Evliya Çelebi'deki vakfiyesi, *Seyahatnâme*, (bkz. not 11), 30-31.

20 Osmanlıların yaptığı söz konusu İstanbul tahriri 1455 tarihlidir. İstanbul *Başvekalet* Arşivi'nde muhafaza edilen araştırma yayına hazırlanmaktadır.

21 Bkz. H. İnalcık, "İstanbul," *EI*², IV, 224.

22 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 111.

23 Kur'an, 2:30-34.

kolundan tutarak büyük bir saygıyla minbere getirdi. Orada çok derin ve müteessir bir ses ile "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır" dedi; camide hazır bulunan *gaziler* de sevinç gözyaşlarına boğuldular."

İslâm inancı ve halk tasavvuru, Konstantinapol'ün *İslâmbol*'a çevrilmesinde bütünleşti. Osmanlılar nazarında şehir, ashabın mukaddes kalıntılarını ihtivâ ettiğinden beri zâten bir Müslüman şehriydi. İslâm geleneğinde Müslümanların cami yapıp, ibadet ettikleri herhangi bir yer, İslâm toprağı kabul edilmekteydi. Kiliseler ve özellikle Ayasofya, Müslümanların Cenâb-ı Hakk'ın en nihâyetinde gerçek dine ihsan edeceğine inandıkları eserler olarak görülüyordu. Menkıbeye göre[24] Ebu Eyyüb el-Ensâri de şehadetinden önce namazlarını burada kılmaktaydı. Ayrıca Müslüman bir devlete boyun eğen gayrimüslimlere ait bir bölge yahut şehir, resmî açıdan İslâm topraklarının bir parçası kabul edilirken, buraların İslâmileştirilmesi daimî bir umut olarak kalmaktaydı. Mehmed, şehre Greklerin, Ermenilerin ve Yahudilerin de yerleşmesine izin vermekle birlikte, -İslâm için fethedilen büyük şehirlere sistematik olarak uygulanan bir siyaset izleyerek- 'İslâmbol'un Müslüman bir çoğunluğa sahip olmasını garanti edecek türden ölçüler ihdas etti.[25]

Osmanlılar nazarında, bir Hristiyan şehrini fethettikten sonra yapılabilecek en sembolik iş, kiliseleri camiye çevirmek idi. *Ezân* okunan minâreler, İslâm şehrinin aşikâr bir sembolü ve en belirgin veçhesi haline geldi. Osmanlılar fetih tanımlamalarında buna, hep İslâm'ın zafer sembolü olarak atıfta bulundular.

Müslüman bir nüfusa sahip her şehir yahut kasaba, bir Cuma Cami'sine yâni bir *mescid*'e sahip olmak zorundaydı ve cumaları burada toplanmak, dinî bir vecîbe idi. Kanunî Sultan Süleyman, Kızılbaşları bastırabilmek için bu vecîbeyi, köylere kadar yaygınlaştırmıştır.[26]

Nâhîye'lerin merkezinde bulunan büyük cami, sâdece dinî değil, aynı zamanda şehir hayatının diğer veçhelerini de yansıtan bir merkez idi. Camiyle birlikte inşâ edilen *medrese*nin dışında, halkın eğitimi için *(ders-i âm)* camiye düzenli dersler konuldu: İslâm'ın tedrisi, İslâm geleneğinde en değerli dinî faaliyetlerden biri kabul edilmekteydi. Namaz için, özellikle *Cuma* günleri, başşehrin büyük camiye gitmek Sultan (ve aynı zamanda

24 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 76.

25 İnalcık, "İstanbul," 238. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, II (1954), 122-9. Balkanlar için bkz. *Structure sociale et développement culturel des villes sudest européennes et adriatiques*, Bucharest 1975; N. Todorov, *La ville balkanique aux XV-XIX siècles, développement, socioéconomique et démographique*, Bucharest 1980; ve *Istanbul âla jonction cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientâtes: Actes du colloque organise par AIESEE*, Bucharest 1977.

26 "Osmanlı Kanunnâmeleri (*Kanunnâme-i Cedîd ve Muteber*)," *Millî Tetebbular Mecmuası*, I, 338.

Müslüman tebâ için) dinî bir vecîbe idi. Sultan burada halk ile konuşur ve suistimaller neticesinde ortaya çıkan yazılı ve sözlü şikâyetleri *(rık'â)* kabul ederdi. Merâsim, Sultanın, halkının sıkıntılarına gösterdiği yakınlık ve alakayı temsil etmekte ve bu tavır, İslâm devlet geleneğinde yöneticinin en önemli fonksiyonu sayılmakta idi. Sultanın, tebânın en zayıf olarak yaşlı bir kadının elinden bir *rik'â*'yı kabul edişini resmeden minyatürlerde, ideal yönetici olarak bir Sultan tasviri çizilmiştir. Cuma namazında, dönemin en önde gelen şeyhi tarafından okunan *hutbe*, dinî olmaktan öte bir fonksiyonu haiz idi. *Cemâat, hutbe*'de dile getirilen Sultan'la ilgili övgülere karşılık vermek durumundaydı ve bu merasim İslâm toplumunda Sultanın hâkimiyetinin halk tarafından kabulünü ifade ediyordu. Hakikaten, Sultanın isminin Cuma hutbelerinde zikredilmesi ve kendi adına para bastırılması, herhangi bir yöneticinin İslâm beldelerindeki bağımsızlığını gösteren iki mecbûrî sembol idi.

Öte yandan mahkemeler de camilerde bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde en kalabalık olanı, Büyük Çarşı civarında, şehrin ana caddesi üzerinde bulunan Vezir-i Azam Mahmud Paşa Cami'nin avlusundaki mahkeme idi.

A. 'İslambol'da Mekânın Tanzimi

İslâm'ın dünya görüşü, İslâm'ın emir ve yasaklarının kendi bütünlüğü içerisinde gözetileceği bir yer olarak hazırlanan şehrin fizikî ve sosyal görünümünü belirlemiştir.[27]

İslâm'ın yayılmasındaki en temel amaç, bir bölgenin siyasî kontrolünü ele geçirmek ve buraya İslâm hakimiyetinin şiarlarını hâkim kılmak idi. İslâm idâresine boyun eğmiş gayrimüslimlerin oturduğu bir bölge, halkı İslâma girmiş olsun veya olmasın, *Darü'l-İslam*'ın bir parçası kabul edilirdi. Bir şehrin güç kullanılarak alınması halinde, İslâm fıkhı, burada yaşayanların esir alınmasına ve binaların, İslâm devletinin mülkiyetine geçmesine cevaz veriyordu. Bu hâdise 29 Mayıs 1453'te İstanbul'da gerçekleşti, otuz binin üzerinde insan esir alındı ve şehirden uzaklaştırıldı.[28] Osmanlılarda, bir ev yapmak isteyen kişi, kullandığı arsa karşılığında devlet hâzinesine kira ödemek zorundadır. Devletin toprak mülkiyetine ilişkin bu prensibi, şehrin Osmanlılar tarafından yeniden inşâsında çok önemli bir işleve sahip olmuştur. Sultan, sanayi, çarşı, askerî kışla ve depoların yerlerinin belirlenmesiyle ilgili olarak kendi düşüncelerinin tatbikinde serbesttir. Tipik bir İslâm-Osmanlı şehrinin ihdasında ve mekânının tanziminde hürdür.

---

27 Bkz. G. E. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London 1955, 142; El-Mâverdi, *Teshilü'n-Nazar*..., ed. Ridvan es-Seyyid, Beyrut 1987, 209-213.

28 İnalcık, "İstanbul," 224-5.

Çoğu zaman İslâm şehrinin plansız bir biçimde, kendiliğinden meydana geldiği ve nüfusunun yalnızca "şekilsiz bir yığın" olduğu ileri sürülmüştür.[29] Temelde İslâm geleneğini takip ettiğini bildiğimiz Osmanlı pratiği, bu kanaate meydan okumaktadır. İstanbul'un şehir yapısı, Osmanlıların İstanbul'dan önce kurdukları yahut yeniden tanzim ettikleri diğer şehirlerde olduğu gibi, Sultanın kontrolündeki geleneksel bir tanzim (organizasyon) biçimine bağlı kalmıştır.[30]

---

29 M. E. Bonine, "The Morphogenesis of Iranian Cities," *Annals of the Association of American Geographers*, 69/2 (1979), 208-24; Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Boston 1967, özellikle 3. bölüm, "The Urban Society" ve 185-91; M. E. Bonine, "From Uruk to Casablanca, Perspectives in the Urban Experience of the Middle East," *Journal of Urban History*, III/2 (1977), 141-80. Ortaçağ Avrupa'sının imtiyazlı şehir ve topluluklarıyla kıyaslamalar yapan şehir tarihçileri, İslâm tarihinde İslâmi denebilecek bir şehir düzenlemesi olmadığını ve İslâm şehirlerinde bağımsız ya da özerk loncalar yani zanaatkâr derneklerinin bulunmadığını söylemektedirler; bkz. A. H. Hourani ve S. M. Stern editörlüğünde yayınlanan *The Islamic City*, Oxford 1970; C. Brown, ed., *From Madina to Metropolis*, Princeton 1973; R. B. Serjeant, ed., *The Islamic City*, Paris 1980; H. A. Miskimin ve A. L. Udovitch, "A Tale of Two Cities," *The Medieval City*, ed. D. Herlihy ve A. L. Udovitch, London 1977'de s. 144'te şu ifade var: "Müslüman fatihler... ortaçağ Ortadoğu'sundaki şehir ve kasabaları tanımlarken İslâmî sıfatının kullanımını en azından kısmî olarak haklı gösteren pek çok şehir inşa ettiler." Bkz. özellikle, *Urbanism in Islam*, Tokyo 1989, 5 cilt; ayrıca bu makalenin sonundaki Ek I ve II'ye bkz. Boşalanların düzenlenmesiyle ilgili olarak "Levels of Space Awareness in the Traditional Islamic City," *Existics*, 253 (1976), 354-66'ya bakınız.

30 Bkz. İnalcık, "İstanbul," 226-48. O. N. Ergin, Osmanlı şehirciliği konusunda bir öncüdür, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922, c. I; O. N. Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936. Anadolu'daki Türk şehirciliği hakkında bkz. F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984; U. Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy)*, İstanbul 1987; T. Baykara, *Konya*, Ankara 1985; *Tarih İçinde Ankara*, (Seminer notları, Ankara 1984); E. Esin, "The Genesis of the Turkish Mosque and Madrasa Complex," *Proceedings of the Twenty-Seventy International Congress of Orientalists*, Napoli 1967; *Annali dell'Istituto orientale di Napoli*, XXII (1972), 115-23. Osmanlı şehirciliği için mahkeme kayıtlarıyla ilgili yayınlar esastır: bkz. *Türkologischer Anzeiger*; C. Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım," *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986 (1987). Osmanlıların şehirlerle ilgili düşünceleriyle ilgili olarak temel binalar ve komplekslerin planlarını da gösteren, 16. yüzyıla ait önemli bir kaynak: *Nasuhu's-Silahı* (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, ed. M. G. Yurdaydın, Ankara 1967; İ. Tekeli, "On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire: A Settlement Models Approach," *Etudes Balkaniques*, II (1972), 49-72; Z. Vesela-Prenosilova, "Quelques remarques sur l'evolution de l'organisation urbaine en Empire Ottoman," *Archie Orientalni*, (1974), 200-224, Ö. L. Barkan, "Türkiye Şehirlerinin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1963), 239-298. Osmanlı vakıflarınca 'yaratılan' şehir örnekleri için bkz. Ö. L. Barkan, "Vakıflar ve Temlikleri, I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Devrişleri," *Vakıflar Dergisi*, II (1942), 355; krş. E. Pauty, "Ville spontanees et villes crees en İslam," *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales*, IX (1951); K. Liebe-Harlort,

Bir İslâm şehrinin herhangi bir plandan yoksun olduğu görüşünün hakikaten terkedilmesi gerekir. Dinî vakıfların kurucuları, şehirdeki dinî ve ticarî merkezlerin ana kısımlarını inşâ ederlerken, geleneksel bir planı uyguladılar. Kökeni ne olursa olsun - Hellen, İran veya Orta Asya- bu tip merkezlerin inşâsında belli bir plan tipi tatbik edildi. Öte yandan şehrin meskûn bölgelerinde herhangi bir planın bulunmadığı doğrudur ve bunu, aşağıda ele alacağımız bazı İslâmî kavramlarla izah etmek mümkündür.

Sultan daha 1453'te, Osmanlıların kusursuz bir şehir için zorunlu gördüğü bazı yapıların inşasını emretmişti.[31] Bunlar arasında özellikle Altın Kapı, Roma şehrini çevreleyen surların içerisinde bir kale, tepe üzerinde bir saray ve değerli emtia ticaretinin yapıldığı merkezî bir *bedesten* ile büyük bir çarşı vardı.[32]

Sultanın gücünün sembolü olan sur ve hazine binası, şehrin en müstahkem mevki idi ve buradaki kışla, işgal yahut halk ayaklanması türünden olaylarda şehri savunacak nihâi güç durumundaydı.

(Topkapı sarayının inşâsını müteakip terkedilecek olan) Saray, burayı şehir içinde müstahkem bir şehir haline getiren surlarla çevriliydi. Sultanın sarayı, Allah'ın kulları üzerindeki tasarrufunun *İmam*'ın, yâni Sultanın şahsında tecelli ettiği yarı-kutsal bir yer olarak tazim görmekteydi. Bir hadiste söylendiği gibi: "İmam, kendi milleti içerisinde Allah'ın sadık vekili, O'nun kullar üzerindeki himâyesinin delili ve ülkedeki temsilcisidir."

II. Mehmed fetih günü, İstanbul'u başşehir yaptığını şu sözleriyle açıkladı: "Şu andan itibaren İstanbul benim taht'ımdır."[33] Başşehre *tahtgâh* yahut *dâru's-saltanat* denmekteydi (*saltanat* siyasî hakimiyet anlamına gelir ve Peygamber halefinin manevî-siyasî otoritesi olan *hilafet*'ten farklıdır). Böylece başşehir *saltanat* sahibinin ikâmet ettiği yer sayılmaktaydı.

Reaya, saray kapısının yâni *Babu's-sâ'ade*'nin dışında yaşar ve dolayısıyla saray kapısı, yöneticinin otoritesini yansıtırdı.[34] Gökleri veya evreni temsilen üzeri altın bir kubbe ile örtülen tahta oturmuş vaziyetteki bu yapı, Sultanın halkı büyük bir merasim ile kabul ettiği yerdir. Tahtın

---

Beitrage sur sosizalen un d wistschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Zahrhunderts, Hamburg 1970; S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1560*, Cambridge 1984; S. Faroqhi, *Men of Modest Substance, House, Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987.

31 Bkz. İnalcık, "İstanbul," 226-9.

32 Bkz. H. İnalcık, "The Hub of the City: The Bedestan of İstanbul," *International Journal of Turkish Studies* (1980), 311-58; ve bu yazının sonunda bulunan Ek II.

33 Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, ed. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chicago 1978, Metin: 52b.

34 H. İnalcık, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600*, çev. N. Itzkowitz ve C. Imber (A.D. Caratzas, yeniden basım 1989), 76 ve 89-100.

bulunduğu yer, devletin yarı kutsal merkezidir ve tüm İmparatorluk bu merkez etrafında döner.

Osmanlı'nın, Sultanın otoritesiyle ilgili terminolojisi, bu kavrama istinat ediyordu. Devlet *Bab-ı Âli*, şehir de *Dâr-ı Saadet* idi. Sultan'ın şahsına olan yakınlık elde edilecek otorite ve mevkilerinde derecesini belirliyordu; meselâ sarayın iç oğlanları* İmparatorluğun en yüksek mevkilerine namzet olan kişilerdi.[35] Başşehirdeki devlet memurları, her bir sınıf içerisinde en yüksek rütbeyi temsil ediyordu; örneğin İstanbul kadısı, İmparatorluğun en kıdemli kadısı idi. Hülâsa Osmanlı'nın sahip olduğu dünya görüşü, ilahi takdir ve tasdike mazhar olmuş iktidar anlayışıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiyerarşik ve merkezî yapısının zuhuruna imkân tanıdı. Lâkin basit bir mistik teori değil bu. Evliyâ Çelebi 17. yüzyılın ortalarında vilâyetlerdeki güvenlik ve refahın, *Dar-ı Saadet*'e olan uzaklıklarına göre belirlendiğini söylemekteydi.

Osmanlı-İslâm şehrinin bu temel 'siyasî' unsurlarının dışında, *bedesten-çarşı* da dahil olmak üzere şehrin ana kesimleri *vakıf-imâret* sisteminin tahtında vücud bulmuştur.

B. Vakıf-İmaret Sistemi

İstanbul ve Bursa gibi büyük vilâyetlerde şehir tek bir merkezin değil, her biri dinî yapıların (cami, *medrese*, darülaceze vs.) bir parçası olarak inşâ edilen bir *vakıf* tarafından desteklenen farklı mevkilerdeki merkezlerin etrafında gelişmekteydi. İstanbul'da Sultan veya vezirler tarafından yaptırılan bu tip bir merkezin etrafında yeni bölgeler *(nâhiye)* oluşmakta ve her bir *nâhiye*, İstanbul kadısının atadığı kadının selâhiyetinde bulunmaktaydı. Bir Müslüman cemaatinin din ve eğitim alanlarındaki en temel manevî ihtiyaçlarını karşılayan ve hatta (darülaceze *imareti* veya mutfağı sayesinde) su ve yiyecek tedarik eden külliyeler, zamanla tam bir *nâhiye* halini alan birer yerleşim merkezine dönüşmekteydi. Müslüman İstanbul, bu sistem sayesinde 15. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'nın en büyük şehri oldu.

Vakıflar, şehirde tüccarlara ve esnafa kiralanan dükkânlardan, kırsal bölgelerde de köylerden ve tarlalardan gelen paralar sayesinde, bu tip külliyelerin idamesi için, şehre düzenli ve muazzam bir para akışının gerçekleşmesini sağlamaktaydı. Mesela Fatih'in yaptırdığı Fatih Külliyesi yıllık 1,5 milyon akçe ya da otuz bin altın gelire sahipti ve gelirin taksimatı şöyleydi.[36]

---

* İç Oğlanı: Bu tabir Osmanlı'da saray hizmetine alınıp devletin çeşitli makamlarına namzet olarak yetiştirilen gençler için kullanılmaktaydı. Uygulama Yıldırım Bayezid zamanında başlamış ve daha sonra bir kanun ile resmileştirilmiştir. (Çev.)

35 Age. 76-88.

36 İnalcık, "İstanbul," 229.

Maaşlar için	869.280 akçe
Dârülacezenin yiyecek gideri için	461.417 akçe
Hastane masrafları için	72.000 akçe
Tamirat işleri için	18.522 akçe

Çeşitli yerlerdeki personelin toplam sayısı 383 idi. Her gün en az 1.117 kişiye, günde iki öğün yemek verilmekteydi.

Caminin yeri ve yapımı konusunda, hiyerarşik sıra öne çıkmaktaydı. Herkesin saygı gösterdiği bir kural gereği Sultanınkinden daha büyük veya daha ihtişamlı bir cami yaptırmak yasaktı. İkinci en büyük cami, Baş Vezir veya diğer vezirler tarafından yaptırılırdı. Vilâyetlerde ise sancak *beyi*, il merkezinde büyük bir cami yaptırmak zorundaydı. Küçük özel camilerin *(mescid)* yeri ve yapımı için yerel kadının onayı yeterliyken, bu tür büyük camiler için Sultanın yazılı izni gerekmekteydi.

Cami için şehrin mütebariz bir yeri yahut çarşı türünden kalabalık bir merkezi tercih edilirdi -yâni ölçü ya estetik idi ya da fonksiyonel. Asıl yapı, sağlam maddeler (çoğunlukla taş ve demir ve bronz türü metaller) kullanılarak yapılmak zorundaydı. Büyük cami, *medrese*, kütüphâne, hastane, dârülaceze, tekke, mektep ve abdesthaneden müteşekkil bir külliyenin ana yapısıydı. Vakfın kurucusu için genellikle bir *türbe* yaptırılırdı. Sadece Sultanlar ve vezirler bu tür *imâretleri* ya da büyük külliyeleri yaptırabilmekteydiler. İşte bu yapılar, İstanbul'un yeniden-inşâ sürecinde yeni *nâhiye*lerin teşekkülü için bir çeşit altyapı hizmeti gördüler. Fatih Sultan Mehmed 1459'da vezirlerine; surlarla çevrili yerlere bu tip külliyelerin yapılmasını emretti.[37] Bu külliyeler, müteakip bölgelerin çekirdeği haline geldi.

Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı yeniden-inşâ sürecinin, asıl itibariyle İslâm'daki *vakıf* ve *imaret* kurumlarına dayanmış olduğu söylenebilir. Bu tip külliyelerin inşâsı bazen özel bir bölgenin iskânını takip etmiştir. Bazı bölgeler, ekonomik şartların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Daha küçük boyutlardaki *mescitler*, o topluluğun önde gelen simâları, çoğunlukla da tüccarlar ve zanaatkârlar tarafından yaptırıldı. Bir *nâhiye* de ismini, bölge mescidini yaptıran kişiden almıştır.

Aşağıdaki liste, İstanbul mahallelerinin camileri yaptıran kişilere göre dökümünü vermektedir (17. yüzyılın ortaları).[38] Listede cami yaptıranların yüzde 65'inin yönetici sınıfa mensup olduğu görülüyor:

37 Age.
38 Age. 231.

Ulemâ	46
Tüccarlar ve bankerler	32
Ehl-i Zanaat	28
Saray Ağaları	18
Beyler	16
Paşalar	14
Kapı-Kulu erleri	12
"Bürokratlar" (Ehl-i kalem)	8
Mimarlar	6
Diğerleri	39
Toplam	**219**

Su sistemi, ambar, mezbaha vs. gibi büyük şehirlerin ihtiyaç gösterdiği birimler, caminin bir parçası olarak Sultan tarafından yaptırılırdı. Şehrin su sistemini -su kemerlerinin, arkların ve sebillerin- inşası, camiye ait *vakıfların* bir parçası gibiydi. 16. yüzyılda *intra muros* (surların içerisindeki) İstanbul nüfusunun 250.000'e ulaşmasıyla birlikte, Osmanlılar şehrin su sistemini yeni kemerler ekleyerek geliştirdiler ve şehir içinde bir dağıtım sistemi kurdular. Daha önce, tamirat işlerini yürütmek için *su yolcuları* adında büyük bir birim zaten tesis olunmuştu. Şehrin su ihtiyacını karşılamayı, önemli bir dinî görev addeden Kanuni Sultan Süleyman, bu sistemi, Mekke, Medine ve Kudüs de dahil, İmparatorluğun tüm büyük şehirlerine yaydı. Bu şehirler son dönemlere kadar Osmanlıların kurduğu bu su sistemine bağlı kaldılar.

Cami yahut camiye benzer kompleks dinî yapılar, şehir halkının buluşma yeriydi. Halk buralara sadece dinî ve kazaî işlerini görmek için değil, aynı zamanda ticaret yapmak, eğlenmek ve eşi dostu görmek için de toplanırdı. Meselâ Evliya Çelebi, Beyazıt Cami etrafının dükkânlarla ve "ağaçların altında oturan ve alışveriş yapan binlerce insanla" çevrili olduğunu söyler.[39]

Bedesten ve Kapalı Çarşı, Ayasofya (Hagia Sophia) Cami *vakfı*'na ait yerler olarak yaptırıldı.[40] Kiralar, caminin ve diğer vakıf türü yerlerin idamesi için kullanılacaktı. Böylece *vakıf* sistemi sayesinde şehrin geliştirilmesine yönelik her tür çaba, Müslüman cemaatinin iyiliği için yapılmış faaliyetler olarak yorumlanmaktaydı.

Eski Bizans loncalarının yerine kurulan *bedestenler*, tacirlere hizmet veren hanlar ve *çarşılar (sûk)*, bir Türk-İslâm planına göre yapıldı.[41]

39 *Seyahatnâme*, 144.

40 İnalcık, "The Hub of the City..."

41 Bkz. İnalcık, "Istanbul," 227.

Edirnekapı'dan Ayasofya'ya kadar uzanan ve Divanyolu denen büyük cadde, Bizans'ta olduğu gibi, şehre Edirnekapı'dan giren kervanların karşılandığı büyük pazar ve gümrük de dahil olmak üzere, önemli tüm kamu binalarının yer aldığı ana devlet yoluydu. Bu ana yol Haliç limanına paraleldi ve caddeler, kervanların ticaret merkezini limana bağlamaktaydı. Liman, Galata ve (Asya'dan gelen kervanların son durağı) Üsküdar arasındaki üçgen, şehrin iktisadi hayatının merkezi hâline geldi ve hâlâ da öyledir. Buradan Pazar'a uzanan yollar, şehrin büyük pazaryerine deniz yoluyla ulaştırılan malların naklini sağlamaktaydı. Çarşıların altyapısından, pazar yerlerinden, depolardan ve dükkânlardan oluşan bu sistem, Sultan ya da yüksek rütbeli kişiler tarafından dinî vakıflara gelir kaynağı sağlamak için oluşturuldu, fakat görünürdeki amaç dine hizmet idi. Bu dünya, Müslümanların inancında, buradan sonraki ebedî hayat ile noktalanan geçici bir duraktan ibarettir.

Şehrin ana işlevleri, dinin resmen kabul edildiğinin veya sarayın, tamamlayıcı kısımları ve uzantıları olarak görülmekteydi. Zanaatkârlar *vakıf* bânilerinin kurdurduğu çarşılarda otururdu. Her bir zanaatkâr, Sultanın sarayına atanan ustanın kontrolü altındaydı; tüm kuyumcular *kuyumcubaşının*, tüm hekimler *hekimbaşının*, tüm terziler *terzibaşının*, tüm mimarlar saray mimarının vs. Bu başların her biri kendi mesleklerindeki kişilere ruhsat verir ve tâlimatnâmeler yayınlardı. Fakat hizmetleri sadece sarayla sınırlı değildi ve İslâm cemaatini de kapsamaktaydı. Sarayın ve şehrin ihtiyaçlarından sorumlu olan memur başı, *şehiremini* idi ve birinci görevi, pazar erzakından tamirata kadar sarayın ihtiyacı olan şeyleri tedarik etmekti.

C. Şehrin Yerleşim Bölümü

Yukarıda şehrin yerleşim bölgelerinin herhangi bir planlı düzenlemeden yoksun olduğunu söyledik. Bu durumu İslâm dininin ve kültürünün bazı temel inanç ve kavramlarıyla açıklayabiliriz.

Şeriatın kutsal ilkeleri *helâl* ve *haram*, insanların toplum içindeki tüm faaliyetlerini kuşatır, bu durum şehir hayatında daha da belirgindir. İslâm hukuku sadece dinî, sosyal ilişki ve davranışlarla değil, aynı zamanda insanların iaşesi, iskânı ve çevreleriyle ilgili konuları da ihtiva eder.

Gayrimüslimler içki ve domuz eti yasağından dolayı bu maddeleri Müslümanlara kesinlikle satamaz ve dükkânlarını Müslüman mahallelerinde açamazlardı. Meyhaneler sadece Haliç'in öte tarafındaki Galata'da bulunur ve burası Müslümanlar tarafından bir günah yeri olarak görülürdü.

Bir İslâm şehrinin pek çok özelliğini açıklayan mahremlik, İslâm'da dinî bir ilkedir. İslâm'ın iki ana kaynağı Kur'an ve Hadis, konuyla ilgili

olarak mufassal bir teori oluşturmasına rağmen, Osmanlının mahkeme kayıtları, teorinin İslâm şehrinde fiilen nasıl uygulandığına dair geniş bilgiler vermektedir.

Mahremlik, ailevî ve dinî hayatı kuşattığı gibi Osmanlı -ya da daha genel bir ifadeyle İslâm- şehrinin, iskân ve ticaret bölgeleri diye ikiye ayrılmasını da açıklamaktadır. Ticaret bölgesinde dinî kimlik günlük hayata müdahale etmez; Müslümanlar ve gayrimüslimler birbirine karışmıştır; sadece yiyecek maddesi satan dükkânlar ayrıdır. Yerleşim bölgelerinde halk, kurallara bağlıdır; kendi dinlerinin ibadetlerini kendi toplumlarında ve ayrı veya "özel" mahallelerinde yerine getirirler. Kural gereği her dinî cemaat, yerleşim bölgesinde kendine ait özel bir yere ve mezarlığa sahiptir. Mahalleler, bir mescit, kilise veya sinagogun etrafında gelişir. Rumlara, Ermenilere veya Yahudilere ait özel yerler vardır.

Müslüman mahallelerinin gayrimüslimlerinkinden ayrılmasına hususî bir özen gösterilir. Şeriat, gayrimüslimlerin kendi dinlerine ait ibadetlerini, Müslümanların duyup görebilecekleri yerlerde yapmalarını yasaklar. Bununla birlikte Müslümanlar kendi ibaretlerini açıktan açığa yapmak için özel bir gayret göstermekteydiler ki, bu da İslâmî propaganda etmenin en etkili yoluydu.

İslâm'ın özel hayat ve mahremlik konusunda bazı şartları vardır. Aile ve ev kutsaldır; ihlâli, kimi zaman devlet otoriteleri tarafından işlenmesine rağmen büyük bir günahtır ve mütecâvize karşı hukukî bir müeyyidenin uygulanmasını gerektirebilir. Evde, kişinin ailesinin yaşadığı yere *harîm* denir ve burası dokunulmaz kabul edilir; şeriat yabancıların, evin bu kısmına girmesini yasaklar.[42] İslâm'ın, haremin kutsallığıyla ilgili ilkelerini nazarı itibara almadan, yerel mimarinin ve sokakların Osmanlı ya da İslâm şehrine verdiği özel biçimleri açıklayamayız. Osmanlı binaları ve sokak biçimleri, İslâm hukukunun kural ve düzenlemelerine sıkı sıkıya bağlıydı.[43] Buraların kontrolü, şehrin kadısıyla birlikte *ser-mimâr* (başmimâr), *şehiremini* ve *suyolu nazırı* gibi memurlara aitti. İhtilaflar, nizâmnâmelere uygun olarak kadı ve son tahlilde şeriat hükümleri tarafından halledilirdi. Kural gereği gayrimüslimler Müslümanların ibâdet yerlerinin yanına inşaat yapamaz ve evlerini dokuz *zira*'dan (6,82 metre), yâni bir Müslümanın evinden daha fazla yükseltemezlerdi. Mamafih bu kural, binaların üstündeki bu tip tüm "yüksekliklerin" yapımını kapsıyordu. İstanbul mahkeme kayıtlarında, bir komşunun yukarıdan bakıldığında

42 Bir *hadis* şöyle der: "Her toprağın (sahibinden başkasına) yasak olan bir kısmı vardır." Bkz. M. Hamidullah, *Muslim Conduct of State*, Keşmir Bazar, 4. baskı, 1961, 92.

43 Osmanlının, İstanbul'daki evlerin yapımıyla ilgili düzenlemeleri için bkz. O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, İstanbul 1922, 1059-72. A. Marcus, "Privacy in Eighteenth-Century Aleppo," *IJMES*, 18 (1986), 165-83.

evinin iç kısmının görülmemesi için yüksek bir yer yaptırdığına dair pek çok olay anlatılır.

Mahallelerin meskûn kısımları, Müslümanların ve diğer dinî cemaatlerin kendi özel hayatlarını kendi bölgelerinde yaşadıkları alanlardı. Devlet memurları buralara ara sıra giderlerdi. *Mahalle*'nin seçtiği ve kadının onayladığı *kethüda* ve *imâm,* cemaatin kamu işlerinden sorumluydu ve vergilerin toplanması ve asayişin sağlanması gibi konularda devlet ile topluluk arasında bir aracıydı. Şehrin nüfusu dinî ve toplumsal açıdan özerk diye tasnif edilen gruplardan ibaretti. Devlet, şehrin tamamını etkileyen yangın gibi olayların dışında yerleşim bölgelerine talimatnameler göndermeyi hiçbir vakit uygun bir iş olarak görmemiştir.

Toplumsal ve iktisadî hayata müdahale edilmemesi bir grup Müslüman hukukçu, özellikle de İmam Ebu Yusuf (ö. 798) tarafından şiddetle savunulmuştur. Ebu Yusuf *Kitabu'l-Harac*'ın altıncı bölümünde birkaç *hadis* zikrederek pazar fiyatlarının insan aklı tarafından değil Allah tarafından belirlendiğine hükmetti.[44] Hz. Peygamber müdahaleye, halkın pazar fiyatlarının artışından rahatsız olması halinde cevaz vermişti. Ebu Yusuf, fiyatların iniş ve çıkışının tek sebebinin bolluk veya yokluk olmadığını düşünüyordu. Burada bir kez daha İslâm'ın toplumsal düzenlemeler karşısındaki ana tavrını görüyoruz. Bu tip durumlarda beşerî müdahalenin, İlâhî amaca karşı işlenmiş bir fiil olduğuna inanılmaktaydı.

Plansız Müslüman mezarlığıyla, muntazam bir plana göre yapılan Hristiyan mezarlığı arasındaki farkı da bu şekilde açıklayabiliriz. Müslümanlara göre, mezarlık alanına serpiştirilen mezarlar (kabirler), ölünün definden sonraki kırk gün içerisinde *melâike* tarafından ziyaret edilip sorguya çekildiği öte dünya için bir geçiş yeriydi. Kabir, yönetici sınıfın üyeleri için yapıldığında bile en dindar olanlar, kabrin kubbesinin göğe doğru açık bırakılmasını vasiyet ederlerdi. Mezarlıkta her şey Allah'ın iradesine bırakılmak durumundaydı.

Şehir Topluluğunun Bağımsız Bir Temsilcisi Olarak Kadı

Her şehir ve kasaba, İslâmî ve şeriatı temsil eden bir kadının idaresi altında kurulurdu. İstanbul'dan su veya şehir duvarlarıyla ayrılan üç semt (*bilâd-ı selâse*) Galata, Üsküdar ve Haslar (Eyüp de denir) bağımsız kadıların idaresinde ayrı bir kaza yetkisine sahip olmasına rağmen İstanbul *intra muros*, en yüksek rütbeye sahip bir kadının selâhiyetindeydi. Genel bir

44 Bkz. M. N. Sıddıkî, "Muslim Economic Thinking: A Survey of Contemporary Literature," *Studies in Islamic Economics*, ed. Hurşid Ahmed, Glasgow 1981, 249, 263. Krş. D. Gimaret, "Les theologiens musulmans devant lahausse des prix," *JESHO*, XXII/3 (1979), 330-7.

kural olarak bir kadının kazası (yetki alanı), şehrin etrafındaki köy ve mahallelerin yanı sıra *nâhiyeleri* de içermekte; *merkez nâhiye* civardaki yaylaları, köyleri ve iktisâdi açıdan kasabanın önemli bir kısmını oluşturan ve iaşe temini ve ham madde (pamuk, yün ve hassaten deri) için hayatî bir öneme sahip diğer toprak parçalarını kapsamaktaydı.

Burada bir şehir topluluğu olarak Müslüman şehir açısından, kadının ve *meclis-i* şer'in rolü üzerinde duracağım. Kadı, diğer herhangi bir memur gibi Sultan tarafından atanmasına rağmen bu atama, İslâm cemaatinin *imamı* olarak Sultan'ın selâhiyetindeydi. Bu yüzden kadı, kendi özel kazasındaki şehir topluluğunun başkanı olarak, tüm temsili yetkilere sahipti. Sultanın huzuruna doğrudan doğruya çıkabilen kadı, bölgenin askerî ve idarî yöneticilerine kıyasla özerkti. Hatta şeriat ve İslâm cemaati söz konusu olduğunda Sultan'a karşı bile bir çeşit özerkliğe sahipti. Şeriatı uygulama yetkisi onu âdeta bağımsız ve özerk kılmaktaydı, çünkü kadının bu alandaki karar ve fiillerine hiç kimse karışamazdı. Ara sıra dinî otoritelerin görüşü alınırdı, fakat kadı, hükümlerinde bunlarla sınırlı değildi. Kadının hükmüne itiraz edilmesi halinde Bab-ı Âli, kadıdan sâdece olayı yeniden değerlendirmesini veya bir başka kadıya havale etmesini isteyebilir veya olay, *kadıasker*'in idaresindeki daha yüksek bir mahkeme tarafından incelenirdi. Kadının şeriatın uygulayıcısı olarak kazandığı bağımsız statü, İslâm cemaatinin varlığını, yabancı (13. yüzyıl İran'ında Moğolların, 19. yüzyıl Kuzey Afrikası'nda Avrupalıların) tahakkümü altında sürdürebilmesine imkân sağlamış ve kadı bu tip durumlarda, şeriatın ve dolayısıyla İslâm cemaatinin tek ve gerçek temsilcisi olarak büyük bir yetki ve özerkliğe sahip olmuştur.

Bilindiği üzere İslâm toplumunda şeriat, Müslümanların hayatını sadece kişisel meselelerde değil, toplumsal yaşamın pek çok alanında kuşatan ve belirleyen nihaî otoritedir. Bu yüzden İslâm toplulukları kolonyal güçlerin idarî meselelerle ilgili kanunları laikleştirme çabalarına karşı şiddetli bir tepki göstermiştir ki, 19. yüzyılda Kuzey Afrika'da görülen direniş hareketleri bunun tipik bir örneğidir. Mamafih, kadı'nın yerel şehir topluluğu ve siyasî hayattaki ve hatta son derece merkezî bir yapı arz eden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liderlik rolünü fazla abartmamak gerekir. Yerel ulemanın önderliğindeki şehir eşrafı, kadının mahkemesinde toplanır ve Sultan'a vergilerin düşürülmesi veya zorba bir memurun ihracı gibi konularla ilgili taleplerini iletirlerdi. Kadı genellikle *mahzar* denilen bir belge hazırlar ve imzalardı.[45] Aslında bu tip toplantılarda kadının divanı, şehir topluluğunun ileri gelenlerini kapsayacak kadar genişlemekteydi. Bu

45 Bkz. H. İnalcık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar," *The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII (1988), 33-54.

durum, 18. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde ortaya çıkan *ayan* rejiminde gördüğümüz gibi, eşrafın kadının arkasındaki gerçek güç olduğu dönemlerde de böyleydi.

Üretimin standartlara göre yapılmasını ve vurgunculuğun önlenmesini garanti altına almak da kadının *hisbe*[46] yetkisi dahilinde bulunan dinî görevlerinden biriydi.

Hisbe vazifesiyle görevli olan memur, yâni *muhtesib*, şehir kadısının nezâretinde her zaman pazarda, görevi başında bulunurdu. *Muhtesib*in şehir topluluğunun düzenini sağlama işlevi, ulema tarafından, müminlerin "herkesin iyi bildiği şeyleri (*el-ma'ruf*) izlemelerini" ve "herkesin kötü bildiği şeyleri terk etmelerini" emreden Kur'an ayetlerinden[47] çıkarılmıştır. Toplum içerisinde iyinin inşasına ve kötünün imhâsına matuf tüm ahlâkî-sosyal fiiller, fakihler tarafından bu Kur'anî ilkeye dayandırılmaktaydı. Bu yüzden *muhtesib*in görevi, Greko-Romen pazarlarında olduğu gibi basit bir pazar denetleyiciliğini aşıyordu.[48] Kurumsal kökeni ne olursa olsun, *hisbe* İslâm'da dinî bir vecibedir. Osmanlılarda *muhtesib*, kadı tarafından teklif edilir, Sultanın verdiği ve muhtesibin yetki ve sorumluluklarının tarife edildiği bir *berât* ile atanırdı.

Muhtesib, şehirdeki Müslümanların şeriatın emirlerine uymalarından ve İslâmî bir hayat yaşamalarından sorumluydu. Şeriatın tanımladığı toplum ahlâkıyla ilgili olaylar da kadıyla birlikte *muhtesib*in sorumluluk alanına girmekteydi. *Hisbe* dinî bir vecibe olduğundan, *muhtesib*in de fıkıh bilgisine sahip dindar bir kişi olması gerekiyordu. Osmanlı sultanları her büyük şehre bir *muhtesib* atar ve *hisbe* nizâmnâmeleri ilân ederdi. Bununla birlikte Osmanlılarda *muhtesib*, ilk dönemlerde (meselâ Abbasilerde) olduğu gibi yerleşim bölgelerinde değil, sadece ticaret alanlarında görevli idi. *Muhtesib*in asıl işi pazaryerinde hilekârlığı önlemek, *hisbe (ihtisâb)* kurallarını uygulamak ve açıklanan fiyat listelerine uyulmasını sağlamaktı. En önemli görevlerinden biri, pazardaki ağırlık ve uzunluk ölçülerinin doğruluğunu kontrol etmekti. Muhtesibin yetki alanının bu şekilde pazaryeriyle sınırlandırılması, kişinin mahreminin dokunulmazlığının en önemli kural kabul edilmiş ve ahlâkî gözetimin *mahalle* topluluğuna ve *imam*ına bırakılmış olması gerçeğiyle açıklanabilir.

Şer'î ve Sultanî kanunla ilgili her konuda hüküm verebilme yetkisine sahip olan kadıyla birlikte *muhtesib*, şehir hayatının ve özellikle de iktisadî faaliyetlerinin kontrol edilmesinde hiç şüphesiz merkezî bir rol oynamıştır.

---

46 *Hisbe* kurallarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tatbiki için bkz. O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, 302-470; "Hisbe," *EI*², III, 485-90.

47 Kur'an 3:104, 110, 114.

48 B. R. Foster, "Agoranomos and Muhtesib," *JESHO*, XIII/2 (1970), 128-14, özellikle 141.

Diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Osmanlı İstanbul'unda da iki memur, *şehir-kethüdası* ve *şehbender*, şehrin nezâretini bir ölçüye kadar idâreleri altında bulundurmaktaydılar. Askeriye ve ilmiyeden sonra olmalarına rağmen, *ayan* ve *eşrâf* arasında sayılırlardı. *Şehir kethüdası* ve *şehbender*, diğer memurların tersine *reaya* sınıfına dahil idiler. Şehir kethüdası loncaları, şehbender tüccarları temsil eder ve her ikisi de göreve, ilgili kişilerin teklifi ve kadının tescili ile başlardı. Doğrudan, şehirle ilgili meselelerde önemli bir işlev gören bu iki memur, özellikle hakemliklerine başvurulan herhangi bir ihtilafta, ilgili kesimlerin sözcüleri olarak kadının meclisinde şehir nüfusunu temsil ederlerdi. Devletin çıkarlarının söz konusu olmadığı yerlerde ne devlet yetkililerine ne de kadı bunların seçimine karışırdı ve kadının tescili bir formaliteden ibaretti; kadı bu tip durumlarda seçimi belgeleyen bir noter vazifesi görmekteydi. Aynı şey şehirdeki esnaf loncalarının seçimi için de geçerliydi. Mahkeme kayıtları üzerine yapılan son araştırmalar[49] neticesinde öğrenebildiğimiz şehir hayatının bu genel yapısı, Osmanlı ya da İslâm şehrinde bir çeşit şehir özerkliğinin bulunduğunu söylememize imkân sağlamaktadır.

Şehirdeki çeşitli "alanlara" bakıldığında, Osmanlı şehrinde çok belirgin olan bir manevî-İslâmî boyuttan ya da "alan"dan söz edilebilir. Biz yukarıda bu yönü ele aldık. Tabi şehirde tanımı saray ve başşehirdeki sabit (hazarî) orduyla imparatorluk kuramlarından veya *vakıflardan* veya tacirlerden ve herhangi bir şehirliden bahsetmemize göre değişen bir "varoluşsal alan" da bulunmaktaydı.

Sonuç

Özetlersek, Osmanlı şehri İslâm şeriatı idealine dayanan ve bu ideali yansıtan belirli bir fizikî ve sosyal organizasyona sahipti. Şehrin bir tarafta *bedesten*, ana çarşı, dükkânlar ve kervansaraylar ile ticarî-sınaî bir bölgeye, diğer taraftan da yerel cami[50] etrafında tanzim edilen *mahalle* topluluklarıyla bir yerleşim bölgesine ayrılması tamamen İslâmî kavramlara dayanmaktaydı.

Ticaret bölgesindeki binâların planlı bir şekilde yapılmasından Sultan ya da yönetici kesim sorumluydu ve bu düzenleme, dinî kuruluşlara hizmet gayesiyle yapılmaktaydı. Yerleşim bölgesi, her biri *mahalle* cemaati arasından seçilen bir *imam* veya *kethüda*'nın idâresinde özerk bir topluluk olarak düzenlenen *mahallelerden* oluşmaktaydı. *Mahallenin* oluşumunda nesil değil, din merkezî rolü üstlenmekteydi. Kadı, gerektiğinde

49 Benim *Belgeler*, X (1981); XI (1987) içerisindeki Bursa mahkeme kayıtlarıyla ilgili yayınıma bakınız.

50 Bkz. E. Wirth, "Die orientalische Stadt," *Saeculum*, 26 (1975), 75-94.

cemaatle ilgili bir karar vermek için *mahalle imamlarını* veya şehir *kethüdalarını* meclisine çağırırdı.

Bu tip özerk birliklerin bir toplamı gibi görünmesine rağmen, şehrin asıl birliğini sağlayan tüm vatandaşların müştereken kullandığı ticarî-sınaî merkez ve siyasî ve İslâmî-adlî kuramlardır. Sonuncu unsuru temsil eden kadı, sadece şehir topluluğuyla devlet arasında bir aracı olarak değil, aynı zamanda şehirle ilgili tüm meseleleri gözetleyen bir otorite olarak hayatî bir işleve sahiptir.

Kadı, fiiliyatta çoğu zaman yerel İslâm cemaatinin temsilcisi olarak hareket etmiş ve topluluğun genel çıkarlarını savunma mesuliyetini kendi üzerine almıştır. Osmanlı veya İslâmî şehir topluluğu kadının idaresinde ortak (communal) bir kimlik ve birliğe ulaşmıştır.

Dinî hayır kuruluşlarını gelir getirici ticarî yapılarla besleyen *vakıf* sistemi, tipik bir Osmanlı-İslâm şehir yapısının oluşturulmasında ana işlevi görmüştür.

Şehre temel fizikî-topoğrafik özelliklerini veren *vakıf-imâret* sistemi, esasen bir dindarlık faaliyetiydi ve şehri, kişinin tam bir İslâmî hayat yaşayabilmesini sağlayacak şekilde düzenlemeyi amaçlıyordu. Şehrin en gözde yerlerine yapılan bu dinî külliyeler şehre ait *nâhiye*lerin gelişmesine hız kazandırdı. Mamafih kazaların kurulması ve gelişmesi şansa bırakıldı.

Ek I

'İslâm Şehri'

Bu yazıda İslâm inancının ve kültürünün bir Osmanlı şehri olan İstanbul'un topoğrafik özellikleri ve sosyal yapısı açısından taşıdığı önemi orijinal kaynaklara dayanarak ele aldık. Bu hiç şüphesiz diğer belirleyici faktörlerin -coğrafik yapı, Roma-Bizans geleneği ve özellikle tarihî şartlar- dışarda bırakılması anlamına gelmez.

İslâm şehrinin planında görülen iş merkeziyle yerleşim bölgesi arasındaki ayrımın daha derin sosyo-politik kökleri vardır. Şehri düzenleyen ve bütün toplumu İlâhî bir amaç adına kontrol etmeye çalışan mutlak güç sahibi yöneticilerle iktisâdi faaliyetlerle sınırlı *reâya* arasında gizli bir çekişme vardı. Gerginlik fiyatlar ve iskânla ilgili meselelerde görülürdü; gerçekte ise tüm sosyal ve iktisâdi faaliyetler, salt politik-dinî unsurların dışındaki faktörler tarafından belirlenmekteydi. Yönetici bürokrasisi açısından, şehirdeki kaçınılmaz demografik ve iktisâdi değişimlerin sebep olduğu ihlallere karşı düzeni sağlamak için bitip tükenmez bir mücadele vardı. Osmanlı Devleti'nin problemleri çözmek için gösterdiği çaba, Osmanlı arşivlerinde kayıtlıdır.

Mamafih İslâm hukukunun, Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlere, yâni *zimmîlere* de uygulanabilen iktisâdi ilişkilerle ilgili kanunların dışında, Müslümanların dinî ve özel hayatlarını kapsayan kurallar vaz ettiği de unutulmamalıdır. Birinci kategorideki kurallar, farklı dinlere mensup insanların bir arada bulunup çalıştığı ticarî-sınâî bir alanı, ikinci kategorideki kurallar ise dinî açıdan tecrit edilmiş bir yerleşim bölgesini gerektirmekteydi.

Son dönemde çıkan yayınlarda, antropologlar ve tarihçiler, 'İslâm şehrinin' plansız özellikleri üzerinde durmaya devam ettiler. Clifford Geertz '(İslâmî) şehrin görünümünün diğer şehir manzaraları gibi yalnızca mütenevvi değil, aynı zamanda parça parça ve dağınık' olduğunu ileri sürer.[1] Ira Lapidus 'geçirdikleri sosyal süreçlerden dolayı İslâm şehirlerinin muayyen bir kültüre ait olmadığını' söyler.[2] Fakat son günlerde bazı antropolog ve coğrafyacılar, şehir görünümüne ilişkin iki boyutlu düşüncelerini üçüncü bir boyutun, yani evrimsel geçmişin ortaya çıkarılmasıyla değiştirdiler ve herhangi bir kasaba veya şehir üzerine yaptıkları alan çalışmalarına dayanarak genel hükümler vermenin ne kadar tehlikeli olduğunu

1 C. Geertz, "Toutes Directions: Reading the Signs in an Urban Sprawl," *IJMES*, 21/3 (1989), 292.

2 I. Lapidus, "The Evolution of Muslim Urban Society," *Comparative Studies in Sociology and History*, XV (1978), 48.

anladılar: Örnek olarak D. F. Eickelman'ın, bir Fas kasabasıyla ilgili antropolojik bir araştırmaya dayanarak yaptığı genellemelere bakınız.[3]

İslâm şehrinin genelde planlı bir yapıya sahip olmadığı, hâlâ ileri sürülmektedir.[4] Gerçekte caddelerin birbirlerini kesecek kavşaklar biçiminde yapılması, Müslüman yöneticilerin kurduğu tipik şehirlerin ticarî kısımlarında uygulanmayan bir şey değildi. Sadece yerleşim bölgeleri buralarda oturan Müslümanların özel girişimleriyle gelişmekteydi. Fakat aynı modeli pek çok orta çağ Avrupa şehrinde de görmekteyiz. Ticâret ve yönetim için düzenlenmiş planlı bir şehir merkezî ve zamanla bu merkez etrafında gelişen plansız bir mahalleler yığını.[5]

İslâmî sosyal kurumları aşırı derecede idealize eden görüş ile -bu tip yaklaşımlar için *Studies in Islamic Economics*'e (1980)[6] bakılabilir- İslâmî ilkelerin belirleyici rolünü bütünüyle görmezlikten gelen tavır -örnek olarak C. Geertz, *İslam Observed* (1968)'e[7] bakınız- arasında artık bir orta yol bulmamız gerekiyor. Kaostan başka bir şey olmayan tarihî İslâm şehirlerine bakmayı bırakıp cemaat-cami ve pazar teorisine veya saray merkezli teorilere dayandığımız müddetçe yanlış yorum ve anlayışlar artmaya devam edecektir.

M. Bonine haklı olarak "Ortadoğu toplumlarındaki şehir yapısına ilişkin anlayışımızda büyük boşluklar bulunduğunu ve özel bilgi eksikliğinin kısmen kaynak yetersizliğinden ileri geldiğini" söylüyor.[8] Bizce bu, Bonine'nin, İslâm şehirlerindeki kadı sicillerinin oluşturduğu geniş külliyatın varlığından haberdar olmadığını gösteriyor. Unutulmamalıdır ki, İslâm'ın sosyal tarihi ve kurumları, şeriatın emirleri ve kadının ve *müfti*'nin İslâm şehrinde oynadığı rol referans alınmadan açıklanamaz. Şehir tarihçisi artık kadı sicillerinin ortaya çıkarılması ve kullanımı ile İslâm'ın sosyal tarihi ve özellikle şehir kurumları ve hayatı üzerine geniş bir birinci el kaynağa sahiptir. 15. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıla kadar ki Osmanlı mahkeme kayıtları, bugün Tiran'dan Kudüs'e kadar çeşitli şehir

---

3 D. F. Eickelman, "Is there an Islamic City?," *IJMES*, V (1974), 274-94. A. Raymond, eski itibarını yitirmiş oryantalist geleneği izleyerek, İslâm şehirlerinin oluşumunu ve evrimini açıklayan bir üçüncü boyutu ileri sürmektedir, bkz. *Artisans et Commercants au Caire au XVIIIé siècle*, Institut Français de Damas 1973-74, iki cilt ve *The Great Arab Cities in the 16th-18th Century: An Introduction*, New York U. P. 1984.

4 M. E. Bonine, "The Sacred Direction and City Structure: A Preliminary Analysis of Islamic Cities of Morocco," 26 Nisan 1988'de Chicago Üniversitesi'nde *The Geography and Environment Workshop*'a sunulan tebliğ.

5 Cenovalıların Akdeniz'in doğu kıyılarında kurduğu kasabalar için bkz. M. Balard, *La Romanie Genoise*, Genoa 1978, I, 179-354; ve H. İnalcık, "Ottoman Galata," bu ciltte.

6 Hurşid Ahmed, ed., *Studies in Islamic Economics*, Cidde 1980.

7 C. Geertz, *Islam Observed*, 1968, 56-62.

8 M. Bonine, "Sacred Direction and City Structure...".

arşivlerinde dağınık bir biçimde bulunan ve sayısı binlerce cilde ulaşan -sadece İstanbul'da 9.870 adet sicil defteri vardır-[9] muazzam bir koleksiyon oluşturmaktadır. Bu kaynağı oryantalistlerin 'basitçi, katı' öğretileri olmadan (M. Bonine göre Uruk'tan Kazablanka'ya kadar, s. 169) çözmek ve doğru bir şekilde yorumlamak, İslâm şehri araştırmaları için mümkün değildir.

Antropologlar ve coğrafyacılar 'manayı' ancak İslâm şehirlerinin mahkeme kayıtları üzerine yapacakları "alan çalışmaları"ndan sonra keşfedecekler. Antropologlar ve coğrafyacıların çoğu zaman görmezlikten geldiği başarılı çalışmalar da yok değil tabi. Burada R. Jennings, A. Marcus, A. Cohen'in çalışmalarını zikretmekle yetinelim.[10]

9 Bkz. H. İnalcık, "The Ruznamce Registers...," *Turcica*, XX (1988), 252.

10 Makaleler için bkz. *Türkologischer Anzeiger*, I-XII (1974-86).

XII

OSMANLI GALATASI, 1453-1553

1 Haziran 1453 Ahidnamesi

1453'TE PERALI CENEVİZLİLER ile II. Mehmed arasında gerçekleşen "antlaşma"nın nasıl keşfedildiğinin hikayesi çok iyi bilinmektedir.[1] Yetersiz Fransızca ve İtalyanca çevirilerin ve J. von Hammer'in Rumca orijinalinin kusurlu kopyasının kullanılması, British Museum'un orijinal kopyayı elde etmesi ve 1898'de yayınlamasına dek belgenin tabiatı ve kesin içeriği üzerinde büyük tartışmalara neden olmuştur.[2] Rumca orijinal belge, ilk olarak 1914 yılında N. Jorga tarafından[3] ve daha sonra, genellikle transkripsiyonu geçerli kabul edilmiş olan, E. Dallegio d'Alessio tarafından yayına yayımlanmıştır.[4] 30 Ağustos 1453'te Pera'daki Cenevizli makamlar tarafından hazırlanan orijinal belgenin İtalyancaya resmi çevirisi yaygın bir şekilde kullanılmış ve yeniden çoğaltılmıştır.[5] Açıkçası Rumca orijinalinden bir çeviri olan Türkçe versiyon da ya bağımsız bir belge olarak ya da imtiyazların resmi yenilemeleri içerisinde yer almaktadır.[6]

---

1 Bkz. E. D. d'Alessio, "Traité entre les Génois de Galata et Mehmet II (1er Juin 1453), versions et commentaires," *Êchos d'Orient*, XXXIX (1940), 161-175: T. C. Skeat, "Two Byzantine Documents," *The British Museum Quarterly*, XVIII (1953), 71-73; ve son zamanlarda, M. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara verdiği Fermanın Türkçe Metinleri," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1983), 211-216.

2 Bkz. Skeat.

3 N. Jorga, "Le privilège de Mohammet II pour la ville de Pera (1er Juin 1453)," *Bulletin de la Section de l'Académie Roumaine*, 2e année, 1 (1914), 11-32.

4 E. D. d'Alessio, "La texte grec du traité conclu par les Génois de Galata avec Mehmet II, le 1er Juin 1453," *Hellenika*, 9 (1939), 115-124; orijinal belge için bkz. Ek 2.

5 E. Belgrano, "Documenti riguardanti la colonia genevese di Pera," *Atti della Soc. lig. Di Stor. Patria*, XIII (1877-1884), Genoa, 1886, 226-228; D'Alessio, 162; İtalyanca ve Fransızca versiyonlar için bkz. M. A. Belin, *Histoire de la Latinité de Constantinople*, ikinci baskı, R. P. Arsène de Chatel, Paris 1894.

6 Türkçe metin aşağıdaki gibi yayımlanmıştır:
I. İ. Hoci, "Galata'nın Osmanlılara Teslimi," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmüası*, XXV (1330 H.), 52-53; Kaynağı belirtmeden "eski bir el yazması"ndan aldığını söyler. Belge

Paris MS Bibliothèque Nationale'da devlet evrakları koleksiyonunda bulunan belgenin Türkçe versiyonu aşağıdaki gibidir (bkz. 6 no'lu dipnottaki II no'lu not ve Ek 1).

"Ben Ulu Padişâh ve ulu şehinşâh Sultan Muhammed Hân bin Sultân Murâd'ım. Yemin ederim ki, yeri göğü yaradan Perverdigâr hakkı içün ve Hazret-i Resûlün -Aley'is Salâtü ve's-Selâm- pâk, münevver, mutahhar ruhu içün ve yedi *Mushaf* hakkı içün ve yüz yirmi dört bin peygamberler hakkı içün, dedem ruhîçün ve babam ruhîçün, benim başım içün ve oğlanlarım başîçün, kılıç hakkîçün, şimdiki hâlde Galata'nın halkı ve merdüm-zâdeleri atebe-i ulyâma dostluk içün Balaban Pravizin ve Markizoh Frenku ve tercümanları Nikoroz Baluğu ile Kal'a-i mezkûrenin miftâhın gönderüb bana *kul* olmağa itâat ve inkıyâd göstermişler. Ben dahi;

Kabul eyledim ki, kendülerin âyinleri ve erkânları ne vechile câri ola-gelirse, yine ol üslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getüreler. Ben dahi üzerlerine varub kal'alarını yıkub harâb etmeyem.

Buyurdum ki, kendülerin malları ve rızıkları ve mülkleri ve mahzenleri ve bağları ve değirmenleri ve gemileri ve sandalları ve bilcümle metâ'ları ve avretleri ve oğlancıkları ve kulları ve câriyelerin kendülerin ellerinde mukarrer ola, müte'ârız olmayam ve üşendirmeyem.

Anlar dahi rençberlik edeler. Gayrı memleketlerim gibi deryâdan ve kurudan sefer edeler, kimesne mâni ve müzâhim olmaya, mu'âf ve müsellem olalar.

---

evahir-i Cumâdel-ûlâ 857 / 1-10 Haziran 1453 tarihlidir; belgede Ceneviz elçilerinin isimleri atlanır;

II. Ayrı bir belge olarak, Türkçe metin tıpkıbasım şeklinde yayımlanmış ve Fransızca'ya çevrilmiştir, N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973, 153-154, tıpkıbasım, 423-424; şu an Paris'de (*MS fonds turcs ancien* 130, Bibliothèque Nationale) korunan devlet evrakları koleksiyonundan alınmıştır; Evahir-i Cumade'l-Ula sene 857 / 1-10 Haziran 1453 olarak tarihlendirilmektedir ve elçilerin isimlerini içermektedir;

III. *Evasıt-ı Muharrem* 1022 / 1-10 Mart 1610 tarihli I. Ahmed'in yenileştirmesinin orijinali Cenova arşivlerinde korunmaktadır (bkz. M. Şakiroğlu, 213, bkz. Ekler 3), ilk olarak tıpkıbasım şeklinde (*Storia maritima dell'Italia*, Milano 1947, 653) ve sonrasında Şakiroğlu tarafından yayımlandı (Şakiroğlu, 223-224); Şakiroğlu *Maliyeden Müdevver Defterler* koleksiyonundaki bir defterden bir kopya şeklinde yayımladı (*Başvekâlet Arşivi* -şimdi *Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi*, İstanbul, no. 6004, 96); bu özel defter 1028-1030/1618-1620 yılları arasında gönderilen fermanların suretlerini içermektedir; Şakiroğlu I. Ahmed ve IV. Murad'ın yenileştirdikleri metinleri transkribe etmiş ve karşılaştırmıştır (s. 216);

IV. *Rebiü'l-ûla* 1033/10-20 Ocak 1624 tarihli IV. Murad yenileştirmesi M. Şakiroğlu tarafından yayımlanmıştır, tıpkıbasım için bkz. 220-221. *Encyclopaedia of Islam EI²*'nin çevirim sistemini ([ƈ], ç. hariç) takip ettik;

Ben dahi üzerlerine *harâc* vaz' edem, sâl be-âl edâ edeler gayrılar gibi. Ve ben dahi bunların üzerlerine nazar-ı şerifim dirîğ buyurmayub koruyam gayrı memleketlerim gibi.

Ve kiliseleri ellerinde ola, okuyalar âyinlerince. Ammâ çan ve *nâkûs* çalmayalar. Ve kiliselerin alub mescid etmeyem. Bunlar dahi yeni kilise yapmayalar.

Ve Ceneviz bâzirgânları deryadan ve kurudan rençberlik edüb geleler ve gideler. Gümrüklerin âdet üzere vereler. Anlara kimesne te'addî etmeye.

Ve buyurdum ki, yeniçeriliğe oğlan almayam ve bir kâfiri rızâsı olmadan Müslüman etmeyeler ve kendüleri aralarında kimi ihtiyâr ederlerse maslahatları içün *kethüdâ* nasbedeler.

Ve buyurdım ki, evlerine *doğancı* ve *kul* konmaya ve kal'a-i mezkûre halkı ve bâzirgânları angaryadan mu'âf ve müsellem olalar.

Şöyle bileler, alâmet-i şerife i'timâd kılalar.

Tahrîren fi Evâhir-i Cemâziyelûlâ sene seb'in ve hamsîn ve semâne-mi'ete"

(857 H./1453 M.)

Rumca belgenin tarihi ve imzası E. d'Alessio tarafından tartışılmaktadır.[7] E. d'Alessio'un incelediği Rumca metin, Haziran 1453'ün ilk gününü kesin tarih olarak verir; bu tarih, aynı belgedeki Arapça tarih *tahrîren fi Evâhir-i Cemâziyelûlâ sene seb'in ve hamsîn ve semâne-mi'ete* ile ya da 857 Cemazeyilevvel ayının son kısmı, 1453 Haziran ayının ilk on gününe karşılık geldiği ile teyid edilir. Zağanos'un Rumca metnin altındaki imzası, II. Mehmed'in 27 Mayıs'ta Konstantiniyye'ye karşı son hücumu organize etmek için onu atamış olması ve kuşatmanın başından beri Peralı Cenevizlileri gözetlemekle görevlendirilmiş olması ile açıklanabilir. Konstantiniyye'nin fethiyle Sultan, Pera'daki dehşete düşmüş Cenevizlileri teskin etmek ve paniği ve imparatorluk başkentinin yeniden inşası için çok önemli olan bu ticari merkezin yıkılmasını önlemek için Zağanos'u göndermişti. Zağanos, 30 Mayıs'ta Veziriazam Çandarlı Halil'in hal edilmesini müteakiben, onun yerine veziriazamlığa getirildi.[8] Özetle, bütün bu koşullar Zağanos'u bu Ceneviz şehrinin sistemli bir şekilde devr alınması için baş sorumluluk üstlenmesine imkân tanımıştır.

Şimdiye kadar hiçbir araştırmacının belgeyi benzer çağdaş Osmanlı belgeleriyle karşılaştırarak incelemeye teşebbüs etmemesi şaşırtıcıdır.[9]

7 D'Alessio, 165-167.

8 Bkz. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, 127-133.

9 Erken İslami *ahidname*ler için bkz. H. A. R. Gibb, "The Fiscal Rescript of Umar II," *Arabica*, II, 1-16; M. Hamidullah, *Muslim Conduct of State*, Lahore, revize dördüncü baskı,

E. d'Alessio,[10] belgenin aslen, en azından bir taslak haliyle, Osmanlı evrak dairesinde Türkçe olarak kaleme alınmış olduğunu ve daha sonra nihai Rumca versiyonuna dönüştürüldüğünü ileri sürmektedir. Rumca metinde bazı Türkçelerin mevcut bulunduğundan şüphelenen Elizabeth Zachariadou[11] da bu görüşü paylaşmaktadır. Bununla birlikte, Rumcanın bu dönemde Osmanlı'nın Latin devletleriyle diplomatik yazışmalarında kullanıldığı ve Rum katiplerin Osmanlı evrak dairesinde istihdam edildiği çok iyi bilinen bir durumdur.[12]

Rumca versiyonunun özgünlüğüne gelince, Paspati'nin argümanlarının Lambros ve E. d'Alessio tarafından kabul edilemez olduğu tespit edilmektedir.[13] Rumca belgenin orijinalliğinin itiraz edilemez olduğunun ilk göstergesi, Sultan'ın bilinen fermanları ile karşılaştırıldığında özgün olduğu ispatlanan Sultan'ın tuğrasının bulunmasıdır.[14] Mevcut Türkçe metnin Rumca metnin doğrudan bir çevirisi olduğu, aynı zamanda, *rençberlik edeler gayrı memleketlerim* gibi ya da *okuyalar âyinlerince* gibi acemi gramer biçimleriyle teyit edilebilir. Belgenin Türkçe çevirisindeki giriş cümlesi[15] şöyle okunur:

> Galata *zimmîlerinin ahidnamesi*dir. Ebü'l-Feth Sultân Muhammed Han İstanbul'u feth eyledükde vermiştir. Rumca yazılub üzerine *tuğra* çekilmiştir.

1961, 75-156; 1453 öncesi Rumca bir Osmanlı *ahidname*si için bkz. 1430 tarihli Joannina ahidnamesi: C. Amantos, "La reconnaissance par les Mahométans des droits politiques et religieux des Chrétiens et le décret de Sinan Pacha," *Epirotika Kronika* (1930), 197-210; bu ahidnamenin İngilizce çevirisi için bkz. N. J. Pentazopoulos, *Church and Law*, Selanik 1967, 21; 1430 tarihli Joannina ahidnamesi Pera'nınki ile karşılaştırma açısından özellikle önemlidir; 1453 sonrası II. Mehmed'in verdiği ahidnameler için bkz. V. Boškov, "Pitanje autentičnosti Fojničke *ahd-nâme* Mehmeda II iz 1463 godine," *Godišnjaka*, XXVIII-XXX (1977-1979), 87-104; 16. yüzyılda şehirlere verilen ahidname örnekleri çok sayıdadır; tipik olanlardan birisi 1571 tarihinde Pertev Paşa tarafından verilen Andivar (Antivari) ahidnamesidir, bkz. M. Grignaschi, "Una raccolta inedita di 'Münşeât': il MS. Veliyüddin ef. 1970 della Biblioteca Beyazit Umumi di Istanbul e gli 'Ahdname' concessi dalla Sublime Porta a Chio (*Muharrem* 927 H.), a Firenze (*Muharrem* 934) e ad Antivari (*Ramadan* 983)," *Studi Preottomani e Ottomani*, 1976, 105-127, ve V. Boškov, "*Ahd-nama* Murata II stanovnicima Bara iz 1575 godine," *Godišnjaka*, XXVIII-XXX (1977-1979), 279-285; cemaatlere ve şehirlere verilen ahidname türlerine ilişkin karşılaştırmalı bir çalışma henüz yapılmamıştır.

10 D'Alessio, 168.

11 Profesör E. Zachariadou, metni tartışırken bu yorumu yaptı.

12 Bkz. A. Bombaci, "Nuovi firmani greci di Maometto II," *Byz. Zeitschrift*, 47 (1954).

13 D'Alessio "Traité...," 165-167.

14 Mesela, bkz. F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Wien 1921.

15 İçindeki metne bkz. *MS fonds turc ancien* 130, Bibliothèque Nationale, Paris, ff. 78 a-b, Fransızcaya çeviren ve yayınlayan N. Beldiceanu, *Recherce sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973, 153-154; tıpkıbasım.

Bu ifadelerle, Osmanlı evrak dairesi bunun bir *ahidname* olduğunu, Galatalı Cenevizlilere İslami *zimmî* tebaa statüsü verildiğini ve Sultan'ın mührünü taşıyan belgenin orijinal olarak Rumca yazıldığını kabul etmektedir.

Şimdiye kadar bilinen tek Türkçe metin budur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi (bkz. Not 6) aynı Türkçe metin, I. Ahmed (1603-1617) ve daha sonra halefleri tarafından yenilenen kapitülasyonlara eklenerek bize kadar gelmiştir (bkz. Ek 3). Yenilemelerin daha önce tercüme edilmiş olan Türkçe metinle titiz bir şekilde karşılaştırılması, bu metnin eski metnin bir kopyası olduğuna şüphe bırakmaz. İki Türkçe metin arasındaki ana farklılıklar şöyledir:

MS Paris	**H. 1022 Kapitülasyonları**
Satır 1: ben	Satır 5: ben ki
Satır 1: Murâdım	Satır 5: Murâd Hânım
Satır 2: Yeri göğü	Satır 5: Yerleri
Satır 2: resûlün	Satır 6: resûl Muhammed Mustafâ
Satır 3: Mushaf hakkiyçün	Satır 6: Mushaf
Satır 4: oğlanlarım	Satır 7: oğlancıklarım
Satır 5: Babilan	Satır 8: elçileri Babilan
Satır 10: harâb etmiyem buyurdum ki	Satır 10: harâb etmiyem
Satır 17: okuyalar âyinlerince	Satır 14: ayinlerince okuyalar
Satır 20: etmeye ve buyurdum ki	Satır 14: etmeye
Satır 23: olalar şöyle bileler 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar tahrîren	Satır 18: olalar deyü

Farklılıklar, yenileme kâtibinin bir kapitülasyon yazmak için gerekli gördüğü üslup değişikliklerinden meydana gelmektedir. Kâtip, bir kapitülasyonun yenilenmesi ile ilgili metinde gereksiz olan, sondaki *buyurdum ki* ve tasdik formülünü atlamıştır.

Bu belgeye değinen batılı literatürde genel olarak belgenin "Galatalı Cenevizliler ile II. Mehmed arasında yapılan bir antlaşma" ya da bir kapitülasyon olduğu kabul edilmektedir.[16] Türkçe metinde, belge açıkça bir *ahidname* olarak adlandırılır. *Ahidname*, iki egemen devlet arasında iki taraflı olarak üzerinde uzlaşılan ve hemfikir olunan mutabakat gibi

16 Bkz. d'Alessio, 161; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 101: "Galata sakinlerinin hak ve özgürlükleri resmi bir antlaşma ile teyit edildi (içinde *einem förmlichen... Vertrag*)"; Şakiroğlu belgeyi *ferman* ya da *ahidname* olarak tarif eder. Bütün *ahidname*ler *nişân* ya da *berât* türünde çıkarılır, bkz. R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, Ankara 1954, Giriş.

bir antlaşmadan oldukça farklıdır. Genel olarak bir *ahidname* en mutlak anlamda bir antlaşma değildir; teslim olmuş ya da dost bir gruba verilen tek taraflı bir teminat veya imtiyazdır. Ahidname aslında, hayat ve mülkiyetin garantisi olan bir *emân*dır.[17] Böyle bir muamele, Osmanlı sultanlarının çeşitli gayrimüslim topluluklar ile ilişkilerinde ifadesini bulan ve genellikle *istimâlet* olarak adlandırılan, Kur'anî uzlaşma kavramı (*ta'lîf el-Kulûb*) ile ilgilidir.[18] İstimâlet, uzlaşma, şartlara göre çeşitli şekillerde kendini göstermekte ve farklı belge türleri içerisinde formüle edilmektedir. Bir imtiyaz hakkı veren belgeler genellikle *ahidname*, *berât* veya *nişan*dır. '*Ahd*', yemin ile imtiyazları garanti eden bir belge olan ahidname, *ahd*'siz belirli ayrıcalıkları sunan berâttan yasal olarak farklıdır. Berât, kişi ya da gruba bir tayin, bir vazife veya muafiyetin verildiğini gösteren, üzerinde padişahın tuğrası bulunan belgedir, dolayısıyla bir *hüküm* (*fermân*) biçiminde düzenlenir. Bir ahidname ile Sultan, Allah'ın huzurunda verdiği teminatı yerine getirmekle yükümlü olur ve diğer taraf -bir hükümet, bir millet ya da topluluk-, öncelikle "*ihlas ile inkiyad ve dostluk*" içeren taahhüdün şartlarına uymaya devam ettiği müddetçe, ahdin içeriğini değiştiremez ya da ortadan kaldıramaz. Uygulamada samimiyet (ihlas) koşulu, Sultan'a, diğer tarafın şartları yerine getirip getirmediğine karar verme yetkisini vermekteydi. *Ahidname* kategorisi, tek tek veya bir grup halinde hareket eden gayrimüslim yabancılara veya devlete verilen *ahidname*lerin yanı sıra kendi idareleri altında tam otonomiye sahip olan vasal devletlere veya şehirlere verilen *ahidname*leri de içeren imtiyazları kapsamaktaydı.

Elimizdeki yenileme belgeleri, sadece Ceneviz vatandaşlarına imtiyazlar olarak, 1453'te Sultan'ın *kul*ları olmaya razı olduklarını ifade eden ve haddizatında yıllık cizye (baş vergisi) ödemeye hazır olduklarını ifade eden Cenevizliler ayrılmaksızın verilmiştir. Orijinal belgede, imtiyaz ayrıcalıkları çerçevesinde Galata'da yaşayan bu grup Cenevizliler ve Ceneviz vatandaşları henüz ayrım gözetmeksizin aynı *ahidname*de muameleye tabi tutuldular. 1453 yılından itibaren Cenevizliler belgeyi, *capituli*, kapitülasyonlar olarak adlandırdı.[19] Aslında, İslami *eman* veya *ahd* her iki durumu da kapsıyordu. Fakat yenileme sırasında, iki grup ayrılmış ve sadece 1453 tarihli *ahidname*nin ikinci kısmı Cenevizli olmayan tebaaya (*harbî*) verilmiştir. Görünüşe göre, modern yazarlar gibi,

17 Bkz. Yukarıda 9. notta zikredilen literatür; Ayrıca bkz. "Imtiyâzât," *EI*², III.

18 *İstimâlet* hususunda bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1979, 112-122.

19 Cenova'daki Floransa özel temsilcisi Soderini'nin 30 Ağustos 1453 tarihli mektubu, aktaran d'Alessio, 162, not 3.

kâtipler de orijinal belgede Cenevizlilerle ilgili yapılan iki ayrımı, *zimmî* ve *harbî*, idrak edememişlerdir. Ya da, görünüşe göre belgeyi mevcut şartlara uydurmanın komplikasyonlarından kaçınmak için, birinci gruba ilişkin kısma dokunmadılar ve bu bölümü metnin içinde bırakmakta hiçbir sakınca görmediler.

Gerçekte ne olduğu burada anımsatılmalıdır.[20] Konstantiniyye'nin fethinden sonra, Sultan'ın politikası aslında, güç kullanmaya mecbur kalmadan Pera'yı doğrudan kendi egemenliği altına sokmaktı. Yeni başkentin imarı ve İmparatorluğunun ekonomisinin genel olarak yeniden yapılandırılması için hayati önemi olduğunu düşündüğü şehrin olağan yaşamını bozmaktan kaçınmak istedi.[21] Cenevizliler, Bizans İmparatorluğu[22] döneminde oluşturulan ve 1451'de II. Mehmed ile yapılan anlaşma ile garanti altına alınan ve Konstantinopolis kuşatması sırasında yenilenen serbestliklerini korumayı umut ediyorlardı. Fakat Konstantinopolis'in fethinden sonra, olaylar onlar için farklı bir şekilde gerçekleşecektir. II. Mehmed'in Mısır Sultanı'na[23] gönderdiği zafer mektubundaki olaylarla ilgili samimi açıklaması, yeni durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu mektupta (Ek 4'e bkz.) II. Mehmed şöyle der;

> [Konstantiniyye'nin] kuşatma zamanında, bu kalenin [Pera] Cenevizlileri bize geldiler ve bizimle olan ahd ve sulhu sıkı bir şekilde yenilediler. Bunun karşılığında, düşmana yardım etmediğiniz ve anlaşmaya uymanız şartıyla daha önce olduğu gibi [sulh içinde olacağınız] söyledik. Şartlarımızı kabul ettiler ve emre uydular. Fakat Konstantiniyye ele geçirildiğinde, Galatalı esirler ve ölüler arasında bize karşı savaşmış olanları keşfettik. Dolayısıyla iki yüzlü davrandıkları ve yeminli anlaşmayı (*misak*) ihlal ettikleri aşikâr oldu. Bu nedenle biz de diğerlerine [düşmanlar] davrandığımız gibi onlara da aynı şekilde davranmaya karar verdik. Bu arada onlar ricada bulunmaya geldiler, yalvardılar ve 'bize merhamet etmezsen, mutlak surette kaybedenlerden olacağız' dediler.[24] Bunun üzerine onları bağışladık. Onları mülklerinde bıraktık. Hakimiyet her şeye gücü yeten Allah'ındır. Kalelerini, orada hiç çarpıklık veya sığınak

20 Ceneviz Pera'sının düşüşü konusunda temel kaynak A. Pertusi (II, 549), tarafından yayınlanmıştır: Pera ve kaynakça, 492-512; ayrıca L. Sauli, *Dalla Colonia*, I; E. Belgrano.

21 Bkz. H. İnalcık, "Istanbul," *EI*², 225; ve "Mehmed II," *İA*, VII, 519-520.

22 Bizans'ın Galata üzerindeki egemenliğinin karakteri için bkz. d'Alessio, "Galata et la souveraineté de Byzance," *Revue des Études Byzantines*, 1962, 315-327.

23 Feridun, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, 237. Arapça mektubun çevirisinde bana yardım ettiğinden dolayı Prof. Faruk Mustafa'ya teşekkür ederim

24 Kur'an: VII-23.

> görülemeyecek şekilde düzleştirdik.Topraklarına ve sularına el koyduk ve 'cizyeyi elleriyle versinler'[25] diye isimlerini cizye defterine dahil ettik.

Sultan'ın, hem dini bağlayıcı bir yeminli sözleşme olan önceki *misak*ın kaldırılmasını hem de Cenevizlileri diğer bölgelerdeki tebaadan farklı olmayan *cizye* ödeyen kişilere indirgeme kararını haklı göstermeye çalıştığı aşikardır.

Pera yöneticisi (*Podestà*) Angelo Giovanni Lomellino, kardeşine gönderdiği 23 Haziran 1453 tarihli mektupta,[26] bir Osmanlı yenilgisini dört gözle beklediğini belirtir ve şunları söyler:

> Sakız Adası'ndan ve Ceneviz'den gönderilen tüm paralı askerlerin yanı sıra buranın (Galata) çok sayıda sakinini de şehrin [İstanbul'un] savunması için gönderdim. Her zaman derim, eğer Konstantinopolis kaybedilirse, burası da kaybedilmiş olacaktır.

Konstantinopolis'in düşüşüyle birlikte Lomellino, bize Pera Cenevizlilerinin kaçmaya çalıştığını ve çoğunluğunun ailelerine döndüğünü, ancak diğerlerinin iskelede, hiçkimsenin ummadığı bir dehşet içerisinde, deniz kaptanları (*patroni*) tarafından tutsak edildiklerini aktarır.[27]

Podestà, "güzel hediyelerle, 'Eman dileyerek, sulh yapalım' diyen elçileri Sultan'a gönderdim." diye devam eder. Gemilere ulaşan Cenevizlilerden başka bir günü beklemelerini istediler ancak *Podestà*'nın elçileri daha Sultan'ın kampında iken, bu Cenevizliler gece yarısı denize açıldılar. Podestà şöyle yazar:

> Sultan, ertesi sabah gemilerin ayrıldığı haberini aldığında, elçilerime *terra libera* istediğini bildirdi, artık canımızı ve şahsi mülklerimizi zor kurtarabilirdik; İstanbul'u kurtarmak için elimizden gelen her şeyi yapmıştık, zaten bundan dolayı Türkler ilk günden bu şehri ele geçirememişlerdi.

---

25 Kur'an: IX-29.

26 Pertusi, I, 45. İstanbul'un beklenmeyen düşüşü üzerine, *Podestà* Galata'yı teslim etmeye karar verdi ve Galata sakinleri de Sultan'ın tebaası olmayı kabul ettiler. Bu karar, genel olarak, Cenevizliler tarafından eleştirilmektedir, bkz. Lionardo of Chios'ın 23 Haziran 1453 tarihli Papa'ya mektubu: Pertusi, 169-178. *Podestà*, Galata'yı teslim etme kararını meşrulaştırmak için, şehri kaçınılmaz bir yağmadan kurtarmak istediğini belirtti. *Podestà*'nın Sultan'ın kampına yaptığı ziyaret büyük olasılıkla Haziran'ın birinde gerçekleşti ve beşinde ise Sultan Galata'ya girdi.

27 Krş. Nicoló Barbaró, "Giornale dell'assiedo di Costantinopoli," ed. Pertusi, *Caduta*, I, 35-36.

Kenneth Setton *terra libera*'yı "şartsız teslimiyet" olarak çevirmektedir.[28] Aslında, Cenevizlilerin kaçışı Sultan'ı kızdırmış ve onu Galata'yı "serbest (terk edilmiş) toprak" olarak görmeye yöneltmişti. İslam hukukunda, benzer koşullar altında ahalisi tarafından terk edilen arazi, *beytü'l-mal*, devlet hazinesine ait bir toprak olan, *fay'* olarak kabul edilir.[29] 1455 Galata tahriri, Galata'nın arazisinin buna göre muamele gördüğüne ve arsa ve evlerin devlet mülkleri olarak *mukataa*ya tabi tutulduğuna veya kiralandığına kuşku bırakmamaktadır.[30] Osmanlı diplomasi uygulamasında alışılagelmiş olduğu üzere Sadrazam Zağanos Paşa, Galata'yı yatıştırmak ve Cenevizliler ile yeni bir anlaşmaya varmak için büyük rol oynamış görünüyor. Dukas'a[31] göre Zağanos ivedilikle Pera'ya gitti ve Cenevizlilerin kaçışına son vermek amacıyla "Sultan'ın hayatı üzerine yemin ederek" kendilerine teminat verdi ve "Sultan ve İmparator ile yapılanlardan daha iyi bir anlaşma şartları" sundu. Zağanos, Cenevizlilerin kaçışlarının sadece Sultan'ın öfkesini daha da artırabileceğini sözlerine ekledi. Zaten kaçanlar hariç, Latinlerin geri kalanı şimdi şehirde kalmaya ikna edilmişti. *Podestà* şehrin kapılarını kapattı ve kimsenin gitmesine müsaade etmedi. Şehir, Zağanos ve askerleri tarafından 30 Mayıs'ta ele geçirildi ve Kritovolus'un[32] belirttiği gibi "Peralılara zarar vermediler." *Podestà*, şehrin önceki statüsünü geri getirme ve savaş koşullarıyla tehdit etme ümidinden vazgeçerek, "Babilan Paraveso ve Markeso Drifankis"[33] adlı temsilcilerini, Zağanos'un önerdiği gibi sulh ve *eman* talep ederek, Pera'yı teslim etmeye gönderdi. Dolayısıyla, bizim belgemiz ikinci heyetin gelişi üzerine verildi. Artık, Sultan eman dileyen ahali ile ilgili İslam hukukunun ilkelerine göre ilerlemeliydi.

Belge, Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi devlet evrakları arasında birçok örneği bulunan *eman* veren tipik bir *ahidname*dir.[34] Özel şartlar nedeniyle, bu ahidname Pera'da iki ayrı grubu göz önüne almaktadır: Birinci olarak, *haraç / cizye* ödemeyi kabul eden ve Osmanlı gayrimüslim tebaası

28 *The Papacy and the Levant*, Madison 1990, 134.

29 Bkz, F. Løkkegaard, *Islamic Taxation*, Copenhagen 1950, Indeks:

30 1484 tarihinde fethedilen Akkirman'da, sürgün edilen ahalinin evleri ve dükkânları ile hamama hazine adına el konuldu ve mukataa sistemi dahilinde kişilere kiralandı. (bkz. N. Beldiceanu tarafından yayımlanan belge, *Ville*, ff. 238b-239, tıpkıbasım, 410-412, 23 Ağustos 1484).

31 Çev. H. I. Magoulias, 230.

32 Çev. C. T. Riggs, 76.

33 D'Alessio, 174-175; Türkçe çeviride: *Babilan Paravazin* ve *Markiz di Franko*; Belgrano (*Documenti*, 227), onları *Babilano Pallavicino* ve *Marchesio di Franchi* olarak saptar; 1455 Osmanlı tahririnde isimleri *Paravazin* ve *Markiz di Franko* olarak geçer; yerli ahali olarak, tahrir defterine zengin *zimmî*ler olarak kaydedildiler (bkz. aşağıda).

34 H. İnalcık, "Dâr al-'Ahd," *EI²*, II, 116.

olan ve böylece İslam *zimmî* hukuku uyarınca *zimmî* olarak özel statüye erişen daimi sakinler; ve ikinci olarak, Ceneviz tebaası olan ve şehirde ticari amaçlarla geçici olarak ikamet eden "frenk" tüccarları olan *'harbî'*. Birinci gruba ilişkin şartlar, "*gayrı memleketlerim gibi*" ifadesiyle tekrar eden tabir ile netleştirildi. Teslim olmaları ve yıllık bireysel baş vergisi, *cizye*nin ödenmesi karşılığında Sultan, *zimmî*ler için alışılmış güvencelerini sıralamıştır; yani şehir ve sakinleri aleyhinde askeri harekete geçmeyeceğini, mülkiyet haklarını tanıdığını ve halkları, aileleri ve köleleri için güvenlik, Osmanlı topraklarında serbest dolaşım ve dini ibadetlerini kiliselerinde özgürce yerine getirmelerini temin ettiğini vaat etti. Bu birinci grupta, Galatalı Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler ile Cenevizliler yer alıyordu.

İkinci grup, *Ceneviz bezirganları* terimi ile birinciden tam manasıyla ayırt edilir; Cenevizli tüccarların Osmanlı topraklarında serbest ticaretleri nizamnamenin öngördüğü gümrük vergilerini ödemeleri şartıyla teminat altına alınmıştır. Bu gayrimüslim yabancılar *eman* verilen anlamına gelen *müstemin* olarak adlandırılırdı. *Podestà*'nın mektubunda[35] bu grup *abitanti*'den *merkanti* olarak ayırt edilir. Nitekim, bu iki grup arasındaki ayrım, kişilerin baş vergisi ödeyen *zimmî* ya da baş vergisi ödemeyen (*bî-cizye*) *Frenk* veya *Ceneviz* şeklinde belirtildiği 1455 Pera tahririnde açıkça görülür. Batılı yazarlar, tebaa ile yabancılar arasındaki temel ayrımı farketmediklerinden ya da kabul etmediklerinden bu durum yanlış anlamaların kaynağı haline gelmektedir. Her ne kadar teminatların birçoğu her iki grup tarafından paylaşılmış olsa da, hukuki statüleri kesinlikle farklıydı. Her ikisine de ortak olan imtiyazlar için ve her türlü angarya muafiyeti durumları için belgemiz, her iki grubu da "*kal'a-i mezbüre halkı ve bâzirgânları*" olarak belirtmektedir. Yeniçeriler için çocuk devşirilmesinden muafiyet, İmparatorluk'taki çeşitli gruplara verilen benzer belgelerde sıklıkla bahsedilenlerden biridir. "*Hiçbir doğancı ya da kul evlerine konuk gelmeyecek ve kalmayacak*" maddesi, askerlerin özel evlerde konaklamasından muaf tutulmayla ilgili ortak bir şarttı;[36] bu bazen yanlışlıkla "hiçbir Türk ya da Sultan'ın resmi temsilcisinin Pera'ya yerleşmesine izin verilmeyecek" olarak yorumlanmaktadır ve Türklerin Pera'daki yerleşimi yanlışlıkla bir sözün ihlali olarak yorumlanmaktadır.

Çok tartışmalara sebep olmuş olan "Onlara karşı çıkmayacağım ve kalelerini yıkmayacağım" maddesinin "Onlara karşı savaş ilan etmeyeceğime ya da onları askerlerin yağmalamasına maruz bırakmayacağıma söz

35 Metin, ed. Pertusi, I, 47: "fece fare poi l'inventario di tutti i beni dei *mercanti* e degli abitanti del borgo che sono scappiva". Ayrıca, Lomellino belirgin bir biçimde "compagnie commerciali" atfeder.

36 Bu türden muafiyetler için bkz. P. Wittek, "Zu einigen...," *WZKM*, c. 54, 240-255; c. 57, 102-117.

veriyorum" anlamına geldiğine inanıyorum. Gerçekte, Sultan 18 Haziran 1453'te Edirne'ye dönmeden önce şehrin kara sur duvarlarının bir kısmının yıkılarak deniz duvarlarına[37] dokunulmamasını emretti.[38] Bir Haçlı Seferi filosunun saldırısı ve Galatalı Cenevizlilerin direnişi daima imkân dahilindeydi.

Ayrılmadan önce, Sultan, kullarından Karaca'yı Galata'ya *subaşı* ya da *voyvoda* olarak atadı. 1455 tahririnde belirtildiği gibi, Karaca, Osmanlı Galata'sının ilk *voyvoda*sı olmuş olmalıydı.

L. Sauli Eleştirisi / M.-A. Belin'in Yorumu

M. Belin[39] tarafından özetlendiği üzere, Sauli'ye göre, İstanbul'un fethinden hemen sonra, II. Mehmed, Cenevizlileri evlerinde kalmaya ikna etmek için Zağanos Paşa'yı Galata'ya göndermiş ve daha önce kendileri ile Bizans arasında yapılan Pera'nın Cenevizli yönetiminde özerk varlığını garanti altına alan antlaşmaları yenilemek için onlara güvence vermiştir. Daha sonra, Fatih, kuşatma sırasında Rumlara yardım etmemeleri yönündeki anlaşmaya uymadıkları gerekçesiyle onları suçladı ve baştaki sözünü değiştirdi ve onlara şu andan itibaren kararından memnun olmaları gerektiğini söyledi. Cenevizliler, daha önce kendilerine verilen imtiyaz ayrıcalıklarını yenilemekten endişe duyuyorlardı. Dolayısıyla Ceneviz elçileri Sultan'a belgeleri sundular ve Orhan ve I. Murad'ın verdiği kapitülasyonlar ile II. Mehmed'in kendisi tarafından 7 Safer 855 / 11 Mart 1451'de Osmanlı tahtına çıkarken verdiği kapitülasyonların yenilenmesini talep ettiler.

Belin, Sultan tarafından verilen belgenin, Osmanlı kapitülasyonlarının yenilenmesinden ve Peralı Cenevizlilerin özerkliğinin kaldırılmasından başka bir şey olmadığına inanıyor.[40] Topluluğun yüksek mahkemesi başkanının mühründe ifade edildiği gibi, "on peut considérer cette capitulation de Mehemmed II, comme l'origine de la communauté dite des Latins" ya da *millet-i re'âyâ-i Latin*'dir. Başka bir deyişle, Sauli / Belin, yeni Cenevizli statüsünün, kapitülasyonların garantisi altında Osmanlı

37 *Podestà* Lomellino şöyle yazmaktadır: "*fece abbattere i borghi e parte del fossati della fortificazione, fece demolire La Torre di Santa Croce, mentre lascio in piedi soltanto parte della cortina che si trova tra la zona merlata e parte dei barbacani, e ha intenzione di prendersi tutte le munizioni e tutte le armi degli abitanti del borgo*". II. Bayezid dönemindeki onarımlar için bkz. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnàme*, I, 428-429; Belin, *Latinité*, 158-159; S. Eyice, *Galata and its Tower*, İstanbul 1969, 43-77.

38 Doucas'da (241), ayrılışı 18 Haziran 1453 olarak verilmektedir; bu tarihe dair tartışma için bkz. Pertusi, I, 372, not 11.

39 Belin, 155.

40 Belin, 159-161.

İmparatorluğu'nda yaşayan yabancı topluluklardan hiçbir şekilde farklı olmadığını düşünüyorlar.

Bu yorum, yukarıda açıklandığı üzere, doğru değildir. Belge Pera'da daimî olarak kalmayı seçen ve dolayısıyla *haraç/cizye* ödeyerek İmparatorluğun *zimmî* tebaası (*re'âyâ*) olmayı kabul eden Cenevizliler ile *ahidname*de ve 1455 tahririnde açıkça belirtilen Ceneviz vatandaşı olan, kapitülasyonlarda yer alan ayrıcalıklardan yararlanan Cenevizli tacirler arasında bir ayrım yapmaktadır. Bu önemli noktayı anlamadaki başarısızlık, sürekli olarak bu belgeyle ilgili yanlış yorumlamaların kaynağı olmuştur.

Cenevizli *reaya*nın, Belin'in de vurguladığı gibi, *ahidname*nin şartlarına göre, "sivil ve dini bir yerel yönetim" ile hiçbir ilgisi olmayan yeni bir organizasyona sahip oldukları doğrudur.[41] Belin'in tarif ettiği gibi,[42] *La Magnifica Comunità di Pera*'nın faaliyetleri politik bir nitelik taşımıyordu. Aslında, Rumlara ve Ermenilere verilen *taife* ya da *millet* statüsü dahi onlara verilmemişti. Galata'nın Latin *reaya*sı, şimdi on iki kişilik bir konsey oluşturmuştu; bu meclis cemaatin Galata'daki Santa Anne, San Benedikt, San John, San Sebastian, San Anthony ve San George ve İstanbul'daki Santa Mary ve San Nicolas kiliselerinin işlerini yürütecek yöneticiler seçmekteydiler.[43] Topluluk, Santa Anne Kilisesi'nde bir araya gelmekteydi ve *St Anne kardeşlik derneği* (*confraternity of St Anne*) olarak adlandırılmaktaydı. Yöneticiler, dini yönetimlerinde özellikle *Cardinale Protettore di Levante* ve Konstantinopolis Patrik Vekili olmak üzere, Roma Katolik Kilisesi'ne karşı sorumluydular. Papalık, Osmanlılarla bir barış anlaşmasını hiçbir zaman kabul etmediğinden ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Haçlı Seferleri'nin başlatıcısı ve arkasındaki güç olduğundan, Sultanlar, taa 14. yüzyıldan itibaren, Rum Ortodoks ve Ermeni kiliselerini resmi olarak tanıyıp desteklemelerine rağmen, Latin kilisesini kendi topraklarında yasaklamışlardı. Bununla birlikte, İmparatorluğun içinde yaşayan Katoliklere, sade bir dini *cemaat* olarak emniyet içerisinde yaşayabilmeleri ve dini ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri için özel bir *eman* verilmişti. Resmi Osmanlı kayıtlarında, İstanbul Latin topluluğu, *Latin Cemaati* olarak anılır ve cemaatin işlerini yürüten ve cemaati Osmanlı hükümetiyle temsil için yetkili olan baş kişiye *vekil* (*ahidname*de, *prôtogeros* veya *kethüda*; *Podestà*'nın mektubunda *capitano*) denirdi.[44]

9 Ocak 1907 tarihli irâde-i şâhâne[45] İstanbul'daki Latinlerin statülerini açığa kavuşturmaktadır:

41 Belin, 167.

42 Belin, 167-173.

43 Bu, 1583'te yapılan açıklamaya dayanmaktadır, bkz. Belin, 168-169.

44 Pertusi, 49.

45 Osmanlı Arşivleri, İstanbul, *İrâde Dosyaları, Cemaat-i Gayrimüslime*, no. 62.

İstanbul'da yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun Latin tebaası için resmi olarak tanınmış bir dini *re'is* ya da belirli bir kilise olmadığından, dini hizmetler için yabancı topluluklara ait kiliselere giderlerdi ve dini işleri yabancı rahipler tarafından gerçekleştirilirdi. Günlük meselelerinin (*mesalih-i 'adiyye*) halledilmesi, ihtiyaca göre Osmanlı yetkilileri ile irtibat kuran ve Rum ve Ermeni Patrikleri gibi bir organizasyona sahip olmayan, mahalle muhtarlığına benzeyen bir tür *Latin Vekaleti* olan, bir *vekil*e emanet edilmişti.

Kısacası, çağdaş Rum ve Latin kaynakları gibi modern yazarlar, Sultan'ı sözlerini tutmamakla ve yeminli taahhütlerini ihlal etmekle suçlamaktadırlar. Açıkçası, Fatih, şartların değişmesiyle Peralı Cenevizlilere karşı tutumunu değiştirmiş ve hem batılı bir Haçlı Seferi'nin tehdidi hem de Sultan'ın şehrin yıkımına sebep olma endişesi, Osmanlı hükümetinin kararını etkilemiştir. Ancak unutulmamalıdır ki, maruz kalanların şaşkınlık ve hayal kırıklığı, İslami hukukta eman dilemenin uygulamaları hususunda kendi bilgi eksiklikleri yüzünden olmuştur. Öte yandan unutulmamalıdır ki, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler de dahil olmak üzere Galata'daki ahalinin temel sosyal haklardan mahrum çoğunluk hissi, şimdi tamamen Sultan'ın insafında olan Cenevizli efendilerini desteklememiş olabilir. "Yerliler" ile kazançlı denizaşırı ticareti tekellerine alan imtiyazlı Cenevizliler arasındaki sosyal ve ekonomik çatışma, Levant'taki Ceneviz kolonilerinde sürekli bir ihtilaf ve periyodik patlamalar meydana getirmek için kullanılırdı. Ayrıca, unutulmamalıdır ki, Rumlar arasında Cenevizlilere karşı derin bir nefret sözkonusu idi. İki yüzyıl süren çatışmalar sırasında Cenevizliler, tüm doğu Ege adalarını ve Karadeniz ticaretini Rumların elinden almışlar ve Konstantinopolis halkını Kuzey Karadeniz'den gelen buğday ve balık malzemeleri için Cenevizlilere bağımlı kılmışlardı ve sonuçta Pera, Konstantinopolis karşısında ekonomik olarak hâkim bir şehir haline gelmişti.[46] Bizans'ın yıkılmasından sonra kendilerini fidye ile kurtaran seçkin Rumlar Galata'ya yerleşmek için geldiler. II. Mehmed döneminde, İstanbullu ve Trabzonlu Rumlarla iş birliği içerisinde olan Galatalı mültezim Rumlar İmparatorluğun önde gelen finansörleri arasında yer alırken, Rum dönmeler vezir olarak hükümetteki en yüksek makamlara geldiler.[47]

Osmanlılar hiç kuşkusuz bu türden bir nefret ve gerginlikten istifade ettiler. Nitekim, Pera (1453), Kefe (1475), Kilia ve Akkirman'daki (1484) Ceneviz kolonilerinin Osmanlıların eline geçmesiyle, "yerliler" kısa zaman

46 A. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Cambridge, Mass. 1972.

47 H. İnalcık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the *Ḳânûnnâme* fonds turcs ancien 39, Bibliothèque Nationale, Paris," *Der Islam*, 43/1-2 (1967), 153-157.

içerisinde Küçük Asya ve Kuzey Karadeniz liman şehirleri arasındaki ticarette Cenevizlilerin yerini aldılar; Türk tüccar ve gemi sahipleri ile birlikte Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar Litvanya, Polonya ve Moskova ile ticarette hâkim bir konum elde ettiler. Ermeni topluluğu, Doğu mallarının, Hint baharatlarının, Bursa ipekli kumaşlarının ve Ege şaraplarının pazar yeri olan Lemberg'de, Pera ve Bursa ile bağlantıları sayesinde baskın bir rol oynadılar.[48] Peralı zimmî Cenevizliler bile, yeni statülerinde Osmanlı himayesinden ve daha düşük oranda gümrük vergilerinden -yüzde 4'e karşı yüzde 2'den- yararlandıklarından bu değişimden kazançlı çıktılar. Osmanlı dönemine ait Ceneviz belgelerini kullanarak G. Pistarino, Pera Cenevizlilerinin ticari faaliyetlerini Osmanlı döneminde normal koşullar altında sürdürdükleri sonucuna vardı (Aşağıya bakın).

1683'te Viyana'da Osmanlı yenilgisinden sonraki dönemde, Osmanlı hükümeti batılı milletlerin, özellikle de Fransa'nın diplomatik desteğini aramaya başladı ve kapitülasyonlar altında yeni imtiyazlar verdi ve bu çerçevede Latin topluluğu Pera'daki varlığını güçlendirdi. Ayrıca, Papalık'ın politikası ve Fransa'nın kuvvetle desteklediği Türkiye misyonlarının faaliyetleri dönemin gelişmelerinde etkili olmuştur. Osmanlılar tarafından, Galata ve Beyoğlu yaşam biçimleri dolayısıyla *Frengistan* ya da Avrupa'nın parçası olarak görülmesine ve elçilikleri ve kiliseleri ile Katolik milletlerin Galata'da giderek daha fazla varlığını ve etkisini hissettirmesi gerçeğine rağmen, Pera'nın Latin *reaya*sının statüsünde herhangi bir değişim söz konusu olmadı.[49] Pera / Galata'nın idari ve hatta siyasi özerkliğini garanti eden bir anlaşma olarak II. Mehmed *ahidname*sinin çarpıtılmış yorumu, bazı Levantenler ve 19. yüzyılda Galata'da büyük bir topluluk haline gelen Batılılar tarafından teveccüh görmüştür.[50]

---

48 M. Berindei, "L'Empire ottoman et la 'route moldave' avant la conquête de Chilia et Cetătea-albă (1484)," *Journal of Turkish Studies*, X (1989), 47-72, ve içerisindeki literatür.

49 Evliyâ Çelebi (I, 431), Galata'da herhangi bir Müslümana ait ziyâretgâh bulunmadığına dikkat çeker. Erken 19. yüzyıla ait bir belgeye (Topkapı P. Ar., D. 8803) göre, "yasaklı şeylerin vukubulduğu yerler olan", Meyyit İskelesi'nden Tophane kapısına kadar Galata'nın kıyısında, hanların ve mağazaların yanı sıra kahvehanelerin, berber dükkânlarının veya bakkal dükkânlarının üst katlarında yer alan odaların Sultan tarafından yıkılması emredilmektedir. Bu odalar, Kalkan-Yeri, Çeşme-Meydanı, Yağ-Kapanı, Kürkçüler-Başı, Kara-Köy, Balık-Pazarı, Kurşunlu-Mahzen, Mumhane, Tophane-Kapısı, Kule-Kapısı ve Sandık-Başı'da toplam 469 kadardı. Ayrıca Kasım-Paşa'da, Lonca, Sel-Kuyusu ve Yağhane mahallelerinde 108 oda yıkıldı. Galata, her yıl 771 fıçı şarap ithal etmekteydi (Topkapı P. Ar., D. 8979).

50 Louis Mitler, "The Genoese in Galata: 1453-1682," *IJMES*, 10 (1979), 74: "Tüccarlar koloniyi Türklere derhal teslim ettiler ve daha önce Paleologi yönetiminde istifade ettikleri tüm hakları ve imtiyazları sunan bir antlaşma imzaladılar".

I. 1455 Osmanlı Tahriri

Osmanlı İstanbul'u tarihi üzerine araştırma yaparken, Ankara Üniversitesi'nden müteveffa Profesör Bekir Sıtkı Baykal, İstanbul ve Galata'nın Osmanlı tahrir defterinin bir fotokopisini bana gösterdi ve kullanmama müsaade etti. Belgenin Türk arşivinden olduğunu, ancak kataloglanmadığını belirtti. Bu nedenle, orijinalini görmeden belgenin fotokopisine güvenmek durumunda kaldım.[51] Şehrin teslim olmasından iki buçuk yıl sonra yapılan bu tahrir, Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında şehrin nüfusu, topografyası ve ekonomik durumu hakkında eşi bulunamaz bir belgedir (örnek sayfalar için bkz. Ek 5).

*Ahidname*de (yukarıda), "Ben dahi üzerlerine *harâc* vaz' edem, sâl be-âl edâ edeler gayrılar gibi." ifadesi açıkça belirtilmiştir.

1455'te İstanbul ve Galata'nın tahririni yapmakla görevlendirilen kişi Bursa sancak beyi Cübbe Ali Bey'di. Ali Bey *katib* olarak Fatih Sultan Mehmed döneminin meşhur tarihçisi olan, kuzeni Tursun Bey'i seçti.[52] Tursun Bey tarihinde tahrir işleminin amacı ve umumi sürecinden bahseder.[53]

II. Mehmed, Konstantiniyye'nin fethinden sonra, kendi iradesiyle gelen, önceki gayrimüslim sakinleri tarafından terk edilmiş bir evi sahiplenen ve orada ikamet eden, üst sınıf ya da alt sınıftan olsun farketmez, herhangi birinin mezkûr evin sahibi olacağını beyan etmişti. Bunun üzerine insanlar, zengin ve fakir farketmeksizin, şehre akın ettiler, ev ve sarayları kendileri için tuttular. Böylece şehir nüfusu arttı. Daha sonra Sultan, bütün evlerin kayıt altına alınacağına ve şartlarına uygun bir kira (*mukataa*) tahsil edileceğine dair bir ferman daha yayınladı. Bu yeni gelişme, prensipte sadece binanın tasarruf hakkının (*temlik*) verildiği ve yerinin Ayasofya Cami *vakf*ına ait olduğu açıklamasıyla sunuldu. Binanın arsası kiralama beledi olmadan tutulamazdı.

---

51 Bu önemli belgenin yayınlanması için orijinalini keşfetmeye çalışıyorum. Tahrirdeki Türk olmayan isimler, burada Türkçe metinde görüldüğü gibi çevrildi. Kâtip, isimleri Arap harfleriyle yazarken, her zaman harekeleri koymazdı, dolayısıyla bazı isimleri nasıl çevirmemiz gerektiği belli değildir. Mesela, نقروز Nikiroz, Nikeroz ya da Nikoroz olarak okunabilir. Ayrıca, metinde aynı isim için tutarsızlıklar vardır. Örnek olarak اسکنوبلوق ve اسکنه بلوق biçimlerini bulabiliriz. Orijinal biçimin tanımlanması ve oluşturulması için yalnızca çok iyi bilinen isimler için uğraştım. Tahririn kaydetme sürecine muhtemelen bir Rum yardımcı olmuştur, çünkü bazı İtalyan isimleri görünüşe göre Grekleştirilmiştir. Tahrir defterinin yayımlanmasında isimleri belirlemek için daha sistematik bir çaba gösterilecektir.

52 Bkz. H. İnalcık, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror," *WZKM*, 69 (1977), 55-71.

53 Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, ed. H. İnalcık ve R. Murphey, Chicago and Minneapolis 1978, Metin: ff. 53b-55b.

Tursun Bey'in bize aktardığı şekliyle tahrir işi oldukça yorucuydu:[54]

> Hezâr ta'ablar çekilüp, hâne-be-hâne, hücre-be-hücre, ulviyyât ü süfliyyât, bağçe vü bâğât yazılup, mukâtâ'a sebebi ile çok tebeddülât vâkı' oldı. Meselâ bir kişi mukâtâ'asın edâ idemeyecek evi koyup, ihtiyârı ile, hâline münâsib ev aldı. Defter ki tamâm olup bisât-ı felek-bestat ileyinde arz olundı, takriben iki bin fuçı -ki her biri elli bindür- mâl-i senevi göründi. Hemân dem bu mukâtâ'a, yine mu'âtafe-i pâdişâhîden, kullarına ve ra'iyyetlerine bağışlayup, mukâtâ'a münâza'asından hâlî mülk-nâmeleri zîver-i tuğrâ ile hâlî olmağa buyurdı.

Tursun Bey, Sultan'ın yakınlarından birisinin uygun bir zamanda Sultan'a neden İstanbul'un tahriri sırasında gereksiz bir iş yapıldığını ve Sultan'ın neden kendi vaadinden vazgeçtiğini sorduğunu ilave eder.[55] Sultan, tahrir ve kiranın asıl amacının yeni gelir toplamak değil, sadece düşük gelirli bir adam tarafından tutulan büyük bir evin gerekli tüm onarımlarını gerçekleştirebilecek birine geçmesini sağlamak ve binanın harabe durumuna düşmesini engellemek olduğunu belirtti. Tursun Bey, Galata tahririnin usullerinin ayrıntılarını vermez. Fakat tahririn kendisinden açıkça anlaşılacağı üzere ilk amaç, gayrimüslim zimmî ahaliye bir baş vergisi ve binalar üzerinde bir kira koymaktı. Bu iki vergi, tahrir kaydında cizye ve *mukataa* ya da *icar* ya da ücret terimleri altında ayrı ayrı gösterilir.[56]

---

54 Tursun Beg, f. 53b.

55 Tursun Beg, ff. 54b-55b.

56 1475'de Kefe'nın teslimini müteakiben Osmanlıların gayrimüslim nüfusu nasıl kayıt altına aldıklarına dair ayrıntılı açıklama (Donado da Lezze, 72-80), Galata örneği hakkında bir fikir verebilir. Kefeli Cenevizliler, kenti, Pera'nınkine benzer bir *ahidname* ile teslim ettiler. Bu *ahidname* yerli halkın yıllık *haraç* ödemeleri şartıyla hayat ve mülkiyet emniyetini garanti ediyordu. Bu taahhüdün Şeriat ve Osmanlı kanunlarına göre gerçekte nasıl uygulandığını bilmedikleri için, Kefeliler şehirlerinde hiçbir değişiklik olmadan daha önce olduğu gibi yaşayabileceklerine inanıyorlardı. Ancak anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Ahmed Paşa şehri işgal etti, Osmanlılara karşı savaşmış bütün yabancı askerleri tutsak etti ve onları köle olarak sattı. Ardından, kentin tüm sakinlerini ve Frenklerin (Latinler) kayıtlarını, her birinin mali durumu ve mülkleri, medeni halleri, çocukları, ülkesi ve Kefe'deki kalış süreleri ile ilgili bilgilerin kayıt altına alınmasını emretti. Bu tahrir, her bir farklı grup için belirlenmiş Osmanlı düzenlemelerini uygulamak için şarttı. Yerli ahaliden ayırt edilerek, Latinlerin tamamı, şehrin yönetici seçkinleri olarak sürgün edildi. Kefe'de, Peralılara verilen muafiyetin aksine, Osmanlı *devşirme* sistemi tatbik edildi, padişah sarayı ve yeniçeri birlikleri için çocuklar devşirildi ve yaşları 10 ila 20 arasında üç bin (?) çocuk arasından seçilen 450 kişi İstanbul'a getirildi. Kefelilerin elinde bulunan yaklaşık 3.000 köle de götürüldü. Ardından tahririn tamamlandığını bildiren Osmanlı komutanı ahaliden günlük meşguliyetlerini endişe etmeden sürdürmelerini istedi. Ancak hemen ardından, Latinler büyük bir şaşkınlık içerisinde Ahmed Paşa'nın yeni bir emrini -sahip oldukları mallarının yarısını Osmanlı hazinesine teslim etmeleri ve bu malları da İstanbul'a götürecek gemilere taşımaları gerektiğini- öğrendiler. Çağdaş bir Ermeni kaynağı (bkz.

Tahririn girişi şöyledir (bkz. Ek 5):

> Bu, Galata'nın halkı ve evleri ile alakalı defterin bir nüshasıdır. *Cizye*ye tabi ya da ondan muaf halkın ve mali güçlerinin yanı sıra Sultan'ın hazinesine ait, yıllık kiraya tabii ya da kiradan muaf binaların ayrıntılı bir şekilde bilinmesi için, Sultanımız Murad Han oğlu Mehmed tarafından bir tahrir yapılması emredilmiştir. Peygamber'in hicretinin 860. yılında Muharrem'in başında (11-21 Aralık 1455) tamamlanmıştır."

Maalesef özellikle Galata'nın batı bölgeleriyle ilgili olarak belgenin bazı kısımları eksiktir (İstanbul'la ilgili bölümler için benim yazıma bkz. "İstanbul," *EI*², III, 238). Buradaki bilgiler yalnızca Galata'nın orta ve doğu bölgeleriyle ilgilidir.

A. 1455 Tahririnde Mahalleler ve Evler

Tahrirdeki mahalle isimlerinin birçoğunun (bkz. Tablo 1) o sırada şehirde yaşayan kişilerin isimleri olduğu görülmektedir. Ceneviz idaresi altındaki mahalleler (*contrade*), çoğunlukla Cenevizli bir ailenin adını taşıyor ve görünüşe göre 1455 Osmanlı tahriri "*contrade*"deki Ceneviz taksimini izliyordu. Dolayısıyla, tahrirdeki Drpoza, Ceneviz Draperiis *contrade*si, zengin Peralı Draperiis ailesi nedeniyle adlandırılmıştır. Aşağıdaki kişiler yaşadıkları mahallelere adlarını vermişlerdir:

1. Zani Drapoza, Drapoza Mahallesi'nde yaşardı, zengin bir ailenin mensubu olarak Osmanlı döneminde de bu bölgede yaşamaya devam etti. Ailenin diğer bir mensubu Can Drapoza, Fabya Mahallesi'nde Ankaralı Hacı Mehmed'e bir hamam satmıştı, Pero Drapoza'nın ise Yahudi mahallesinde iki evi vardı.
2. Zani Dabdañ, tahrirde ikinci mahallenin ismi olarak kaydedilmiş olup, tahrir esnasında gariban birisidir.
3. Nikoroz Sikay, ismiyle anıldığı mahallede yaşayan ortalama geliri olan birisidir.
4. Nikoroz Bonazonda ve kardeşi Zorzo, Nikoroz Bonazita olarak adlandırılan mahallede yaşamaktaydılar.
5. Gariban birisi olan Anton di Garzan ve babası Rafa di Garzan, Anton di Garzan olarak adlandırılan mahallede yaşamaktaydılar.[57]

Cazacu, 514-537) hikayenin temel meselelerini doğrulamaktadır. Bu kaynağa göre, yeminli af taahhüdü üzerine kalenin teslim edilmesinin ardından, Osmanlılar ahaliyi kayıt altına aldı, silahları topladı ve Rum, Ermeni ve Yahudi gibi yerli halka "*haraç*" yüklediler. Mülklerinin tamamı defterlere kaydedildi.

57 *Il Libro dei Conti di Giacomo Badoer*, ed. U. Dorini ve T. Berteiè, Roma 1956; 1439'da Levant'ta ticaret yapan Franceso di Garzoni isminde birisinden bahseder.

6. Kosta ve Andrea Iskinaplok, Kosta Iskinaplok Mahallesi'nde yaşamaktaydılar.
7. Gargonci Mahallesi'nde Gargonci adında birisi yaşamaktaydı.
8. Papa Yani Mahallesi'nde Papa Yani adında birisi yaşamaktaydı
9. Zani di Pagani Mahallesi'nde, Zani, Zorzo ve Mekdad di Pagana yaşamaktaydı. 1459 tarihli Ceneviz noter belgesinde,[58] muhtemelen bizim Pagani'nin bir akrabası olan, Sakızlı Valentino de Pagano adında birisini bulmaktayız.
10. Pero di Lankasko Mahallesi'ne ismini veren Pero di Lankashko, Pera'da ve Sakız Adası'nda tanınmış zengin bir aileye mensuptu. Zani, Luviz ve Angelo di Lankashko Pera'da ve Sakız Adası'nda çok sayıda eve malikti. Pero di Langasco, Zani Dabdan Mahallesi'nde yaşamaya devam ederken, Zani ve Luviz Pera'dan ayrıldılar. 1460 dolaylarında Sakız Adası'nda Benedetto de Langasco (Langascho) adında birisi yaşamaktaydı.[59] Daryovas, Luviz ve Operto bu mahallede oturan diğer zengin aileleri temsil etmekteydiler. Daryovas tahrir esnasında Pera'da çeşitli mahallelerde mülklere malikti.
11. Yorgi Argencelu Mahallesi'nde Yorgi Arganzele isminde birisi bir eve sahipti, ancak fetih sonrasında Pera'yı terketmişti.
12. Ayodkimo Manderino Mahallesi ismini, oğlu Yani Manderina ile birlikte Osmanlı tebaası olmayı tercih eden ve burada kalmaya devam eden zengin birisi olan Ayodhkimo Manderina'dan almış olmalıydı.
13. Tahrirde ortalama gelire sahip birisi olarak kaydedilen Yani Vasilikov, Yani Vasilikov Mahallesi'nde yaşamaktaydı.

Mahallelerin çoğu, tahrir esnasında Osmanlı tebaası olarak Pera'da yaşayan insanların isimlerini taşıdığı için, tahrir katibinin o dönemde mahallenin temsilcisi olarak görülen kişileri mahallenin ismine taşıyıp taşımadığını sorgulayabiliriz. Diğer mahalleler, *Mahalle-i Yahudiyan* veya *Asudar Ermeniyân* gibi dinsel-etnik grupların ya da *San Fabyan Kilisesi* (Plan I, Galata 1455) dolayısıyla *Mahalle-i Fabya* gibi mahalledeki ana kilisenin adlarını taşımaktadır.

---

58 Ph. P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island: 1346-1566*, I, Cambridge 1958, 459.

59 Argenti; Iohannes de Langascho, Ceneviz gümrüğünün 1377 tarihli kaydında (cartularium) anılmaktadır, bkz. J. Day, *Les Douanes de Gênes, 1376-1377*, II, Paris 1963, 814; Pera'nın *Podestàsı*, Galata'nın bir mukimi olan Bartolomeo di Langasco'yu, Cenova'dan elçilerle birlikte Eylül 1391'de I. Bayezid'e gönderdi (Balard, I, 98). Açıkçası, Langasco ailesi 1455 yılı itibariyle Osmanlılarca iyi biliniyordu. Daha öncesinde, Bartolomeo'yu Licostomo'daki gümrük gelirlerinin mültezimi olarak görüyoruz (Balard, 146-147).

Görülen o ki, belli etnik-dini gruplar şehrin farklı kesimlerinde toplanmıştı. İtalyanlar Galata'da çoğunlukla Azapkapı ile Karaköy kapı arasında Galata Kulesi'ne doğru yamaç üzerindeki ilk Ceneviz yerleşimleri olan bölgedeki Zani Drapoza, Zani Dabdañ, Nikoroz Sikay (Sykai), Nikoroz Bonazita, Anton di Garzan, Zani di Pagani, Iskinoplok (Iskinaplok), Fabya ve Pero di Lankashko mahallelerinde yer almaktaydılar. Bu bölgedeki sokakların planının santraçvari dizilişi, diğer bölgelerdeki sokak planlarının gelişigüzel gelişimine karşı kayda değerdir.[60] Ana Latin kiliseleri -San Domenigo, San Francesco, Santa Anna, San Michele, Santa Maria ve San Fabyan- hepsi bu bölgedeydi. Pazarın yakınındaki eskiden *Podestas*'ın elinde olan dokuz bitişik dükkân devlet mülkiyetine geçirilmiş ve Karlo Konfroti (Confortus?), Domenico Lansavico, Zani di Milo, Martin Paravazin ve diğerleri gibi İtalyanlara kiralanmıştı. Pazar yakınında bulunan beş dükkân, 1455'te Galata'nın yöneticisi ya da *subaşısı* olan Karaca'nın elindeydi. Ayrıca, pazar ile birlikte ticari bölge, Osmanlı dönemindeki *Kapan-ı Emiriye*, eski ve yeni iki *Lonca*, birkaç sabun imalathanesi, daha sonra *iskele*siyle Eski Yağ Kapanı kapısı olarak bilinecek olan *Lonca* kapısının arkasındaki bu bölgede yer almaktaydı.[61] Bu bölge, elimizdeki belgenin kapsadığı Galata bölümündeki 58 dükkândan 41'iyle ana alışveriş bölgesini oluşturuyordu.[62] Diğer alışveriş bölgesi, 1296 tarihinde koloninin katedral kilisesi olarak adı geçen San Michele Kilisesi'nin etrafındaydı ve Cenevizlilerin ilk ticaret merkezinde yer alıyordu. Fetihden sonra, *Lonca* kapısının arkasındaki ticaret merkezi gözle görülür biçimde işlevine devam etti. Daha sonra Osmanlı döneminde Galata'nın ana ticaret merkezi, Bedesten ve Rüstem Paşa Kervansarayı ile birlikte *Lonca Kapı*'nın hemen arkasında gelişecekti. İstanbul görüntüleri ve planlarında da bu noktanın genellikle daima büyük gemilerle dolup taştığı gösterilmektedir. Sonradan *Perşembe-Pazarı* sokağı olarak adlandırılan tepedeki *Baş-Hisâr*'a (Galata Kulesi) giden sokak San Michele Kilisesi, *Logia* ve *Palazzo del Comune* gibi şehrin önemli binalarını barındıran şehrin ana caddesiydi. 1845 yılında Karaköy Köprüsü inşa edilinceye kadar Osmanlı döneminde Galata'nın ana caddesi olmaya devam etti. Bununla birlikte,

60 Bkz. Balard, I, 179-192; Evliya Çelebi, I, 433, orijinal Ceneviz şehrinin özelliğini farkeder. Galata'nın sahilden kuleye kadar olan bölümünün Ceneviz yapılarıyla dolu olduğunu ve sokakların "*santraçvari*" düzenlendiğini belirtir.

61 Eski *logia* (*Lonca*) 1316'da inşa edildi (Balard, I, 193).

62 Galata tasvirinde Matrakçı (bkz. Plan III), bu iki iş alanını, biri Haliç surları arkasında, diğeri *Arap Cami*'sine (San Domenigo) yakın bir yerde, içlerinde insanların çalıştığı iki dükkân bloğu içerisinde göstermektedir. Tasvirinde, bir başka dükkân bloğu ise deniz duvarı arkasında, Tophane-Kapı yakınlarında gösterilmektedir. Bu dükkân bloklarının resimleri nakkaş tarafından çalışma boyunca pazar alanlarının sembolü olarak kullanılmaktadır; daha önceki görünüm ve planlar için bkz. Oberhummer, Tafel XXII.

Karaköy-Pazarı, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tahrirlerinde zaten önemli bir ticaret alanı olarak görülmekteydiler.[63]

B. Binalar ve Sahipleri

Binalar, *hâne, dükkân, burgâz-i emiriye* (şehir duvarlarının üzerindeki dükkanlar), *kenisâ* (kilise), *zâviye, djumarâkhâne* (fakirler için vakfedilmiş ev) olarak kategorize edilmiştir. Ayrıca, haneler insanların ikamet ettiği (*mutemekkin* veya *sâkin*) ya da ikamet etmediği (*hâli*), ya da yıkıntı (*harâb*) veya *vakıf* (bir kilise veya sinagoga bağışlanmış) olarak sınıflandırılmıştır. Evlerin icmailinde ne kadarının *emiriye*, devlete ait, ne kadarının mülk olduğu ve devlete ait ev veya arsa için ne kadar kira ödemesi yapıldığı (*mukata'a-i arz-i emiri*) (bkz. Tablo II) açıkça belirtilmiştir. Daha sonra, ayrı bir başlık altında, yetişkin ahali (*ru'ûs*) cizye vermekle mükellef olanlar ve bunlardan muaf olanlar olarak kaydedilmiştir. Aynı evde birlikte yaşayanlar *be-hem* olarak adlandırılmıştır. Kadınlar *zimmîye, acuze* (yaşlı), *bîva* (dul) olarak kayıtlıdır.

Tahrir belgesinin eksik bir biçimde bize ulaştığını unutmamak gerekir, zira şehrin orta kesimine ait sadece 25 mahalleyi kapsamaktadır (bkz. Tablo I). Bu 25 mahallede 1.108 kişilik nüfusu ile 908 have mevcuttu. Fatih Sultan Mehmed, üç ay içinde geri dönenlerin mülklerini elinde bulunduracaklarını beyan etmişti, dolayısıyla evleri mühürlendi ve mülkleri Haziran 1453'te kayıt altına alındı.[64] Tahririmiz, gerçekten insanların geri-

63 Krş. Pistarino, 75: "Santa Chiara'nın yakınındaki çarşı".

64 Galata *Podestà*'sı Angelo Giovanni Lomellino ve Dukas Sultan'ın, Galata'dan kaçan Cenevizli tüccarlardan ve Galata vatandaşlarından (mercanti e abitanti) geri dönüp mülklerini geri almalarını istemesi gözlemi konusunda hemfikirdirler. Lomellino şöyle der: "*fecefare poi l'inventario di tutti beni dei mercanti e degli abitanti del borgo che sono scappivia, dicendo: 'Se torneranno, saranno loro restituti; se non torneranno, rimarranno di proprieta del signore'. Per questa ragione abbiamo ottenuto dal signore una lettera assieme ad un messaggero da inviare a Chio. per far presente a tutti mercanti ed abitanti del borgo fuggiti di qui che possono tornare e che ritornando rientreranno in possesso dei loro beni; e abbiamo avvisato tutti i mercanti che i veneziani hanno abbandonato qui tutti i loro magazzeni pieni di merci. Quanto agli abitanti del borgo che se n'erano andati con le loro famiglie... con i loro familiari, ho fatto loro sapere con lo stesso messagio che tutti i genovesi potevano* [riprendere] *navigare in questo zone*" (ed. Pertusi, *La Caduta*, 47 ve 373 not 14). Ve Dukas şöyle anlatır: "Padişah, fethin beşinci günü Galata'ya girdi ve orada oturanların nüfuslarının yazılmasını emretti. Orada birçok kapalı evler gördü. Bu evler, gemilerle kaçmış olan Lâtinlerin evleriydi. Padişah bu evlerin açılmasını ve içinde bulunan eşya ve malların hepsinin tahrir olunmasını ve kaçanlardan bir kimse üç ay içinde döndüğü takdirde mallarını almağa hakkı olacağını, dönmiyecek olanların mallarının padişaha ait olacağını emretti. Padişah, aynı zamanda, orduya ve civar köyler halkına, bir ferman vererek, Galata surlarının yıkılmasını emretti [...] Galata surlarının kara cihetinde bulunan kısmını yıktılar ve limanda bulunan surları bıraktılar" (H. J. Magoulias, 240-241; Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul 1959, 193).

ye döndüklerini ve evlerinin mülkiyetini geri aldıklarını göstermektedir. Geri dönmeyen ya da fetih gününde tutsak edilenler, kaydedilen toplam nüfusun yaklaşık yüzde sekizini oluşturuyordu. Tutsak edilen veya geri dönmeyen olarak sınıflandırılanların evleri, geriye mirasçı bırakmayan mülk sahiplerinin evleri gibi, devletin malı (*beyt'ü-mal*) oldu.

Şehirde kalanlar ya da eşleri kalanlar ya da Osmanlı makamlarının izniyle şehri daha sonra terk edenler evlerinin mülkiyetini ellerinde tuttular. Böylece, evlerin büyük bir çoğunluğu eski sahiplerinin elinde kaldı. Kaçanlar veya tutsak edilenlerin %60'ını İtalyanlar ve %35'ini Rumlar teşkil ediyordu. Bu listede yalnızca iki Ermeni vardı ve görünüşe göre hiçbir Yahudi yoktu. Görünen o ki, müsadereden kurtulmak için, bazı Cenevizliler kendileri şehri terk ederken, eşlerini ya da kölelerini mülkleri üzerinde bırakmışlardı.

Devlet mülkiyetindeki evlerin yarısının kiracı bulamadığı ve birçok evin boş kaldığı ya da yıkıldığı gerçeğinden hareketle, Osmanlı'nın fethinden iki buçuk yıl sonra durum hala oldukça istikrarsız olmalıydı. Bu arada *cizye* ödeyerek Padişah'ın tebaası olmak için geri dönenlerden bazıları şehri yeniden terk etti. Terk edilmiş ve kullanılmayan evler yaklaşık olarak toplam evlerin onda birine ulaştı. Otuz bir ev kiliselere vakfedilmiş ya da fakirler için sığınma evleri haline getirilmiştir (*djumarâ*). Devlet mallarına dönüştürülen evler, kira ödemeye hazır olan herkese kiralanmıştı. Kural olarak, tahrir esnasında evi kullananlar kâtip tarafından kira bedeline tabi tutuldular. Kiralar 1 ila 10 altın düka arasında değişiyordu. Eski sahiplerinin elinde kalan evlere sadece arazi vergisi, *mukata'a-i arz* tahakkuk ettirildi. Her vaka için ayrı ayrı tahrirci tarafından belirlenen bu vergi ya da kira, 1/2 ile 7 altın arasında değişiyordu. Bir zamanlar Cenevizlilerin elinde bulunan birçok ev artık hazine tarafından yoksul insanlara ya da Yahudilere, Rumlara veya Ermenilere kiralanmaktaydı. Bu durum, Osmanlı fethinden sonra İtalyan mahallelerinin toplumsal ve etnik karakterini önemli ölçüde değiştirdi. Tahrirde, bir ikametgâh olarak *hane*, bazen birden fazla ev ya da hatta dükkanları ihtiva etse de tek bir ünite olarak kaydedilmiştir.[65] Kiliselerin çoğuna, papazların veya din hizmetlilerinin genellikle yaşadığı birkaç ev eklenmiştir. Tahrirde bu türden on altı ev kaydedilmiştir. İlginç bir örnek, San Benito Kilisesi ve Manastırı'dır.[66] Ermeni mahallesinde yer alan kilisenin ilave olarak üç evi bulunmaktadır

65 Dükkân ve haneleri birlikte topladığımız için *hâne*yi aile olarak değil ev olarak çevirdik. Burada *hâne*, çekirdek ya da geniş bir aileyi barındıran bir ikamet anlamına gelmelidir. Öte yandan, Galata'da görüldüğü gibi, büyük bir bina birkaç aileye ev sahipliği yapmaktaydı.

66 Bkz. Belin, *La Latinité*, 232-270; E. d'Alessio, "Recherches," *Échos d'Orient*, XXIV, 32-33; Schneider, 22-23.

ve bu evler Ermeni papazı Nikola ve iki Ermeni tarafından kullanılmaktadır. Kilisede sekiz papaz vardı ve hepsi de cizyeden muaftılar. Ancak kilisenin yakınında bulunan büyük bir ev, Gülşa Hatun adında bir Ermeni ile Frenkler arasında bir ihtilaf konusu olmuştu.

Birçok bina fetihten sonra ihmal edilmekten veya boş bırakılmaktan dolayı yıkılmaya yüz tutmuştur. Devlet mülkiyetindeki evlerin onarımı hazinenin sorumluluğundaydı; ancak kiracı özel bir anlaşma ile kira karşılığında onarımı üstlenmiştir.

Büyük evlerde, birkaç aile birlikte yaşıyordu. İlginç bir örnek, çok sayıda zengin Cenevizli tüccarın bulunduğu Zani Dabdañ Mahallesi'ndeki Festocon'un evidir. Zengin bir adam olan Festocon, eşi kenti terk ederken, cizye ödemeyi kabul etti ve böylece padişahın tebaası oldu. Sonrasında karısını takip etti. Zengin bir *zimmî* olan Karyaba (?) Saraviko; 1453 yılında *Podestà* tarafından Sultan'a gönderilen, zengin bir *zimmî* olan Markiz di Franko; zengin bir *zimmî* olan kardeşi Lujad; üç zengin Ceneviz tüccarı -Akostin Larka, Corma Masura, Corma di Frank; orta düzeyde geliri olan ve cizyeden muaf olan Yani Konori; ve zengin bir tüccar ve evli olmayan *zimmî* Zani Das ile aynı evde birlikte yaşıyordu. Aynı mahallede çok sayıda zengin İtalyan -1453'te II. Mehmed'e elçi olarak gönderilen Babilan Paravazin'in akrabası Kristofa Paravazin, Luviz Darva, Anton Gara, Angelo di Lankasko ve Amperto Bavilana-, yaşıyordu ve hepsi baş vergisi ödeyen Osmanlı tebaasıydı. Ayrıca mahallede papazların birlikte yaşadığı vakıf evleri mevcuttu.

C. Nüfus

Osmanlı öncesi Galata'nın nüfusu Cenevizliler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere dört ana gruptan oluşmakta olup Kefe'ninkine benzerdi (bkz. Tablo I ve Galata Planı, 1455). Levant'taki bu iki en önemli Ceneviz şehri birbiriyle temas halindeydi, insanlar birinden diğerine geçerlerdi.

Frenkler

Tahrirde, Galatalı Cenevizliler, İslam hukukuna göre farklı bir statüde üç grup oluşturmaktaydılar. İlk grup, kapitülasyon garantileri altında İslam topraklarında yaşayan *Darü'l-Harb*'den gayrimüslimler olarak sınıflandırılan Cenevizlilerden meydana geliyordu. Bu Cenevizliler, bir yıldan fazla kalmadıkları sürece *cizye*ye tabi değildiler.[67] Bunlar *Ceneviz taciri* veya basitçe *Frenk* ya da *Efrenci* veya *cizye*ye tabii olmayan anlamında *bî-cizye* terimleriyle tahrire dahil edildiler. Tahririn yapıldığı sırada bunlardan bir grup Zani Dabdañ Mahallesi'nde Festocon'un

67 Bkz. H. İnalcık, "Imtiyâzât," *EI*², III, 1179-1189.

evinde bir aradaydılar. Ayrıca Anton di Garzan Mahallesi'nde, Cenevizli tüccar Duka Kanata (Caneto?) ve Venedikli Manakka, -her ikisi de cizyeden muaftı-, Anton Karantiya'ya ait bir ev kiralamışlardı, ancak ev daha sonra devlet malı haline getirildi. Aynı mahallede, hepsi *cizye*den muaf olan zengin Cenevizli Anton di Rotori (Retori), Zano Bisuda ve Anton Drizide, yılda 200 akçeye (yaklaşık 5 Venedik dükası) tahrir esnasında Cenova'da yaşayan Toma Miso'ya ait bir ev ve üç dükkânı kiralamışlardı. Zani di Pagani Mahallesi Cenevizli tüccarların yaşamak için seçtikleri başka bir mahalleydi. Bu mahallede Leonardo Waldjo ve Operto Penlo, *cizye*den muaf zengin Cenevizliler olarak kayıtlıydı (bkz. Tablo II).

İkinci grup, Pera'da kalan, İslami baş vergisi olan *cizye*yi ödeyen, Osmanlı Devleti'nin tebaası, *zimmî*lerden müteşekkildi. Bunlar, Osmanlı Galata'sındaki Cenevizlilerin büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Cizye mükellefleri olarak zengin (*ganî*), orta halli (*evsât*) ve fakir (*ednâ*) olarak üç kategoriye ayrıldılar, çünkü İslam hukukunda her kategori için baş vergisi oranı farklıydı.[68] İslam dinine geçen tek bir Cenevizli örneği vardı. Zengin bir adam olan Zenato Borselo, fetih gününde kaçıp sonra geri dönmüş ve İslam'ı kabul etmişti ve tekrar ortadan kaybolmuştu. Zani di Pagani Mahallesi'ndeki evine ve beş dükkânına el konuldu. Daha önce de belirtildiği gibi, bu iki grup, kapitülasyon rejimi dahilindeki *müste'min*ler ve İslam devletinin gayrimüslimleri, *zimmî*ler, şehrin teslimi esnasında verilen 1 Haziran 1453 tarihli fermanda ayırt edilmişlerdi. *Podestà* Lomellino 23 Haziran 1453 tarihli mektubunda bu iki grubu *merkanti* ve *abitanti* olarak tasnif etmektedir. Açıkçası *abitanti*, Galata'ya yerli halk olarak yerleşen Cenevizlilerden oluşuyordu.

İtalyan, Rum veya Ermeni olsun farketmez, tutsaklar da İslam hukukunun muayyen şartlarına göre muamele gören üçüncü grubu oluşturmaktaydılar. Şehrin teslimi esnasında kaçma girişiminde bulunurken yakalanan kişiler fidye ödeme karşılığında serbest bırakıldılar ya da *mukâteb*[69] yaptılar, yani belirli bir zaman süresi içinde yeterli para kazanarak fidye ödemeleri şartıyla sözleşme altında serbest bırakıldılar.

68 Bkz. "Djizya" *EI*²; cizye oranı İmam/Sultan tarafından İslam hukuku tarafından öngörülen orana göre belirlenmekteydi. Balkanlar'daki Hristiyan kitleler, Osmanlı öncesi dönemde benzer bir ocak vergisi ödemeye alışkın olduklarından dolayı, Osmanlılar pratik gerekçelerle genel olarak hane başına bir altın oranından cizye topluyorlardı. Benedetto Dei'ye göre (Belgrano, 227, not 2) "Maometto II obbligò tutti gli abitanti di Pera a paghare ogni anno un duchato per ocha, cosi povero chome richo." Gayrimüslimlerin varlıklı, orta halli ve yoksul olarak tanımlanması dolayısıyla, Dei'nin tanıklığı gerçek olmalıdır. Bir Ceneviz kaynağı (Sauli, 172 aktaran, Mitler, 75) "Mehmed'in gayrimüslimlere %2-5 kazanç vergisi tayin ettiğini" aktarır. Bu evlere uygulanan *mukataa*ya işaret ediyor olmalıdır.

69 İslam hukukunda ve Osmanlı pratiğinde mükâtebe için bkz. H. İnalcık, "Servile Labor".

*Mukâteb*lerin hepsi de *cizye*den muaftı. Üçüncü gruptan birkaç örnek: Zani Messina, tutsak edildi ancak fidyesini ödedi ve İtalya'ya gitti; Karısıyla *mukâteb* yapılmış olan Yorgi Poskinos, Iplakhosa Kilisesi'ne ait bir evde yaşıyordu. Aynı şekilde, Praskoya karısını *mukâteb* olarak kaydetmişti ve San Zani Manastırı'na vakfedilmiş bir evde yaşıyordu. Köle Theodoros Sankato karısıyla birlikte mülkiyetini muhafaza ettiği bir evde yaşıyordu. Her ikisi de *mukâteb* olan Marya ve oğlu, Nikoroz Sikay Mahallesi'nde bir ayakkabıcı olan Manul'un evinde yaşıyorlardı. Şehrin teslim gününde tutsak edilen Zani Russo, tahririn yapıldığı tarihte hala köle statüsünü koruyordu. Evinde kalmasına izin verilmesi efendisi ile yaptığı bir anlaşma ya da Sultan'ın özel emri dolayısıyla olması gerekir. Galata'da yaşamlarını sürdürmelerine müsaade edilen *mukâteb*ler ve köleler on beş kişi kadardı ve çoğunlukla Latinlerdi.

Rumlar

1455'te Rum ahali, Dhraperyo, Garganci, Papa Yani, Pero di Lankasko, Varto Hristo, Kosta Lupaci, Ayodhkimo Manderino ve Yani Visilikov mahallelerinin yer aldığı ilk Ceneviz şehir yerleşiminin çevresindeki mahallelerde yoğunlaşmaktaydılar. Ve başlıca Rum kiliseleri, Kasteliutissa (Gennisis Theotokhu), Ayios Nikolas ve Papa Yani, Galata'nın doğu kesiminde, Yahudi ve Ermeni mahalleleri arasında Tophane-Kapı'ya doğru yerleşikti (bkz. Plan I). Eski Bizans kilisesi Aya Yorgi'nin çevresindeki ilk Ceneviz şehrinin kuzeyinde bulunan Iskinoplok Mahallesi Rumların bir başka yoğunlaştığı bölgeydi. İkinci bölgenin doğu kesiminde yer alan ve Ceneviz surlarıyla çevrili olan bu mahalle *palazzo del comune* ve San Pietro Kilisesi'ni içerisinde barındırmaktaydı. Fakat İsa Kulesi (Galata Kulesi) yakınlarındaki ana caddenin batı kesiminde Cenevizlilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Mahallede yaşayan Rumların da çoğu yoksul insanlar, ayakkabıcılar ya da hamallardı. Mahallenin 31 sakininden 12'sini hamal olarak saydım. Fetihten önce Andon di Liko'ya ait sekiz evden oluşan bahçeli geniş bir konut, daha sonra devlet mülküne dönüştürülmüştür. Ev sakinleri, beş Rum hamal ve onların akrabaları idi. Aynı mahallede, fetihden önce Avrupa'ya gitmiş ancak orada eşi kalmış ve onun için cizye ödeyen varlıklı bir İtalyan olan Pero Spinora yaşıyordu. Rahip Francesco'nun konağı iki dükkân ve iki depo ile birlikte devlet malına dönüştürülmüş ve bir Ermeni tarafından kiralanmıştır. Aynı mahallede Zorzi, Luviz de Kanya ve Luviz Daryo ev sahibiydiler.

Zengin Rumların yaşadığı Rum mahallesi Varto Hristo idi. Mahallede, Kosta İstasno (Stasinos), Kosta Hovaru (Hovaras), Yorgi Hovaru, Kosta Melonlahti (Melanolokti), Yorgi Proskoga, Mihal Mazulu, Yani Hovaru,

Yani İstimad, Manoli Darpatu, Mihal Jimorti, Sutyani Lipodhyani, Ditrano Likofas'ın hepsi zengin *zimmî*ler olarak kaydedildi. Rumlar öncelikle olarak ayakkabıcı, fırıncı, terzi, dokumacı, hamal, bozacı ya da meyhaneci olarak esnaf ya da zanaatkarlık ile uğraşıyorlardı. Galata'daki Rumlar arasında en az yedi kişi Kefe kökenli olarak tanımlanmaktaydılar. Bunların arasında bir Türk ismi olan Asil Beg de vardı.

Ermeniler

Ermeniler, 1455 yılında Rumlar ve Frenklerden (Latinler) sonra Galata'nın en büyük üçüncü nüfus grubunu oluşturmaktaydılar. Çoğunlukla, 1330'larda Cenevizliler tarafından Galata'ya eklenen, doğu yönündeki Lagirio bölgesinde yaşıyorlardı.[70] San Benito ve Aya Khorkhoro (St Gregor) kiliseleri civarında toplanan bu bölgede Asudar Ermeniyan, Nurbeg-Kosta, Iskinoplok, Papa Yani ve sözde Yahudi mahallesi yer alıyordu. Rumlar ve İtalyanlarla içe içe geçen Ermeniler, Yorgi Argancelu (altı kişi), Dhraperyo (dört kişi) ve Garganci (iki isim) mahallelerinde bulunmaktaydılar. Şehrin erken Ceneviz çekirdeğinin en uzağındaki mahallelerinde yoğunlaşmaları, şehre yerleşmek için geç geldiklerinin bir göstergesi olarak alınabilir. Aslında, 1436'da kurulan en eski Ermeni kilisesi Aya Khorkhoro veya Surp Grigor Lussavoritsch'in 1391'de Kefe'den gelen Ermeni yerleşimciler tarafından inşa edildiği rivayet edilmektedir.[71]

Tahrir, Pera Ermenilerinin en azından önemli bir kısmının Kefe kökenli olduklarını teyit etmektedir. Nurbeg Kosta ve Iskinoplok mahallelerindeki Ermenilerin çoğunluğu, Şirin, Cevher Hatun, Taci Hatun, Sürme Hatun ve Melek Hatun gibi kadın ve Orhan, Murad, Tanrıvermiş, Yunus, Pul Bey, Eyne Bey, Şadi Bey ve Çolpan gibi erkek Türk isimleri taşımaktaydılar. Son iki isim kuzey Karadeniz'in Kipçak-Kuman bölgesindeki kökenlerine işaret etmektedir. 1478 tarihli bir Kefe gümrük defterinde Ermeniler için benzer Türk isimleri yer almaktadır.[72] Başlıca Ermeni mahallesi Nurbeg'e ismini veren kişi aynı zamanda Kefe'den gelen bir Ermeni

70 Balard, 189-190; 15. yüzyılın başı itibariyle, bu doğu mahalleleri, müstahkem bir şehir olarak Pera'nın surlarını tamamlayan sur duvarlarıyla çevrildi.

71 İnciciyan, aktaran Schneider, 26; Kefe nüfusunun çoğunluğu 1475 yılında Ermeni idi. Ermenilerin Doğu Anadolu'dan Kırım'a göç etmesi, Timur'un 1400 ve 1402 yıllarındaki istilaları sırasında gerçekleşmişti (Ermeni literatürü için bkz. M. Cazacu et K. Kévonian, "La chute de Caffa en 1475," *CMRS*, XVII (1976), 497; E. Schutz, "Armeno-Kiptschakische Ehe Kontrakte und Testamente," *Acta Orientalia* (Budapest), XXIV (1971), 265-300; E. Schutz, "An Armeno-Kiptchak Document of 1640 from Lwów and its Background in Armenia and the Diaspora," *Between the Danube and the Caucasus*, ed. G. Kara, Budapest 1987, 247-330; Berindei.

72 H. İnalcık, *Sources and Studies on the Black Sea*, I. *The Customs Register of Caffa* (1487-1490), Cambridge 1995.

olmalıdır. Tahrir esnasında, San Benito Kilisesi'nin yakınındaki Yahudi mahallesinde (*Mahalle-i Yahudiyân*), Ermeniler çoğunluğu oluşturuyordu ve Rumlar en büyük ikinci gruptu; sadece birkaç Yahudi -üç oğluyla birlikte İstvri (?) adında zengin bir Yahudi doktor, zengin bir Yahudi ve onun iki oğlu ve bir başka Yahudi- mahallede bulunmaktaydı

Yahudiler

Yahudiler Fabya ve Samona mahallelerinde birlikte yaşıyorlardı. Sinagog (*kenîsâ-i Yahûdiyân*) Karaköy yakınlarındaki Samona Mahallesi'ndeydi, fakat orada sadece birkaç Yahudi bulunmaktaydı (yetmiş bir Rum ve altı Frenke karşı sadece altı Yahudi). Samarya adında bir Yahudinin orada üç evi vardı. 11. yüzyıldan beri Bizans başkentindeki tek Yahudi mahallesi, 1203'te Haçlılar tarafından yakılıncaya kadar bu bölgede yer almaktaydı. Haklı olarak Yahudi diye adlandırılabilecek olan mahalle, San Fabyan Kilisesi'nin çevresinde, ticari merkezin yanındaki Fabya'ydı. Bu mahallede, 24 Frenk, üç Rum ve bir Ermeniye karşılık 44 Yahudi vardı. Baş vergisi amacıyla, aralarında iki hekim, İlya ve Süleyman'ın da bulunduğu, çok sayıdaki Yahudi, tam olarak 18 kişi, olağandışı bir şekilde zengin Yahudi olarak kaydedilmiştir. Üçü -İlyas oğlu Musa, Aslan oğlu Musa ve Aslan oğlu İsmail- çok zengin olarak belirlenmişlerdir. Zengin Yahudilerden Şaban oğlu Aslan, Pera'da bir ev tutmasına rağmen İstanbul'da yaşıyordu. 39 evin 29'u Yahudilere ait olduğuna göre, Yahudilerin, Osmanlı öncesinde bu mahallede çoğunluğu oluşturmuş oldukları görülmektedir. Ayrıca Yahudi din adamlarına vakfedilmiş bir ev de mevcuttu. Yahudi isimlerinin Türkçe formlarına dönüştürülmesi ve bir Yahudi'nin tipik Türk ismi olan Arslan / Aslan'ı taşıması, Yahudilerin de Ermeniler gibi Kıpçak-Tatar egemenliğindeki Kırım'dan veya Osmanlı hakimiyeti altındaki yerlerden göçmen olduğuna işaret edebilir. Galata'nın teslimi esnasında, liman bölgesindeki mahallelerde bulunan Frenklerin çoğu evlerini terk edip kaçarken, Yahudilerin kaldığı anlaşılmaktadır.

Müslümanlar

Tahrir yapıldığı sırada Galata'da birkaç Müslüman yaşıyordu. Kaydedilen 20 Müslümandan beş tanesi farklı mahallelerde ev sahibiydiler. Galata *subaşı*sı veya yöneticisi Karaca, Pero di Lankasko Mahallesi'nde şehrin teslim olmasından önce Thodorkho Eflak'ın yaşadığı evde yaşıyordu. Ayrıca *subaşı* aynı mahallede başka bir evi ve Yorgi Argancelu Mahallesi'nde bir dükkânı kiralamıştı. Müslüman sakinlerin birçoğunun Ermeni ya da Rum gayrimüslim eşleri vardı. Mustafa adında bir Müslüman çocuk, Theodora adlı Hristiyan annesiyle birlikte kendi evinde yaşıyordu. Ankaralı

Hacı Mehmed'in, revaçta bir mahalle olan Fabya'da, tanınmış bir Peralı Can Drapoza'dan satın aldığı bir hamamı vardı. Mehmed, Anton di Garzan Mahallesi'nde bir evi olan Hristiyan kadın, Şekire veya Şikra ile evli idi. Diğer bir Müslüman Mustafa, *başhane* olarak kullanmak üzere bir ev kiralamıştı. Bir Arap, Arapoğlu Hacı adıyla hazineden Galata'nın ticaret merkezinde bir dükkân kiralamıştı. Zengin Rumların Varto Hristo Mahallesi'nde, Süleyman Bey, muhtemelen İstanbul yöneticisi olan Karıştıran Süleyman Bey, erkek ve kadınlara hizmet sunan bir çifte hamama sahipti.

II. 1472 Tarihli II. Mehmed Vakfiyesi

Galata ile ilgili ikinci önemli belge, II. Mehmed'in Recep 875 / Aralık 1470 tarihinde İstanbul'da tamamlanan camisi ve külliyesi için hazırlanan Arapça *vakfiye*sidir.[73] *Vakfiye* (no. I) geliri camiye vakfedilmiş Galata'daki mîrî binaları kaydetmektedir. II. Mehmed'in bu orijinal *vakfiye*si, 1470 ile 1474 arası bir dönemde yazılmış olmalıdır. Mahmud Paşa'nın (ö. 18 Temmuz 1474) hayatta olduğuna atıf yapılmaktadır. Osman Nuri Ergin tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanan metnin 50. ile 51. sayfaları arasında bir boşluk olduğunu düşünüyorum; 50. sayfa يدقوست ile bitmekte ve bir sonraki sayfa يدى اوذوكه ile başlamaktadır. Eksik bölge *Balık-Pazarı* Kapısı ile Karaköy Mahallesi arasındadır. Vakıf binaları tanımlanırken, *vakfiye*, mülkiyetleri şahıslara ait bitişik binalara atıfta bulunur. Bu nedenle belge bize sadece kamu binalarının kiracıları değil, o dönemde Galata'da yaşayan diğer bina ve mülk sahipleri hakkında da bilgi vermektedir.

Elimizdeki vakfiye, yeni tahririn temeli olarak kullanılan Cübbe Ali tarafından yapılan 1455 tahririne atıfta bulunmaktadır. Her bir kamu binası, -bir kule (*al-Burgâz al-Sultânî*), bir dükkân (*hânût*), bir ev (*beyt*) veya bir oda (*hücre*) olsun-, tarif edilmekte ve bu yapıların mahallede bitişik yapılarla sınırları çizilmekte ve sahibinin ya da kiracısının ismi zikredilmektedir.

Belge şu not ile nihayete erer (tıpkıbasım, s. 52): Özetle, Galata'da, Cübbe Ali'nin tahririnde saptanan kiraya verilmiş kamu mülkü olarak 286 yapı bulunmaktadır (*mine'l-emlâk ve'l-mukâtâ'at Cübbe Alî*).

Burada, Cübbe Ali'nin saptadığı üzere, *emlak* kelimesi yapıları, *mukata'a* ise kirayı ifade etmektedir.

Bu vakfiyeye aşağıdaki mahalleler dahil edilmiştir:

1. *Hacı Hamza Mahallesi* (bkz. tıpkıbasım, 45). Bu mahalle Lonca Mahallesi ve Köke Kapısı'nın bitişiğindeydi. Mahalle ismini ya görünüşe göre burada mukim ve mülk sahibi bir dönme olan, *Boğaz Kesen* (Rumeli)

73 O. N. Ergin tarafından tıpkıbasım olarak yayımlandı, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, 1-68; II. Mehmed'in türbesinden alınmış olup, orijinali günümüzde *Türk-İslam Eserleri Müzesi*'nde (İstanbul, no. 667) muhafaza edilmektedir.

Hisarı'nın muhafızı Hamza Bey b. Abdullah ya da Hacı Hamza adında Edirneli bir bakkaldan almış olmalıdır. Bu mahallede bir kule, *Burgâz al-Sultânî* bulunmaktaydı. Mehmed adında bir demirciye (*haddad*) bir dükkân kiralanmıştı. Besbelli yönetici seçkinlerin bir mensubu olan Sunkur Ağa, devlete ait üç dükkâna el koymuştu. Aynı mahallede Ankaralı Hacı, Yahudi Barlo (ya da Maryo), Lonca Kapı'nın yanında, deniz kaptanı Abdî ve Karagöz, Turgut, Seyyid Mahmud, Hacı ve Derviş Ahmed isimli diğer Müslümanlar yaşamaktaydılar. Aynı mahallede, İtalyan Angeloy, sabun imalatçısı Asbara (ya da Isbata) ve Rumlar arasında boyacı Yorgi Komninos ve Dijanoz yaşamaktaydı. Kapının yakınında, bir *zâviye* bulunmaktaydı ve Lonca tarafında bir zeytinyağı mengenesi vardı. Dükkanların çoğu Lonca Kapı'nın çevresinde bulunmakla birlikte, *vakfiye* bu mahallede kulenin yakınında bulunan bir çarşıdan (*suk*) bahsetmektedir. Hacı Hamza Mahallesi'nin yanında, Usta Sinan Mahallesi ile Liman Kapısı'nın arasında, bazılarının şehir surlarının karşısında yer aldığı, mülkiyeti devlete ait olan kırk bir oda (*hücre*) vardı.

2. *Lonca Mahallesi* (tıpkıbasım 46-48), ismini (Eski) Logia (*Lonca*)'dan almış olup "İskele Kapısı yakınında" (daha sonra *Yağ Kapanı*) olarak anılmaktadır. Kapı ve İskele inişi, Matrakçı haritasında (1537) açıkça görülmektedir (bkz. Ek Plan III). Bu mahalle kuzeyde Hacı Hamza Mahallesi ve doğuda ise Karaköy ile bitişikti. Deniz tarafındaki *Balık Pazarı Kapısı* da (*Bâb al-Semek*) bu mahallede idi.

Bu mahallede mülkleri olan Müslümanlar arasında Şile Kadısı Kemaleddin, İstanbul Sekbanbaşısı Çakır Ağa (bkz. aşağıda) ve deniz kaptanı İskender bulunmaktaydı. Ayrıca, Kapıcı Ali, Lonca Kapısı'nın üst kısmında kulede (*al-burgâz al-sultâni*) kiracıydı. Ankaralı Hacı ve Ankaralı Abdi belli ki bu şehrin tacirleriydi. Hacı Karaman adında birisi devletin mülkiyetindeki bir dükkânı *bozahane* olarak kullanmaktaydı. Boza tüketilen yer anlamına gelen bozahane, 16. yüzyılın ortalarında kahvenin gelişinden önce, bir kahvehane gibi toplumsal işlevlere sahipti. Müslüman kâtipler ve Yusuf isminde bir nakkaş da bu müreffeh mahallede yaşıyordu.

Bu mahallede yaşayan gayrimüslimler arasında *efrenci* olarak ya da sadece isimleriyle zikredilen pek çok İtalyan bulunmaktaydı. Bunlar Andoni Foka, Duka, Luviz, Ambroz, Anton, Zorzo, Fransa (bir kadın), Bernardo Ovanis, Toma, Zani, Talaşdari, Masturi Klano (hekim), Andrea Parvik, Karaby Bredano, Yakomi Cici, Nikoroz Davya idiler. *Efrenci* olarak belirtilmeyen İtalyanlar, Osmanlı'nın Cenevizli tebaası olmalıydı (*zimmî*).

Kentin ticaret merkezi olan Lonca Mahallesi'nde, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden de bahsedilmektedir. Rum topluluğu arasında bozacı Mihal, Manul, Kolovyani Aleksi, bir başka Mihal, gemi kalafatçısı Toma,

Anamami, Preşkova, Yakomi, Hristo Parvavandi'nin çocukları, yay ustası Yorgi, kasnakçı Yorgi ve berber Mihal bulunmaktaydı. Rumlar, bu mahallenin sakinlerinin çoğunu oluşturmuş görünüyor. Lonca Mahallesi'nde Uveys veya Ovanis isimli bir Ermeninin adı da zikredilmektedir. Besbelli ki, bu kozmopolit ticari bölgede, mezkûr dönemde zengin İtalyanlar ve Rumlar ağırlıklı olarak yerleşikti.

*Vakfiye*ye göre, Lonca binasının önünde, Osmanlıların şehri ele geçirmeleri esnasında Cenevizliler tarafından terkedilmiş olan devlet mülkiyetindeki sekiz adet dükkân ve bir hapishane vardı; Çakır Ağa'nın evi de aynı bölgede idi. Doğu tarafında, Balık Kapısı'na (*Bâb al-Semek*) ulaşan devlet malı beş dükkân daha vardı. Duvarlarda bulunan üç kule, *al-burhgâz al-sultânî*ler, görünüşe göre depo olarak kullanılmak üzere özel şahıslara (Ali, Anerlo ve Rum Kolovyani) kiralanmıştır. Bu bölge, Osmanlılardan önce olduğu gibi, Cenevizli tüccarların iş yapmak için kullandıkları ana liman alanı olarak, ancak Konstantinopolis'in düşüşü sırasında kısmen terkedilmiş gibi görünmektedir. Bu mahallede belirtilmesi gereken diğer binalar, yağhaneler, *kapan* idaresi ve Efrenci Kilisesi ya da San Michele adındaki Latinlerin katedral kilisesidir.

3. *Esbihar Mahallesi* (tıpkıbasım 48-49). Cenevizlilerin çoğunluğu oluşturduğu bu mahallede Esbihar Bortoyora yaşıyordu. Çoğu *efrenci* olarak kaydedilen, Cenova Cumhuriyeti'nin vatandaşı olan, -Duka Verdi, Mandona Thomay, Manderina (kadın), Karlo, Andoş, Kapolonya Raziti, Padeşti di Shavati, Musina (kadın), Luc di Gacan, Marya di Bakarto (kadın), Ovanis, Zor Dabliko, Borto Daryo, Luca Zugaya, Luviz Boriz, Angelozi, Latkas, Zomeniko di Kurina, Andoni, Ancele di Lankasko, Kora ve Thoma- isimli kişiler bu mahallede yaşamaktaydılar Sadece üç Müslümanın isimleri, -boyacı Yusuf, deniz kaptanı İskender ve kâtip Mustafa- ve sadece İbrahim isimli bir Yahudiden bahsedilmektedir.

*Vakfiye*de Lonca'dan sonra kısaca değinilen mahalleler Zano Bagano (Pagano), Zani Dabdañ ile 'Azebler'dir. Bu mahalleler, kıyı boyunca Lonca ve Eshibar mahalleleri birlikte yer almış olmalıydılar. Doğuya doğru, görünüşe göre Hacı Hamza Mahallesi ve *Limon* (Liman) Kapısı arasında yer alan Usta Sinan Mahallesi Karaköy blokunun bir kısmını oluşturuyordu.

4. *Karaköy semtindeki mahalleler* arasında, Galata surlarının dışında yer alan Liman Kapı Mahallesi ve Ancele Pagamino, Yani Gonadova, Manul Kalafatçı-Başı, Laviz Laberda, Toroz, Şemseddin Kürkçü mahalleleri yer almaktaydı. *Vakfiye*ye göre, "Karaköy (*Karye Sevda*) semtinde yer alan mahalleler, sultanın emri üzerine Cübbe Ali tarafından araştırılan ve kayda geçirilen toplam 199 kamu mülkünü barındırmaktaydı."

Liman bölgesindeki dört mahallenin Galata'nın ana ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılar döneminde, Cenevizliler ve devlet mülkiyetine dönüştürülmüş olan Cenevizli mülkleri bu bölgede, özellikle Lonca (*Logia*) ve Esbihar mahallelerinde yoğunlaşmıştır.[74]

*Vakfiye*miz aynı mahallelerde sakin ya da mülk sahibi olarak Müslümanların mevcudiyetini de göstermektedir. Bu bölgede yaşayan Müslümanlar, görünüşe göre ticaretle uğraşan ve şehre yerleşmiş olan, Ankara ve Karaman gibi Anadolu şehirlerinden gelme insanları kapsıyordu. Ankara tiftikleri ve Karaman pamukluları İtalyanlar tarafından büyük talep görüyordu. Görünüşe göre, daha fazla gelir elde etmek için Osmanlı yönetici sınıfının mensupları, Galata'yı ekonomik olarak toparlayan depolar, kuleler ve evler de dahil olmak üzere devlet mülkiyetindeki mülklerin kiracısı olarak görülüyor. Bu kişiler arasında İstanbul Sekbanbaşısı Çakır Ağa, kadılar, *kapıcı*lar, katipler ve bir *nakkaş* bulunmaktaydı. Görünüşe göre, bu kişilerin bir kısmı aslında Galata'da yaşıyorlardı, diğerleri ise başka memlekette olan mülk sahipleri olmalıydılar. Her halükârda, 1453-1472 döneminde, İtalyanlar, ya *harbî*, yabancı olarak ya da *zimmî* olarak bölgedeki nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydılar.

III. 1481 Tarihli II. Mehmed'in İkinci Vakfiyesi

Muhtemelen saltanatının sonuna doğru yazılmış olan ikinci *vakfiye*, 2 Zilkade 901/19 Ağustos 1496 tarihli bir nüshasıyla bize ulaşmıştır. II. Bayezid'in *tuğra*sını taşıyan orijinalinin güvenilir bir kopyasıdır.[75] Bu ikinci *vakfiye* (no. II), II. Mehmed'in saltanatının sonuna doğru Galata'daki durumu yansıtan bir belge olarak düşünülebilir. *Vakfiye* II'nin tertibindeki önemli bir fark, kiracıların veya mal sahiplerinin isminin olmamasıdır, böylece söz konusu mahallelerde yaşayan nüfus hakkında herhangi bir bilgi çıkarmak mümkün değildir.

Bununla birlikte, *vakfiye* II'deki mahallelerin sayı ve adlarından yola çıkarak, Galata'nın dikkat çekici bir büyüme gösterdiği ve II. Mehmed'in saltanatının son on yılında nüfusunun ciddi anlamda Türkleştiği bir şehre dönüştüğü söylenebilir. Mahallelerin yapısal olarak değiştiği, yeniden iskân edildiği, yeni mahallelere bölünerek yeniden adlandırıldığı ve tamamen yeni Müslüman-Türk mahallelerinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, *vakfiye* I eksik olduğundan, E. H. Ayverdi'nin karşılaştırması gerçek dönüşümü yansıtamamaktadır.[76] Ayverdi'ye göre, *vakfiye*

74 Krş. Balard, 192-194.

75 Bkz. Kaynakça: *vakfiye* II.

76 Bkz. E. H. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri*.

I'den sadece 5 mahalle ismi *vakfiye* II'de yer almaktadır ve görünüşe göre ikinci *vakfiye*ye 53 yeni mahalle eklenmiştir. 1455 tahririnden sadece iki mahalle (Zani Pagano ve Vasiliko) ismini, *vakfiye* I'de, sadece biri (Vasiliko) *vakfiye* II'de koruyabilmiştir.

Vakfiye II'de

Türkçe isimli 20 mahalle
İtalyan isimli 13 mahalle
Rum isimli 8 mahalle
Ermeni isimli 6 mahalle
Belirsiz isimli 11 mahalle

olmak üzere toplam 58 mahalle yer almaktadır.

16. yüzyılın ortalarına ait *vakfiye* III'de yer alan Galata mahallelerinin tümünün tarihi itibariyle *vakfiye* II'de zaten mevcut olmuş olması dikkat çeken bir durumdur. Görünüşe göre, daha önceki mahalleler, yeni Müslüman yerleşimcilerin gelişinin bir sonucu olarak kalabalıklaştıklarından yeni olanlara ayrılmışlardır. Bu yeni mahalleler Müslüman isimleriyle birlikte ortaya çıkmışlardır. Mahallelerin isimleri bir zanaat ile (Abacı Hacı İlyas, Başçı Ahi, Hamamcı Hacı Mübarek, Kürkçü Hızır, Süleyman Nahhas, Usta Sinan) ya da dini bir kişiyle (Abdi Fakih) ya da bir askeri-idari görevle (Kaptan İbrahim Paşa, Bali Re'is, İskandil Kasım Re'is, Kemal Re'is, Ases Mehmed, İskender Kethüda, Kapıcı İlyas, Okçu Musa, Tanrıvermiş Ağa) ya da bir bina ile (Cami, Kale-i Cedide) iliştirilmiştir. Bu isimlerden bazıları -İlyas, Tanrıvermiş, Hızır- 1455 tahririne kadar uzanabilirken, birçoğu ise *vakfiye* I'de yazıldıkları gibi, mahallelerde kendi halinde sakinler olarak görülmektedirler. Osmanlı toplumunda bir mahalle, bir zanaatkar ya da din adamı ya da bir görevli gibi önde gelen bir kişi ile adlandırılmaktaydı. Genellikle bu kişi mahalle için bir mescit, küçük mahalle camisi veya bir çeşme vb. inşa eden olurdu.[77] Galata'da Abdi Fakih Ankaravî, Bereketzâde, Okçu Musa, Hacı Aver, Şehsuvar mahalleleri, mescitlerinin banilerinin adını almıştır.

1470-1481 döneminde, gayrimüslim mahallelerinin birçoğu da benzer şekilde yeniden adlandırılmışlardır. Bazıları Ermeni Ekmekçi, Ermeni Hoca Ker (tüccar), Kalafatçılar Re'isi Deli Mihal, Frenk Kuyumcu Domeniko, Frenk Kapanî Fikron, Meyhaneci Manul gibi bir mesleğin ismini almıştır. Bazıları ise Urgancılar, Lonca veya Eski Lonca gibi ekonomik işlevleri dolayısıyla isimlendirilmişlerdir.

77 Bkz. H. İnalcık, "İstanbul," *EI*², 234-237.

IV. 1489 Tarihli Cabi Defteri

Her *vakfiye*, söz konusu mülkün tam geliri ile birlikte özel koşullarının, muafiyetlerinin, vb. kaydedildiği, *cibâyet* diye adlandırılan ve gelirlerin toplanması için kullanılan ayrıntılı bir tahrir ile birleştirilmiştir. *Vakfiye* I'in *cibâyet* tahriri bize kadar ulaşmamıştır. Ancak Ayasofya Cami vakıfları için böyle bir tahrir vardır ve Şevval 894/Ağustos 1489 tarihlidir.[78]

Bu defterden, bazı binaların statüsünün, Sultan'ın emriyle yapılan Cübbe Ali tahririnden sonra değiştirildiğini ve çoğunlukla askerlere ve yönetici seçkinlerin mensuplarına mülk olarak bağışlandığını öğrenmekteyiz. Bu türden mülkler yeni *vakıf* tahrirlerinden çıkarılmaktaydı. Ancak Ayasofya *cibâyet* defteri, tüm binaları mevkileri ve sahipleriyle birlikte kayıt altına alarak eksiksiz bir liste sunmaktadır. Böylece, 1489 yılı itibariyle, İstanbul ve Galata'daki bu türden 145 ev, Sultan tarafından özel mülk olarak bağışlanmış olduğundan, vakfiyelerden çıkarılmış ve kiraları iptal edilmiştir. Galata'da Hacı Hamza Mahallesi'nde, 861/1456-57 ve 863/1458-59 yılları arasında, 27 ev Müslümanlara mülk olarak verilmiş ya da gayrimüslimler tarafından satın alınmıştır. Örneğin, İstanbul Sekbanbaşısı Çakır Ağa'ya bu mahallede Şaban 862/Haziran 1458'de bir ev bağışlandığını öğreniyoruz. Bir başka ev Rumeli Hisarı Muhafızı Hamza Beg'e verilmiş, Rum Manul'un oğulları aynı mahallede, eskiden kira olarak yıllık 500 *akçe* (yaklaşık 11 altın sikke) hazineye ödeme yapılan bir ev satın almışlar. Galata'da *Kumiyân* ya da *Kumiler* Mahallesi'nde Gelibolu ve Bursa'dan pek çok Müslüman yerleşmeye gelmiş ve kendilerine evler mülk olarak bağışlanmıştır.[79] Ayrıca Pavlo'nun evi, Dilşâd isimli Müslüman bir kadına ve Rum Angeline'nin evi ise Davud isimli bir ayakkabıcıya verilmiştir. Pandelyo Koris'e ait büyük bir ev, kendisinin mülkü olarak onaylanmıştır. Nikefor'un oğlu Istimad gibi diğer Rumlar, Kumiler Mahallesi'nde terk edilmiş evlere ait mülkiyet haklarını elde etmişlerdir.

Lonca Mahallesi'ndeki *Efrenc*ler, yani yabancı İtalyanlar, Zorzo d'Ambligo, Zancan, Luc Sakiba, Lankosko ve bir camcı Efrenc idi. Zimmî İtalyanlar Bataştiya, boyacı Bastiyan, Batişto, Ataca, Danyal'ın oğulları, simsar Zani ve Servago Luviz idi. Aynı mahallede Rumlar arasında Berber Yanı, Nikola, Andronika, Andriya, Galatalı Todora ve Galatalı Nikola vardı. Ankaralı Abdî Fakih, Hoca Üveys ve Ali'nin oğlu Yakub adlarında birkaç Müslüman da vardı. San Francesco Kilisesi de (bkz. aşağıda) bu mahallede zikredilmiştir.

---

78 Bkz. Kaynakça: 894/1489 tarihli cibayet defteri.

79 Latince *Comes* kelimesinden gelen Kumi, kadırga kölelerine nezaretten sorumlu yöneticiydi, bkz. Tietze ve Kahane, no. 789; *Kumiler* Mahallesi, *Kumiler*in ikamet ettiği yer olmalıydı. Ayverdi'nin planında, *Kumiler* Mahallesi *Hacı Hamza* ve *Cami* mahallelerinin kuzeyinde gösterilmiştir. San Francesco Kilisesi *Kumiler* Mahallesi'nde idi.

Bir sonraki mahalle, Batisto Mahallesi sakinlerinin tümü İtalyan iken, Balık Pazarı Kapısı (*Bâb al-Sammâkîn*), yakınındaki San Benito ve Ağabi mahalleleri tümüyle Rumdu. Sampero Kilisesi Ağabi Mahallesi'ndeydi. Pars Mahallesi, Rum, Ermeni ve Müslümanlardan müteşekkil karma bir nüfusa sahipti. Liman ve Vizal mahalleleri ağırlıklı olarak Rum idi. Defterimizde zikredilen diğer mahalleler, Dimitri Mahallesi, Panamenoz Mahallesi, Hristod (Hristot) Kilisesi Mahallesi, Leşkeri Mahallesi, Kapudan Mehmed Bey Mahallesi, Santo Marya Mahallesi, San Yanko Mahallesi ve Rum Mihal (kalafatçıbaşı) Mahallesi (gemi kalafatçılarının Rum olduğunu varsayıyoruz) idi. Mahalledeki ilginç bir kişi, Karagöz gölge tiyatrosunun bir icracısı olan Karagöz Hayâlî idi. Bu mahallelerdeki nüfusun çoğunluğu Rumdu. Kumiler Mahallesi'ndeki 33 evin birçoğunda, şahıslar hazineye kira ödemekten muaf tutulmuştur. Santa Fabyan Kilisesi'nin, Rum, İtalyan (Batişto'nun oğulları) ve Müslümanlardan (Hoca Kasım ve cerrah Hamza) müteşekkil karışık bir nüfusa sahip olan Petro Mahallesi'nde olduğunu öğreniyoruz. Görünüşe göre, bu mahallede halen daha zengin tüccarlar ikamet etmekteydi.

Bir sonraki mahalle Karaköy'de yer alan Limon (Liman) Kapı Mahallesi idi. Mahallenin nüfusu neredeyse tamamen Rumdu. Ali isimli bir Müslüman, bir deponun sahibiydi, sekiz dükkân ise Manul adlı bir Rum tarafından kiralanmıştı. Devlete ait bir bozahane de bu mahallede idi. Tophane Mahallesi'nde, sahil boyunca surların dışında silâh-hâne adı verilen yedi dükkân vardı. Bu bilgi burada 1489 yılı itibariyle bir dökümhanenin var olduğunu göstermektedir ve buna ek olarak, "silah" üreten veya saklayan yedi dükkân vardı. Hem Rumlar hem de Ermenilerin ikamet ettiği San Yanko ya da Niko Mahallesi'nde, hepsi Osmanlı öncesi dönemlerden beri kiralık mülk olarak hizmet veren 21 konut vardı.

Aynı tahrir defterinde kopyalanan Ocak 1493 tarihli ferman, devlet hazinesine ait olan evlerde ikamet eden askerlerin tamamını, Sultan'ın ulufesine karşılık kiradan muaf tutmuştur. Ferman öncesinde, gayrimüslim sahipleri tarafından terk edilen evlerde yaşamalarına izin veren yeniçerilerin hazineye kira ödemek zorunda oldukları bilinen bir gerçektir.[80] Cem Sultan yaşadığı sürece kendisini tahtta güvensiz hisseden II. Bayezid (1481-1512), bu tür muafiyetler vererek askerleri memnun etmeye çalışmıştır. II. Mehmed zamanından bu yana bir dizi maaşlı kulun ve bu kulların akrabalarının Galata'da yaşamakta oldukları ve şehirdeki ilk Müslüman yerleşimciler arasında olduklarını belirtmek ilgi çekicidir. 1489 tahriri, aslında İstanbul ve Galata'da bu türden 178 evin bulunduğunu bildirmektedir. 1489'da kiradan muaf olan ev sayısı 139'du.

80 İnalcık, "The Policy," 231-249.

Kısacası 1489'da Galata'da Müslüman nüfusun *Kumiler*, *Kapudan Mehmed Beg*, *Bali Re'is*, *Mescid-i Hacı Abdi* mahallelerinde artmış olduğunu görüyoruz. *Kumiler* ya da *Kumiyân* Mahallesi'nde iki Arap, İskender isminde bir dellal ve kaptanlar Mustafa, Hamza ve Safa gibi gemicilik ile bağlantılı kişiler, esnaftan bir fırıncı, bir aşçı, bir hamal ve bir saraç yaşamaktaydı. Bu mahallede gayrimüslimler de, çoğunlukla Rumlar, bulunmaktaydı. 1697 yılında bir camiye dönüştürülen San Francesco Kilisesi, *Kenîsâ al-Munakkaş* (bkz. Ek 6) bu mahallede yer almaktaydı. Galata'nın batı ucundaki Azeb Kapı'nın yanındaki, Kapudan Mehmed Beg ve Bali Re'is mahallelerinde aralarında Barak Re'is, Murad Re'is ve Atmaca Re'is'in bulunduğu birçok deniz kaptanının şahsi evleri vardı. Osmanlı donanmasının bu ünlü kaptanları, aynı zamanda, Galata ile Karadeniz limanları, özellikle Kefe arasındaki ticari trafiğe aktif olarak katılıyorlardı.[81] Başka bir ifadeyle, *Tersane*, önem itibariyle Gelibolu'nun yerine almamış olmasına rağmen, Müslüman nüfusun şehrin batı mahallelerine yerleşmesinde bir etken haline gelmiştir.

V. Vavassore Planı, Yaklaşık 1490

Vavassore'un orijinal İstanbul ve Galata (Plan II) manzarası bu döneme aittir. Plan, 1490 civarına tarihlendirilmektedir ve 16. yüzyılda yapılan birkaç kopya ile bize kadar ulaşmıştır.[82] Bu planda İskele (daha sonra Yağ-Kapanı) ve *Limon* ya da *Balık-Pazarı* kapıları önünde ticaret merkezi olduklarını gösteren iki tekne vardır. Bu planda Rüstem Paşa *Bedesteni* ve *Hanı*'nın izleri yoktur; bunların yerine San Michele Kilisesi olabilecek kubbeli bir yapı vardır. Bu liman bölgesi, *Forum Platea*'nın her iki ucundaki San Francesco ve San Domenico kulelerinin görülebildiği, şehrin kalbindeki bloktan büyük bir sokak (Tersane Caddesi) ile ayrılmıştır.

Deniz surlarının batı tarafında, *Porta di San Antonio*, *Azeb-Kapı* veya *Azebler Kapısı* olarak tanımlanmaktadır.[83] Bu kapının içinde, Porta S. Chiara'nın (Karaköy) arkasında, geniş açık alanlar da vardır. Bir başka büyük açık alan, şehrin kuzeybatı kesiminde, kara duvarlarına doğru uzanıyordu. Tüm bu meydanlar daha sonra, 16. yüzyılın sonlarından itibaren şehrin görünümüne göre yapı blokları ile yoğun bir şekilde doldurulacaktı (bkz. Piri Re'is'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin kopyalarındaki görünümler:[84] Plan IV).

81 Bkz. İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, 113-116.

82 Mordtmann (*Ancien Plan*, 2), orijinal planın II. Mehmed dönemine kadar gittiğine inanır; krş. Oberhummer, *Konstantinopel*, 21-22; Schneider ve Nomidis, 48.

83 Schneider ve Nomidis, 15.

84 Bkz. Oberhummer.

Bir başka açık alan olan, Galata Kulesi'nden Arap Cami'ne (bugünkü Okçu Musa ve Galata Kulesi caddeleri arasındaki üçgen) kadar uzanan bölgeyi daha sonra Türkler ve Moriskolar doldurdular. 16. yüzyılı da kapsayan *vakfiye*lere dayalı haritaya göre,[85] bu alan Okçu Musa, Şehsuvar, Ases Mehmed, Arta-Bilmez ve Kale-i Cedide mahallelerini kapsıyordu. Bu semtin yanında, batıdaki mahallelerin tümü Müslümandı, -Silâhî Mehmed, Kapıcı İlyas, Tanrıvermiş, Melek Hatun, Kaptan İbrahim Paşa, Başçı Ali, Kemal Re'is, Bali Re'is ve Hacı Aver. Başka bir ifadeyle, bir yandan Galata Kulesi'ne yerleştirilen garnizon ve askeri levazım, diğer yandan batı tarafında bulunan deniz teçhizatları, çoğunlukla askeri personel olduğu anlaşılan Müslüman yerleşim merkezlerinin başındaydı. Şehrin bu kesimindeki en eski mahallelerden biri, ismini *Azep* Kapı'ya veren "*Azebler*" idi. Elimizdeki *vakfiye*ler ve tahrirler şehrin batı tarafını içermez, görünüşe göre bu kesimler zaten Cenevizlilere aittir, hisarın bu batı alanı seyrek olarak yerleşilmiştir. Vavassore'un 1490 görünümü bu gerçeğe işaret etmektedir.

Bir anlaşma yoluyla sulhen ele geçirilen şehirlerde Osmanlı kolonizasyonu, diğer yerleşim bölgelerinde de aynı yerleşim modelini izledi, yani ilk yerleşimciler genellikle askeri ve idari personelden oluşuyordu.

Vavassore'un planının gösterdiği gibi, Galata'daki Osmanlı Tersanesi'nin, bu günlerde kadırga inşası için etkileyici bir dizi kemerleri ve mahzeni yoktu. I. Selim (1512-1520) donanmayı güçlendirmek için bir dizi kemer inşa ederek Tersane'yi genişletmeye başlamıştı. Bununla birlikte, 1537 tarihli Matrakçı planı (Ekte Plan III) hala, II. Mehmed döneminde inşa edilen, mahzen ve gemilerin tamiri için kullanılan Kasımpaşa'nın Azeb-Kapı tarafında yer alan az sayıdaki kemeri göstermektedir. O dönemde Galata'nın batı mahallelerindeki Azebler, kalafatçılar ve deniz kaptanlarının varlığı bunu doğrulamaktadır.

VI. 1519 Tahriri

Muharrem 926 / Aralık 1519'da yazılan Ayasofya Cami vakıflarının *cibâyet* defteri, Galata hakkında ayrıntılı bir bölüm içermektedir (Kaynakçaya ve ek 7'de yer alan örnek sayfalara bkz.). Genel olarak, bu tahrirdeki kiralar, orijinal vakıf senedi ve önceki gelir defterine göre belirlenmiştir. Yeni tahririn yapıldığı dönemde, kiralar açık artırmaya girdiğinde, önemli ölçüde artmış, bazen de ikiye katlanmıştır. Bu defterden çıkan çarpıcı gerçek şu ki, 1519 yılı itibariyle, Galata Müslüman mahallelerini tamamen geliştirmiş (bkz. Ek 9: Nüfus), ekonomik faaliyetler yoğunlaşmış ve Osmanlı

85 Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri.*

elitinin daha fazla mensubu vakıfları için Galata'da gayri menkulleri kiralamak ya da satın almak için para yatırmışlardı. Birçok eski Ceneviz yapısı şimdi, paşalar ve ağalar tarafından kurulan vakıfların bir parçasıydı. Devlete ait mülkler, ya Sultanın bağışı yoluyla elde edilmiş ya da sadece ekonomik açıdan gelişen şehirde işletmek için hazineden kiralanmıştı.

Görünüşe göre, tahrirci, her biri kendi *mescid*i, camisi olan Müslüman mahallelerinin tarifiyle başlamaktadır. Başlıca Müslüman mahallesi, birçok mahzenin bulunduğu yoğun liman bölgesindeki İskele ve eski Ceneviz Lonca'sının yakınındaki Cami Mahallesi idi. Diğer Müslüman mahalleleri, Kör Hacı (Hacı Aver), Hüsam Beg, Okçu Musa, Bereket-zâde ve Tophane Kapısı'nın yakınında yeni kurulan Sultan Bayezid Cami Mahallesi idi. Öte yandan, Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlere, çoğunlukla Rum *zimmî*lere ait evleri de buluyoruz. Genel temayül, bu tür evlerin zaman içerisinde Müslümanların mülkiyetine geçmesiydi. Bir hayli deniz kaptanı Kör Hacı (Azebler Kapısı'nın yakınında), Hüsam Beg ve Okçu Musa mahallelerinde sakindi. Bu tarihe kadar Galata'da birçok Arap yaşamaktaydı, -Mağribî Hacı Ali, Abdülvahhab oğlu Mehmed, Abdullah, bir cami çalışanı ve diğerleri. Bu Araplar çoğunlukla Cami Mahallesi'nde yaşamaktaydılar. Bir Arap deniz kaptanı, Ali Re'is, Mısır İskenderiye'sindendi. Bir diğer re'is Mansur, Hüsam Beg Mahallesi'nde yaşamaktaydı. Galata'da yaşayan Araplar arasında, aynı zamanda bir aynacı (*mir'âtî*) buluyoruz.

Galata'daki çok sayıda Müslüman erkek, birçok durumda din değiştirmeyi ima eden, Abdullah'ın oğulları olarak kaydedilmiştir. Aynı şekilde, Müslümanların eşlerinin çoğu Abdullah'ın kızları olarak kaydedilmiştir. Yeni bir Müslüman mahallesi olan Sultan Bayezid Cami Mahallesi'nde Kasım Paşa Vakfı'nın bir parçası olarak bir hamam inşa edilmişti. Ayrıca, küçük ticaretle uğraşan çok sayıda Rum aynı mahallede yaşamaktaydı.

1519 yılı itibariyle, aşağıdaki kişiler Galata'daki vakıflarına emlak vakfetmişlerdir: Topçu Başı, Kürkçü Başı Şemseddin, Çakır Ağa, Mevlâna Yarhisari, Ali Paşa, Dizdaroğlu Mehmed, Hüseyin Ağa, Müftü Ali Cemali, Kâtip Ferhad Beg, Yolcuoğlu Ömer ve Emin Hayreddin.

Galata'nın merkezinde, San Francesco Mahallesi'nde, Galata'da birkaç evi olan tanınmış mültezim Yani Palologoz (Palaeologos) da dahil olmak üzere zengin İtalyanlar ve Rumlar yaşardı. Bununla birlikte, İtalyanlar, bu mahallenin yanı sıra Aya Yorgi ve San Bastiano Kilisesi mahallelerinin sakinlerinin çoğunluğunu oluşturuyordu. Latinler arasında Pero adıyla bir Katalan buluyoruz. Rumlar, Karaköy mahallelerinde, -Panaya (Panagia) Kilisesi, Kastelyut (Kasteliutissa) Kilisesi, Aya Yorgi (bu kilise Tophane Kapısı'nın yakınında bulunuyordu) ve Hristod Kilisesi (*Likosta*, diğer bir isimle *Ekosteletsa* Kilisesi aynı mahallede idi)- çoğunluk idiler. Rumlar da

ağırlıklı olarak Latin mahallelerinde bulunabilmekteydiler ve Rumların ev ve dükkânların mülkiyetinde İtalyanların yerini aldığı örnekler söz konusu idi. Bazı Rumlar Ege'den gelen göçmenlerdi -mesela Eğribozlu Yani. Rumların çoğu esnaf, bakırcı, inşaatçı, ipek dokumacı, sepetçi veya berber gibi ticaret ve zanaatta uğraşıyorlardı. Birçoğu balıkçıydı. Başlıca Ermeni mahallesi Ermeniler Kilisesi Mahallesi idi. San Benito Kilisesi Mahallesi'nde, Ermeniler, Rumlar, Müslümanlar ve İtalyanlar birlikte yaşıyorlardı.

Bu tahrirden edindiğimiz genel izlenim, Galata'nın ekonomik olarak toparlandığı ve hızla büyüyen Osmanlı İstanbul'unun yanında gelişen bir şehir haline geldiğidir. Liman bölgesindeki yeni depoların inşasına ve gayrimenkul fiyatlarının artmasına atıfta bulunulması, nüfus artışına paralel olarak artan ticaret ve iş faaliyetlerinin belirtileri olarak yorumlanabilir. Galata'nın yerli endüstrileri, çoğunlukla Latinler tarafından gerçekleştirilen, özellikle sabun üretimi ve boyamasında gelişmekte olduğu görülüyor. Zani ve oğulları saatçi olarak biliniyordu. Galata'da birçok Rum bakırcı vardı. Şehir, muhtemelen daha önce olmasa da 1490'lı yıllardan beri Rus tüccarlar tarafından ziyaret edilen Kefe ile deniz bağlantısı nedeniyle bir kürk ticareti merkezi idi. 1519 defterinde bahsedilen birkaç Müslüman kürk tüccarı -Kasım, Hızır ve İskender- Galata'da ikamet etmekteydiler. En eski Müslüman mahallelerinden biri de Kürkçü-Başı Şemseddin olarak adlandırılmıştır.

Defterimiz önemli topografik veriler de ortaya koymaktadır. 1519'da Galata'da, özellikle yeni Müslüman mahallelerinde bulunan birçok ev bahçe içerisinde yer almaktaydı.

İktisadi Koşullar, 1453-1500

1455 tahririnden edindiğimiz izlenim, fetihten sonraki ilk yılların Galata için zor olduğudur. Zengin Cenevizlerin çoğu, fetih günü kenti terk etmiş ve Sakız Adası'nda yaşamayı tercih etmişlerdi. Ancak firarilerin sayısı, çoğu zaman iddia edildiği gibi, şehirden Latinlerin toplu çıkışıyla ilgili konuşmamızı haklı çıkarmaz. Cenevizlilerin çoğunluğu Osmanlı *zimmî* tebaası olarak kalmayı tercih etti. Bunlar arasında Gara, Langasco, Francesco ve Daryova gibi zengin aileler vardı. Ayrıca defterden, sayıları Cenevizleri aşan zengin Yahudilerin, Ermenilerin ve Rumların da Pera'da kaldıklarını öğreniyoruz. Şehri terk edenlerin evlerine el konuldu. Onların yeni sakinleri çoğunlukla fakir, yaşlı insanlardı ve binaların çoğu boş kalmıştı ve yıkılmaya yüz tutmuştu. Ticari bölgede, 33 dükkândan 15'i orijinal sahiplerinin ellerinde kaldı, 18'ine ise el konuldu. Bunlardan 15'i kiraya verildi. Sabun atölyelerinden bazıları boş kaldı. Aslında, tüm bu kanıtlar çürüyen bir şehrin resmine işaret ediyor.

Sultan Rumeli ve Anadolu'dan sürgün yolu ile gelenlerin evlerine dönmeleri dolayısıyla İstanbul'u yeniden iskân etmekte zorlanıyordu.[86] Böylece, suriçinin nüfusunun azalması ile Galata'nın kendini kurtarma şansı zayıf görünüyordu.

Aslında, Pera'nın gerilemesi 14. yüzyılın ortalarında başlamıştı. Profesör Roberto Lopez,[87] 15. yüzyılda Pera'nın ticari faaliyetinin önceki yüzyılda gerçekleşenin yedide birine gerilediğini gözlemlemiştir. Öte yandan, Bursa'nın İran ve Suriye kervan ticareti için bir pazar olarak yükselmesi ve Bursa'dan kuzey ülkelerine, şimdi ters yönde faaliyet gösteren lüks malların, özellikle de ipek ve baharat ticaretinin canlanması, Cenevizliler için yeni bir refah kaynağı haline geldi ve İç Asya ticaretinin faydalarının azaltılması kısmen telafi edildi.[88] Heers'in ifadeleriyle[89] "En fait c'est la proximité de Brousse qui, à cette époque, explique la fortune de Pera. On vient de toutes parts se ravitailler à Brousse en produits de luxe et l'on passe par Pera, évitant soigneusement, semble-t-il, un séjour à Constantinople. Au point de vue économique, Pera dépend davantage de l'Empire turc que de Constantinople."

İran ve Kafkasya ipeği ve Avrupa kumaşının canlı bir değişimin konusu olduğu 1436-1440 dönemi için, Giacomo Badoer'in *II Libro dei Conti*'sinde oldukça ikna edici bir veri bulabiliriz.[90]

Nitekim, Galata'nın Osmanlı yönetiminin ilk yıllarındaki kötü şansı sadece kısa süreli idi. Osmanlı fethinden sonra, Pera'nın Bursa pazarına olan bağımlılığı arttı ve ticaret, 15. yüzyılın son yirmi yıllarına ait Bursa kadı sicilleri ve yüzyılın sonunda Galata'da yaşayan bir Floransalı temsilci olan J. Maringhi'nin[91] yazışmasının gösterdiği üzere, kayda değer bir şekilde genişledi. Şimdi, Osmanlı tebaası, Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, bu bölgelerarası ticarette, özellikle Karadeniz ticaretinin büyüyen Osmanlı başkenti için hayati öneme sahip olması nedeniyle, Kırım'daki Ceneviz limanlarının düşmesinden sonra, Cenevizlilerin yerlerini almaya başladılar. Ayrıca, Fatih Sultan Mehmed döneminde, Floransalılar Pera'daki diğer İtalyan milletlerinin pahasına tercih edildiler (bkz. aşağıda). Floransalılar ve Cenevizliler, artık, büyük ölçüde Bursa pazarındaki

86 İnalcık, "Istanbul," *EI*², 225.

87 R. Lopez, "Market Expansion"; R. Lopez, *Storia*, 405.

88 Heers, *Gênes*, Indeks: Pera; ayrıca, İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," 131-147.

89 Heers, 382.

90 Ed. U. Dorini ve T. Bertelè, içinde *II Nuovo Ramusio III*, Venice 1956.

91 Bkz. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," ve "Bursa," *Belleten*, XXIV (1960), 45-102; G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge (Mass.) 1932.

Avrupa kumaşı için takas edilen İran ipeği ticaretinde uzmanlaşmıştı. Maringhi, 1501 yılında,[92] her yıl birçok ipek kervanının İran'dan Bursa'ya geldiğini belirtir. Mektupları, İtalyan tüccarlarının kervanların gelmesini beklerken ki sabırsızlıklarını, malları satın almak için acele etmelerini ve ortaya çıkan şiddetli rekabeti yansıtır. Kazanç fevkaladeydi, zira İtalya'da her fardello -150 kg- yetmiş ila seksen dükalık bir kazanç sağlamaktaydı. İpek fiyatları sürekli yükselmekteydi. Ortalama bir kervan yaklaşık iki yüz fardelli ipek getirirdi. Bursa'daki ipekten elde edilen gümrük gelirleri 1487'de 40.000 altın düka, 1507'de 33.000 ve 1512'de 43.000 idi.[93] Ayrıca, 15. yüzyılın ikinci yarısında, Cenova'daki ipek endüstrisinin önemli ölçüde genişlemiş olduğu da hatırlanmalıdır.

VII. Galata Ceneviz Noter Kayıtları, 1453-1490

1453'te teslim olduktan sonra Galata'daki Cenevizliler için önemli bir kaynak 1453-1490 dönemini kapsayan noter belgeleri koleksiyonudur.[94] Geo Pistarino tarafından analiz edilen belgeler, yalnızca Ceneviz döneminin uygulama ve prosedürlerine tamamen bağlı olan Ceneviz yaşamının hukuki yönleri hakkında bilgi sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda dönemin Osmanlı Pera'sındaki sosyal ve ekonomik şartlara, ticarete, seyrüsefere ve gündelik hayata genel olarak ışık tutuyor. Pistarino'nun vurguladığı[95] "Pera'daki Ceneviz varlığı ve faaliyeti"nin "sürekliliği", dönemin belgeleriyle teyit edilmektedir.

Pistarino için "charter", yani *ahidname*, "yerel özerklik ve Peralı Latinlerin bir *protogerus* seçme haklarını" teminat altına alan bir belgedir. *Haraca* tabi Peralı Latinlerin "Bab-ı Âli'nin gayrimüslim tebaası" olduklarını ve "Bab-ı Âli'nin egemenliği"nin kurulmasının, şehri Konstantinopolis'ten ayrı bir tüzelliği olan önceki "Ceneviz şehri" olmaktan çıkardığını kabul eder. Bir topluluk başı (bir *podestà* yerine şimdi sadece bir *protogerus*) ve Pera Konseyi ile Ceneviz yönetim yapısı ve kurumları, Ceneviz *cives* ve *burgenses Pere* olarak çağrılmaya devam ettiler ve Cenova ve Levant'daki Ceneviz kolonileri ile ilişkilerini, hiçbir şeyin olmamış olduğu izlenimini uyandırmak için normal seyrinde takip ettirdiler.[96] Ancak, unutulmamalıdır ki Galata artık Sultan adına tüm sivil ve siyasi otoriteleri

92 Richards, *Florentine Merchants*, Indeks: *setta, seta, silk.*

93 Bkz. H. İnalcık, "Harīr," *EI*², III, 213.

94 A. Roccatagliata, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene*, I: *Pera, 1408-1490*, Collanca Storica di fonti et studi, ed. G. Pistarino, 34, 1, Genoa 1982.

95 Pistarino, "The Genoese in Pera".

96 Pistarino, 82.

temsil eden bir Osmanlı kadısı ve bir *voyvoda*sı yönetimi altındaydı. *Ahidname* dahilinde kurulan topluluk özerkliği türü abartılmamalıdır (bkz. yukarıda). Pistarino,[97] "Türk Galata'sında önde gelen Cenevizli ailelerin ve soyluların isimlerinin öne çıktığı" gerçeğinin altını çiziyor. Ceneviz belgelerinin yanı sıra Osmanlı tahririnin de ortaya koyduğu gibi, 1453'teki teslimiyetinden sonra, çok sayıda Cenevizlinin *zimmî* ya da *harbî* / *muste'min* statüsünde Galata'da kalırken, Sakız Adası ya da başka yerlere sığınmak için şehirden ayrılmış olanlar geçici ya da kalıcı ikamet için geri döndüler. Öte yandan, diğer şehirlerden veya bölgelerden Pera'ya gelen Latinler de vardı. 1455 Osmanlı tahriri bunları, Sakızlı, Trabzonlu, Cenevizli ya da Venedikli ayırt etmiştir.

1475'de Osmanlı'nın Kefe'yi fethinin ardından, Kefeli Latinler, Edirnekapı yakınındaki *Kefeli* bölgesini canlandırmak için İstanbul'a topluca (*en masse*) sürülmüştür. Sınır dışı edilen kimselerin çoğunun, *sürgün* düzenlemesine[98] tabi bir şekilde bir vergi (*avaria*) ödeyerek, Pera'ya taşınmayı başardığı ve *Kefeli* veya *Burgenses Caffe* olarak adlandırılan Peralı Latinlerin başka bir grubunu oluşturduğu anlatılmaktadır.[99] Ayrı bir cemaat olarak düzenlenen Pera *Kefeli*lerinin, kendi *protogerus*ları (*prôtogeros*) vardı.

Galata'nın Cenevizli sakinlerinin tanınmış isimleri hem Osmanlı tahririnde hem de Galata'nın noter belgelerinde yer alırlar. 1455 tarihli tahrirde, mültezim (âmil) olarak anılan Françesko, Osmanlılar arasında tanınmış bir şahıs olup II. Murad'ın saltanatından (1421-1444, 1446-1451) beri Osmanlı şap madenlerinin mültezimi mevkiinde olan Galata sakini Francesco de Draperiis veya Draperio'dur.[100] 1455 yazında Francesco, şap dolayısıyla Sakızlı Cenevizlilerin 40.000 altın dükalık borcunu almak için Kaptan-ı Derya Hamza'nın idaresindeki Osmanlı donanması ile birlikteydi. Meblağ sonuçta Sultan'ın hazinesine teslim edileceğinden dolayı, II. Mehmed meseleyle bizzat ilgilenmişti.[101] Galata'daki bir başka zengin Cenevizli ailesi olan Langascolar, hem 1455 tarihli Osmanlı tahririnde hem de noterlik belgelerinde de zikredilmişlerdir. 17 Ağustos 1453'te, Angelo di Langasco (tahrirde Angelo di Lankaşko) Lorenzo Gattilusio'nun vekilliğini üstlendi.[102] Edirne'de Mart 1451'de II. Mehmed ile kapitülasyonları neticelendiren elçilik görevlilerinden Anton Gara, 1455 tahririnde, bir Galata yerlisi olarak kayıtlı

97 Pistarino, 69.

98 *Sürgün* konusunda bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, II (1954), 122-129.

99 Pistarino, 76.

100 Bkz. Babinger, 130.

101 Doucas, 246-249; Babinger, 130-132.

102 Pistarino, 68.

zengin bir Cenevizli *zimmî* olarak görülüyor.[103] Osmanlı tahririnde fakir bir *zimmî* olarak bahsedilen Anton di Lastrego, noter kayıtlarında Antonio de Lastrego adı altında bir demirci olarak yer alıyor.[104]

Ceneviz noterlik belgelerinin gösterdiği gibi,[105] Osmanlı idaresi altındaki Pera Cenevizleri, Fatih Sultan Mehmed'in *ahidname*sinde teminat verilen kendi yasaları ve *protogerus / kethüda*sı ile kendi aralarındaki iç meselelerini ve hukuk davalarını takip etmekteydiler. Kuşkusuz, aynı zamanda Peralı Cenevizliler, özellikle bir tarafın Müslüman olduğu durumlarda, adli davaları için Galata kadısına başvurmaktaydılar. 1475'te, bir tekstil tüccarı olan Francesco Fieschi, bir başka Cenevizli olan Spinola'ya karşı şikayetini Galata kadısına getirmiştir. 1470'lere ait Bursa kadı sicilleri[106] Galatalı Latinlerin sıklıkla Bursa mahkemesini kullandıklarını, hatta bazen kendi aralarındaki yasal meseleler için bunun daha iyi bir güvence sağlayabileceğini göstermiştir.

Osmanlılar döneminde, Pera Cenevizinin ilk sorunu, kölelerin Cenevizli efendilerine karşı isyanıydı. Bu köleler arasında Müslüman Türk-Tatar köleler (Gingibei, Çerkes Ahmet ve diğerleri) olduğundan, aslında isyan beklenen bir durumdu

Genel olarak, Pistarino, Peralı Cenevizlilerinin yaşamının normale döndüğü ve ticaretin normal seyrini sürdürdüğü sonucuna varır.[107] Pera, Ceneviz Kefe (1475'ten sonra Osmanlı) ve Sakız Adası kolonileri ile yakın ilişkiler sürdürdü. İtalya veya Ceneviz kolonilerinin gemileri düzenli olarak Pera'yı ziyaret ettiler ve Karadeniz ile ticaretlerini sürdürdüler. Böylece Pera, 1455'ten itibaren haraç ödemesi yapmayı kabul ettikleri için Sultan'ın kendi dominyonları arasında saydığı Kefe ve Sakız Adası için bir "köprü başı" rolüne devam etti. Peralı Cenevizlilerin çoğunun *zimmî* olarak Sultan'ın tebaası (Ceneviz belgelerindeki *burgenses Pere*) olduklarını ve daha önce olduğu gibi ekonomik faaliyetlerini sürdürmeleri için teşvik edildiklerini hatırlar isek, bütün bunların beklenebilir olduğu görülecektir. Artık, Ceneviz noter kayıtlarının gösterdiği gibi, Cenevizli gemiler, Karadeniz'den Galata'ya genişleyen imparatorluk şehri İstanbul'u beslemek için çok önemli olan havyar ve salamura getirmeye devam etti. Ayrıca, *harbî*, Cenova vatandaşlıklarını koruyan yabancı Cenevizliler de (*the cives Ianue*), kapitülasyon garantileri altında korundu ve teşvik edildiler.

---

103 Antonio Gara 1438 dolayında Cenova-Pera ticaretinde aktifti, bkz. Giacomo Badoer, 388, 389.

104 Pistarino, 69.

105 Örnek olarak, bkz. Pistarino, 78-79.

106 Bkz. İnalcık, "Bursa."

107 Pistarino, 66-67, 82.

Galata'da Floransalılar

1463-1500 yılları arasında Pera'daki Floransa kolonisi, II. Mehmed'in planlı politikası sayesinde çok etkili ve müreffeh bir hale gelmişti. Venedikliler ve Cenevizliler, II. Mehmed'in, Mora, Arnavutluk, Bosna ve Karadeniz'e yayılma planlarının karşısına dikildiklerinde, Sultan İmparatorluğunun Batı ile olan hayati ticaret ilişkilerinde, Venediklilere bağımlılığını azaltmak amacıyla, rakipleri olan Floransalılara yöneldi ve onları özellikle kayırmaya başladı. Osmanlılar, Batı'nın başlıca ihracat kalemi olan ince yünlü kumaşın, aslında Floransa'nın *arte della lana*sı (yün esnafı loncası) tarafından dokunup veya son işlemlerden geçirilip, daha sonra Venedik üzerinden Osmanlı pazarlarına ihraç edildiğinin de farkındaydılar.[108] Venedik'in Bursa'da yünlü kumaş ile İran ipeği alışverişine dayanan Floransalı Levant ticaretini bozma girişimlerine rağmen, ticaret seviyeleri bu dönemde dikkat çekici bir büyüme yaşadı.[109] Kroniği,[110] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Floransalı faaliyetleri hakkında en iyi kaynaklarımızdan biri olan Galata'ya yerleşmiş bir Floransa temsilcisi olan Benedetto Dei, 1460-1472 yıllarında Sultan'ın en güvenilir danışmanı oldu. Aslında, II. Mehmed'in Floransa'yı Levant ticaretinde arkalama düşüncesi, Konstantinopolis'in fethi günlerine dayanıyordu. Daha 1455'te Floransa, topraklarındaki Floransalılara çeşitli lütuflar bahşeden Sultan'a minnettardı. Floransa ticaretinin 1454'ten sonra büyümesinin göstergesi, İstanbul'u ziyaret eden Floransa gemilerinin sayısının 1454-1461 arasında bir gemiden üç gemilik bir konvoya yükselmesidir.

Elde ettikleri muazzam çıkarlar karşılığında Floransalılar, Galata'da temsilciliklerini idame için gerekli yılda 5.000 düka altınını seve seve ödüyorlardı. 1461'de Sultan bir bahaneyle Venediklileri[111] evlerinden çıkartıp, yerlerine Floransalıları yerleştirdi (Bunlar Pera'da yabancılara kiralanan devlete ait evlerdi). Ertesi yıl II. Mehmed Midilli'yi fethettiğinde, o sırada Haliç'te demirli olan üç Floransa gemisi sultanı memnun etmek uğruna zafer şenliklerine katıldı. Gene 1463'te, Sultan'ın Bosna'da kazandığı zafer vesilesiyle Pera'daki Floransalılar evlerini ve sokaklarını süsledikleri gibi,

108 Heyd, II, 296; H. Hoshino, "II commercio Fiorentino nell' Impero ottomano: costi e profiti negli anni 1484-1488," *Contributi del Convegno di Studi "Aspetti della vita economica medievale,"* Firenze-Pisa-Prato 1984, 45-57.

109 Bkz. G. R. B. Richards (Bkz. Kaynakça), Indeks: *Panni*; H. Hashino ve M. F. Mazzaoui, "Ottoman Markets for Florentine Woolen Cloth in the Late Fifteenth Century," *International Journal of Turkish Studies*, III-2 (1985-1986), 17-31.

110 Bkz. F. Babinger, "Mehmed II. der Eroberer und Italien," *Byzantion*, 21 (1951), 151 ff. ve eklemeler ve düzenlemelerle İtalyanca versiyonu için bkz. *Rivista Storica Italiana*, LXIV-4.

111 1455 Osmanlı tahriri, o tarihlerde Galata'da ikamet eden birkaç Venedikli olduğunu kanıtlıyor.

Sultan da banker Carlo Martelli'nin konağını ziyaret edip yemek suretiyle onları şahsen onurlandırdı. Nihayet Pera'daki Floransa kolonisinin başı olan konsolos Mainardo Ubaldini ile Pera'nın diğer Floransalı temsilcileri ve tüccarları, II. Mehmed'in 1463'te Venedik'e savaş açma kararında aktif bir rol oynadılar.[112]

Venedik Cumhuriyeti sultanla savaş halindeyken Floransa'ya özel bir elçi yollayıp o yıl İstanbul'a gemi gönderilmemesi talebinde bulundu.[113] *Signora*nın buna tepkisi ilginçti. Çok miktarda kumaşın Osmanlı pazarına sevk edilmek üzere hazır beklediğini; öte yandan gönderilecek gemilerin, aslında İstanbul'da ikamet eden Floransalıları korumaya yarayacağını öne sürdüler. İşin gerçeği, politik ve ekonomik koşulların Venedik'e karşı sultan ile Floransa arasında doğal bir ittifak yaratmış olmasıydı. Venedik'in ve Papa'nın Floransa üzerindeki baskısı ise, II. Mehmed'in Galata'daki Floransalılara, maharetli bir diplomat gibi, olağanüstü bir dostluk göstermesiyle dengeleniyordu.

1467'de Floransa, İtalyan kamuoyunun baskısıyla nihayet Pera'yı boşaltmaya karar verip de bütün ticari firmaların yöneticileri servetlerini Ancona gemilerine yükleyerek ülkelerine dönmek üzere yelken açtıklarında, açık denizde yolları Venediklilerce kesilip her şeyleri yağma edildi. Floransa ile Galata arasındaki ticari trafik 1472'ye kadar kesintiye uğradı. Her ne kadar bu dönemde Floransalılar, Cenova aracılığıyla Galata ile bağlantı kurabildilerse de 1467 ve 1469'da İstanbul ve Pera dahil Osmanlı topraklarını kasıp kavuran korkunç veba salgını, Floransa'nın Levant ticaretine bir darbe daha indirdi. 1467 yazının ortalarında baş gösteren bu salgın hastalık, olaylara bizzat tanık olan Kritovoulos'a[114] göre, Osmanlı başkentinde günde 600'den fazla kişinin canını alıyordu. "Bazıları kaçtı ve hiç geri dönmedi... şehir hem vatandaş hem de yabancı sakinleri tarafından boşaltıldı." Bütün bu aksiliklere karşın, Pera'daki Floransa Konsolosu Mainardo Ubaldini, 1469 senesinde Türkiye'de halen daha faal olan elli Floransalı ticari temsilcilik olduğunu hesapladı. Bunlar Edirne, İstanbul, Gelibolu ve Pera'da yerleşmişlerdi. Bir Floransa kaynağı bize, her daim Türkiye'de ticarî imkanların cezbettiği yeni bir giriş akışının olduğunu söyler.[115]

II. Mehmed'in Floransalılara verdiği ilk resmi *ahidname*nin metni, henüz bulunabilmiş değildir.[116] Ancak ellerinde böyle bir belge olmadan, Floransa kolonisi Galata'da tutunamazdı.

---

112 Heyd, 339-340; Babinger.

113 Heyd.

114 Çev. Riggs, 220; Heyd, II, 341.

115 Belgeyi aktaran, Heyd, II, 341.

116 Bununla birlikte, 1488'de Floransa'nın Bab-ı Âli Büyükelçisi'ne talimatlarında buna bir atıf vardır (Heyd, II, 342).

Venedik'le barışın 1479'da tekrar tesis edilmesine karşın, II. Bayezid de (1481-1512) Floransalılarla iyi geçinme ve payitahtındaki varlıklarını sürdürmeye özendirme konusunda babasından geri kalmadı. Hatta bu konuda belki daha müsait davrandıysa, herhalde bunun bir nedeni, Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Cem Sultan'ın 1482'den beri Avrupa'da yaşıyor olmasıydı.[117] 1483'te yeni Sultan, Floransa'ya gönderdiği elçisi aracılığıyla, Saray için her yıl vergiden muaf olarak 5.000 *pastav* yünlü kumaş satın almayı taahhüt ediyordu (bir *pastav* veya 50 *arşın* ya da 34 m kadardı).[118] 1507'de Galata'daki Floransalı tüccarın sayısı altmış veya yetmiş dolayına çıkmıştı ve yıllık ciroları da 5-600.000 düka altınını buluyordu.[119]

II. Bayezid ve I. Selim'in Floransalılara bağışladıkları *ahidname*ler (kapitülasyonlar), I. Süleyman tarafından 1527 Ekim'inde yenilendi[120] (bkz. Türkçe metin, Ek no. 8). Bu ahidname özetle aşağıdaki hükümleri içerir:

1. Floransa Senyörü, maslahatlarını görmesi için Bab-ı Âli'ye bir Baylos göndere.
2. Gümrük vergisini Venediklilerin ödemiş oldukları oranda vereler.[121]
3. Floransalılardan biri Osmanlı tebaalarına borçlanır ise, ödeme borçludan talep edile ve onun borcu için diğer Floransalılar sorumlu tutulmaya.
4. Bir Floransalı Osmanlı memleketinde ölürse, malını kime vasiyet etmiş ise o ala. Vasiyet yok ise *Baylos* ile *beytü'l-malcı* ala, kimse müdahale etmeye.
5. Floransa halkı memalik-i mahrusede nereye gitmek isterse gide ve hiç kimse onlara engel olmaya; gemileri Karadeniz'e alım satım ve ticaret için gitmekte serbesttir. Mukarrer resm-i adiye haricinde başka vergi vermeyeler, kimse onlara karışmaya.

---

117 H. İnalcık, "A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VII and Bayezid II on Djem Sultan," *Journal of Turkish Studies*, 3 (1979- 1980), 209-230.

118 Heyd, II, 342.

119 Heyd, II, 344.

120 Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen *münşeat* koleksiyonunda yer almaktadır, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul, MS 1970; tıpkıbasım için bkz. Ekler, No. 8; ayrıca bkz. M. Grignaschi, "Una raccolta inedita di 'Münşeât'," *Studi Preottomani e Ottomani*, Napoli 1976, 111-116, Metin: 119-122.

121 1482'de, gayrimüslim yabancılar (harbî) için gümrük vergisi oranı %4 idi, bkz. H. İnalcık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation," *Der Islam*, 43 (1967), 153.

6. Aralarında niza (anlaşmazlık) olursa Baylosları karar vere.
7. Floransa bayrağı altında Osmanlı memleketine gelen Floransa ya da başka milletlerin gemileri ve tebaaları, *rüsum-u adiye*yi ödemeleri şartıyla ticaret yapmakta serbesttirler.
8. Gemiler karaya ulaştığında, malları sahiplerine vereler. Bölgenin kadıları ve subaşıları yardımcı olalar.
9. Bir Floransa gemisi geldiğinde, bezirganlar Sultanın sarayına iyi ve büyük armağanla gele.
10. Floransalı bezirganlarının kaldığı bölgede avarız gerçekleşirse, bu türden bir vergi kendilerinden alınmaya.
11. Floransalılar diğer gayrimüslim cemaatlerin mensupları ile davalı olduklarında, davacılar Osmanlı mahkemesinde Floransalı şahidi reddetmekte ve yerli gayrimüslimler arasından şahit hususunda ısrar ederek zorluk çıkarmakta oldukları işitilmektedir. Öyle ise, cümle gayrimüslim milleti bir olduğundan, eyer Floransalılar gayrimüslimler ile davalı olurlar ve şahitlere ihtiyaç duyarlarsa, bu şahitler kadı tarafından resmi olarak kabul edildikten sonra herhangi bir gayrimüslim cemaatten olabilir.
12. Floransalı bezirganlar, Bursa'dan satın aldıkları ham ipek için İstanbul'da ikinci kez *resm-i simsar*[122] ödemeyeler. İpeklerini İstanbul'a karayolu ile taşırlar ise, *simsar amilleri* aynı şekilde resim talep etmeyeler ve sıkıntı vermeyeler.
13. Floransalı bezirganlar memalik-i mahrusede hizmetkâra ihtiyaç duyduklarında, ücret ile gayrimüslimlerden tutarlar ise mâni olunmaya, ancak İtalya'ya gitmeyeler.
14. Galata'da sakin bir Floransalı bezirgan gayrimüslim birisi ile davalı olur İstanbul kadısına müracaat eder, İstanbul'da Şeriat'a göre karar verilir ise, karar nihai olarak kabul edile; Bir Floransalı bezirganın İstanbul'dan birisi ile davası divan-ı hümayunda görülür ve karar verilir ise, bu karar nihai ola; (sefer dolayısıyla) divan-ı hümayun İstanbul'da toplanmayacak ise, davayı İstanbul kadısı dinleye.
15. (Bir davada) Baylos Floransalı bezirganlara kefil olursa,[123] Osmanlı yöneticileri Baylosu incitmeye; Hiçbir Floransalı bezirgan borçları ve gümrüklerini vermeden gitmeye.

---

122 Resm-i simsâr için bkz. R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Oşmânî*, Ankara 1956, 42-43.

123 Boyun olmak "kefil" olmak anlamına gelir, bkz. *Tarama Sözlüğü*, I, Ankara 1963, 652.

16. Floransalı bezirganlardan bazıları Avlonya'ya varıp, kayıklara binip İtalya'ya geçtikleri vakit, Venedikli, Cenevizli ya da başka kafirler gelip kayığı tutup içindekilere el koyarlar ise, bu kişiler memalik-i mahrusede bulunur ise Osmanlı yöneticileri gasp edilmiş malları geri alalar.
17. [Sakin oldukları evlerinde bulunamayan] bazı bezirganlar gümrük emini ile haklaşıp hüccetlerini aldıktan sonra bile bazen Osmanlı yöneticileri tarafından tevkif edilip incitilmektedir.[124] Bu durumda mükteza-i şer' ne ise onunla amel oluna, hilaf-ı şer' kimseye zulm ve taaddi olunmaya.
18. Bezirganlar memleketlerinden kendileri kullanmak üzere cariye getirirler ise, geri dönmelerine kimse karışmaya; ancak geldikleri vakit cariyelerini kadıya yazdıralar, böylece döndükleri zamanki yoklamada icazet alabilsinler.
19. Bezirganların malları ve şahsi esbapları, şehirlerde ya da köylerde, konakladıkları yerlerde çalınır ise, mucibince teftiş edilip, malları bulunup sahibine verile.
20. Kiracılar bir yerde konaklamak gerektiğinde hayvanımız "çayıra varmak gerektir" diye bezirganların oda ve kervansarayda konaklamasına engel olup çayırda konaklatırlarmış ve bazen bezirganlar zarar görürlermiş. Kiracılar bezirganlara uyup, bezirganlar nerede isterlerse orada konaklayalar. Şayet kiracılar bezirganlara muhalefet edip bu türden mahallerde bunlara zarar olursa, zarar kiracılardan tazmin edile.

Bu belge, II. Bayezid ve I. Selim'in, bir Floransalı topluluğun Venediklilerle aynı temelde bir Baylos yönetiminde kurulmasını garanti eden Floransalı *Signora*'ya ahidname bahşettiğinin kesin kanıtıdır.[125] Bu yenilenmede II. Mehmed'in ahidnamesine değinilmemesinin nedeni, Floransalılara ilk kez II. Bayezid döneminde Venedikliler gibi başlarında bir Baylos ile bir topluluk statüsü verilmesi olabilir.

Bunların 1482'de[126] Venedik'e tanınan kapitülasyonlarla karşılaştırılması, Floransalıların aynı seyahat ve ticaret özgürlüğü güvenceleri ile, tüccarların kendilerinin ve mallarının güvenliğine ya da gümrük vergisi oranlarına ilişkin aynı hükümlerden yararlanabildiğini ortaya koymaktadır.

124 Burada bir ifade müstensih tarafından atlanmış olması gerekir.

125 Heyd, II, 342-345, Floransalı bir *baylos*un atanmasından şüphe eder.

126 1482 ve 1540 tarihli ahidnamenin Türkçe metinleri T. Gökbilgin tarafından yayımlanmıştır. Bkz. *Belleten* V-VII (1968-1971) and I (1965), 121-128.

Daha 1488'deki resmi kapitülasyon müzakereleri zamanında, Baylos'un medeni ve cezai meselelerde Floransalılar üzerindeki yargı yetkisi, tanıkların özgürce seçilmesi vb. gibi teminatlar vurgulanmıştır.

İstanbul'a gidecek olan Floransa elçisine bu dönemde verilen talimatta, Lecce-Avlonya deniz yolunu izleyen Floransalıların Avlonya'daki yerel Osmanlı makamlarınca maruz bırakıldığı çeşitli güçlükler ile, Avlonya-Edirne kara yolu üzerinde aynı vergi ve resimleri iki-üç defa ödemek zorunda bırakıldıkları hakkında bazı şikayetler dile getirilmişti.

Floransalı tüccar, Ancona veya Ragusa'dan (Dubrovnik) deniz yoluyla İstanbul'a gidecek olduğunda, genellikle Ancona veya Ragusa gemilerine biniyordu. Ancak korsanlardan ya da Venediklilerden kaçınabilmek için, karadan giden Ancona - Ragusa – Saraybosna – Novibazar – Edirne – Pera ya da Lecce (Pulia'da) – Avlonya – Edirne - Pera güzergahlarını tercih ettikleri oluyordu. Ragusalı ve Müslüman tüccarların da kullandığı bu kara yolları, Adriyatik'ten Edirne'ye Balkan Yarımadası'nı enlemesine kesen başlıca ticaret yolları haline gelmişti. Sonuç olarak özel bir hükümde (Madde 20), Floransalı tüccarın Balkanlar'ı kara yoluyla aşarken karşılaştığı güçlük ve tehlikeler dile getiriliyordu.

Osmanlı hükümeti, Edirne'ye giden yol boyunca güvenlik konusunda ciddi bir endişe duyuyordu. Bosna'da bir köyde bazı ipek balyalarının çalındığı 1500 yılında, Sultan bir teftiş emretti ve İstanbul'dan bir çavuş gönderdi.[127] Avlonya'dan deniz yoluyla Adriyatik'in İtalya yakasına geçiş güvenliği de Floransalı tüccar için hayati önem taşıdığından, bir başka özel hüküm (Madde 16), Venedik ve Cenevizlilerin deniz korsanlığına karşı Floransa tüccarının malvarlığını güvence altına alıyordu. Uygulamada, aynı güvencenin Avlonya'daki Osmanlı *levend*'lerinin olası eylemlerine karşı da geçerli olmasıydı. Floransalılar kendilerine verilecek ahidnameye, çifte vergilendirmenin önlenmesine (Madde 12), yerli gayrimüslimlerin maiyetlerinde istihdamına (Madde 13) ve farklı hukuki yetki alanlarında alınan belgelerin geçerliliğine ilişkin özel hükümler (Madde 14 ve 15) koydurtmayı da gerekli görmüşlerdi, çünkü bu gibi konularda yerel makamlarca sık sık taciz edilebiliyorlardı. Osmanlı hükümetinin *ahidname* belgesine bu gibi özel hükümler eklenmesini kabul etmesiyse, gerçekten özel bir kayırma demekti.

127 Richards, *Florentine Merchants*, 121-122, 163.

Galata'ya Arap Göçü

Galata'daki ilk Müslüman yerleşimciler arasında, 1455 tahririnin de (yukarıdaki) teyit ettiği üzere, Arapları bulmaktayız. Osmanlı öncesi dönemde Araplar, özellikle Suriyeliler, Pera, Suriye ve Mısır arasındaki Ceneviz Kuzey-Güney ticaretine dahil olmuşlar ve Akkirman üzerinden sözde Moldovya Yolu'nu kullanarak Lemberg'e gitmişlerdir.[128] Muhtemelen bazı Arap tüccarlar Ceneviz Galata'sına yerleşmişler ve Osmanlı döneminde kalmaya devam etmişlerdir. 1455 tahririmiz bir Arapoğlu Hacı'dan bahsetmektedir.

Sonraki tahrirlerde, San Domenico Kilisesi'nin yakınında Galata'ya yerleşen daha fazla Arap yer almaktadır; çünkü Galata Limanı, Akdeniz'den gelen gemilerin çoğunun varış noktasıydı. Böylece, Arapların şehrin bu kesiminde milletlerinin mensuplarını ve gelip yerleşmek için bir yer bulabilecekleri bir gelenek oluşmuş olduğu gözüküyor. 29 Mayıs 1453'te Galata'dan *topluca* (*en masse*) ayrılan Cenevizliler tarafından görünüşte terk edilmiş olan San Domenico Kilisesi (daha sonra '*Arap Cami*' olarak adlandırılan) II. Mehmed'in camiye dönüştürmesi ile, bu bölge Müslümanlar için cazip hale gelmiştir. Sonrasında, Osmanlı donanmasının kaptan-ı deryası olan (1533) Barbaros Hayreddin Paşa, Kasımpaşa semtini mekân olarak seçince, şehrin bu bölgesi Mağrip'ten gelen ve yerleşen Arap denizcilerin yeri haline gelmiştir.

Müslümanların yerleşiminin ve San Domenico Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesinin meşrulaştırılması için şehir efsaneleri,[129] belki de Osmanlı yetkilileri tarafından, yayıldı. Her durumda, Cenevizlilerin kaçışının bir sonucu olarak, geniş evlerin bulunduğu bu bölge, kolonileştirmek için ideal bir yerdi.

Bu şehir efsanelerine[130] göre Emevi Halifesi Ömer b. Abdulaziz, biri Galata'nın kuzeyindeki Kal'a el-Kahr, diğeri *Kurşunlu Mahzen*'in bulunduğu Haliç kıyısında olmak üzere iki kule inşa etmiştir. Açıkçası bu iki kule, tepedeki Galata Kulesi ve kıyıdaki *Castrum Galathe* [mahzen-i sultani] olmalıdır. Aynı geleneklere göre, Osmanlı döneminde *Arap Cami* olarak bilenen San Paul ve San Dominic Kilisesi orijinalinde 672-79 yıllarında Kostantinopolis'i kuşatan Halife Abdulmelik'in oğlu Mesleme tarafından bir cami olarak inşa edilmiştir. Bu meşruiyet çabası, Osmanlı-İslam geleneğinde açıkça görülmektedir. İslami geleneğe göre, Müslümanların bir zamanlar

128 Bkz. Berindei, 57.

129 Bkz. Evliyâ Çelebi, 428.

130 Bu gelenekler için krş. Hasluck, II, 717-735; M. Canard, "Les éxpeditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans le légende," *Journal Asiatique*, CCVII (1926), 61-121.

namaz kıldığı bir yer sonsuza kadar Müslüman toprağı olarak kabul edilir. Haliç'in diğer tarafında, İstanbul'daki kiliseler, yeni yerleşen Müslümanların camiye ihtiyaçları olduğu varsayımıyla camilere dönüştürüldüler. Açıkçası, bu erken Arap yerleşiminden ötürü, sözde Moriskolar da -Endülüs'ten gelen Arap mülteciler- aynı Galata semtine gelip yerleşmeyi seçtiler ve dolayısıyla bölgenin Arap karakterini güçlendirdiler.

16. yüzyılda Kuzey Afrika ve Türkiye'deki Osmanlı topraklarına göç eden İspanya Müslümanları için kullanılan *müdeccen* kavramı "memlekette kalmasına izin verilen" anlamına gelen Arap *mudaccan*'dan (İspanyolca *mudéjar*) bozulmadır. İspanyol engizisyonu altındaki Müslüman ahalinin yaşadığı zulüm aslında trajik bir tecrübe oldu.[131] Müslümanlar dinlerini yeminle değiştirme veya kölelik ya da ülkeden sürülmeleri arasında seçim yapmak zorunda kaldılar.[132] Endülüs Müslümanlarının, Osmanlı Sultanının dikkatini çekme girişimleri, daha 1477'de bir heyetin Fatih Sultan Mehmed'i ziyaret edip Sultan'ın yardımını ve himayesini talep etmesiyle başlamıştı. İspanya'nın 1492'de Granada'yı istilasından sonra, benzer akıbeti yaşamaktan endişe eden Cezayirliler saygın alim Seyyid Ebu Abbas'ı 1519'da İstanbul'a gönderdiler ve Mısır Fatihi I. Selim'den kendileri için yardım ve himaye talep ettiler. Özellikle, Sultan'dan Cezayir'deki deniz gazilerinin lideri Hayreddin'in kendileriyle kalmalarını istemişlerdi.[133] Ulema, tüccar ve Cezayir ahalisi adına yazılan bir mektupta, Osmanlı sultanının *hizmetkarı* ya da *hademesi* olma arzularını dile getirmekteydiler. Ancak, Akdeniz'de büyük ölçekli bir deniz seferi hazırlığında olduğuna ve Galata'da (Kasımpaşa) tersaneler yaptırdığına inanılan I. Selim, ertesi yıl öldü.

1520-1570 döneminde İspanyolların Mağrip'teki *Reconquista*'yı devam ettirme girişimlerine karşı Osmanlıların başarılı karşı saldırısı, İspanyolların Endülüslü Araplara karşı şüphe ve zulümlerinin artmasına ve Moriskoların direnişlerinin güçlenmesine sebebiyet verdi. 1529 yılında, Hayreddin altı seferle İspanya'dan 70.000 Moriskoyu tahliye etti. 29 Kasım 1541 tarihli Sultan Süleyman'a gönderilen bir mektupta,[134] Moriskolar, Endülüs'te 364.000 kişi olduklarına işaret ederek, Sultan'ın himayesine girme ve Hayreddin Paşa'ya desteğine devam etme ricasında

131 Braudel, II, 787-795; A. Hess, *Forgotten Frontier. A History of Ibero-African Frontier*, Chicago 1978.

132 İspanya'daki Moriskolar hakkında bkz. *Religion, Identité et Sources Documentaires sur les Morisques Andalous*, ed. A. Temimi, Tunis 1984; A. Temimi, *Le gouvernement ottoman et le problème morisque*, Zaghoan 1989.

133 A. Temimi, "Lettre de la population algéroise au Sultan Selim Ier en 1519," *Revue d'Histoire Maghrébine*, V (1976), 95-101.

134 A. Temimi, "Une lettre des Moriscos de Grenade au Sultan Suleiman al-Kanunī en 1541," *Revue d'Histoire Maghrébine*, III (1975), 98-106.

bulundular. 1571'de İnebahtı'daki Osmanlı ve İspanyol imparatorlukları arasındaki çarpıcı karşılaşmanın ardından göç, toplu bir nitelik kazandı. 1569-1570 ve 1589 yıllarında İspanya'da meydana gelen Morisko ayaklanmaları, sınır dışı etme, müsadere ve sistematik bir Hristiyanlaştırma politikasıyla neticelendi. Son olarak, 1599'da İspanyol Danıştay'ı, Morisko nüfusunu sınırdışı etme ve mülklerine el koyma kararı aldı. Operasyon 1609 yılında başladı ve 300.000 kişiyi etkiledi.[135] 1609-1610'da Galata dahil olmak üzere Osmanlı topraklarına yönelik yeni bir toplu göç yaşandı. Galata Hristiyanları tarafından *Grenatini* olarak adlandırılan bu göçmenler, Fransa Kralı'na ve Venedik Doçu'na serbest geçişlerini engellememelerini isteyen mektuplar gönderen Osmanlı Sultanı'nın himayesinde ulaştılar.

1570-1610 döneminde Galata'daki Arap yerleşimi için oldukça ayrıntılı raporlar mevcuttur. 1594'de Venedik Baylosu M. Zane şöyle bildirmekteydi: *di Spagna concorrono ogni giorne Mori in Constantinople, che si nominano Mondesari, come se uscissero solamente di Granata, ma in effetto tutta La Spagna n'e contaminata, e subito giunti Levano il tolpante.*[136] Hasluck, Hristiyanlara karşı tabiatıyla düşman olan Morisko mültecilerinin, o dönemde Türkler arasında Hristiyan karşıtı duyguları artırabileceğini ve Galata'nın kalbine yerleşmeleri "Türklerin Hristiyan arazilerinden endişe ettiği bir zamanda siyasi bir zorunluluk olmuş olabileceğini öne sürüyor."[137] Knolles,[138] 1612'de Galata Moriskolarının Yahudileri çıkardığını ve sinagoglarını yok ettiğini bildirmektedir. Belin[139] ve Hasluck,[140] bu dönemde San Paul ve San Dominic Kilisesi'nin (*Arap Cami*) Moriskolar için bir cami olarak hizmet etmesi için devr alındığına inanmaktadır.

Comunità (magnifica comunità di Pera / fevkalâde Pera topluluğu), 1623 yılına gelindiğinde Endülüslü Arapların halen daha Katolik kiliselerini camiye dönüştürmek için alma tehdidi içerisinde olduklarından endişe etmekteydi. Katolik karşıtı duyguların artması sonucunda, en sonunda İstanbul'daki birçok kilise bu dönemde kendiliğinden camiye dönüştürülmüştü. 17. yüzyılın ortalarına doğru Evliya Çelebi,[141] Galata'daki büyük Arap yerleşimine dikkat çekmektedir;

135 Bkz. Braudel, II, 780-802.

136 Aktaran, Hasluck, 724, not 3.

137 Mart 1579 tarihli III. Henri'ye mektup, aktaran Belin, *La Latinité*, 217, not 1.

138 Aktaran, Hasluck, 726.

139 *La Latinité*, 217; Ancak II. Mehmed'in vakfiyesinde kilisenin II. Mehmed döneminde bir camiye dönüştürüldüğünü biliyoruz (bkz. Ekler No. 6).

140 Hasluck, 724.

141 *Seyahatname*, I, 434.

Evvelâ Galata kavmi (---) fırkadır. Evvel fırkası keştîbândır. Sâniyen tüccârândır. Sâlisen ehl-i hıref-i gûnâ-gûndur. Râbi'an marankozân-ı kalafatcıyândır. Ekseriyyâ halkı Cezâyir esbâbı geyerler. Zîrâ {çoğu azebistândır. Ve ankâ kapudanlar vardır, cümleden Elvân kapudandır}.

Ve ikinci hisârda Arab Cami'ine gelince aslâ ve kat'â kefere ve gayrı yokdur ve ahâlî-i mahalle elinde Ebü'l-feth'den berü hatt-ı şerîfleri vardır, kâfiri komazlar... Zîrâ ekseriyyâ İspanya'dan Sultân Ahmed asrında gelen ciğer-hûn *Mübtecel* tâ'ifesi müselmânlarıdır kim İspanya'da küffardan ciğerleri hûn olmuşdur. Galata'da müsellah kâfir görseler hemân katl ederler.

Evliya[142] ayrıca Arapların kendi memleketlerinden getirdikleri ekzotik lezzetleri (*hâs ve beyâz Mübtecel françile ekmeği; şekerciler çârşûsunda katremîz şîşeler içre niçe bin elvân mümessek ve mu'amber pâdişâha lâyık şekerleri; münakkaş varaklı bahâr helvâsı*) şehre tattırdıklarını da ilave eder.

Galata Arapları arasında, 1570'de Kıbrıs'ın fethi sırasında görev almış bir Osmanlı yöneticisi olan Arap Ahmed Paşa,[143] Galata'da önce sarraf ardından da bir denizci olarak öne çıkmıştır.[144] 'Arap Kayyum' ismiyle bir başka Arap, adını liman bölgesinde yoğun bir sokağa vermiştir. Son olarak, şehrin kadılık makamını işgal eden Galatalı bir Arabı görmekteyiz. 16. yüzyılın ortalarından 20. yüzyıla kadar uzanan uzun bir dönemi kapsayan ve halihazırda İstanbul Müftülüğü'nün arşivlerinde muhafaza edilen Galata'nın kapsamlı mahkeme kayıtları, Galata Araplarının faaliyetleri hakkında ayrıntılı malumat içermektedir (Bkz. Bibliyografya: Birincil Kaynaklar: C).

142 *Seyahatname*, I, 433, 434.

143 Bab-ı Âli'deki ilk İngiliz elçisi William Harborne, Fındıklı sahilindeki Rapamat (Arap Ahmed) Paşa evinde oturmayı seçmiştir. S. Skilliter, *William Harborne and Trade with Turkey, 1578-1582*, London 1977, 32, 112.

144 *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, ed. A. Tietze, Wien 1979, İndeks; Ali, Paşa'yı dünyevi kökeni ve önceki mesleği sarraflık dolayısıyla hor görür.

KAYNAKÇA

I. Birincil Kaynaklar

A. Vakfiyeler

Vakfiye I: Fâtih Cami'nin en eski vakfiyesi halihazırda İstanbul Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilen Arapça nüshadır (Yazma 667); İlk olarak II. Mehmed Türbesi'nde bulunmuş olup, yeşil bir atlasa yapıştırılmış olan rulo, bazı eksik parçalarıyla, 38,85 m uzunluğunda ve 0,28 m genişliğindedir. Üst kısmındaki tuğrayı taşıyan bölümler ve altındaki tarih kısmı eksiktir; O. N. Ergin, vakfiyeyi 1472 ya da 1473 olarak tarihlendirir (s. 13). Bu nüsha, kayıp orijinalinin resmi olarak onaylanmış bir kopyasıdır. Bu *vakfiye* O. N. Ergin tarafından tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır (*Fatih İmareti Vakfı*, İstanbul 1945); ancak bu yayındaki tıpkı basımın kalitesi okumayı zorlaştırmaktadır. Bu vakfiyenin ikinci bir kopyasına ait kısmı, Başvekâlet (Osmanlı) Arşivleri, İstanbul, Fatih devri vesikaları, No. 108'de muhafaza edilmektedir.

Vakfiye II: Fâtih Cami'nin mevcut ikinci vakfiyesinin resmi onaylı bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi'nde korunmaktadır (Saray 16/1141). Tahsin Öz (Paul Wittek'in iş birliğiyle) tarafından, "Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II" (İstanbuler Mitteilungen, Heft 4, 1935) başlığı altında bir mukaddimeyle tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır. II. Bayezid tuğrasını taşıyan 8 Zilkade 901/19 Temmuz 1496 tarihli bir kopyadır. Orijinal belgenin güvenilir bir kopyası olduğu açıklamalarla doğrulanır: "Bu, orijinal kopyadan ekleme veya çıkarma yapılmaksızın çoğaltılmıştır." Kâtibin orijinalde hiçbir değişiklik yapmaması, II. Mehmed'in hayatta olduğunu belirttiği ifade ile doğrulanmaktadır. Tek? değiştirme, orijinalin tarihinin çıkarılmasıdır. Açıkçası, bu, yeni Sultan tarafından onaylanmış bir kopyadır, bundan dolayı sadece geçerlilik süresini uzatma tarihini buluyoruz.

Vakfiye III: II. Mehmed'in camisine ait vakfiyenin üçüncü bir versiyonu Türkçedir ve 16. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulmuştur. Tıpkı basımı yayınlanmıştır: *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, 13-198, modern Türkçeyle, 199-284. Bu *vakfiye* III, esas itibariyle Arapça *vakfiye* II'nin Türkçeye çevirisidir. Galata bölümü tıpkı basımda 167-228 sayfaları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, II ve III nolu vakfiyelerin karşılaştırılması, metinden bazı önemsiz çıkarmaları ortaya koymaktadır (bkz. *Vakfiye* II, s. 45 ve *Vakfiye* III, s. 167).

B. Cibâyet Defterleri

I. Yusuf b. Halil tarafından Şevval 894/Temmuz-Ağustos 1489 tarihinde oluşturulmuş İstanbul, Galata ve Üsküdar'daki Ayasofya vakıflarının

ayrıntılı *cibayet* defteri. Bu yoklama ve detaylı tahrir, Kâbilî(Küpeli)-zâde Muhyiddin Mehmed ve Anadolu Kazaskeri Fenârizâde Alaaddin Alî'nin yaptığı tahrire dayanarak, muhtemelen Kâbilî-zâde'nin kadıaskerliği döneminde, 867/1462 ile 872/1468 arasında düzenlenmiştir (bkz. Şakâîk, s. 215). Bu son defter veya defterler henüz keşfedilmemiştir.

II. İkinci *cibayet* defteri, Ayasofya Cami'nin İstanbul, Galata ve Üsküdar'daki vakıfları ile ilgilidir. Bu defter, halen İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde yer alan Muallim Cevdet'in arşiv koleksiyonunda (n. 0.64) muhafaza edilmektedir. Tahrir, ulemadan Fenârizâde Mehmed'in gözetiminde yapılmıştır. Arapça olarak yazılan tahrir, Muharrem 926/ Aralık 1519'u tamamlanma tarihi olarak taşır. 223 folyodan oluşan büyük bir hacimli defterin 159. folyodan sonuna kadar kısmı Galata bölümüdür. Bu tahrir, kentin topografyası, sakinleri ve sosyal ve ekonomik yaşamı ile ilgili kıymetli ilave bilgilerle, Galata'daki binaların en ayrıntılı tasvirini sunar.

C. İstanbul Müftülüğü Arşivi'ndeki Galata Mahkemesi Şer'iye Sicilleri

İstanbul Müftülüğü arşivi Galata şer'iye sicillerini barındırmaktadır. Bu özel seri, *Galata Mahkemesi Şer'iye Sicilleri*, 943/1536-1343/1924 dönemini kapsayan 1040 defter içerir. Bu siciller, Galata'nın tarihi hakkında en önemli belge koleksiyonudur. Aynı arşivde özellikle Galata ile ilgili başka koleksiyonlar arasında, Galata'daki (No. 198) dini vakıfların belgeleri ve muhasebe kayıtları, Galata ile ilgili mahkeme belgeleri ve (218, 229, 235 no'lu) Sultan hükümlerinin kopyaları gibi belgeler yer almaktadır. Aynı arşivin *maruz* koleksiyonunda, divan kararı veya Sultan hükmü için Bab-ı Âli'ye sunulan veya bildirilen vakaları içeren Galata şehrine ve sakinlerine ilişkin çok sayıda belge bulunmaktadır (Bu seriden örnekler Ek No. 10'da görülebilir).

En erken tarihli kadı sicili defteri, medeni kanunla ilgili her türlü davanın mahkeme belgelerini (hüccet), ölenlerin terekelerini (muhallefat) ve muhasebe işlerini (muhâsebât) içeren 388 sayfalık (ilk sayfa eksik) bir defterdir. Bu kayıtlar İmparatorluğun kadı sicil defterlerinin tüm özelliklerine sahiptir. Öte yandan, deniz kaptanları, mürettebatı, sedyeler ve donanma ekipmanı üreticileri gibi donanma ile ilgili çok sayıda kayıtlar barındırdığı için özel bir önemi vardır. Çok sayıda belge Barbaros Hayreddin Paşa ve adamları ile ilgilidir. Ayrıca, bu kayıtlar yabancı elçilikler ve onlarla bağlantılı insanlar hakkında da ayrıntı veriler sunar. Elçiliklerin Bab-ı Âli ile olan resmi yazışmalarına ilişkin imparatorluk hükümlerini içeren Başvekâlet arşivlerinde bulunan *Ecnebi Defterleri*'ni tamamlarlar. Öte yandan, Galata kadı sicilleri, Osmanlı deniz ticareti ve bu ticaretin

commenda (mudâraba) sözleşmeleri ve davaları, gemi mülkiyeti hisseleri, kaptanlar ve armatörler gibi hukuki yönleri ile hem ithal hem de ihraç edilen malların sevkiyatı ve ticari faaliyetlerde bulunan kişiler ile ilgili en önemli belge koleksiyonu olarak görülebilir. Galata defterlerindeki diğer ilginç bir dizi belge, Müslümanlar ile gayrimüslimler, zimmî Rumlar, İtalyanlar, Ermeniler ve Yahudilerin yanı sıra Galata'nın nüfusunun yarısını oluşturan yabancı gayrimüslimler arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Ayrıca, hatırı sayılır oranda, gayrimüslimler kadı mahkemelerinden, evlilik ve miras paylaşımı gibi medeni hukukla ilgili konularda kendi aralarındaki ihtilaflar için istifade etmişlerdi. Dolayısıyla, Galata'nın Osmanlı toplumu, farklı etnik, sosyal, dini ve kültürel geçmişe sahip insanların birarada yaşadığı bir şehir toplumu oluşturulmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na özgüdür.

Sayfa 1

Galata kadı sicillerine ait belgelerin aşağıdaki özetleri (Ek 10'a bakınız), şehir tarihi için mahkeme kayıtlarının önemi hakkında bir fikir vermektedir. Sicil, Neylî-zâde olarak da bilinen Neylî Ahmed'in oğlu Mevlana Mehmed Hamîd'in kadısı olduğu mahkemeye aittir (s. 1, no. 1).

Sayfa 2

Belge 1. Fırıncı Alî'nin Boğaz Kesen zindanından serbest bırakılmasına dair. Ali, yürürlükteki nizama aykırı bir surette halka ekmek yapmış ve satmıştı. Bir ta'zir cezası olan hapsi, Galata fırıncıları ve iki usta fırıncı tarafından verilen bir kefalet üzerine, Sultan'ın emri ile nihayete ermiştir. Dilekçeleri (ma'rûz) 6 Recep 1175/31 Ocak 1762 tarihinde sadrazama bildirildi.

Belge 2. 11 Recep 1175/5 Şubat 1762 tarihli, ithal edilen kristal malları satın alma (ve satma) konusunda tekel sahibi olan tüccarlar tarafından bir mutemet (kethüdâ) seçiminin kadı siciline kaydedilmesinin sadrazama bildirilmesi.

Belge 3. Başka bir fırıncının cezaevinden tahliye edilmesi.

Belge 4. Üç yıl önce Isakçı'da (Tuna'daki Isaccea) satın alınan buğday ile ilgili rapor. Satın alınan 69.064 kilenin 5.996 kilesi eksiktir.

Sayfa 3

Belge 1. Cenevizli tüccarların ve çalışanlarının ev içinde kullanım için 4.000 medre şarap ile ilgili olarak vergisiz satın almalarına izin veren, Muharrem 1127 (Ocak 1715) başları tarihli, Galata Voyvoda'sına gönderilen Sultan hükmünün kopyası.

Sayfa 4

Belge 1. İmparatorluk ordusunun (Venedikliler üzerinde) son başarısını kutlamak amacıyla Galata kentinin aydınlatılması için Sadrazam emri. 14 Zilhicce 1127 (11 Aralık 1715) tarihli.

Sayfa 5

Belge 1. Galata semtlerinde sekiz *iskemle*nin dağıtımı listesi: Balık Pazarı, Karaköy, Yahudiler Çarşısı, Karaköy'deki cedid bakkal dükkanı, Hasköy'de hamamın arkasındaki Yahudi dükkanları, Karaköy'deki Abacılar çarşısında eskici Mustafa'nın dükkanı, Çartak'ın karşısındaki Şaban'ın dükkanı, kahvehaneye bitişik dükkan, Tophane meydanında Hacı Kasım dükkanı. Buna ek olarak, Kurşunlu Mahzen'de beş iskemle mevcuttu. Kadı Ahmed tarafından imzalanmıştır.

Sayfa 6

Belge 1. Bereketzade Mahallesi'nde sakin Fransız tacir Anan'ın (?) ortaklarının evinde gerçekleşen bir işlemin kadı tarafından kayıt altına alındığı belge. İşlem, kadının naibi Mevlana Mustafa, dragoman (tercüman) Forent (?), müste'min (kapitülasyon altındaki yabancı) tüccarların mevcudiyeti ve Sultan Ahmed Mahallesi'nde ikamet eden Ali Ağa'nın şahitliğiyle gerçekleşmiştir. Ali Ağa, yabancı tüccarların kendisinden aldığı 600 zira elvan Fransız çukası karşılığında 1.300 kuruş borçlandıklarını belirtmiştir. Ödeme, borçluların temsilcileri tarafından yapılacaktır. 5 Rebiülevvel 1128/28 Şubat 1716 tarihli.

D. Belgeler Koleksiyonu ve Anlatı Kaynakları

A. Pertusi, *La Caduta di Costantinopoli*, I: *Le Testimonianze dei Contemporanei*, II: *L'eco nel mondo*, Verona 1976.

A. Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltramare, Atti rogati a Pera e Mitilene*, 1: *Pera 1408-1490*, Collana storica di fonti et studi, ed. G. Pistarino, 34, 1, Genoa 1981.

Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. I. Ursu, Bükreş 1910.

Doucas, *Historia Turco-Byzantina*, çev. Harry J. Magoulias: *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit 1975.

Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhâtnâmesi*, ed. A. Cevdet, İstanbul 1314/1896.

Feridun Ahmed, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, İstanbul 1274/1857.

G. Badoer, *Il Libro dei Conti di Giacomo Badoer*, ed. U. Dorini ve T. Bertelè, Venedik 1956.

L. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la Colonia Genovesse di Pera*, Atti della Società Ligura di Storia Patria, XIII, Genoa 1886.

Nasûhü's-Silâhî (Matrakcı), *Beyân-i Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultân Süleymân Han*, Ankara 1976.

Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, ed. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chicago 1978.

II. Modern Çalışmalar

A. M. Schneider ve M. Nomidis, *Galata*, İstanbul 1944.

A. Tietze ve H. & R. Kahane, *The Lingua Franca in the Levant*, İstanbul 1988.

Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Paris.

E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958.

F. Babinger, "Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata (Pera) und Skutar aus dem Ende des 16. Jahrhunderts," *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften*, Viyana 1959.

F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, çev. R. Manheim, ed. W. C. Hickman, Princeton, 1978.

F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds, New York 1972.

F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, New York 1973.

G. J. Heers, *Gênes au XVe siècle, activité économique et problèmes sociaux*, Paris 1961.

G. Pistarino, "The Genoese in Pera-Turkish Galata," *Mediterranean Historical Review*, I (1980), 63-85.

G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, Mass. 1932.

H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1960), 131-147.

H. İnalcık, "Bursa: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belleten*, XXIV (1960), 45-102.

H. İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire," *Mutual Effects between the Islamic and Judeo-Christian World*, ed. A. Archer, T. Halasi-Kun ve B. K. Király, New York 1979.

H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24 (1969-1970), 231-249.

L. Sauli, *Dalla Colonia dei Genovesi: a Galata*, Torino 1831.

M. Balard, *La Romanie génoise*, Genova 1978.

M. Berindei, "L'Empire ottoman et la 'route moldave' avant la conquête de Chilia et Cetătea-albă (1484)," *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), 47-72.

M. Cazacu ve K. Kévonian, "La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents," *CMRS*, XVII-4 (1976), 495-538.

N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973.

P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 53, 300-313; c. 54, 240-256; c. 55, 122-141; c. 56, 267-284; c. 57, 102-117.

R. S. Lopez ve H. A. Miskimin, "The Economic Depression of the Renaissance," *Economic History Review*, XIV (1962), 408-426; XVI (1964), 525-527.

R. S. Lopez, "Market Expansion: The Case of Genoa," *Journal of Economic History*, 24 (1964), 445-464.

R. S. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna 1938.

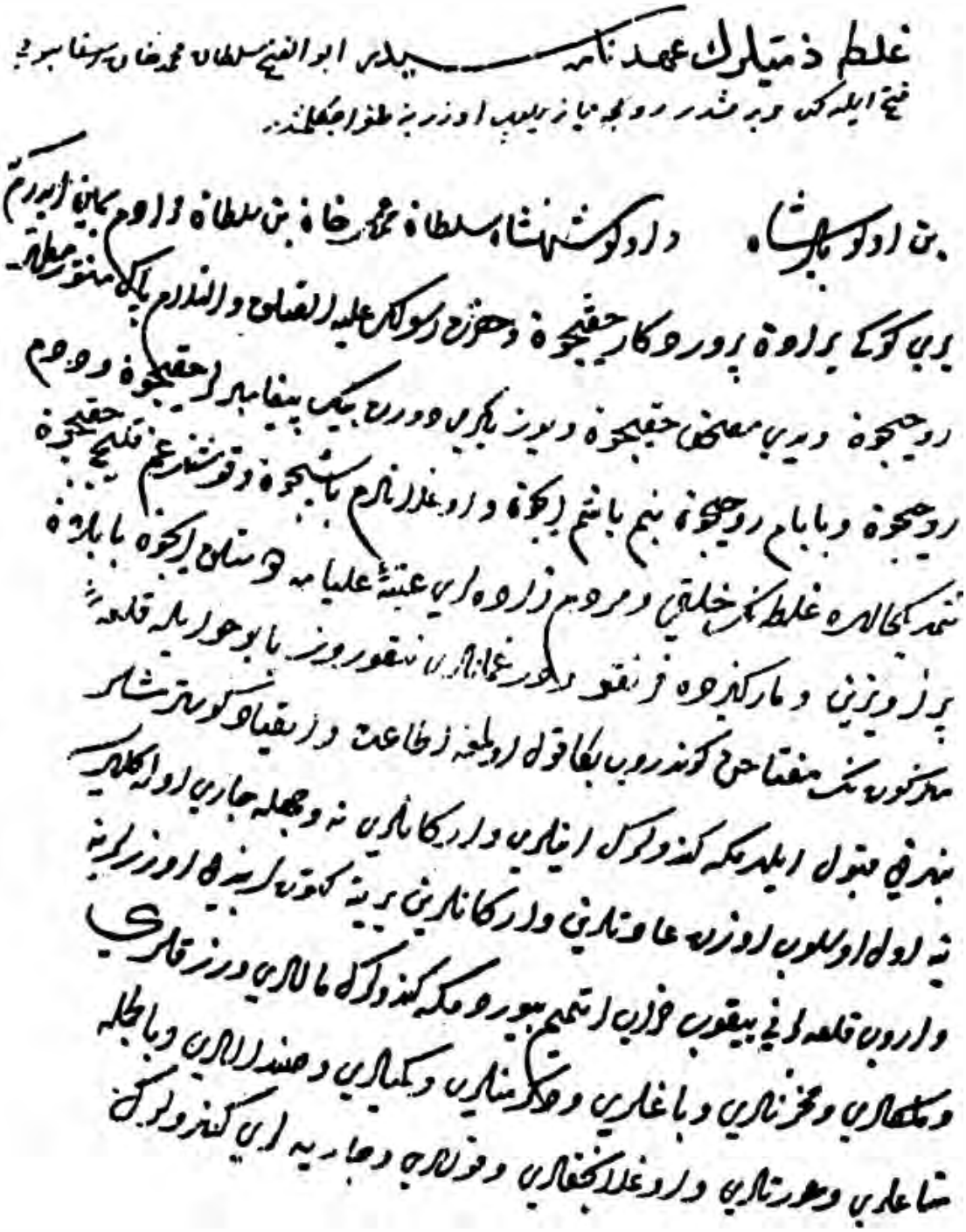
W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, ed. F. Raynaud, Leipzig 1936.

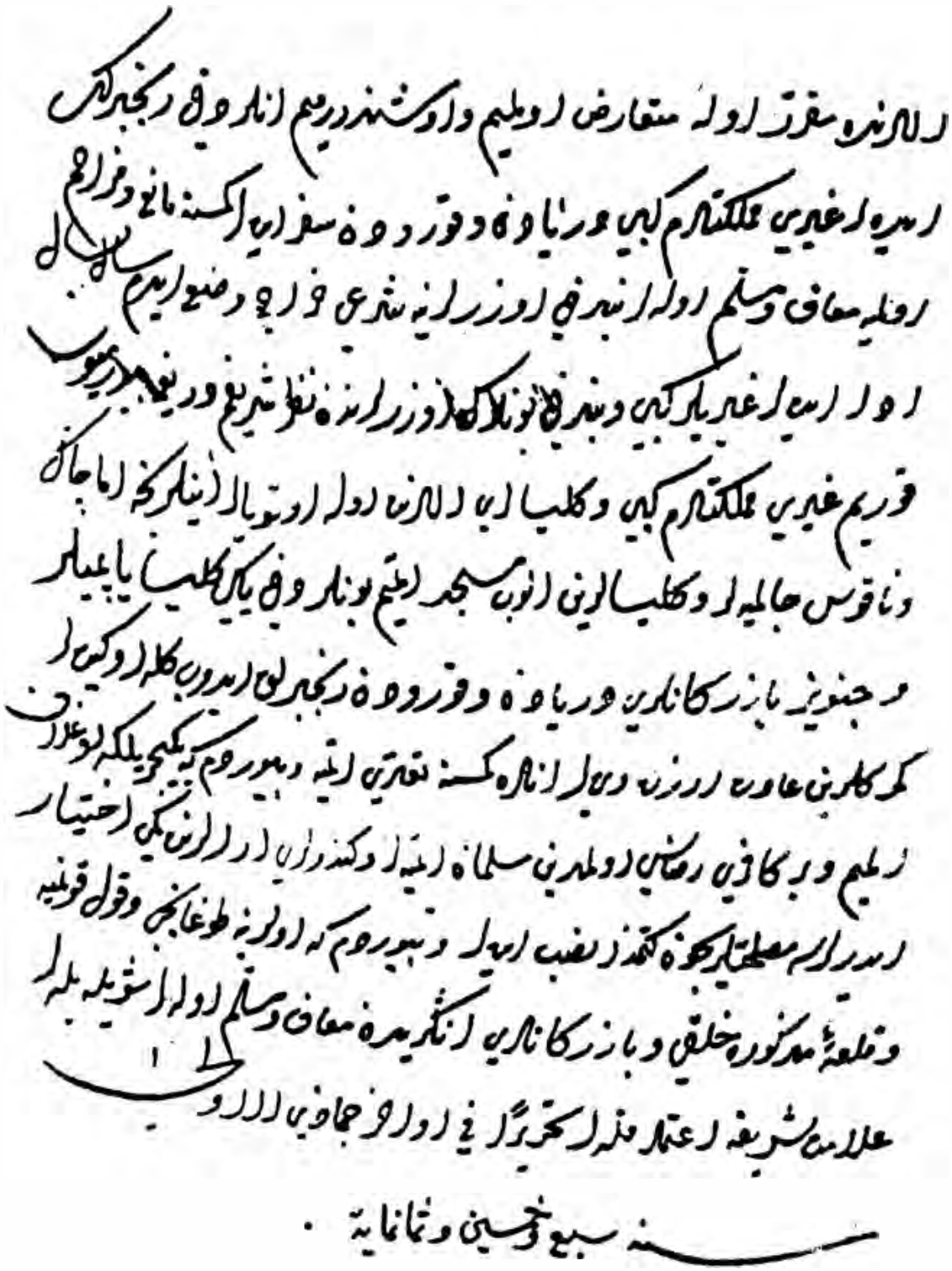
Ekler

1. Galatalı Cenevizlilere verilen 1453 tarihli *ahidname*nin Türkçe versiyonu
2. 1453 tarihli *ahidname*nin orijinal Rumca metni
3. 1453 tarihli *ahidname*nin 1610 tarihli yenilenmesi
4. Fatih Sultan Mehmed'in Mısır Sultanı'na gönderdiği mektupta 1453 tarihli *ahidname* ile ilgili bölüm
5. 1455 Tahriri'nden örnek sayfalar
6. Kiliseler, 1455
7. Ayasofya Cami'nin 1519 tarihli Cibayet Defteri'nden örnek sayfalar
8. Floransalılara verilen kapitülasyonlar, 1527 tarihli yenileme metni
9. Galata'nın nüfusu: Belgeler, I-VII.
10. Galata Şer'iye Sicilleri'nden örnek sayfalar
11. Galata görüntüleri ve planları
12. Tablolar I ve II

1.

Galatalı Cenevizlilere verilen 1453 tarihli *ahidname*nin Türkçe versiyonu

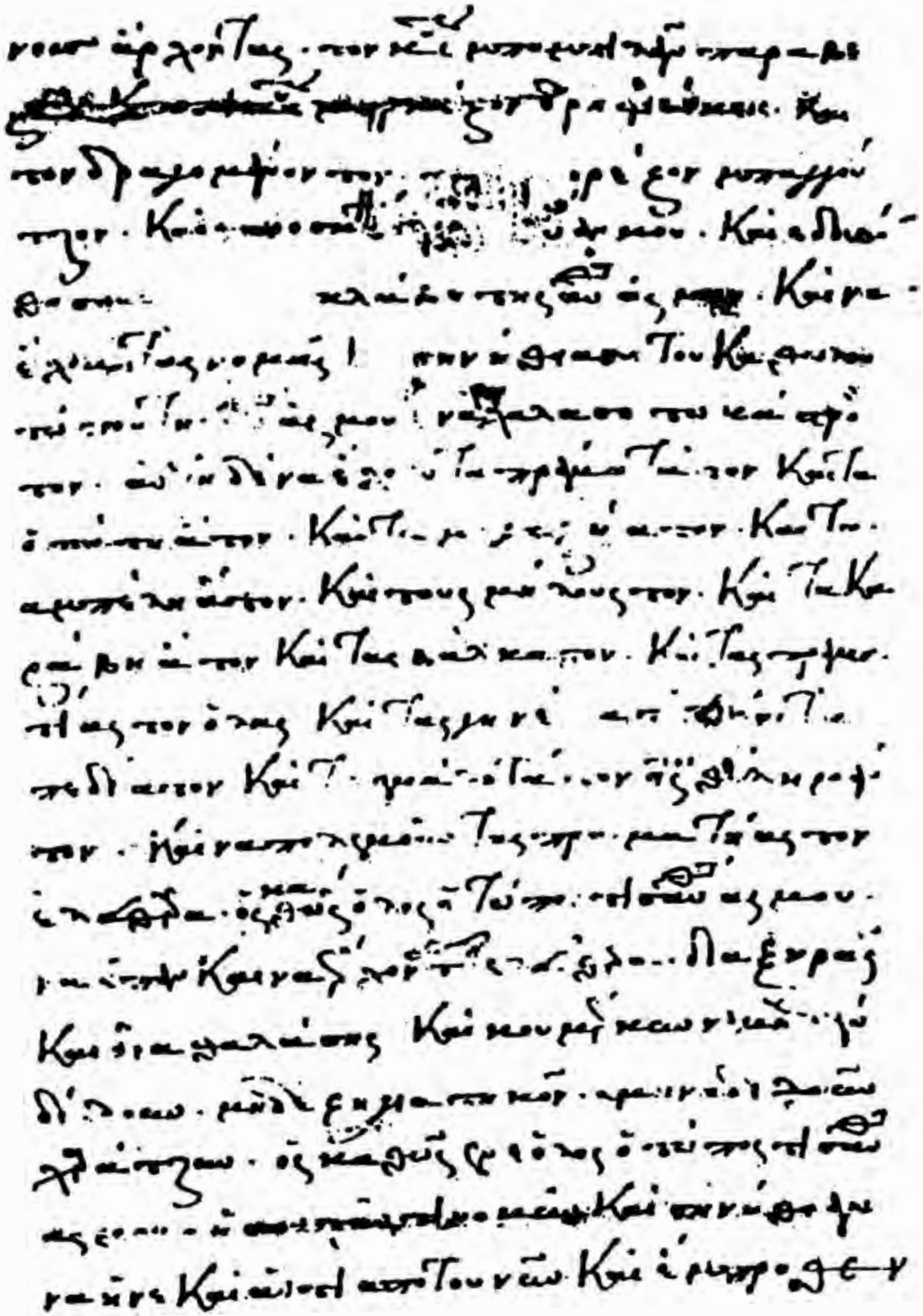

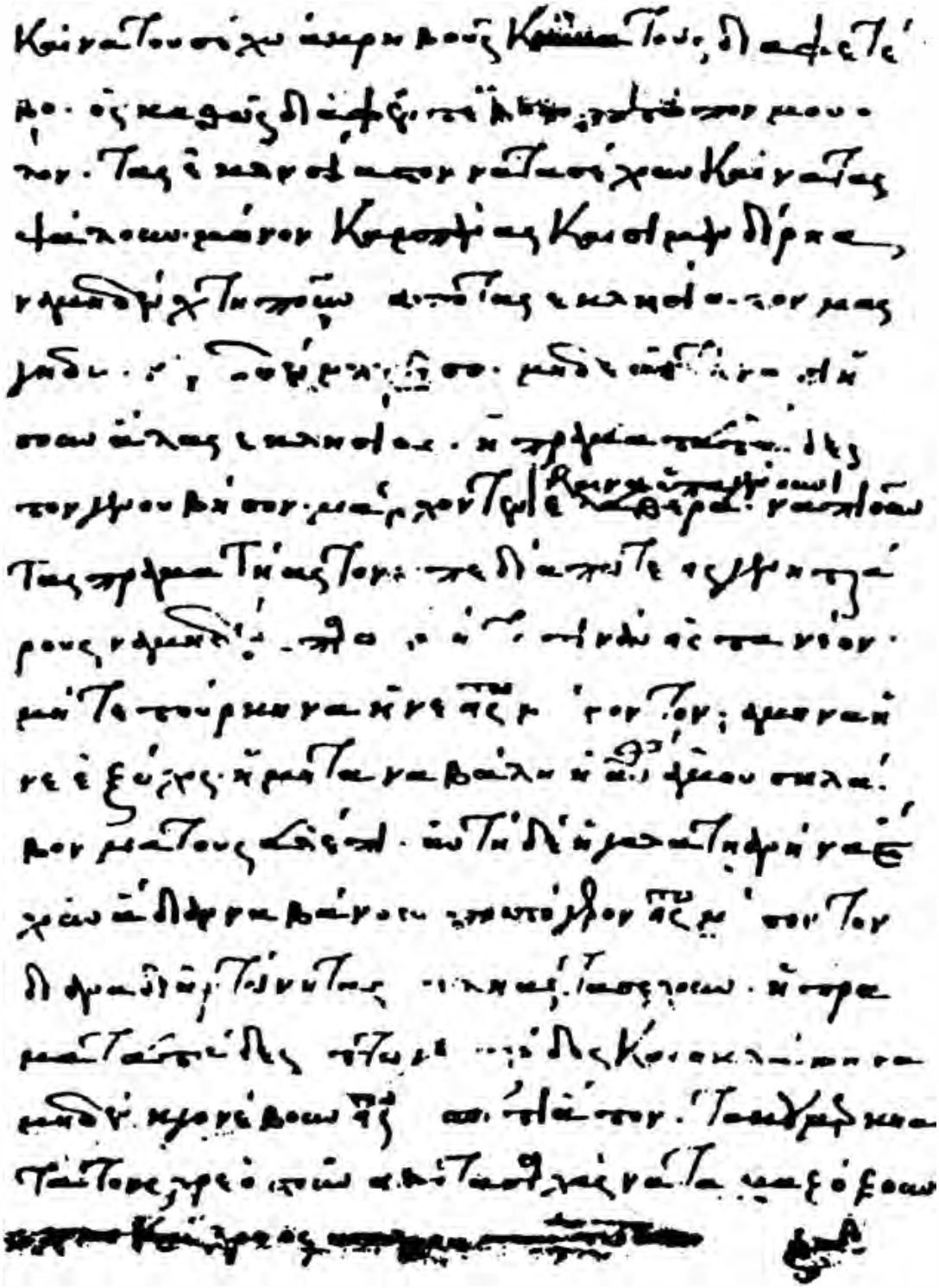
2.

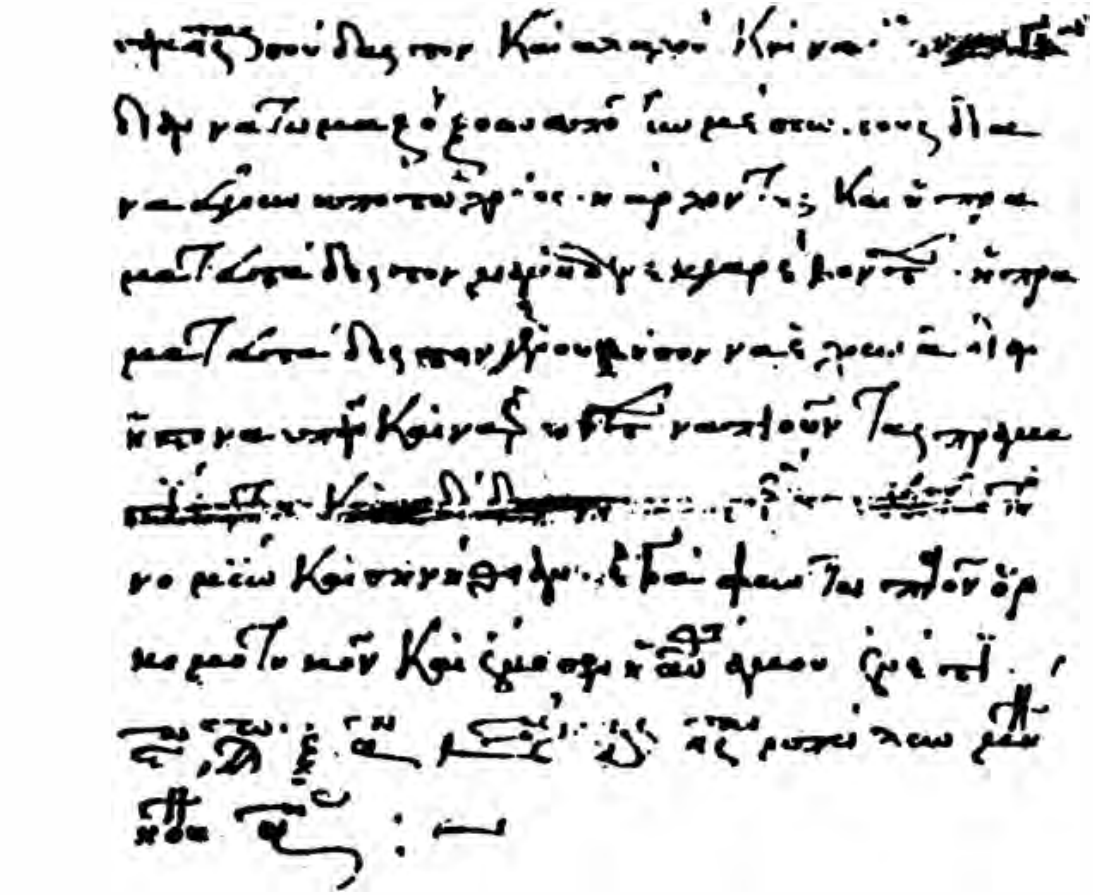
1453 tarihli *ahidname*nin orijinal Rumca metni*

* Bu belgenin kopyasını temin ettiği için Michael Rogers'a teşekkür ederim.

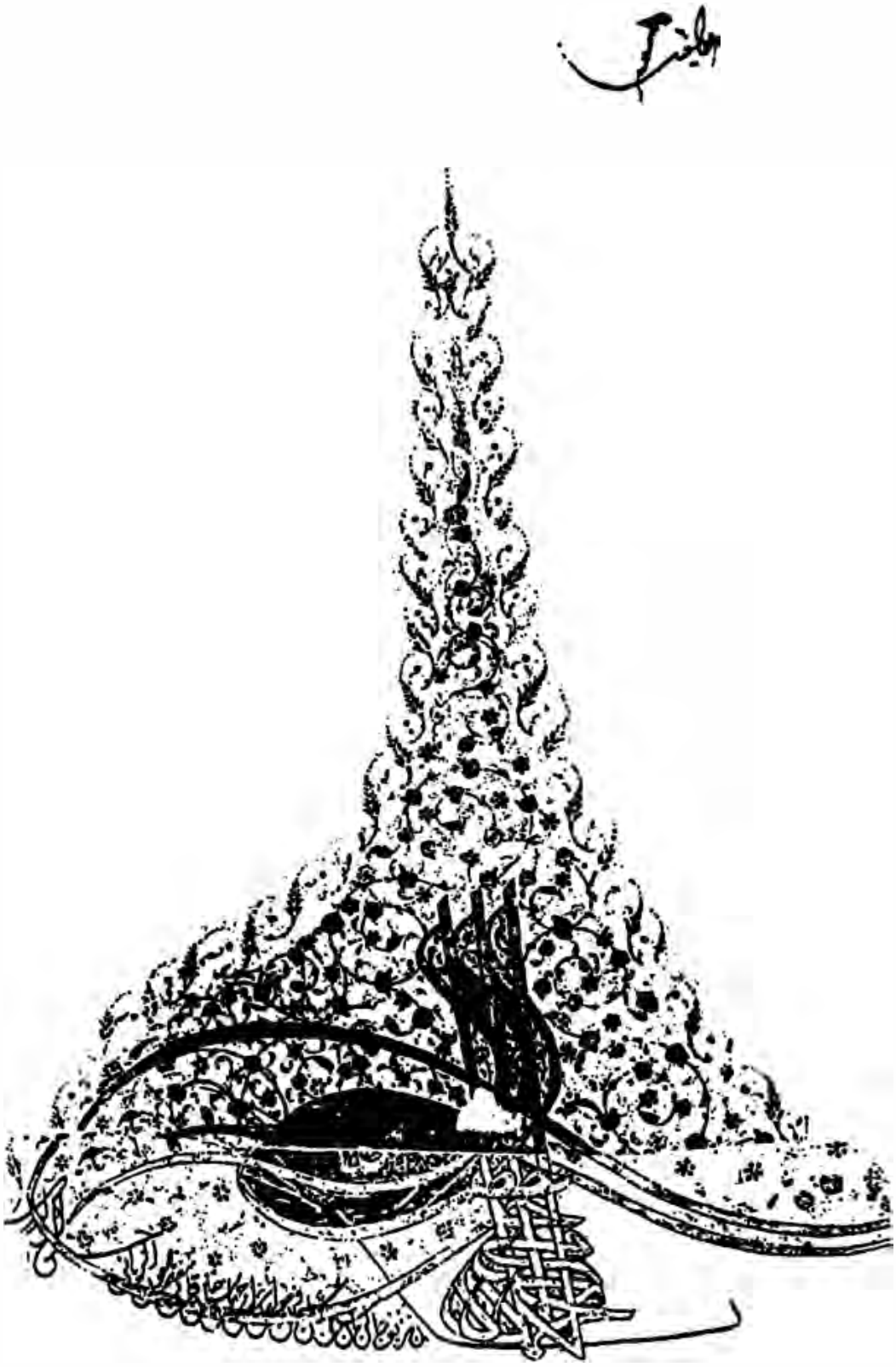

3.

1453 tarihli *ahidname*nin 1610 tarihli yenilenmesi

4.

Fatih Sultan Mehmed'in Mısır Sultanı'na gönderdiği mektupta 1453 tarihli *ahidname* ile ilgili bölüm*

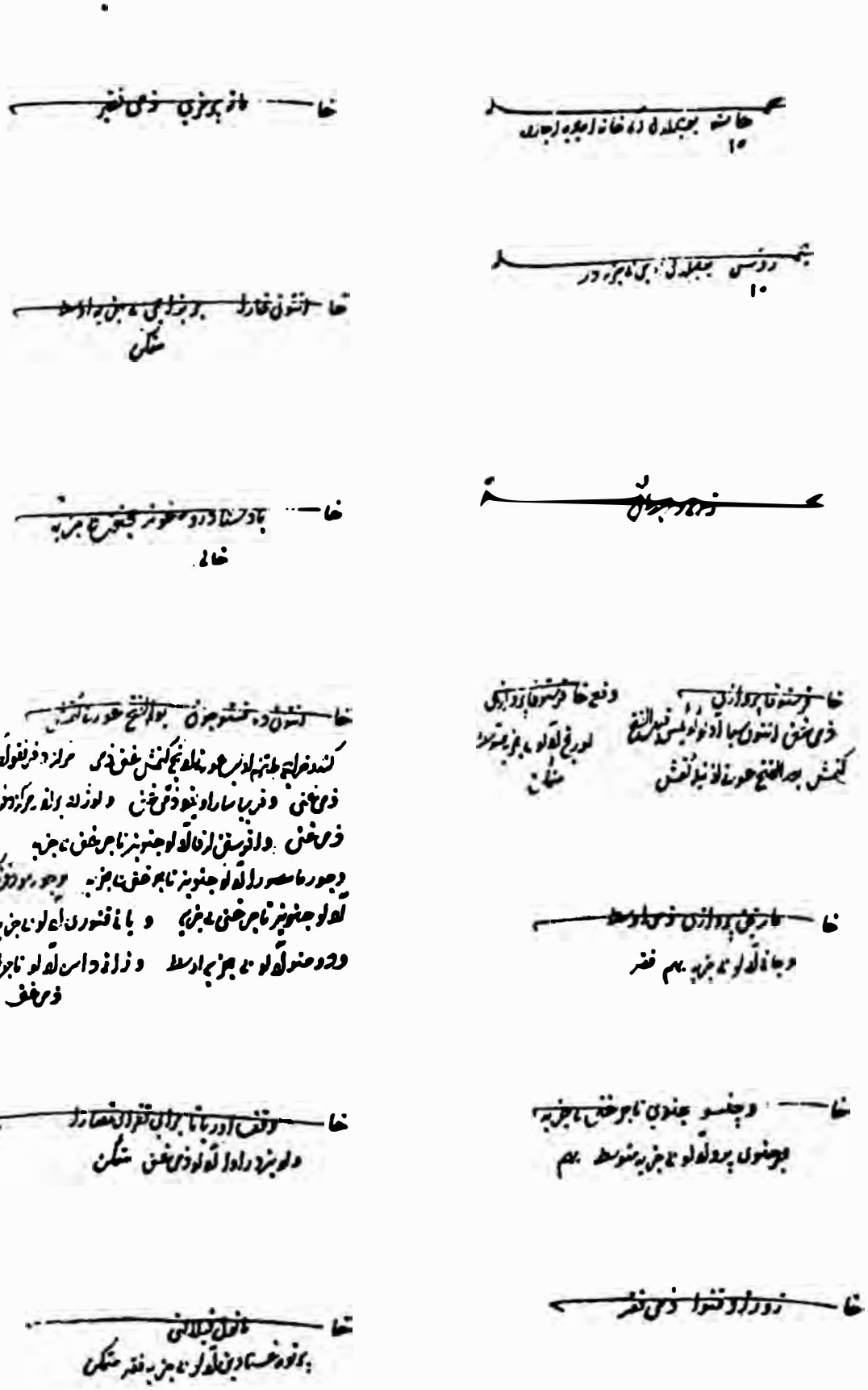
«... فلما حاصرنا قسطنطنية جاءنا اهل تلك القلعة وشدوا بنا ميثاقهم وجددوا معنا وفاقهم وقلنا لهم كونوا كما كنتم واثبتوا على ما أنتم عليه بشرط ان لاتعينو بها فقبلوا شرطنا واطاعوا امرنا فلما وقع ما وقع على قسطنطنية وجد بين القتلى والاسرى من اهل غلطه وهم قد حاربونا وبدأ انهم نقضوا ميثاقهم واظهروا نفاقهم فاردنا ان نفعل بهم مافعلنا بالاخرى فبينما هم جاؤا مبتهلين ومتضرعين وقالوا ان لم ترحمنا لنكونن من الخاسرين فعفونا عنهم أنه هو العفو الغفار ومننا عليهم المنة لله العزيز الواحد القهار وقررنا على ملكهم الملك له العزيز الجبار ولكن جعلنا حصنهم صعيدا جرزا بحيث لا نرى فيها عوجا ولا امنا وملكنا ارضهم وماءهم و كتبنا في جريدة الجزى اسماءهم حتى يعطوا الجزية عن يد وهم صاغرون...».

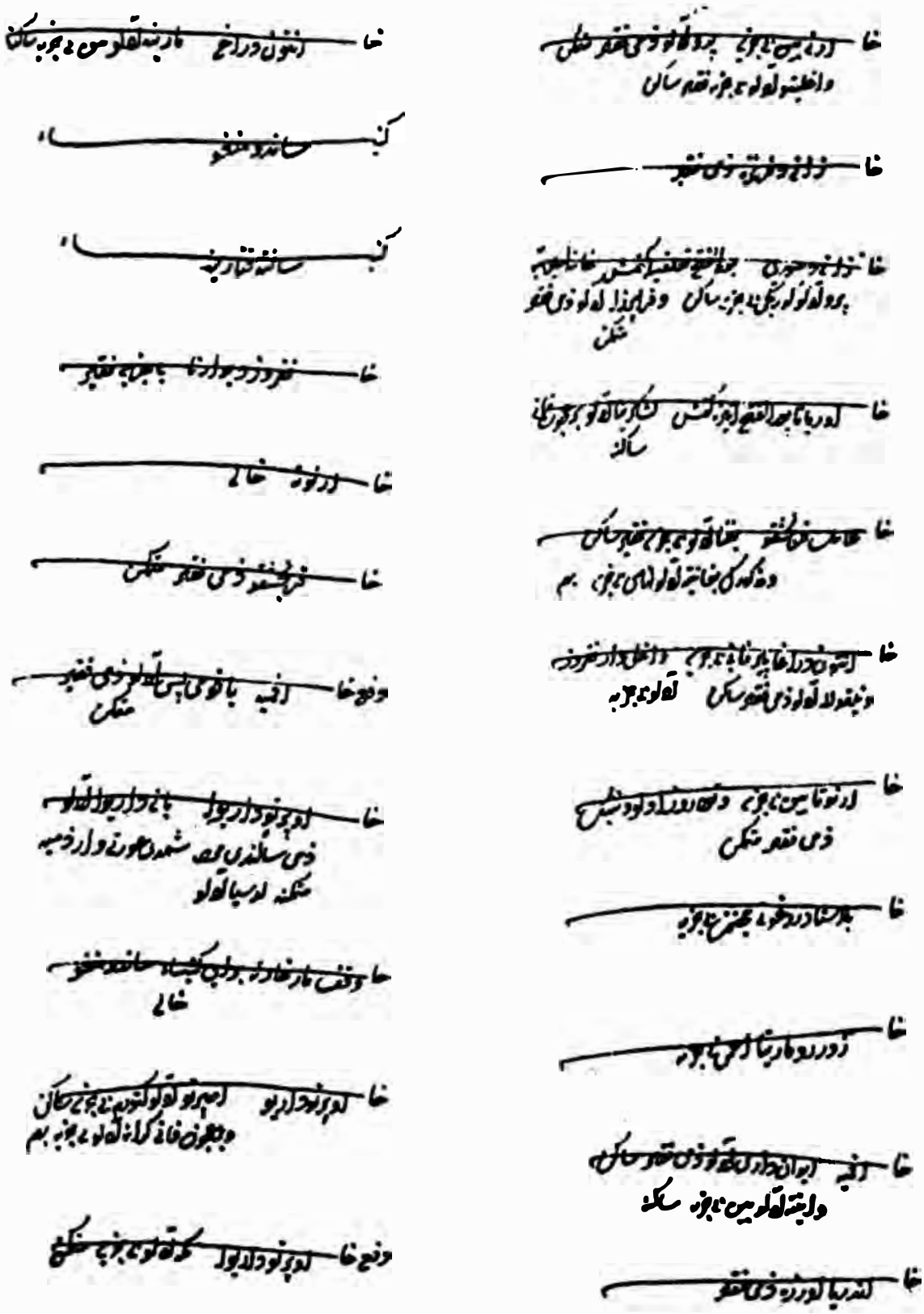
* Feridun, *Münşeâtü's-Selâtîn* I, Istanbul, 1274, 237.

5.

1455 Tahriri'nden örnek sayfalar

6.

Kiliseler, 1455

Galata'nın topoğrafyası ve mahallelerinin yerlerini belirlemek için, Osmanlı öncesi dönemden itibaren kiliselerin kesin yerlerini tespit etmek gerekir (bkz. Tablo I ve Harita).

Fatih Sultan Mehmed, Galata'nın teslim olması sonrasında, San Paul ve San Dominic (San Domenigo) kiliselerini camiye dönüştürdü. Vakfiye III şöyle açıklar:

> "Cenevizliler arasında Mesa Domenko olarak bilinen İskele-Kapısı yakınlarındaki Hacı Hamza Mahallesi'ndeki kilise, [Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilen yapılardan birisidir]. Batı ve kuzey cephesi umuma açık bir yola, güney cephesi özel bir yola ve doğu cephesi ise, Cenderecioğlu olarak da bilinen Hoca Muhyiddin b. Hoca Şemseddin'in mülküne, *dersane* olarak bilinen bahçeye ve *Münakkaş Kilise*'ye bakmaktadır."

Mesa Domenko Kilisesi, şehir merkezinde San Paolo ve San Domenico olarak adlandırılan Dominik Kilisesi'dir. İspanya'dan gelen Arap mülteciler olan Moriskolar 16. yüzyılda etrafına yerleştiklerinden sonra bu bina "Arap Cami" olarak bilinmektedir (bkz. Yukarıda). "Süslemeli Kilise" olan Münakkaş Kilise, Cami Mahallesi'nde Fransiskenlerin San Francesco Kilisesi* olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte, Ayasofya'nın 1519 tarihli Arapça defterine göre:

المخزن السلطاني المعروف بالكنيسه المنقشه المتصل بالجامع

Türkçe *vakfiye* III'e göre bu pasaj şöyle çevrilir:

كنيسهٔ سلطانيه ديد كلرى منقش كنيسه

Açıkçası, *mahzen* sözcüğü *kenîse* olarak değiştirilmiştir. Aslında cami, *el-Mahzen al-Sultânî* olarak da bilinen *Münakkaş Kilise*'ye bitişik (*muttasıl*) başka bir yapıdır. Başka bir deyişle, bu terk edilmiş kilise, *beytü'l-mal*e ait bir depoya dönüştürülmüş olmalıdır. *Cami* Mahallesi'nde gerçekten bir *mahzen* haline dönüştürülmüş bir kilise vardı.

النخزن السلطاني الذي كان كنيسة النصارى سابقا

Lonca Mahallesi'ndeki Ceneviz kilisesi olan *Efrenciyan Kilisesi* açıkçası Pera'nın Ceneviz kolonisinin katedrali olan San Michele'dir.** 1544-1550

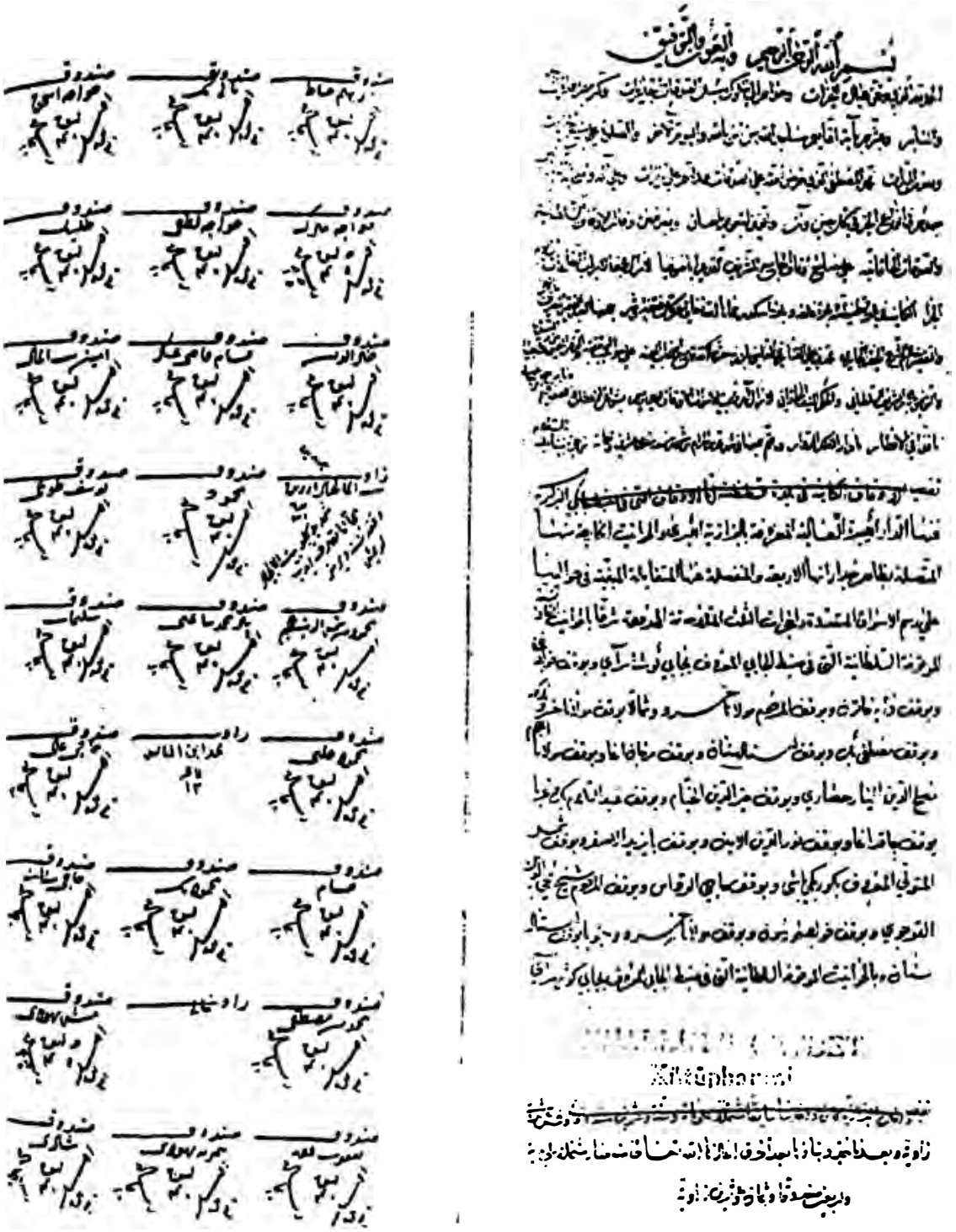
* Schneider, 23-24.
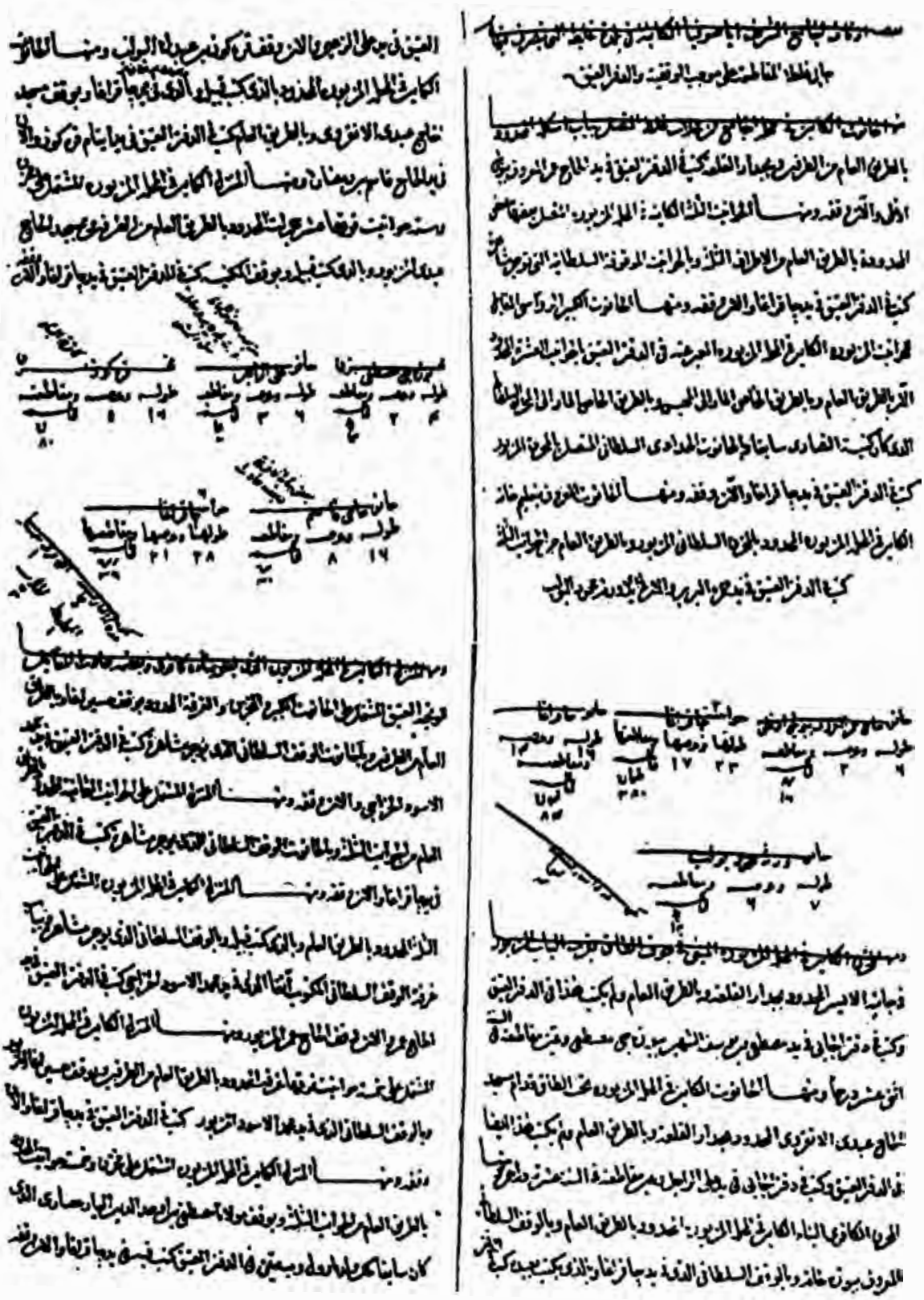
** Schneider, 283.

yıllarında yıkılmış ve yerine Rüstem Paşa Kervansarayı inşa edilmiştir. Ceneviz *Piazza*'nın güney ucunda yer alıyordu. Dolayısıyla, *Lonca* Mahallesi, *Piazza* ya da *Kumiler* (Cami) Mahallesi ile *İskele* ya da *Yağ-Kapanı* Kapısı arasında olmalıdır. Osmanlı vakfiyesi III, İskele-Kapısı yakınında *Eski Lonca*'nın, San Francesco Kilisesi'nin yakınında ise *Yeni Lonca*'nın olduğunu belirtir. Yeni Lonca, besbelli Osmanlı döneminde Voyvoda Caddesi'nde *Franchini Han* olarak bilinen *Palazzo del Communale*'dir. Diğer kiliseler için Tablo I'e bakınız.

7.

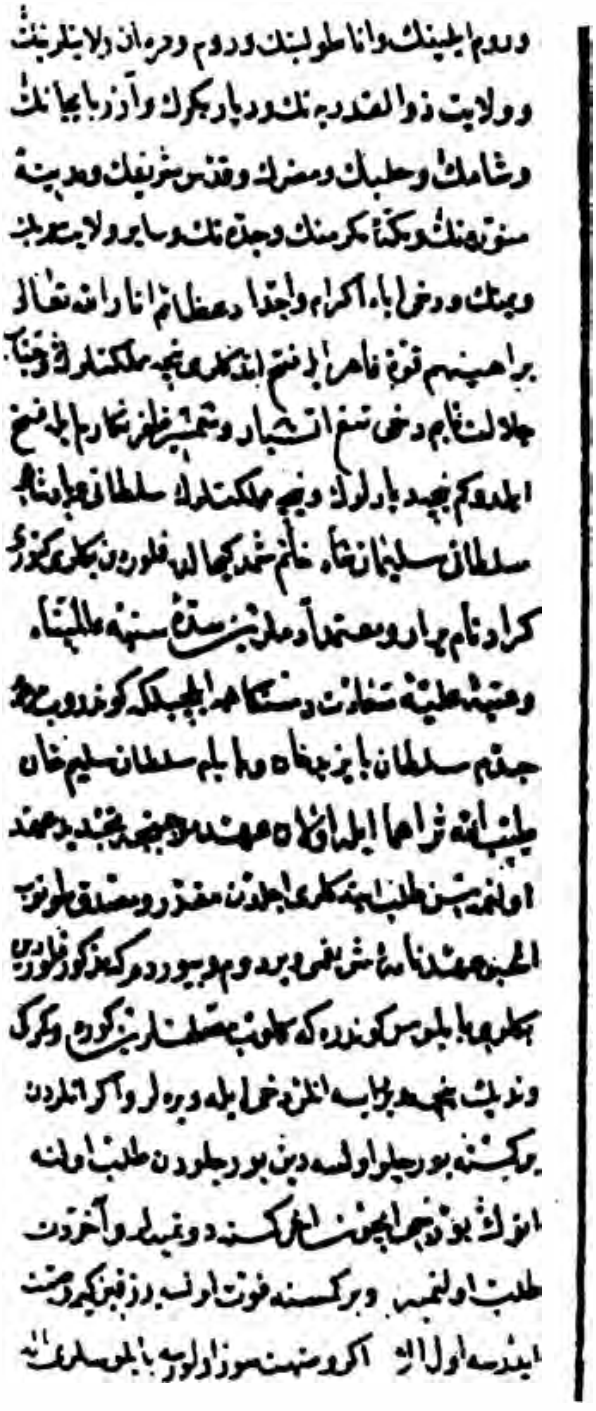
Ayasofya Cami'nin 1519 tarihli *Cibayet* Defteri'nden örnek sayfalar

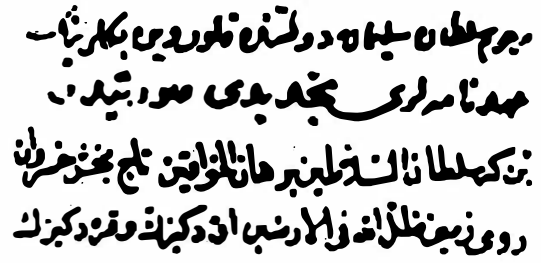

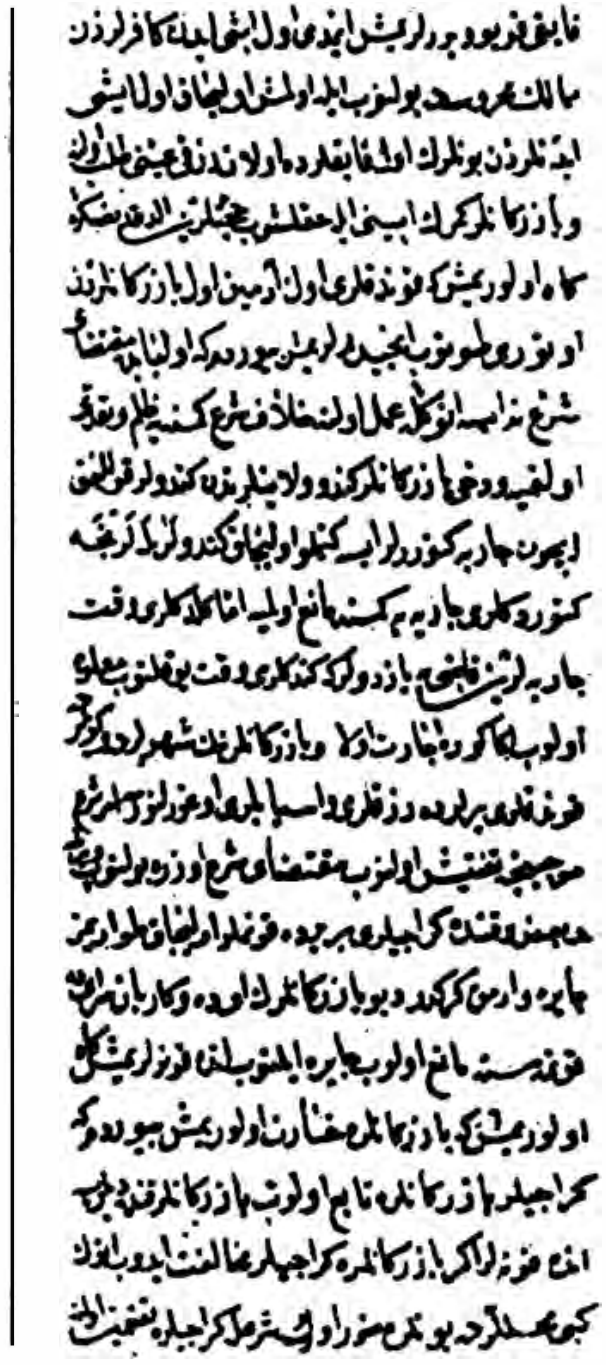
8.

Floransalılara verilen kapitülasyonlar, 1527 tarihli yenileme metni

9.

Galata'nın nüfusu: Belgeler, I-VII

– I –

1478'de İstanbul ve Galata'nın Nüfusu

Kaynak: Topkapı Sarayı Arşivleri, N. D. 9524.*

محاسبهٔ خانهاء مسلمانان ونصرانيان ويهوديان وارمنيان وغيرهم بمعرفة مولانا محي الدين قاضئ استانبول ومحمود زعيم استانبول تحريراً في اوايل ذي الحجة سنة اثنى وثمانين وثمانمائة

در نفس استانبول

خانهاء مسلمانان استانبول	٨٩٥١
خانهاء نصرانيان استانبول	٣١٥١
خانهاء يهوديان استانبول	١٦٤٧
خانهاء كفه لولر	٢٦٧
خانهاء ارمنيان استانبول	٣٧٢
خانهاء قرمانيان با شكل ارمنى	٣٨٤
خانهاء چنكنهٔ استانبول	٣١
جمعاً خانها ودكاكين در استانبول	١٨٤٧٠
خانهاء مسلمانان وغيرهم در استانبول	١٤٨٠٣
دكاكين مسلمانان وغيرهم در استانبول	٣٦٦٧

در نفس غلطه

خانهاء مسلمانان غلطه	٥٣٥
خانهاء نصرانيان غلطه	٥٩٢
خانهاء افرنجيان غلطه	٣٣٢
خانهاء ارمنيان غلطه	٦٢
جمعا خانها ودكاكين نفس غلطه المذكور	١٧٨١
خانهاء مسلمانان وغيرهم در غلطه	١٥٢١
دكاكين مسلمانان وغيرهم در غلطه	٢٦٠
الجملتان خانها ودكاكين در استانبول وغلطه	٢١٢٥١
خانهاء استانبول وغلطه	١٦٣٢٤
دكاكين استانبول وغلطه	٣٩٢٧

* Bu belge S. Ünver tarafından *Vatan* gazetesinde (4 Temmuz 1948) ve R. M. Meriç tarafından *İstanbul Enstitüsü Dergisi*'nde, (III [1957], 133-135), yayınlanmıştır.

Çeviri

İstanbul kadısı Mevlana Muhyiddin ve İstanbul yöneticisi Mahmud tarafından tahrir edilen Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Ermeni ve diğer hanelerin muhasebesi, Evail-i Zilhicce 882/6-16 Mart 1478.*

NEFS-İ İSTANBUL	
Müslüman haneler	8.951
Hristiyan haneler	3.151
Yahudi haneler	1.647
Kefeli haneler	267
Ermeni haneler	372
Ermeni görünümlü Karamanlı haneler	384
Çingene haneler	31
Toplam	14.803
Müslümanların ve diğerlerinin dükkanları	3.667
Toplam	18.470
GALATA	
Müslüman haneler	535
Hristiyan haneler	592
Efrenciyan haneler	332
Ermeni haneler	62
Toplam	1.521
Müslümanların ve diğerlerinin dükkanları	260
Toplam	1.781
Nefs-i İstanbul ve Galata toplam hane sayısı	16.324
Nefs-i İstanbul and Galata toplam dükkân sayısı	3.927
Genel Toplam	20.251*

Başkentini bir dünya imparatorluğunun metropolü yapmak için, Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un yeniden iskanını bir öncelik olarak kabul etmiş ve bir dizi tedbir almıştır. Arnavutluk'taki Venediklilere karşı uzun bir sefer başlatmadan önce hazırlattığı İstanbul ve Galata'nın 1478 yılına ait bu liste, Sultan'a uzun çabalarının sonuçlarını bildirmek için hazırlanmış olmalıdır. Müslümanların ve dükkanların, gayrimüslimlerle birlikte sayıma dahil edilmelerinin amacı, vergilendirme değil, sadece bilgilendirmeye yönelik olmasıdır.

* Metinde 21.251

– II –

İstanbul ve Galata'nın Gayrimüslim Nüfusu, 894/1488-1489

Kaynak: *Belediye* Kütüphanesi, İstanbul, M. Cevdet Koleksiyonu, n. 091; Ö. L. Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, I-1 (1964), 39.

	Hane	**Bîve (Dul)**	**Toplam Cizye (*akçe*)**
İstanbul gayrimüslimleri, Ermeniler, Kefeli *Efrenciyan* (Latin Katolikler), ölüleri çıkarmaksızın yeni cizye mükellefleri dahil	4.773	630	267.120
İstanbul Yahudileri, ölüleri çıkarmaksızın yeni cizye mükellefleri dahil	2.027	464	125.721
Galata'nın gayrimüslimleri, Avrupalı Latin Katolikler, Ermeniler ve ölüleri çıkarmaksızın yeni cizye mükellefleri dahil.	726	87	40.857

894 H. senesinde İstanbul ve Galata'daki toplam gayrimüslim sayısı ve toplam cizye miktarı: *hane* ve *bîve* (dul): 8.667; *cizye*: 433.698.

– III –

Galata'nın Gayrimüslim Nüfusu, 947/1540

Kaynak: *Başvekâlet* (Osmanlı) Arşivleri, İstanbul, *Tapu Defterleri*, n. 210.

گبران غلطه

جماعت افرنجیان

	خانه	جزیه
عن جماعت سانتو ماریه	۳	٤۳۲
عن جماعت قدماء غلطه	۲۰	۱۰٥٦
عن جماعت الکسندرو دماوجه زرکو (؟)	٤٦	۳۱٦۸

جماعت رومیان غلطه

محلهٔ انتونموچله	۸	۳۸٤
محلهٔ ماغوله	۱۳	٦۲٤
محلهٔ نیقولا لوز	۱۷	۸۱٦
محلهٔ میرچو	۳	٤۳۲
محلهٔ یانی قوندراتی	۱۳	٦۲٤
محلهٔ یورکی غولیارمو	۳۲	۱٥۳٦
محلهٔ یورکی غوزجیله	۱٥	۷۲۰
محلهٔ اغریبوزلیان غلطه	۱۷	۸۱٦
محلهٔ قره کوی	۷	۳۳٦

جماعت ارمنیان غلطه

خانه ۳۲ جزیه ۱٥۳٦

جماعت بالقجیان غلطه

خانه ۳٤ جزیه ۱۲۲٤

یکون افرنجیان ورومیان وارمنیان غلطه

خانه ۲٦۱ جزیه ۱۳۷۰٤

.. ..

جمعاً گبران رومیان وارمنیان ویهودیان استانبول وافرنجیان ورومیان غلطه

خانه ۳۰۷۷ جزیه ۲۰۰۲٥۲

Çeviri

Galata Gayrimüslimleri

A. *Efrenciyan* Cemaati (Latin Katolikler)	**Hane**	**Cizye (*akçe*)**
1. Santo Marya cemaatinden	3	432
2. Kadim Galata cemaatinden	21	1.056
3. Alexandra de-Mavca Zerko (?) cemaatinden	46	3.168
Toplam	**70**	**4.656**
B. Galata Rumları Cemaati		
1. Auton Moçila Mahallesi	8	384
2. Magula Mahallesi	13	624
3. Nikola Luviz Mahallesi	17	816
4. Mirço Mahallesi	3	432
5. Yani Kondurati Mahallesi	13	624
6. Yorgi Gulyarmo Mahallesi	32	1.536
7. Yorgi Guzcile Mahallesi	15	720
8. Euboeans Mahallesi	17	816
9. Karaköy Mahallesi	7	336
Toplam	**125**	**6.288**
C. Galata Ermenileri Cemaati	32	1.536
D. Galata Balıkçıları Cemaati	34	1.224
Galata'nın Efrenciyan, Rum ve Ermeni yekünu	**261**	**13.704**
Galata'daki gayrimüslim Rum, Ermeni, İstanbul Yahudileri, Efrenciyan ve Rumların genel yekünu	**3.077**	**200.252**

– IV –

Galata'nın Gayrimüslim Nüfusu, 952/1545

Kaynak: *Tapu Defter*, n. 240 ve n. 210, *Başvekâlet* (Osmanlı) Arşivleri, İstanbul.

گبران غلطه

جماعت افرنجیان

	خانه	جزیه
عن جماعت سانتو ماریه	۳	٤۳۲
عن جماعت قدماء غلطه	۲۰	۱۰۵٦
عن جماعت الکسندرو دماوجه زرکو (؟)	٤٦	۳۱٦۸

جماعت رومیان غلطه

محلهٔ انتونغوچله	۸	۳۸٤
محلهٔ ماغوله	۱۳	٦۲٤
محلهٔ نیقولا لوز	۱۷	۸۱٦
محلهٔ میرچو	۳	٤۳۲
محلهٔ یانی قوندراق	۱۳	٦۲٤
محلهٔ یورکی غولیارمو	۳۲	۱۵۳٦
محلهٔ یورکی غوزجیله	۱۵	۷۲۰
محلهٔ اغریبوزلیان غلطه	۱۷	۸۱٦
محلهٔ قره کوی	۷	۳۳٦

جماعت ارمنیان غلطه

خانه ۳۲ جزیه ۱۵۳٦

جماعت بالقجیان غلطه

خانه ۳٤ جزیه ۱۲۲٤

یکون افرنجیان ورومیان وارمنیان غلطه

خانه ۲٦۱ جزیه ۱۳۷۰٤

.. ..

جمعاً گبران رومیان وارمنیان ویهودیان استانبول وافرنجیان ورومیان غلطه

خانه ۰۳۰۷۷ جزیه ۲۰۰۲۵۲

Çeviri

	Hane	Cizye
A. Galata'da Efrenciyan Cemaati		
1. Santo Marya cemaati	8	544
2. Kadim Galata Mahallesi	13	1.296
3. Alexandro de Mavdja (ya da di Barca) cemaati	53	3.789
Toplam	**74**	**5.629**
B. Galata Rumları Cemaati		
1. Kastiliutissa Kilisesi Mahallesi	19	1.256
2. Alaghosta ? Kilisesi Mahallesi	12	686
3. Ayo Yani Kilisesi Mahallesi	8	424
4. Ayo Nikola Kilisesi Mahallesi	16	986
5. Hrisopi ? Kilisesi Mahallesi	10	603
6. Aya Yorgi Kilisesi Mahallesi	12	641
Toplam	**77**	**4.596**
C. Galata Ermenileri Cemaati	30	3.008
1. Hristos Kilisesi Mahallesi	14	787
2. Diğer Hristos Kilisesi Mahallesi	21	1.223
3. Ayo Dimitri Kilisesi Mahallesi	9	590
4. Panaya ? Kilisesi Mahallesi	15	830
Toplam	**89**	**6.438**
Galata Balıkçıları Cemaati	28	1.344
Balıkçılardan ayrılan cemaat	20	1.050
Galata'da Efrenciyan, Ermeni ve Rumların yekünu	**288**	**18.037**
Yahudi, Ermeni, İstanbul Rumları, Efrenciyan, Rum ve Galata Ermenilerinin genel yekünu	**4.102**	**244.502**

Bu tahrire göre, 952/1545 yılında Galata'da cizye ödeyen 74 Latin Katolik, 77 Rum Ortodoks ve 89 Ermeni hane veya aile reisi mevcuttu. Buna ek olarak, özel bir vergi statüsüne sahip olan çoğunlukla Rumlardan müteşekkil olan gayrimüslim balıkçılar 48 hane olarak iki ayrı grup altında kayıtlıydılar. Genel toplam 288 (defterde 293) idi. 952/1545 tarihli Osmanlı tahriri, 1453'te Osmanlı tebası olarak kayıtlı olan Cenevizli ailelerin yalnızca 13 tanesinin Galata'da ayrı bir mahallede yaşamaya devam ettiklerini göstermektedir.

İstanbul'da oldukça büyük bir topluluk oluşturmalarına rağmen, deftere göre, 1478-1545 yılları arasında Galata'da Yahudilerin olmaması oldukça dikkat çekicidir. 1478'de 1.647 hane ve 1545 itibariyle de 1.491 hane vardı. Bu durum daha önceki sürgünle ilgili olmalıdır. 1455 tahririnde oldukça büyük bir Yahudi cemaati mevcut olmasına rağmen, İstanbul Yahudileri arasında Galata'da sadece 19 hane mevcuttu. Esasen, daha önce Venedikliler tarafından işgal edilen İstanbul liman bölgesini mamur etmek için II. Mehmed, fethi müteakip Müslüman-Türk ahalinin iskanında

başarılı olunamadığı dönemde, Rumeli Yahudilerinin sürgün edilerek bu liman bölgesine yerleşmelerini ferman etmişti.

Bununla birlikte, 17. yüzyılın ortalarında, Evliyâ Çelebi (I, 431-432) Galata'daki bir Yahudi mahallesi ve iki sinagogdan bahsederken, burada Yahudilerin Hristiyanlardan korktuğunu ve şehrin iç kapılarındaki kapıcıların daima gözetlemede olduklarını kaydeder.

Galata Nüfusunun Özeti, 1478-1545

	Haneler						
	Müslüman	**Rum**	**Ermeni**	**Yahudi**	**Latin Katolik**	**Balıkçı**	**Toplam**
882/1478	535	592	62	—	332	—	1.521
894/1488-1489	—	—	—	—	—	—	813
947/1540	—	125	32	—	70	34	261
952/1545	—	77	89	—	74	48	288

Tablodaki çarpıcı gerçek, 1478 ile 1488 yılları arasındaki on yıllık bir dönemde Galata'da cizyeye tabii gayrimüslim nüfustaki sürekli düşüş ve daha sonra yaklaşık yarım yüzyıl içerisinde 1488 nüfusunun üçte birine gerilemesidir. Bunun nedeni, kaçış, din değiştirme, sürgün, statü değişikliği ya da sadece vergi hesaplarının başka bir sicile transfer edilmesi olabilir. Rakamlarımızın vakıf kayıtlarından alındığını akılda tutmak gerekir. Baş vergisinden kaçma sık görülen bir durumdu; yeni gelenler, "*nev-yâfte-gân*" adı altında birkaç yılda vergi defterlerine geçirilirdi. Defterlerde dikkate değer bir başka mevzu da düşüşün hemen hemen bütün cemaatlerde eşit derecede oluştuğunun görülmesiydi. En dramatik düşüş aile sayısı 592'den 77'ye düşen Rumlar arasında görülmektedir. Üstelik başka kaynakların da gösterdiği gibi özellikle Ege adalarında yaşayan Rumların sürekli göç ettirilmelerine rağmen böyle bir düşüş gerçekleşmiştir.* Nüfusta artış gösteren tek topluluk olan Ermenilerin nüfusu yüzde elli oranında bir düşüş izleyerek 1540-1545 yılları arasında neredeyse üç kat arttı.

Latin Katolik cemaatine gelince, Osmanlı defterlerinde "kadim" Latin Katolik cemaati için verilen sayı 1540'ta 21 iken 1545'te 13'tür. Batılı kaynaklara göre, 17. yüzyılın başları itibariyle, fetihten bu yana burada yaşayan Cenevizli gruptan sadece on yedi aile mevcuttur. Pietro Cedulini'nin 1581'de Galata'daki Latin Katolik nüfus tahminlerine göre oldukça abartılıdır:*

---

* 16. yüzyılın ikinci yarısında, Ege adalarından Galata'ya göçün nüfus azalmasına neden olması nedeniyle, Ege şarap ihracatı tekelini elinde bulunduran Joseph Nasi, idareden göçü engellemesini istiyordu. (A. Galanté, aktaran D. d'Alessio, "La Communauté," 311).

* E. d'Alessio, 312.

– V –

Pietro Cedulini'nin Tahminlerine Göre Galata'nın Latin Katolik Nüfusu, 1581

Sultanın özgür tebaası	500
Kölelikten azat edilmiş olanlar	500
Çeşitli kökenlerden köleler	2.000
Yabancılar (çoğunluklar İspanya, Sicilya ve Venedik'ten geçici)	500-600
Elçiler	100
Toplam	3.600

17. yüzyılın başlarında Kefeli Katolikler, -bir tahmine göre sayıları 700 idi-[153*] İstanbul'daki mahallelerini terk edip Katolik milletlerin elçiliklerinin daha elverişli bir ortam sunduğu Galata'ya yerleştiler. Aslında, İstanbul'daki mahalleleri daha kalabalık bir Müslüman ahalice dolduruldu ve bu durum Katoliklerin bölgeyi terk etmelerine yol açtı. San Nicholas ve Santa Mary kiliseleri, sırasıyla Salma-Tomruk'ta Kefeli Mescid, Kemankeş Mustafa Paşa Cami olarak camiye dönüştürüldüler.

1606'da *Comunità*, Katolik makamlarına Latin ahalinin elli civarında hane olduğunu bildirmekteydi (Belin, 180).

P. Tarillon'un 11 Mart 1714 Tarihli Raporuna Göre Galata Latin Nüfusu

Kaynak: Belin, *La Latinité*, 180-181.

	Kişi Sayısı
Ceneviz döneminden kalanlar	300-400
Elçiler ve tüccarları	3.000
Kürek köleleri	4.000-5.000

Santa Mary Kilisesi Arşivlerine Göre 1765 Tarihinde Galata Katolikleri

Kaynak: Belin, *La Latinité*, 280.

Kendi evi olan Katolikler	60
Katolikler	134
Bütün yabancı köleler	67
Toplam	**261**

Bu rakamlarda, 73 Peralı, 17 Alman, 33 Fransız, 13 İtalyan, 4 Jerosolimitan, 4 Ragusalı, 50 Adalı yer almaktaydı. 1802'de toplam 685 Katolik vardı.

153 * E. d'Alessio, 312.

Venedik Balyozu B. Moro'ya göre,* 1590'da Galata nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Evliyâ Çelebi'ye göre (I, 431) şehirde 18 Müslüman, 70 Rum, 3 Frenk, 2 Ermeni ve 1 Yahudi mahallesi vardı. Şehir için 200.000 gayrimüslim ve 60.000 Müslüman ahali olarak verdiği rakamlar açıkçası büyük bir abartıdır. Daha da ilginç olan Galata'nın gayrimüslim bir çoğunluğa sahip olduğunu iddia ediyor olmasıdır. Müslümanların, Baş-Hisar, yani Galata Kulesi, çevresindeki alanları ve ikinci iç kaledeki 'Arap Cami'ye kadar olan bölgede sakin olduklarını belirtir. II. Mehmed'in kendilerine bir ferman verdiğini, dolayısıyla Müslümanların hiçbir gayrimüslime mahallelerinde oturmaları için izin vermediklerini ileri sürmektedir.

* *"Galata primo abitoto da Cristiani...è occupato al presenle per la maggior parte da Turchi, tanto dentro, quanto all'intorno,"* (Sauli, II. 163, aktaran Belin, *La Latinité...*, 158).

– VI –

Galata nüfusuna ilişkin kesin rakamlar ancak 1927 nüfus sayımı ile elde edilebilir.

Beyoğlu Nüfusu (Büyük Galata), 1927 Nüfus Sayımı

Müslümanlar	145.140	%49,80
Rumlar	63.284	%21,72
Ermeniler	23.517	%8,07
Yahudiler	32.277	%11,08
Katolikler	19.793	%6,79
Hristiyanlar	6.059	%2,08
Diğer	1.336	%0,46
Toplam	**291.406**	

– VII –

Büyük İstanbul'da Hane Sayıları

Kaynak: Mayer, *Byzantion, Constantinople, Istanbul*, aktarma *Annuaire Statistique de la ville d'Istanbul*, II (1931-1932).

İstanbul	51.442	%38
Galata	41.088	%30
Üsküdar	10.967	%8,1
Kadıköy	10.344	%7,6

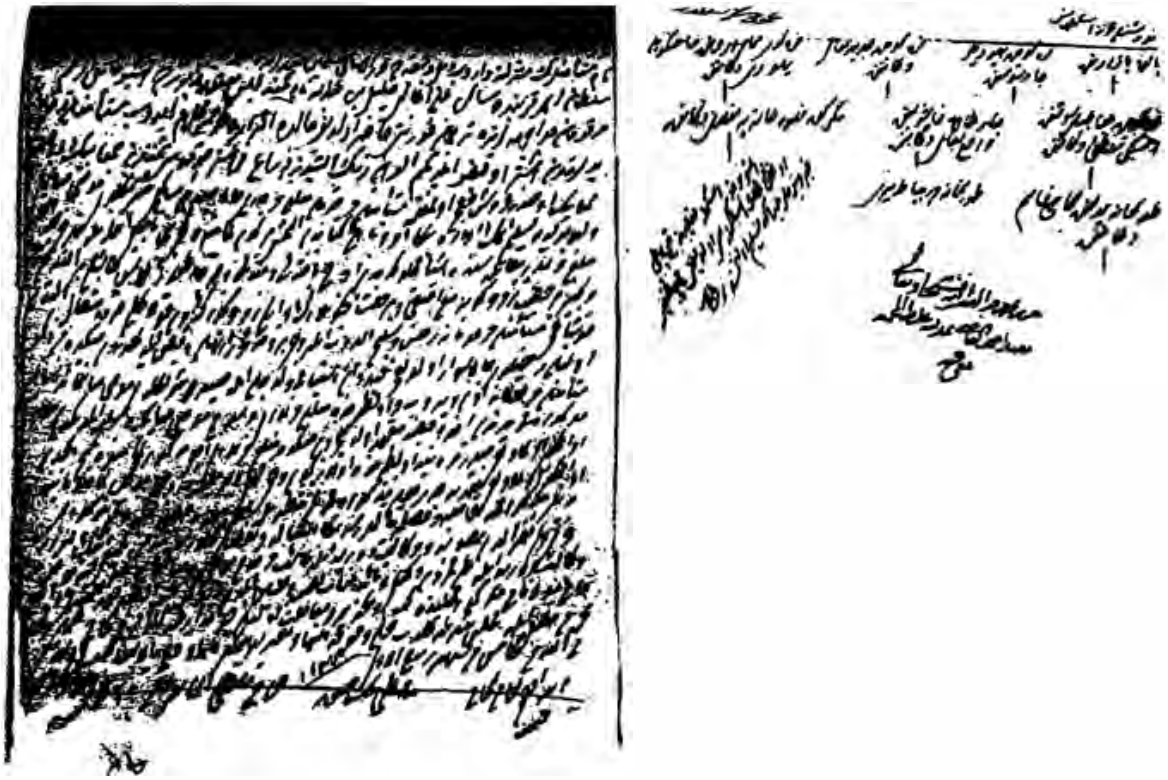
Hanelerin %56,13'ü ahşaptan, %38,6'sı ise kargirden inşa edilmiştir.

10.

Galata Şer'iye Sicilleri'nden Örnek Sayfalar

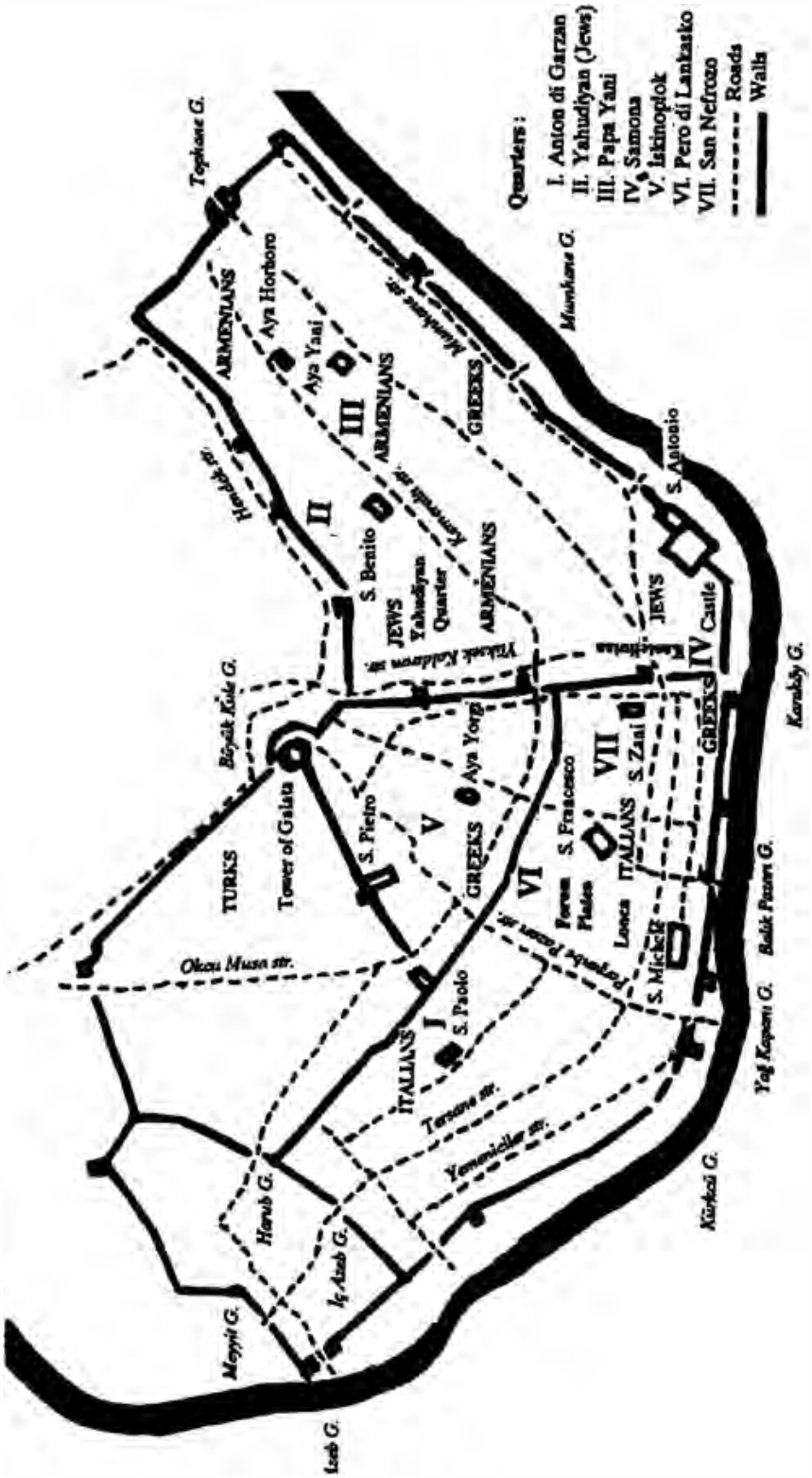

11.

Galata Görüntüleri ve Planları

Plan I
1455 Tahriri'ne göre Galata, 1455

Plan II

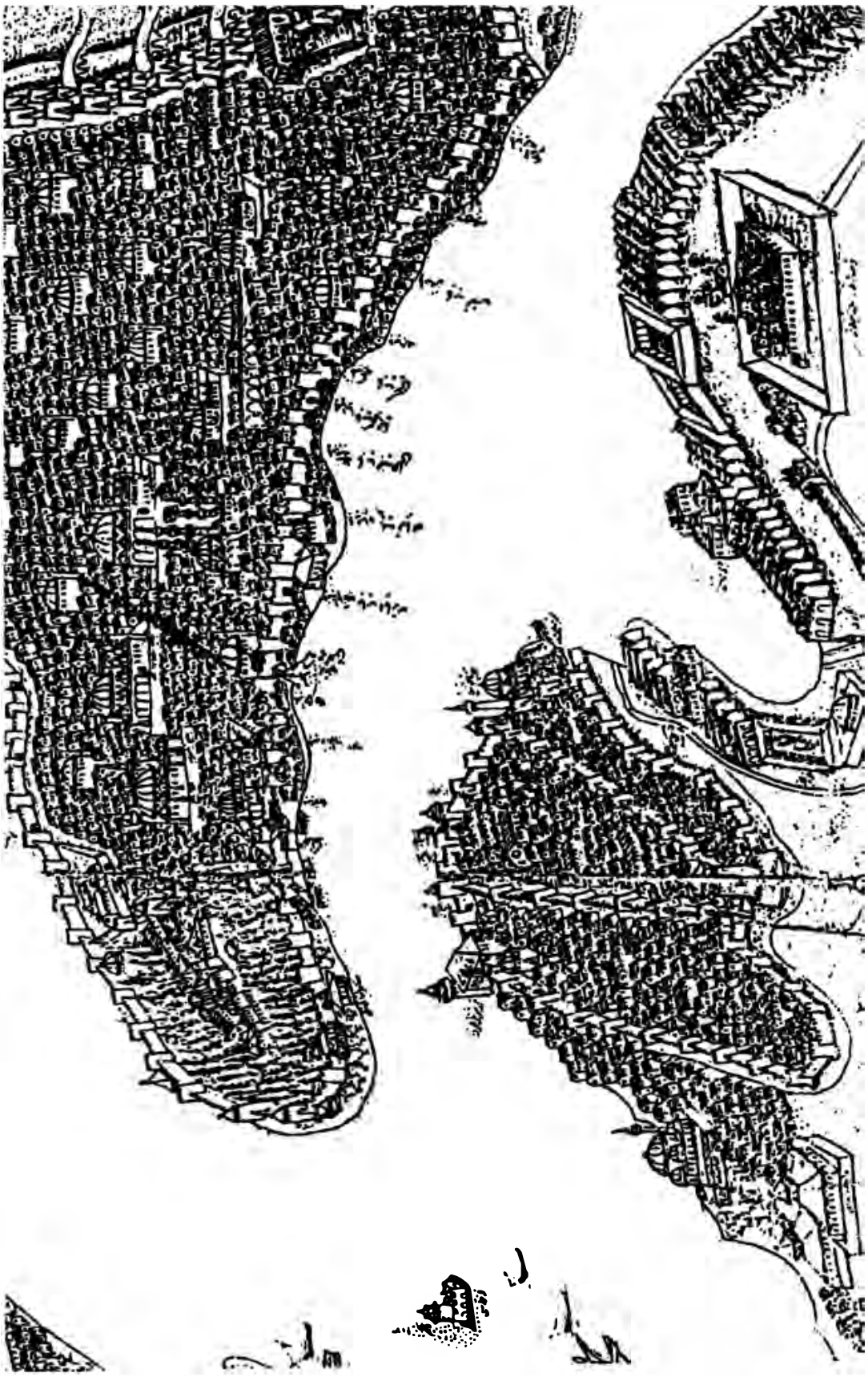
Vavassore Haritası'nda Galata Görünümü, yaklaşık 1490

Plan III
Matrakçı'da Galata, 1537

Plan IV
17. Yüzyılda Galata

Plan V

Galata Planı, 1934

Tablo I

1455 Tahriri'nde Galata'nın Mahalleleri ve Kiliseleri

Mahalle	**Tahrirde zikredilen kiliseler**	
1. Zani Drapoza		
2. Zani Dabdañ	1. San Tanthon Kilisesi Vakfı	
3. Nikoroz Sikay	1. Santo Firija (ya da Foruza) Kilisesi Vakfı	
4. Nikoroz Bonazita		
5. Anton di Garzan	1. San Domenigo 2. Santa Katarina	1225-1230'de inşa edilen San Paolo ve San Domenico, sonradan Arap Cami; Latin Santa Catarina Kilisesi (Schneider, 23)
6. Yahudiler	1. Aya Horhoro 2. San Benita	1436'da inşa edilen St Gregory Ermeni Kilisesi-Surp Lussavorich; San Benito, 1420'de kurulan Latin manastırı, 1455'de Ermeni
7. Nurbeg Kosta İskinoplok	—	
8. Dhraperyo	1. Vahani ya da Vuhani	Tahrir esnasında Françesco Katarina diye adlandırılan bir *kaligruya* içerisinde yaşamaktaydı
9. Garganci	1. Iplakhosam	
10. Papa Yani	1. Papa Yani 2. Aya Yani	1. Günümüzde de mevcut olan Rum Ioannis o Prodromos Kilisesi (Schneider, 21)
11. Asudar Ermenileri	—	
12. Mahalle?	—	
13. Zani di Pagani	—	
14. Ticari Bölge	—	

15. Samona	1. Sinagog 2. Ayani 3. Arhi Istokhoras 4. Santa Andoni	1. Karaköy, Perçemli Sokak'ta sinagog (Schneider, 34), tahrir esnasında kullanılmıyordu; 4. Galata Kulesi'nin yakınında, 1390'dan kalma Latin San Antonio Kilisesi
16. Iskinoplok	1. Aya Yorgi	Rum kilisesi, sonradan Latin kilisesi (Schneider, 22, no. 1)
17. Fabya	1. Yahudi Rabbiler için ev 2. San Fabyan	
18. Pero di Lankasko	1. San Françesko 2. Santa Anna; San Zani Manastırı	1. San Francesco, Latin kilisesi, 2. San Francesco yakınında Latin kilisesi (Schneider, 22)
19. Yorgi Argancelu		
20. Yorgi Mavroyani	1. Aya Yorgi	Rum kilisesi
21. Varto Hristo	1. Hristos	Rum Hristos Kilisesi (Schneider, 20)
22. Kosto Lupaci	—	
23. Ayod Kimo Manderino	—	
24. Yani Vasilikoz	1. Ayos Nikolos	Rum Ayios Nikolaos Kilisesi (Schneider, 21)
25. San Neferzo	1. Istavrano	Galata Kulesi yakınında yer alan Rum Kasteliutissa Kilisesi
	2. Kasteliutsa	San Francesco ve deniz arasında Latin Santa Maria Kilisesi (Schneider, 24-25)
	3. Santa Marya, San Zani Manastırı	Karaköy'de 1370'dan kalan, Latin hastanesi, sonrasında bir kilise olarak kullanıldı (Schneider, 24)
Toplam	23 kilise, 1 sinagog, 2 manastır	

XIII

OSMANLI EKONOMİSİ VE MALİYESİNDE RUMLAR, 1453-1500

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'da ve Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'nun yerine geçmiştir. Türk arşivlerinde bulunan bu bölgelerin Osmanlı *mufassal ve icmal tahrir defteri*, 15. yüzyılın ortalarına kadar gitmekte ve sadece vergilendirme ve nüfus değil, aynı zamanda taşrada ve şehirlerde yaşayan Rum ahalinin dini, ekonomik ve toplumsal koşulları ile ilgili hatırı sayılır ölçüde bilgiler içermektedir.[1] Osmanlılar, kural olarak, özellikle sulh yoluyla ele geçirdikleri topraklarda fetih öncesi koşulları sürdürdükleri için,[2] tahrirleri, Bizans *praktika* tarafından sağlanan verilerle kıyas için bir temel olarak kullanılabilir. Esasen, *praktika* ve Osmanlı tahrirlerinde sınıflandırılan köylü statüleri arasında bir paralellik olduğu ve Bizans dönemindeki feodal vergilerin ve emek hizmetlerinin Osmanlılarda da devam ettiği ileri sürülmüştür.[3] Tahrir defterlerine ilaveten, beş asrı kapsayan Osmanlı gümrük defterleri, muhasebe defterleri ve şer'iye sicilleri, Rumların Osmanlı İmparatorluğu'nda bölgelerarası ve uluslararası ticaret, el sanatları, iltizam, deniz taşımacılığı ve diğer ekonomik faaliyetlerde oynadığı rol hakkında sayısız veri sağlamaktadır. 15. yüzyıldan itibaren, Rumlar özellikle İstanbul, Ege ve Karadeniz limanları arasında malların nakliyesinde gemi kaptanı veya gemi sahipleri olarak faaldiler.[4]

---

1 Örnek olarak bkz. E. Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle, économie et population, Les registres de l'anné 1474*, Athens 1989.

2 H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, 2 (1954), 104-129; yeniden yayın: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978.

3 *Praktika* hakkında bkz. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brussels 1954; N. Svoronos, "Recherche sur la cadastre byzantine et la fiscalité au XI et XII siècles: La cadastre de Thebes," *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 1959; devamlılık için bkz. H. İnalcık, "The Problem of Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation," *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses*, 1958, Munich 1960.

4 Bkz. H. İnalcık, *Sources and Studieś on the Ottoman Black Sea*, Cambridge, Mass. 1955; ayrıca bkz. H. İnalcık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans," *Symposium on the Black Sea, Birmingham, March 18-20*, 1978, yayın, *Arkheion Pontu*, 35 (1979), 74-110.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumlar hakkında çalışan herhangi bir araştırmacı, tüm gayrimüslim azınlıkların İslam hukukuna göre İslam devletinin *zimmî* tebaası olarak muamele gördüğünü akılda tutmalıdır. Gayrimüslim azınlıklar, ekonomik faaliyetleri ve mülkiyet hakları ile ilgili olarak devletin koruması altında, Müslümanlarla aynı haklara sahiptiler. Zimmî, İslam devleti tarafında bu garanti ve yükümlülük anlamına geliyordu.[5] İmparatorluklarının çıkarları doğrultusunda Osmanlılar, İslami kuralları zimmî tebaaları lehine, özellikle liberal bir biçimde uyguladılar.

İslam hukukunun güvencelerinin yanı sıra, ticaretin ve tüccarların korunmasının, genel olarak Türk-Moğol devletlerinde uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Yönetici zümrenin yanı sıra nakdî sermaye toplamakta olan tek egemen grup olan tüccarlar, sanayi öncesi toplumda çeşitli işlevlere sahipti.[6] 15. yüzyıla ait bir Osmanlı nasihatname kitabı Sultan'a şöyle der:[7] "memleketteki tüccarlara lütufkâr bak" "onları her daim himaye et; Hiç kimsenin onları taciz etmesine müsaade etme; Onlara kimsenin emirler yağdırmasına izin verme; Onların ticareti sayesinde memleket müreffeh olur ve ucuz malları ile dünyada bolluk olur; Onların aracılığıyla, Sultanın namı çevreye taşınır ve onlarla memlekette zenginlik artar."

Osmanlı İmparatorluğu'nda tüccarların faaliyetleri ticaretle sınırlı değildi, aynı zamanda sahip oldukları birikmiş nakit ile de sarraf, banker ve mültezim olarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Birçoğu bu çeşitli faaliyetleri birlikte yürütmekteydi.

Bu makalede, Osmanlı arşivlerinde yer alan yayınlanmamış belgeler kullanılarak, 1453-1500 döneminde Rum mültezimler üzerinde durulacaktır.

Osmanlılar döneminde Rum ticaret sınıfının koşullarındaki değişiklikleri değerlendirmek için, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı öncesi koşulları incelemek gerekir.

A. Laïou'un[8] iddia ettiği gibi, 14. yüzyılda Rum ticari faaliyetinin öne çıkan özelliği, Ege ve Karadeniz'deki ihracat ve ithalat üzerindeki köle ve doğu malları gibi büyük ticareti tekelleştiren başta Cenevizliler olmak üzere Latinlere bağımlı olmasıydı. Laïou, Osmanlı öncesi dönemde "Bizanslılar"ın "nadiren İtalyan pazarlarına girdiğini"[9] belirtmektedir.

---

5 Bkz. "Dhimma," *EI*².

6 H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, 19/1 (1969), 97-140.

7 İnalcık, 102.

8 Angeliki E. Laïou-Thomadakis, "The Greek Merchant of the Palaeologan Period: A Collective Portrait," *Praktika*, 57 (1982), 113.

9 Laïou-Thomadakis; krş. M. Balard, *La Romanie Génoise*, II, Genevre 1978. Ayrıca bkz. N. Necipoğlu, "Byzantines and Italians in Fifteenth-Century Constantinople: Commercial Cooperation and Conflict," *New Perspectives on Turkey*, 12 (1995), 129-143.

Cenevizlilerin yerli tüccarları, Yahudileri, Ermenileri, Tatarları ve Rumları, gerektiğinde güç kullanarak, uluslararası ticarete katılmalarını sistematik bir biçimde engellediği, çağdaş belgelerle doğrulanan bir gerçektir.[10] Rumların, Konstantinopolis'in iaşesinin bağımlı olduğu kuzey Karadeniz limanlarından tahıl gibi hayati erzakları getirmeleri bile yasaklanmıştı.

Eldeki kanıtlar, Rum tüccarların İtalyanlar tarafından ithal edilen malları yerel pazara sokarak ve genel küçük yatırımlarla iştigal eden işleriyle çoğunlukla perakende ticarette yer aldıklarını göstermektedir.[11]

Bununla birlikte, münferit referanslar, oldukça büyük bir sermayeyle uzak mesafe ticareti yapan Rum tüccarlarının bulunduğunu göstermektedir.[12] Hristiyan ve Osmanlı kaynaklarında (altta) doğrulanan bir gerçek olarak, aristokrat kökenli Rum "iş adamlarının" elinde biriken büyük sermaye, en azından kısmen uzak mesafe ticaretten gelmekteydi. Laïou'nun 14. yüzyıl Bizans aristokrasisine[13] ait tüccarların ya da "iş adamlarının" nispeten yüksek bir oranda olduğuna dair iddiası, müteakip dönem Osmanlı belgeleriyle doğrulanmaktadır. Laïou, Bizans aristokrasisinin, Osmanlı fetihlerinin bir sonucu olarak topraktan elde ettikleri gelirden mahrum kalması dolayısıyla, zorunlu olarak ticarete yöneldiğini belirtmektedir.[14] Daha sonraki Osmanlı kaynaklarından elde edilen kanıtlar, devasa nakit sermayeye sahip olan bu aristokratların çoğunlukla iltizam işiyle uğraştıklarını göstermektedir. Bununla birlikte, zenginliklerinin asıl kaynağı, Laïou'nun belirttiği üzere, bölgelerarası veya uluslararası ticaret olmalıydı.[15]

Laïou, 1353-1402 döneminde, kaynaklarda bahsedilen Rum tüccarlarının %20'sinin aristokrat ailelere mensup olduğunu hesaplamaktadır.[16] Kefe ve Cenova arasındaki tahıl ticareti ile uğraşan Palaeologan hanedanının mensuplarını bulmak özellikle dikkat çekicidir. Daha sonra, Osmanlı döneminde, Palaeologan ailesi mensuplarının büyük iltizamları üstlenmekte olduğu görülüyor. Yüksek Bizans aristokrasisinin zengin üyelerinin Cenevizle[17] yakın ilişkiler kurmuş oldukları, 1455 tarihli Osmanlı tahririyle doğrulanmaktadır. Zengin Rum aristokratları, 1453'te Osmanlı'nın şehri ele geçirmesinden önce Pera'da ikamet etmekteydiler (altta).

10 Laïou-Thomadakis, 102.
11 Laïou-Thomadakis, 100-111.
12 Laïou-Thomadakis, 102; Mesela, 1349'da Mısır ile ticaret yapan bir Rum tüccar olan Cabasilas (Laïou-Thomadakis, 108-109).
13 Laïou-Thomadakis, 108, 110-111.
14 Laïou-Thomadakis, 105.
15 Laïou-Thomadakis, 108-109.
16 Laïou-Thomadakis, 108.
17 Laïou-Thomadakis, 108-110.

"Ceneviz kamu borçlarında bir servet" yapan Lucas Notaras'ın babası Nicholas Notaras'ı özellikle anmak gerekir. [18]

İş faaliyetlerinde, aileler, Venedikliler de dahil olmak üzere Latinler ile yakından iş birliği içerisindeydiler. Giacomo Badoer'in 1436-1440 yıllarını kapsayan muhasebe defteri,[19] Rum tüccarların Konstantinopolis'te perakendeci olarak kumaş ve baharatlar da dahil olmak üzere ithal malların ticaretinde oldukça faal olduklarını göstermektedir. Pera'daki Rumlar, taa 14. yüzyılın ortalarında Osmanlılarla da yakın ekonomik ilişkiler içinde olmuş olmalıydılar. Bizanslıların Venedik ittifakını terk ederek Osmanlı-Ceneviz koalisyonu ile yakınlaşmasını takiben, 1352 yılında Bizans İmparatoru ve Osmanlı Sultanının aynı anda Cenevizliler ile ticari antlaşmalar imzalamaları tesadüf olmamalıydı.[20] Ardından Peralılar, aralarında bilhassa Rumlar, Bursa'dan özellikle baharat ve ipek gibi doğu emtiaları alarak, Osmanlılarla yakın ilişkiler sürdürmekteydiler.[21] Pera'nın 1453'te teslim edilmesinden sonra, şehrin Rum kapitalist aristokratları, Osmanlı idaresi (altta) ile yakın iş birliği içinde olarak, Osmanlının zimmî tebaası oldular.

Rum girişimciliğinin devam eden nitelikleri, bize, Rumların, daha önce Bizans döneminde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de iltizamlar ve deniz taşımacılığı yoluyla büyük para kazandıklarını belirten 1453 tarihli bir Rum kaynağı tarafından ayrıntılarıyla ortaya konulmaktadır.[22]

Deniz taşımacılığı aslında 13. ve 14. yüzyıllarda Rum ekonomisinin önemli bir sektörüydü. Bizans'taki limanlarda olduğu kadar, Karadeniz ve Ege'de Osmanlılar tarafından fethedilen limanlarda da bu gerçekti; ancak bu iki bölgenin ötesinde, İtalyan taşımacılığı her zaman egemendi. Durumun tamamen tersine çevrilmesi Ceneviz Pera'sının düşüşünün sonucu olarak ortaya çıktı.[23]

---

18 N. Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins en Constantinople (XIII e-XV e siècles)*, Montreal 1979, 68, 122; Laïou-Thomadakis, 109.

19 *Il libro dei Conti di Giacomo Badoer, (Constantinopoli, 1436-1440)*, ed, U. Dorini ve T. Bartelè, Venice 1956, aktaran Laïou-Thomodakis, 109-111.

20 Bkz. H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522," *A History of the Crusades*, VI: ed. K. Setton, cilt editörü H. Hazard ve N. P. Zacour, Madison 1989.

21 Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Galata," *Galata*, E. Eldem, ed., İstanbul 1990, 56-57.

22 Laïou-Thomodakis, 111, not 30; Söz konusu kaynak Nicholas Isidoros yazışmalarıdır. Ayrıca bkz. N. Necipoglu, "Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century," *Byzantine and Modern Greek Studies*, 16 (1992), 158-169.

23 Bkz. İnalcık, "Ottoman Galata"; N. Oikonemides, *Hommes Affaires Grees et Latines à Constantinople (XIII-XVe siècles)*, Montreal-Paris 1979; K. P. Matschke, "Byzantinische Politiker and Byzantinische Kaufleute im Ringen und die Beteiligun am Schwarzmeerhandel in der Mitte des 14. Jh.," *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungs institutes in Österreich*, 2/6 (1984), 75-95.

1453'ten önce, denizaşırı taşımacılıkta İtalyanlara galebe çalabilecek uzun mesafe ticaretinde rekabet etme kapasitesine sahip tek halk Ragusalılardı. Belki de tek istisnai durum, dört gemisini otuz bin altın dukadan oluşan bir sermaye ile kaybeden, Konstantinopolis'in varlıklı bir Rum gemi sahibiydi. Besbelli, Venedikliler ve Yahudilerle iş birliği içinde ticaret yapıyordu.[24]

İlginçtir ki Rumların bulunduğu en önemli limanlar olan, 1453'te fethedilen Konstantinopolis ve Pera, 1475'te fethedilen Kefe ve 1484'te fethedilen Kili, Bizanslılar ve Cenevizliler döneminde olduğu gibi Osmanlılar döneminde de aynıydı. 1430'da Osmanlıların ele geçirdiği Selanik, başka önemli bir Rum ticaret merkezi idi. Bununla birlikte, Selanik'teki Rum banker ve tüccarlardan bahseden muhasebe defteri 15. yüzyılın başına değil, sonuna tarihlendirilmelidir.[25]

Laïou, Ceneviz arşiv kayıtlarını kullanarak, 14. yüzyılda "Rumların, Pera, Kefe ve Sakız Adası gibi Ceneviz kolonilerinin zanaatkâr ve küçük esnaflarının büyük bir bölümünü oluşturduğunu" ileri sürmektedir.[26] 15. yüzyılın ikinci yarısına ait Osmanlı belgeleri, Pera, Kefe, Akkirman ve Kili için bu sonucu tam desteklemektedir.[27] Ancak başlıca değişikliklerden biri, Rum denizcilerinin, gıda maddelerindeki Osmanlı öncesi geleneksel taşımacılığın yanı sıra, Osmanlı döneminde İstanbul ve Galata'ya ithal edilen Avrupa ve doğu mallarını Karadeniz limanlarına taşımaya başlamalarıdır.

1453'te Bizans başkentinin nüfusunun neredeyse tamamı savaş esiri olarak ele geçirilmiş ve mülklerinin ganimet olarak alınmış olduğu hatırlanmalıdır. Ancak Haliç'in öbür tarafındaki Galata (Pera) bir *ahidname* adı altında teslim olmuştu ve bu nedenle ahalisi benzer bir kaderden korunmuştu.[28] Fatih Sultan Mehmed, Galata'yı yeni başkenti İstanbul'un ticaret merkezi olarak korumak konusunda kararlıydı ve Peralılara yerlerinde kalmaları için teminât ve garanti vermeye yönelik tedbirler aldı. Konstantiniyye'nin kuşatılmasından önce, bazı Rumlar Galata'ya sığınmış görünüyorlar. 1455 yılına ait Osmanlı vergi ve nüfus tahriri,[29] Pera'nın teslim olduğunda nüfusu ile ilgili olarak tam manasıyla bir Rum kenti olabileceğini göstermektedir. Pera'nın Rum karakteri, kentten Cenevizli

24 F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Senat de Venise concernant La Romanie*, III, doküman no. 3009.

25 Bkz. H. İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology," *Turcica*, 15 (1983), 325; Laïou-Thomadakis, 110, not 29, kitabın 15. yüzyılın başında yazıldığı hususunda H. Hunger ve K. Vogel'le aynı görüşü paylaşır.

26 Laïou-Thomadakis, 115.

27 Bkz. İnalcık, *Sources and Studies*, I, 1995.

28 Bkz. İnalcık, "Galata".

29 İnalcık, "Galata".

kaçışının bir sonucu olarak kuşatmada daha da belirgin oldu. Kaçanlar arasında İtalyanlar yaklaşık yüzde 60 ve Rumlar yüzde 35 oranında yer aldı. Ancak kuşatma sırasında, Sultan, üç ay içinde geri dönenlerin mallarını geri alabileceğini ilan etti. Evleri mühürlendi ve mülkler kayıt edildi. 1455'teki tahrir, gerçekten geri dönen insanlar olduğunu göstermektedir.

1455 Osmanlı İstanbul'u tahririne göre, Galata içindeki Rum nüfusu, limanda, Ceneviz bölgesi çevresindeki mahallelerde yoğunlaşmıştı. Rumların çoğunluğu fakir insanlar, ayakkabıcılar, bekçiler ya da küçük tüccarlar ya da zanaatkarlardı. Ancak Varto Hristo Mahallesi'nde zengin Rumlar yaşıyordu. Yirmi iki yıl sonra 1477 tahririnde dine göre bölümlenmiş Galata nüfusu şöyledir: Toplam 1.521 haneden, hâlâ 592 hane ile çoğunlukla Rumlar; 332 hane ile Frenk veya Latin, 62 hane ile Ermeni ve 535 hane ile Rumlara yaklaşan Müslümanlardı. Dolayısıyla, Galata, Rumların İstanbul'da zorla veya gönüllü bir şekilde iskân edilmelerine ilave olarak, Rum bankerleri, armatörler ve tüccarlar ile Rum iş merkezini oluşturuyordu.[30] 1455'te, Galata'daki Rum topluluğu, sonraki dönemde Osmanlı maliyesinde kilit rol oynayacak olan Rum "aristokrat" ailelerinin mensuplarını içeriyordu.

Konstantiniyye'nin fethinden hemen sonraki dönemde, birçok Rum'un özellikle iltizamda aktif olduklarına rastlamaktayız.

Eski Bizans aristokrasisinin üyeleri olan Palaeologi, Cantacuzeni, Chalcocondyli ve Rhali, Fatih Sultan Mehmed ve haleflerinin yönetiminde önde gelen mültezimler idi. 15. ve 16. yüzyıllar boyunca, İstanbul'un merkezini teşkil ettiği Batı Anadolu limanlarının bulunduğu gümrük bölgesi, İmparatorluğun başlıca gümrük bölgesini oluşturuyordu ve çoğunlukla sahip oldukları büyük miktarda sermaye dolayısıyla çoğu kez, kârlı girişim için Müslüman Türkler ve Yahudilerle rekabet eden Rum mültezimlerin kontrolü altına girmekteydi.

İstanbul gümrüklerinin Ekim 1476'dan Aralık 1477'e kadar olan dönemde nasıl değiştiğini gösteren Osmanlı mali hesaplarının bir listesi aşağıdaki gibidir.[31]

1. Yeni Müslüman Yakub, Kassandroslu Palologozu, Trabzonlu Galyanos oğlu Lefteri, Halkokondil oğlu Andriya ve Manul Palologoz, bir şirketle üç yıl için, 1.500.000 akçe bir artışla, 25 Cumâdel-âhire 881 tarihinde teklif verdiler. Bu tarihte tahmini gelir 9,5 milyon akçe idi.

30 H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24 (1969-1970).

31 Bkz. H. İnalcık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kânûnnâme, fonds turc ancien 39, Bibliothèque Nationale, Paris," *Der Islam*, 43/1-2 (1957), 139-157; ve İnalcık, *Sources and Studies*, 157-8.

2. Hoca Satı, Çiriş İlyas, Yusuf Simsar'ın (baş Simsar) azatlı kölesi Şahin ve Hoca Bahaddin, 23 Zilhicce 881'de 2 milyonluk bir artış teklif ettiler.
3. İstanbullu Palologozu, Kassandroslu Palologoz, Trabzonlu Galyanos oğlu Lefteri ve Halkokondil oğlu Andriya, mukataanın dört yıl süreyle kendilerine iltizama verilmesi şartıyla 833.334 ek bir artış önerdiler. Bu teklif 28 Muharrem 882'de gerçekleşti.
4. Edirneli Seydi Küçük, Yahudi Altana ve Efrenci Nikoroz (bir İtalyan?), 23 Cumâdel-ûla 882'de bir milyonluk ilave bir artış teklif ettiler.
5. Palologoz, Lefteri ve Andriya grubu, 20 Cumâdel-âhire 882'de yeni bir teklifte bulundu, ardından Seydi, Altans ve Nikoroz grubu dört yıl için 4 Receb 882'de 20 milyon 200 bin akçe teklifte bulundular.

İstanbul gümrük bölgesi, Batı Anadolu ve Karadeniz'in Avrupa'yla ticaretini kontrol eden İstanbul, Galata, Gelibolu, Foça, Varna ve Mudanya limanlarını kapsamaktaydı. Gümrük için yarışan teklif sahipleri tarafından sunulan, 9,5 milyon akçeden yaklaşık 20 milyon akçeye veya yaklaşık dört yüz bin altın dukaya olağanüstü artış, mezkûr ticaretin hızlı bir şekilde büyümesinin yanı sıra ilgili mültezimlerin mali potansiyelini kanıtlamaktadır.

Aslında, tüccar-kapitalistlerin Osmanlı toplumunda gerçekleştirdikleri çeşitli işlevlerden âmil veya *mültezim* olarak yaptıkları hizmetler hayati önem taşıyordu. Devlet, karışıklık çıkarma potansiyeli taşıyan daimî bir ordunun ve bu ordunun askeri seferlerinin masraflarını ödemek için hazineye düzenli bir şekilde akan nakit gelirlerine bağımlı olduğundan, doğrudan merkezi hazinenin kontrolü altındaki vergilerin çoğunu mültezimlere iltizama vermekteydi. Kural olarak, tüccar-kapitalistler, iltizamları üstlenmek için yeterli likit para miktarına sahip olmalıydı ve *kist* olarak da bilinen, 3 ya da 6 aylık aralıklarla devlet hazinesine nakit sağlamalıydılar.

Kişisel veya hizipçi bağlantılar ve gizli iş ilişkileri, büyük iltizamları üstlenmede önemli rol oynamış görünüyor. Açıkçası, Sultanın sarayında nüfuz sahibi Rumlar ya da devşirmeler, Rum teklif sahiplerini kayırmaktaydılar. Fatih'in hükümdarlığı döneminde Rum ya da Yahudi mültezimlerin kayrılmasına dair şikayetler çağdaş kaynaklarda dile getirilmektedir. Belki de Palaeologan ailesinin üyelerinin İstanbul gümrük bölgesi iltizamını 1470'lerde alması ile, aynı aileden olan Has Murad ve Mesih isimli iki paşanın Sultan'ın yanındaki en etkili kişiler olması elbette bir tesadüf değildir.[32]

32 Bkz. F. Babinger, "Eine Verfügung des Palaeologen Châşş Murâd-Paşa von Mitte Regeb 876 h. Dez.-Jan. 1471/2," *Documenta Islamica Inedita*, Berlin 1952, 197-210; H. İnalcık, "Mesīh Pasha," *EI*[2].

Fatih Sultan Mehmed'in yeni başkentini yeniden iskân etmek ve şehrin ekonomik hayatını yeniden canlandırmak için yaptığı girişimlerinde Rumlara özel iltimas geçtiği sık tekrarlanan bir iddiadır.[33] İtalya için terk-i diyar eden Latin yanlısı Rumlardan başka, çok sayıda Rum Sultan ile iş birliği yaptı ve Sultan tarafından asker, danışman ve maliye uzmanı olarak önemli görevlere tercih edildiler. Ayrıca, Sultan'ın İtalya'ya göç eden Rumları geri getirme konusundaki ilgisiyle ilgili belgelenmiş kanıt mevcuttur.

Palaeologi ve Cantacuzeni'nin yanı sıra, bazı durumlarda muhtemelen Osmanlı öncesi dönemlerden bu yana görevlerini sürdürmekte olan, Osmanlı maliyesine dahil olan başka Rum soylular da vardı. Örneğin, Osmanlı döneminden önce, Theodore Rhali (Theodortus Rhali de Constantinopli), Bizans idaresi altında Konstantinopolis'in gümrük gelirlerine dahil olmuştu. 1455'de onu Girit'te buluyoruz.[34] Ancak Rhali ailesinin diğer üyeleri fetihten sonra İstanbul'da kaldı.

Aynı dönemde, başka bir Bizans soylu aristokrat ailesi Sırbistan'da, o eyaletteki zengin gümüş ve altın madenlerinin iltizamını almıştı. 1474'de, Yani Cantacuzenus, kardeşi Yorgi, Nichola Dancovil ve Lika, Vuk eyaletindeki veya yukarı Sırbistan'daki gümüş ve altın madenlerini ortaklaşa, altı yıl için toplam 14 milyon akçeye (veya yaklaşık 290.000 Venedik altın dükası) iltizama almışlardı. Bir önceki yılda, yükleniciler, Novobrdolı Yanı Cantacuzenus, Seresli Yorgi Ivrana ve Thoma Cantacuzenus ve İstanbullu Palaeologus ortak olarak hareket ediyorlardı.[35] Daha sonra 1476'da yerlerini yeni bir ortaklar grubuna bıraktılar: Yani ve Yorgi Cantacuzenus, Vuk ve Knez Yuvan ve Andriya. 1477'de, sözleşme uyarınca meblağı ödeyemeyince, hepsi idam edildi. Öte yandan, Köstence eyaletindeki Kratov madenleri, İstanbullu Her Palaeologus ve ortakları Istipa Blasica, İstepan Lesh ve Konstantin oğlu Dimitri ile birlikte 1473 yılında toplam 1.600.000 akçeye iltizama almışlardı. 1455 tahririne göre, bu Yani Palaeologus büyük konaklara sahip olduğu Galata'da yaşamaktaydı.

Müslüman ya da Yahudi mültezimler ile rekabet halindeki Rum iş adamları, bu dönemde Balkanlar'da, Ege'de ya da Karadeniz kıyılarında tuz üretimi ve dağıtımı ile ilgili önemli tekellerin yüklenicileri olarak da faaliyet gösteriyorlardı. Bu tekeller, genelde mahalledeki balıkçılık gelirleri ile iltizam yapıyordu. Mora'nın son despotu, Demetrius Palaeologus da

33 H. İnalcık, "Istanbul," *EI*².

34 N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, IV, 106, note 34.

35 Yukarıda 31. dipnotta bahsedilen *mukataa* defteri; Sırbistan'daki Cantacuzenus ailesinin bu kesimi için bkz. Iorga, *Byzance après Byaznce, Continuation de la vie byzantine*, Bükreş 1971, 36; D. M. Nicol, "The Byzantine Family of Cantacuzenus," *Dumbarton Oaks Papers*, XI.

bu işe dahil olmuştu. Osmanlı iltizam kayıtlarına göre,[36] "Kir Demetrius Tekfur", timar temelinde Aenos'un baş vergisi ve diğer devlet gelirlerini elinde bulunduruyordu. Ancak, 11 Temmuz 1469'dan itibaren, üç Yahudi mültezim, Selanikli Yakub oğlu Elazar, Niğbolulu Elazar oğlu Avraham ve Vidinli İsmail oğlu Musa'nın ortaklığı ile işi üstlendi. Buradan gelen gelirlerin toplamı üç yıl için 555.000 akçe olarak tahmin edilmekteydi. Altı yıl sonra, besbelli Slav olan, Yuvan Dhapovik ve Novobrdolu Knez Yuvan, Yorgi Ivrana ve Thoma Cantacuzenus'u açık artırmada fiyatı artırmaya çalıştılar ancak başarılı olamadılar. Başarısız olmalarının nedeni, merkezi idarenin sunulan belgeleri onaylamamış olmasıydı. Rum mültezimler, sonraki yüzyılda İmparatorluğun tuz üretimine dahil olmaya devam ettiler. 1590'da İstanbul'a tuz ithal etmek için idare tarafından atanan temsilci, Komnen oğlu Mikail adında bir Rum idi. Bir yıl içinde ithal edilen ve Sava, İstefan, Hüseyin, Abdurrahman ve Nika'nın gemileri tarafından taşınan tuz, 41.274 kile ya da yaklaşık 105 ton idi.

1610'da İstanbul'a tuz ithal etmekle yükümlü olan devlet görevlisi ve Kırım Hanlığı'ndaki tuz ihracatı ile ilgili devlet temsilcisi Mihal ve Dimitri isimli iki Rumdu. Kontrolleri altında, toplam ithalat tahmini bir milyon akçe değerinde, 50.000 kile veya yaklaşık 129 tondu. Yine, bu tuz çoğunlukla, Rum olan Yorgi, Sava ve Canali'nin sahip olduğu gemilerde taşınmıştır.

Osmanlı tüccar denizinde, Rumlar belirgin bir yer işgal etmekteydiler. Kefe, Akkirman ve Kili gümrük defterlerinde,[37] Rumlar 1.500 civarındaki sayılarıyla deniz kaptanı ve gemi sahiplerinin büyük bir yüzdesini oluşturmaktaydı. Kefe'nin 1487-1490 tarihli gümrük defterine göre, Kefe, İstanbul, Galata, Sinop, Samsun, İnebolu ve Trabzon arasındaki taşımacılıkta 41 Müslüman ve 4 İtalyan'a karşı 21 Rum gemi sahibi veya kaptan vardı. Rum kaptanlar Paskal Re'is, Todoros, Pandazi ve İnebolulu Yani Karadeniz limanları arasında nakliye yapıyorlardı ve Müslüman, Yahudi ve Ermeni tüccarlara ait malları taşıyorlardı. Rumların deniz taşımacılığındaki göze çarpan konumlarının aksine, bu dönemde Karadeniz limanlarında ticaret yapan yalnızca birkaç Rum tüccarı vardı ve bunların çoğu şarap ticareti veya diğer doğal ürünlerle meşguldü. Bununla birlikte, Rum kaptanlardan çoğu kendilerine ait, gümrük aidatlarını ödedikleri malları taşımaktaydılar. Bu ürünler çoğunlukla Trabzon'un ve Kırım'ın şarabı, Azak havyarı ve balığı ve Karadeniz'in diğer doğal ürünlerinden oluşuyordu. Rum kaptanlar, tuz, buğday, un, meyve, balık ve kereste gibi hacimli malların ticaretine de bu malların nakliye masraflarının yüksek

36 T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda ve Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952, İndeks.

37 Bkz. yukarıda 31. dipnot.

olması nedeniyle girmişlerdi. Zaten, 15. yüzyılda, Rum kaptanlar, hızla büyüyen İstanbul pazarı için bu türden erzakların taşınması ve ticaretiyle servet biriktirmiş olmalıydılar. Karadeniz trafiğinin Latinlere bağımlı olduğu Palaeolog dönemine kıyasla, Osmanlı döneminde Rum tüccar denizi önemli bir genişleme kaydetmiş olmalıdır. Osmanlı arşivleri, 15. ve 16. yüzyıllardaki bu gelişme için yeterli kanıtı sağlamaktadır. Bu dönemde Galata-Pera, Rumların kontrolü altında, zeytinyağı, şarap, balık ve havyarın temel ticaret merkezi haline geldi. Boğaziçi'ndeki Yeniköy, zengin Rum gemi sahipleri ve kaptanlarının merkezi idi.

Deniz taşımacılığında İtalyanların yerine alan Rumlar, aynı dönemde Doğu Akdeniz'deki denizaşırı ticarette de aktif durumdaydı. Örneğin, 1560 tarihli bir gümrük defterinde, Rum deniz kaptanlarının bir tarafta Antalya diğer tarafta Suriye ve Mısır limanları arasındaki nakliyede aktif durumda olduklarını görmekteyiz. Ancak, aynı dönemde Müslüman kaptanlar ve gemi sahiplerinin bu trafikte Karadeniz'de olduğu gibi çoğunlukta oldukları belirtilmelidir.

Ayrıca, 1453 yılındaki durumla karşılaştırıldığında, gemilerin ve zengin tüccarların Rum kaptanı sayısı, şehrin Rum kolonisinin arşivlerinin kanıtladığı gibi, 16. ve 17. yüzyıllarda Venedik'te bir artış gösterdi.[38] Osmanlı koruması altında, Osmanlı topraklarından Yahudiler, Müslüman Türkler, Slavlar ve Rumlar, 16. yüzyılın ortaları itibariyle Ancona ve Venedik'te ticaret toplulukları kurdular.[39] Osmanlı seçkinleri bu denizaşırı ticarete büyük sermaye yatırdılar. Örneğin, 1561'de I. Süleyman'dan Venedik Doçu'na gönderilen bir mektupta Sarayın baş görevlisi olan kapıağası, iki Rum kaptanı ile Venedik'e gidip kendisi için iş yapmak üzere bir denizaşırı sözleşme imzaladığını bildirmektedir.[40] Ağa onlara iki bin altın sikkeyi ve bu ticari girişim için gemisini emanet etmişti. Rum kaptanlar kapıağasını aldattıklarından, bu özel durum yazışma konusu olmuştur. Rumlar, bu dönemde Sultan'ın özel tüccarları (hassa tacir) olarak özellikle de kürklerde olmak üzere Rusya ile olan ticarette önemli bir rol oynamıştır.[41]

XIV

38 Geanakoplos, *Byzantium and Venice*, 55, not 7.

39 Bkz. T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, 20 (1960), 234-313; P. Earle, "The Commercial Development of Ancona, 1479-1551," *Economic History Review*, 12 (1969).

40 T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatından Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri," *Belgeler*, 2 (1964), 161.

41 A. Bennigsen ve C. L.-Quelquejay, "Les marchands de la cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié au XVIe siècle," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 11-3 (1970), 363-390.

15. YÜZYILDA BATI ANADOLU'DA "ARAP" DEVECİLER

Süleyman Paşa'nın 1352'de Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasında fethettiği toprakların iskânını anlattığı bölümde Âşıkpaşazâde şöyle devam eder:[1]

> "Beri yanda babası Orhan Gazi'ye, 'Kutluluklarla dolu padişahımın himmeti, yüce Allah'ın yardımı ve Muhammed aleyhisselamın mucizeleri Rumeli'nin fethedilmesine yol açtı. Kâfirler ziyadesiyle perişan düşmüşlerdir. Şimdi yüce şahsınıza şöyle malum ola ki, bu tarafta feth olunan hisar ve vilayetlere yerleştirmek ve buraları güzelleştirip mamur etmek için pek çok Müslümanın gönderilmesi gerekir. Onları fethedilen bu yerlere koyalım. Ayrıca seçkin gazilerden de yoldaş olarak gönderiniz.' dedi.
>
> Orhan Gazi bu habere çok sevindi. Karasi vilayetine pek çok göçer Arap evleri (*Kara göçer Arab-evleri*) gelmişti. Onun emriyle hepsini Rumeli'ne göçürdüler. Bir zaman Gelibolu bölgesinde yerleştiler. Süleyman Paşa fetihlerine devam etti ve Tekirdağı'nın kenarına ulaştı. Aradaki hisarların kimisini iyilikle, kimisini de savaşarak aldı. Odgönlek hisarını uç edindi. Sonra Hayrabolu'ya yürüdüler. Fakat bu arada günden güne Karasi vilayetinin insanları da sürekli gelmeye başladılar. Gelenleri yurt tutup Allah yolunda savaşa başladılar. Sözün kısası yüce Tanrı'nın yardımıyla Müslümanlar arkalanıp güçlendiler. Her ne tarafa yürüyüp gitseler kâfirler önlerine çıkamaz oldu. İslam askeri fetihten fetihe yürüdü."

Yukarıdaki metin Osmanlıların Avrupa'daki ilk fetihlerine dair Âşıkpaşazâde'nin hikayesidir. İlk aklıma gelen, bu hikâyenin, Âşıkpaşazâde'nin, Peygamberin halkı olan Arapların bu büyük İslamî başarıda rol oynamış olmalarına dair tahayyülünün bir ürünü olduğu yönündeydi. Diğer

1 *Âşık Paşazade Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. K. Yavuz-M. A. Y Saraç, İstanbul 2003, *bölüm 39*, 109.

taraftan, iki ya da üç yıl önce, Bolayır'da vefat eden Süleyman Paşa için kurulmuş vakfa dair 762/1361 tarihli Orhan vakfiyesinde,[2] Eriklice (Rumca: Herakleia) yakınlarında *Arablu* diye adlandırılan bir köy keşfettim.

Çanakkale Yarımadasında "Arap Deveciler"

Âşıkpaşazâde haklıysa, Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde Çanakkale'nin Asya tarafında "Arap göçebelerini" bulmalıyız. Aslında, II. Mehmed'in (1451-1481) bir düzenlemesinde,[3] Karaburun, Edremid, Ayazmend ve Kızılca-Dağ'lı olmak üzere dört grup "Arap" devecinin, Karesi sancağında Kızılca-Tuzla'da çıkarılan tuzu nakliye hizmetinde bulundukları belirtilmektedir. Karaburun ve Kızılca-Dağ (modern haritalarda Tuzla-Tepe olarak görülür) Çanakkale yarımadasının ucunda, Edremid aynı isimli körfezde, Ayazmend (bugünkü Altınova) Ayvalık'ın güneyindeki Ege sahillerinde yer almaktadır. Düzenleme, bu "Araplar"a "daha önceki zamanlardan" (*evâ'ilden*) beri hizmet etmekte olduklarına dair atıfta bulunmaktadır. Bizans kalıntıları Tuzla-Tepe'nin üzerinde yer almaktadır ve Tuzla Köyü'ndeki eski cami bazı Bizans özelliklerini taşımaktadır.[4] Ayrıca, antik çağlardan kalma bu ünlü tuzladan tuz üretildiği için, Orhan yönetiminde (1324-1362) Osmanlılar tarafından ele geçirilmeden önce Karesioğulları Beyliği tarafından üretimin sürdürüldüğünü varsaymak makuldür.

Daha sonraki bir belgede, 1528 mali tahririnde, Kızılca-Tuzla'nın nakliye hizmetindeki "göçer Arap devecileri"[5] şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Behram bölgesinde 44 erkekten oluşan bir grup (cemaat)
Ezine bölgesindeki Andavazlu köyünde 27 erkekten oluşan bir grup (cemaat)
Ezine bölgesindeki yine 15 kişilik bir grup (cemaat)
Karaburun bölgesindeki 21 kişiden oluşan bir grup (cemaat)

Belgede Karaburun'daki bir "Araplar" yerleşimi olan, bugünkü *Araplar* köyü, Ekmek (Etmek) -Yemez Baba burnunda[6] (Strabon'un On İki Tanrı'nın Sunağı bölgede yer almaktadır) bulunmaktadır. *Araplar* adı

2 Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, Munich 1867, 145-148, bkz. Aşağıda not 56.

3 *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmanî*, haz. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1936, 30-31, krş. N. Beldiceanu, *Actes de Mehmed II et Bayezid II du MS. Fonds turc ancien 39*, I, Paris ve The Hague 1960, 94 (düzeltmeler).

4 Bkz. J. M. Cook, *The Troad*, Oxford 1973, 19, 222-223.

5 L. Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizami," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1962-1963), 121.

6 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, haz. F. Kurdoğlu ve H. Alpagot, İstanbul 1935, 140.

son zamanlarda hükümet tarafından Koca-Köy olarak değiştirildi, ancak yöre halkı hala *Araplar* demektedirler. J. Cook şöyle anlatıyor:[7] Le Chevalier'den Philippson'a haritalar, "Ballu-Dağ'ın güneybatısında, ortada, büyük döngünün batısında, yerel bellekte adını sürdüren bir *Araplar* köyünü işaretler. Napier, birkaç kalıntı ve bir çeşme bulunan bir Türk köyü olarak (ismine yer vermeksizin) belirtir. Raoul-Rochette, 1838'de, harap olan bir Türk mezarlığına dikkat çekmekte ve terk edilmiş bir köyden bahsetmekte, ancak bunun Skamandria antik kendi olduğunu iddia etmektedir."

Araplar, Behram'dan küçük Baba-Kale Limanı'na uzanan yolda bulunmaktadır. (1521'de yazan) Pîrî Reis,[8] Baba-Burnu'yu gemiler için demirlemeye uygun bulmazken, kuzeyde dört "mil" uzaklıkta küçük gemilerin kuzey rüzgarlarına karşı sığınabilecekleri Ak Liman adlı küçük bir limanın varlığına dikkat çeker. 19. yüzyıl "Baba Limanı", J. Cook'un ifadesiyle,[9] "vapurların düdük çaldıkları ve develerin taşıdığı malların boşaltıldıkları bir terminal gibi görünüyor."

1904'te Bacon, doğudaki Behram-İskele'ye (Assos) palamut taşıyan devecilere şahit olmuştur. Eve dönüşlerinde, Assos kalıntılarından birkaç parça peşlerine götürmektedirler. J. Cook, *Araplar*'da bu türden taşlar keşfetmiştir.[10]

Kuzeyde, Ezine bölgesindeki *Arapaşireti* köyü, 1940 sayımında 410 sakin nüfusu ile kaydedilmiştir. Haritalarda Ezine'in kuzeyinde Menderes Nehri üzerinde gösterilen *Araplar* ile aynı olduğu açıktır. 1975 yılında bölgede seyahat ederken, Edremid'den yaklaşık 10 kilometre uzaklıktaki *Araplar* adlı bir köy buldum (adı birkaç zaman önce hükümet kararı ile Yol-Ören'e değiştirilmiş). *Araplar* isminin kökeniyle ilgili olarak, köylüler tarafından önerilen tek teori, köyün "Arabistan gibi" çok sıcak olmasıydı ve bu yüzden *Araplar* diye anılıyordu. Köy nüfusunun kompozisyonu zaman içinde değişmiş görünüyor. Halihazırda, Bosna kökenli hâlâ Sırpça-Hırvatça konuşan birkaç göçmen ailesi var ve birçok köylü, görünüşe göre köye çalışmak için dışarıdan gelmiş. Şimdi mevcut olmayan eski bir caminin olduğunu söylediler. Köyün daha önceki sakinleri veya *Araplar* ismi ile ilgili ipucu bulamadım.[11]

---

7 Piri Reis, 237.

8 Piri Reis.

9 Piri Reis, 227.

10 Cook, 391.

11 Pazar için köydeki başlıca ziraat şu an pamuktur. Köylülerin kendi toprakları vardır. Topraklar, yakındaki kasabalarda yaşayan birkaç toprak sahibine aittir. Köylüler genel olarak dönüm başına 3.000-5.000 Türk lirası karşılığında ekilebilir araziyi dört yıllık bir süre için kiralamaktadır. Bazıları da ortakçılardır. Pamuk fiyatları düştüğünde, buğday ya da bahçecilik ziraatına geçmektedirler.

1455 tarihli Bergama vakıfları defterinde,[12] Kızılca-Tuzla, Dere-Köyü ve Baba-Deresi hep birlikte yıllık 20.600 akçeye (ya da yaklaşık 515 altın düka) bir mültezime verildiği kayıtlıdır.

Tuzla Nehri üzerindeki Dere-Köyü (antik Satnioeis), Kızılca-Dağ eteğindeki Kızılca-Tuzla'daki tuzlaların merkezi yerleşim yeriydi. Üç yerleşim yerindeki nüfusun 115'i çift, 158'i *benlak* olmak üzere toplam 273 kişidir.[13] Tümü Müslüman olan köy nüfusu, çiftlikli (*ba-çift*) 26 hane ve yarım çiftlikten daha az toprağı olan ya da hiç toprağı olmayan (*benlak*) 78 haneden oluşuyordu. Kızılca-Tuzla'nın gelirinden günde 15 akçe, I. Murad (1362-1389) tarafından yaptırılan ve yerel kadının *mütevelli* olarak atanmış olduğu camiye vakfedilmişti. Görünüşe göre, nüfusu bir kuyumcu, bir boyacı ve iki mühtedinin -Mikail oğlu Karaca ve Vasil oğlu Muhammed- bulunduğu müreffeh bir köydü.

Tuzla'nın kuzeyinde bulunan Baba-Deresi'nin nüfusu, idari düzenleme altında tuzlalarda çalışan "tuzcular"dan oluşuyordu. Kayıt esnasında, azat edilmiş Şahin'in de aralarında bulunduğu nüfusun hepsi Müslümandı. Dokuz kişi, işçiler üzerinde yönetici ya da re'is olarak atanmıştı. Sahip oldukları topraklarda baştan sona 606 tane tuz havuzu (*gölek*) vardı. Üretimi denetlemekten ve ürünü Bab-ı Âli'nin belirlediği fiyata devretmekten sorumluydular. Yerel cami için günlük 15 akçe bir ödeme yapılması dışında, tuzlalardan ve iki köyden elde edilen gelirin geri kalan kısmı I. Bayezid (1389-1402) tarafından Medine'deki Mescid-i Nebeviye'ye vakfedilmişti.

1566 tarihli tahrirde,[14] Kızılca-Tuzla'daki işçilerin sayısı 343'dü. 1532'de 14 yönetici ve 720 gölek mevcuttu. Re'islerin veya yöneticilerin pozisyonunun miras yoluyla intikal ettirilebilir olduğu görünmektedir.[15]

Tuz, Tuzla köyünde ovadaki tuzlalarda üretilmekteydi. Tuzla Köyü tarafından sıcak ve soğuk kaynaklardan gelen sular yaz sıcağında suyun buharlaştığı küçük havuzlara akardı.[16] Muhtarın veya Behramlı yaşlılardan Nuri Koç'un şahsıma anlattığı daha ilkel bir yöntem, kaynaklardan akan suya elek koymaktı; tuz sonra eleklerde birikiyordu. 15. yüzyılın muhasebe defterleri, Kızılca-Tuzla'nın kaynak tuzunun yüksek kalitesiyle beğenildiğini ve Sultanın sarayında tüketildiğini göstermektedir. Günümüzde Behram'daki köylüler tuzun tadını biraz acı buluyorlar.

---

12 Belediye Kütüphanesi, İstanbul, Cevdet Kitapları, no. O. 117, 136-138.

13 *Çift* ve *benlak* (*bennak*) için bkz. H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, 23 (1959).

14 *Hüdâvendigâr Evkaf Defteri*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, no. 570; Güçer, 102.

15 Güçer, 104.

16 Cook, 224.

Bir devlet temsilcisi (*emin*) ya da kamu gelirleri mültezimi, devletin kontrolündeki tuz işlerinin üretimi ve pazarlanmasıyla ilgili tüm faaliyet ve işlemlerin denetlenmesinden sorumluydu.[17] Tuz işlerinden elde edilen kamu gelirini korumak için, temsilci ya da mültezim, üretimin belli bir seviyede pazarlanması ve sürdürülmesinden sorumluydu. Bütün bunlar, bu ağır malın belirli bir maliyetle taşınması ve dağıtılması şartına bağlıydı. Dolayısıyla, sınırlandırılmış alanlardaki tuz üretimi ve satışı konusunda bir tekel kurmak ve nakliye işini organize etmek gerekli hale geldi. Bütün sistem, tuzun uzak yerlere nasıl ve hangi bedel karşılığında taşınacağına bağlıydı. Bu durum, Batı Anadolu'da idari düzenlemelerle devecilerin örgütlenmesini gerekli kıldı: Temsilci, ulaşım maliyetlerini mümkün olan en düşük seviyede tutmakla ilgilendiğinden, çoğunlukla kendisiyle deveciler arasındaki nakliye oranları üzerinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktaydı.[18]

Tersine, deveciler bu emek hizmetinden kaçmaya çalışmaktaydılar ya da daha elverişli koşullar bulduklarında kiralama oranlarını yükseltmekteydiler. Sinan Paşa'nın Anadolu beylerbeyliği sırasında (1481-1482 ve 1486-1489) Sultan, devecileri hizmette tutmak için ağır cezalarla katı düzenlemeler yapmıştı.[19]

1522'de, devletin Kızılca-Tuzla tuzlasından geliri 383.983 akçe, yani yaklaşık 6.400 altın düka olarak gerçekleşti.[20] 19. yüzyılda yıllık üretim, çeşitli kaynaklarda 500 ila 3000 ton arasında tahmin edilmiştir.[21] Son rakam, en az on iki bin deve yüküne karşılık gelir. Develer, 20. yüzyıla kadar tuz taşımada kullanıldılar. 1911'de Leaf tarafından çekilen bir fotoğraf "yassı kapları suyun altında ve büyük bir toplanmış tuz yığınını, yüklerini almak için bekleyen iki sıra halindeki develeri gösteriyor."[22] Ayrıca, 19. yüzyıla kadar develer iç bölgelerden Baba veya Behram limanlarına kadar yerli ürünlerin (başta meşe palamudu) taşınmasında önemli vasıta olarak kalmıştır.[23]

1975 yazında günü birlik Behram ziyaretimde, Behram muhtarı, Nuri Koç bana, *Araplar*'ın yanı sıra Behram'da da develerin, yakın zamana kadar ekin, saman veya kereste taşımasında istihdam edildiğinden bahsetmişti. Şimdi, kamyonların ağır eşya taşımacılığında develerin yerini aldığını eklemişti. Geçmişte *Araplar* köyünün sakinleri, develerini,

17 Güçer.
18 Örnekler için bkz. Güçer, 120-122.
19 Anhegger ve İnalcık, 31; Beldiceanu, *Actes*, 95.
20 Güçer, 130.
21 Cook, 224.
22 Cook.
23 Cook, 10, 227.

Çanakkale'de çok miktarda üretilen çömlekleri Anadolu kentlerine, taa Adana'ya kadar taşımak için kullanırlardı.

Maden devlet malı olduğu ve bir mültezime iltizam olarak verildiği için, Kızılca-Tuzla'da üretilen tuz, Karesi eyaletindeki Edremid, Kemer, İvrindi, Balıkesir, Kepsut, Bigadiç, Mihaliç, Kirmasti ve Lapseki kadılıklarından oluşan bir tekel sahasında (örü) dağıtılacaktı. Bu büyük bölgedeki herkes istisnasız olarak, devletin belirlediği sabit fiyat üzerinden, Kızılca-Tuzla'nın tuzunu satın almak zorundaydı. Tüm büyük tuz üretim bölgelerinde kanunen zorla uygulanan tekel sistemi, üretimi sürdürmek ve hazinenin çıkarlarını korumak için planlanmıştı. Nüfusun tuza ihtiyacı yokken bile, her kadılık yıllık tuz payını satın almaya mecburdu. Mültezim her zaman halkın isteksizliğinden ve tuz satın almayacaklarından bahsettiğinde, Bab-ı Âli kadılara mültezimlerin düzenlemeyi uygulamasında yardımcı olmaları için sıkı emirler gönderirdi. Tekeli zorla uygulamak için çıkarılan bir 15. asır hükmüne göre, başka herhangi bir kaynaktan elde edilen tuza el koyma ve tuzu taşıyanı, tuzun gayri resmi sahibini ve tuzu satın alanı cezalandırma yetkisine sahip özel bir devlet görevlisi (*yasakçı*) ile gönderildi.[24] Ayrıca, tekel haricindeki tuzu ortaya çıkarmak için devlet görevlisi ile iş birliği yapmayan yerel yetkililer, ölüm cezası ile tehdit edildiler.

Görünüşe göre, muhtemelen II. Mehmed'in (1451-1481) hükümdarlığının son yıllarına ait olan yukarıda zikredilen belge,[25] "çok eski zamanlardan beri Karaburun, Edremid, Ayazmend ve Kızılca-Dağ bölgelerinde yaşayan Arapların [Kızılca-Tuzla] bölgesinde üretilen tuzu develerine yükledikleri ve naklettiklerini" anlatır. Hüküm, onlara bu hizmette devam etmelerini emretmektedir.

Tuzla'nın kuzeyindeki Arap devecilerin aşağıdaki tarifi, 1517 tarihli Biga defterinde yer almaktadır.[26]

> "Aşağıdaki Arap grupları Behram Tuzla'da üretilen tuzu (düzenlemede) bildirilen yerlere ulaştırma işini üstlenmektedirler ve bu hizmet karşılığında kendilerine geçmiş sultanlar tarafından vergi muafiyeti berâtı verilmişti. Dolayısıyla hem örfi hem de devlet fermanı tarafından her türlü fevkalade vergiden muaf tutulmuşlardır. Behram'ın tuzunu her zamanki yerlere taşıyacakları ve kendileri herhangi bir olağanüstü vergi yüklenmeyeceği buyrulmaktadır. Şimdi Sultanımız Yavuz Selim diploması ile bunu teyid etmektedir.

24 Anhegger ve İnalcık, 30-31; Beldiceanu.

25 Anhegger ve İnalcık, 31.

26 *Biga Mufassal Defteri*, Başvekâlet Arşivleri, İstanbul, Tapu Defteri, Muharrem 923.

Yatak Araplar grubu: 27 kişi

Andavazlu Araplar grubu: 15 kişi

Kınık, Alemşahlı ve Kara-Turakhan köylerindeki [Araplar]

Karaburun'un Arapları Tuzla kadılığında yaşarlar: Behram tuzlalarından tuz taşırlar."

Aynı belge, Gelibolu'daki deniz geçişine yakın alanda "nakliye için kullanılan devlete ait develer" (*hassa develeri*) bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Behram ve Nahiyesi

Behram, bu bileşimin idari merkezi idi ve tuz üretimi ve dağıtımının düzenlenmesinden sorumluydu.

15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yirmi yılını kapsayan vakıf tahrirlerine göre,[27] Behram (köken olarak adı Rumca Machramion'a dayanır)[28] Bergama nahiyesinde bir köy idi ve farklı statülerdeki çeşitli nüfus gruplarından oluşuyordu.

Başlangıçta köyün ekilebilir arazisi, 32 Rum köylünün tasarruflarında çiftlik ünitelerine bölünmüştü. Bu Rumlar, Bergama kalesinde *nöbetçi*, muhafız olarak görevlendirilmişlerdi. Daha sonra, görünüşe göre II. Mehmed döneminde muhafızların sayısı 11'e düştü ve bu muhafızlar Berham'da 11 çiftliğe sahiptiler, dokuz çiftlik (köylü aileleri ile birlikte) Sipahi Hamza'nın timarının bir parçası haline getirildi. Bir çiftlik, muhafızların kethüdası olan Rum Manul'un tasarrufundaydı. Kalan beş çiftlik, *mevkuf* olarak hazineye bırakıldı. Son olarak, 1500'ler dolayında, bu Rum muhafızlardan hiçbirinin yerlerinden ayrılmadığını bize belirtmektedir.

Yerli Rumlara, Fatih Sultan Mehmed'in yönetimi altındaki Kuzey Ege'deki Midilli ve diğer adalarda, bazı vergilerden muafiyet karşılığında benzer görevler verildiğini biliyoruz.[29] Behram'da yaşayanlar, II. Mehmed (1451-1481) döneminde (donanma için) kürek yapmakla görevlendirildiler. Daha sonra bu yükümlülük kaldırıldı ve 1522'de yeniden uygulamaya konuldu.

Behram köyünün (*Karye-i Behram*) üzerinde, tepenin üstünde, Osmanlılar tarafından kullanılan bir Bizans kalesi Behram Kalesi (*Behram-Kale*) yer almaktadır. İktisadi ve stratejik konumu nedeniyle bu alanın, Midilli'nin Osmanlı yönetimine girmesinden (1462) önceki dönemde

27 *Hüdâvendigâr Evkâf Defteri*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, no. 111.

28 Paul Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul 1934, 21.

29 H. W. Lowry, "A Corpus of Extant Kânûnnâmes for the Island of Limnos...," *The Journal of Ottoman Studies*, I (1980), 52, 58.

Osmanlılar için alışılmadık bir önemi olmuş olmalıdır.[30] II. Mehmed'in Midilli'yi feth etmesinin başlıca nedeni, bu adanın karşıt Türk sahil bölgelerine saldırmaya ve yıkmaya çalışan Hristiyan (Katalan) korsanlara sığınak olmuş olmasıydı.[31]

Tablo I

1522 ve 1940 yıllarında Behram nahiyesinde bulunan köyler

1522 tahriri	**1940 nüfus sayımı ve modern haritalar**
—	Araplar (Ezine ilçesinde)
Arab-Köy	Araplar (Koca-Köy)
Büyük-Çepni	Büyük ve Küçük Çipne (Edremid'de) ya da Büyük ve Küçük Çetme
Küçük-Çepni	
—	Çetmi-aşireti (Ezine'de)
Hünkârlar veya Kutlu	Kutlu-oba? (Bayramiç ilçesinde)
Ayvacık (ya da İvecik)	Ayvacık
Dögendi?	—
Kozlu	Kozlu (Ayvacık'da)
Çukur-Köy (metrûk)	—
Hızır-Şeyh (metrûk)	—
Ozer	—
Göksek	—
Kuyumcu veya Menteşe	Menteşe
Ada-Tepe	Ada-Tepe (Küçük-Kuyu'da)
Çanak	—
Koru	—
Borgos	Bergaz (Gülpınar'da)
Paşa-Yiğit	Yiğitler (Bayramiç'da) ya da Paşa-Köy (Ayvacık'da)
Nusrat-Köy	Nusratlı (Musuratlı) (Küçük-Kuyu'da)
Eşeklü-Köy	Eşeklü (Saidiye, Merkepli)
Eymirler	—
Şahi-Köy	—
Timurciler	Demirci (Ayvacık'da)
Burunlu	—

30 Behram, Kemâller Köyü (Ezine'nin yakınında) ve diğer yerlerde I. Murat'ın (1362-1389) yönetiminde, cami ve köprü inşası zikredilmelidir; Kemâl Bey'in oğlu Asilhan Bey tarafından yaptırılan cami, hamam ve cami kompleksi için bkz. E. H. Ayverdi, "I. Murad Devrinde Asilhan Bey Mimari Manzumesi," *Vakıflar Dergisi*, III.

31 Critovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton 1954, 180-185.

Saruhanlu-Davud	—
Balaban-Lala	Balabanlı
Viranlu	Viranlı (Bayramiç'de)
Kalfal	Kulfal (Ayvacık'da)
Kapucı-Köy	—
Kalabaklu	Kalabaklı (Erenköy'de)
Purun	—
Yeniler	—
Tura-Beg	—
Kızıl-Ya'kub	Kızıl-Köy (Bayramiç'de) or Kizil-Tepe (Ezine'de) ya da Kızıl-Yar (Ayvacık'da)
Güvendik	Güveniç (Bayramiç'de)
Akpınar	Akçapınar (Erenköy'de)
Akça-in	İn-Tepe? (Erenköy'de)
Ali-Fakih	—
Üç-Kilise	—
Çoraklu	—
Sed-Obası	—
Ovacık	—
Bayramça	—
Mihlu	Mihlu
Çölmek	—
Behram	Behram-Köy (Ayvacık'da)

Cemaat-i Yürükân-i Behram.

Batı Anadolu'da "Arap Deveciler"

Karesi'nin güneyindeki bölgede, "göçebe Arap deveciler" Saruhan, İzmir, Ayasolug (Hagios-Theologos, Efes) ve Teke'de olmak üzere dört grup olarak bulunmaktaydılar. Aydın sancağına ait mali tahrir ve kânunnâme,[32] kayıtlarda 82 erkekten müteşekkil olan "Araban-ı boğurciyan" adlı bir grubun "İzmir kadılığında" yaşamakta olduğunu açıkça ortaya koyuyor. İkinci grubu oluşturan 58 erkek, Saruhan sancağından (başkenti Manisa) gelip 16. yüzyılda İzmir'inkine katıldılar. İbrahim Gökçen,[33] Saruhan Yürükleri konulu kitabında "Arapemmiler" adlı bir göçebe grup ile ilgili 1611 tarihli bir belgeyi öne çıkarmaktadır. Ben daha ziyade, bu ifadeyi 'Arab-boğurcılar' olarak okuma temayülündeyim. Arap devecilerin İzmir

32 Başvekâlet Arşivleri, İstanbul, Tapu Defteri No. 537, Recep 983/Ekim 1575.

33 *Saruhan'da Yürükler ve Türkmenler*, İstanbul 1946, 98.

bölgesine kayması, İzmir'in Batı Anadolu ürünlerinin İstanbul'a ve sonrasında Avrupa'ya açılan büyük çıkış noktası olma yolunda ilerlemesine bağlı olabilir.[34]

1628'de, Saruhan'da, "askeri otoritelerin haraç kesmelerine karşı Sultan'a şikayetler ileten" devecilere atıfta bulunulmaktaydı.[35] Daha sonra 18. yüzyılın ortalarında, *Arap-oğulları* olarak bilinen bir milis örgütünü kuran Bergama Voyvodası Hacı Mehmed, Batı Anadolu'da ayanlar arasındaki iktidar mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Kiralık adamları, levendleri, her türlü şiddet eylemleriyle itham edildiler ve devlet sonunda Hacı Mehmed'i kanun kaçağı olarak ilan etti.[36] Onun ya da adamlarının Batı Anadolu'daki "Araplar" ile herhangi bir bağlantısı olup olmadığını bilmiyoruz. Ayasolug, Osmanlılar gelmeden önce 14. yüzyılda İtalyanlar ve Türkmenler arasında en önemli ticari merkez olduğundan, *boğurcu* Arapların Ayasolug (Efes) grubu aslında en eski deve sürücü gruplarından biri olmalıdır. 14. yüzyıldan itibaren, Batı Anadolu'dan İtalya'ya büyük miktarda ihraç edilen pamuk Ayasolug Limanı'na taşınmaktaydı. 15. yüzyılın ortalarında İtalya'ya yıllık pamuk ihracatının değeri yarım milyondan fazla altın düka olarak tahmin edilmekteydi.[37] Pamuklu balyalar, genellikle deve sırtında Çukur-Abad / Kilikya ve Manisa'dan taşınmaktaydı.[38]

Menteşe sancağında da Peçin tuzlalarından üretilen tuz, deveciler tarafından iç kısımdaki kasabalara taşınmaktaydı. Bu bölgede üretim oldukça önemliydi: Örneğin 1503 yılında, devlet 513.500 akçe gelir elde etmişti.[39]

---

34 İzmir Limanı'ndan sevk edilen bazı Anadolu ürünleri
Kaynak: N. Ülker, *The Rise of the Port of Izmir*, Doktora tezi, University of Michigan, Ann Arbor, 101, 104, 121.

Mallar	**Miktar**	**İhracat**
Pamuk (1705)	353.222 kental	Fransa'ya
Haşhaş [Opium] (1701)	6/14 Fransız poundu	Karahisar'dan Fransa'ya
Tiftik (1701)	279.835 Fransız poundu	Karahisar'dan Fransa'ya
Ankara keçisi yünü (Tiftik) (1701)	302.785 Fransız poundu	İngiltere'ye

Bu ürünlerin yanı sıra, İzmir, çoğunlukla deve sırtında İzmir'e getirilen, batı Anadolu'nun ürünlerinden olan buğday, palamut, deri, incir, frenk üzümü, kızılağaç (kökboya), halılar gibi hacimli malları büyük miktarda ihraç etmekteydi. İran'dan gelen kervanlardaki hayvan sürüleri çoğunlukla develerdi, çünkü deve kervanı at kervanından iki ya da üç kat daha fazla ağırlık taşıyabiliyordu.

35 Ç. Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, 120, 171.

36 Ç. Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, doküman numaraları, 208-214; G. Veinstein, "'*Ayân* de la région d'Izmir et le commerce du Levant," *Revu de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 20 (1975), 144-46.

37 Heers, *Gênes au XVe siècle*, Paris 1961, 393.

38 Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1943, 205.

39 Güçer, 130.

Daha güneyde, Teke sancağında, "Araban-ı gurbetan" (muhacir Araplar) adlı başka bir grup 1671 tarihli bir kayıtta zikredilmektedir. Toplam vergi gelirleri 133.333 akçe olarak değerlendirilmiştir.[40]

Belgeli kanıtlara dayanarak, 19. yüzyılın ortalarına kadar İzmir-Aydın bölgesi için deve taşımacılığının önemine vurgu yapılmalıdır.[41] 1861'de Aydın-İzmir demiryolunun trafiğe açılmasına dek, pamuk, deri, incir, kuru üzüm, tahıl ve yağlı tohumlar gibi hacimli ve ağır mallar, deve sırtında iç kısımdan İzmir Limanı'na nakliye edilmekteydi. 1856 yılında, bir kile (25,6 kg) tahılın taşıma ücreti Manisa-İzmir için 5 kuruş, Aydın-İzmir için 14 kuruş, Uşak-İzmir için 25 kuruş ve Konya-İzmir için 45 kuruştu. Bu deve taşımacılığının, iyi yollardan taşımacılığa göre beş kat daha pahalı olduğu tahmin edilmektedir.[42]

Karesi eyaletinde daha erken görüldüğü üzere, İzmir ve Ayasolug bölgelerinin Arap devecileri de devlet için develeriyle başta eyaletin çeşitli bölgelerine tuz taşıma hizmeti icra etmekle birlikte, Sultan'ın kalabalık sarayı ve İstanbul şehrinin erzak ikmali için buğday, pamuk ve kurutulmuş meyveleri, İzmir Limanı'na taşımaktaydılar. 17. yüzyılda Avrupa ile olan ticaretinde göze çarpan büyümeden önce İzmir, 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul, Balkanlar ve Karadeniz bölgeleriyle artan ticareti sayesinde sürekli gelişmiştir. Menemen'de devlet kontrolü altındaki en geniş tuzlaların İzmir bölgesinde olduğu göz ardı edilmemelidir (983/1575 kamu geliri 540.885 akçe idi).[43]

15. yüzyılın ikinci yarısında devlet tarafından devecilere uygulanan oldukça ağır koşullar (bkz. yukarıda, Kızılca-Tuzla devecileri), I. Süleyman (1520-1566) döneminde gevşetildi. Mesela Menemen'in tuzu, deveciler tarafından iç bölgelere (Adala ve Demirci) makul olmayan ücretlerle nakliye ediliyordu. Daha sonra, Bab-ı Âli nakliye ücretleri üzerindeki anlaşmazlıkları çözmek için devecilerin lehine müdahale etti.[44]

---

40 Başvekâlet Arşivleri, Nişan Defteri, 13.

41 C. Issawi, *Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago 1980, 181.

42 O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974, 46-47; Son yıllarda, Türkiye'de yolların ve modern nakliye araçlarının yaygınlaşmasıyla develerin sayısı gittikçe düşmektedir. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi Türkiye'nin güney ve batı bölgelerinde yoğunlaşmışlardır.

Tarih	Türkiye'de Deve Nüfusu, 1948-1968
1948	108.852
1955	72.034
1965	45.900
1968	42.000

43 Güçer, 130.

44 Güçer, 122; Menemen'den Demirci'ye bir deve yükünün nakliye ücreti normalde 45 akçe iken tuzlalardaki devlet temsilcisi ücreti 15'e düşürmüştü.

İlginç bir belge, Yıldırım Beyazıt'ın (1389-1402) 1399 yılındaki Antalya seferinden on bin deve getirdiğini anlatır.[45] Çok sayıda devenin nereye nakledildiği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiyor. Görünüşe göre, Tuna ve Doğu Anadolu gibi uzak bölgelere yapılan uzun seferlerde ordunun yük ve erzaklarının taşınması için develere ihtiyaç duyuluyordu. Bu develerin, en azından kısmen, Antalya Ovası ile aynı iklime sahip olan 1389-1390'da Bayezid tarafından fethedilen Batı Anadolu'ya taşınmış olabileceği akla uygundur. 1397'de fethedilen Karaman bölgesi, bu deveciler için yeni bir yurt haline gelmiş olabilir. Nitekim, sonraki dönemlerde bölgede Türkmen deve yetiştiricileri bulunduğunu tespit edebiliyoruz. Fakat Batı Anadolu'daki bu Arap deveciler daha erken, muhtemelen 14. yüzyılın ilk yarısında göç etmiş gibi görünüyor.

Dolayısıyla, genellikle tahrirlerde "*boğurcu Arablar*" (deveci Araplar) ya da "urubetân-i gurbetân"[46] (muhacir Araplar) olarak anılan "göçebe Araplar", sadece Çanakkale Boğazı'nın doğu kıyılarında değil, Antalya Körfezi'nde de bulunabilirdi. Devlet, onlara olağanüstü vergi ve hizmetlerden (*avarız-ı divaniye*) muaf tutulmaları karşılığında develeri ile nakliye hizmeti icrası için özel bir statü vermişti. 1523 tarihli Aydın sancak kanunnamesinde *boğurcu* Arapların statüsünde bir değişiklik şu şekilde kaydedilmektedir.[47]

> "Efes ve İzmir bölgelerindeki boğurcu Araplar daha önce develeriyle hizmet etmekteydiler. Sonrasında, bu hizmet kaldırıldı ve yerine yasayla 80 akçe alındı. Hala aynı şekilde yapılır."

Madencilik, tarım, nakliye veya güvenlik konularında devlete hizmet sunmakla yükümlü oldukları zaman, bir grup reayayı olağanüstü yüklerden muaf tutmak yaygın bir Osmanlı pratiğiydi. Bu tür hizmetlere artık ihtiyaç duyulmadığında, devlet onları lağvedilen hizmetlerin bedeli olarak sabit bir miktar para ödemeye mecbur ederdi. Osmanlı vergi sisteminde, reaya statüsündeki herkesin ödemesi gereken kişisel vergiler ya kamu hizmeti ya da nakit olarak verilirdi.[48] Kamu hizmetlerindeki devecilerin hukuki statüsü bu hükümler ışığında incelenmelidir.[49]

---

45 Bayezid'in maiyetinde olan J. Schiltberger anılarında şöyle yazar (*Reisebuch*, haz. V. Langmental, Tübingen 1885, 21, tarafından alıntı Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Psidien und Lykien im Spätmittlalter*, Wisbaden 1964, 106): "und to der chönig Weyasit die state (Adalia) und das landt gewan, do schenckt im das landt zehen thausent chamel-tier; und besetzett er die stat und das land und die Charnel fürt er in sein landt".

46 'Urûba kelimesi "être d'origine arabe"yi ifade eder. (J. B. Belot, *Vocabulaire Arab- Français*, Beyrouth 1929, 483); tahrir yapan kişiler, kâtipler ya da ulema, genellikle olağan dışı terimlerle uğraşmak zorundaydılar; Boğur veya buğur, Türkçe'de erkek deve anlamına gelir.

47 Ö. L. Barkan, 12 (boğurcu arabalar ya da develer tarafından çekilen vagonlar).

48 İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu," 594.

49 1596'da Boğurcu Araplar, kamu hizmetleri gerçekleştirmek için bazı ayrıcalıklara sahip olan reaya grupları arasında hala sayılıyordu: Ç. Uluçay, *XVII. asırda...*, 171.

1636'da Aydın'daki "Arabân-i gurbetan"dan alınan vergi geliri 133.333 akçeye ulaşmıştı. Bu tarihte hane halkı başına vergi oranı hala 80 akçe ise, bu da 1.666 haneye tekabül eder. *Gurbetân* (göçebe) olarak adlandırılan bu "Araplar" 1516'dan sonra orada göç edenler olabilir. Yine Aydın sancağında "Araban-ı Boğurcıyân-i Halebî" ("Halepli Arap deveciler") adlı başka bir grup da aynı 1636 tarihli hazine defterinde mevzubahis edilir.[50] Bu grup, aynı hesaplama temelinde 416 hane olmalıdır. Bizim için kayıtta özellikle ilgi çeken şey, menşei olarak Haleb'e (Halep) gönderme yapmalarıydı. Batı Anadolu'da bu tür grupların Arap etnik kökeni hakkında bulabildiğimiz tek olumlu ipucu budur.

Batı Anadolu'ya "Arap devecileri" çekmiş olan koşullar şu şekilde özetlenebilir: genel olarak tahıl, tuz ve pamuk gibi ağır ve hacimli malların üretim merkezlerinden kasabalara taşınması yalnızca deve nakliyesi ile ekonomik olarak tatbiki mümkün olmaktaydı. Diğer mevcut ulaşım araçlarının kullanımı- deveye göre iki katı daha maliyetli olan at ya da katır-, kasabaların iaşesi için hayati öneme sahip olmasına ve kasaba el sanatları için hammadde temin etmesine rağmen, bu malların ticaretini engelleyici oldu.[51]

---

50 Bu bilgi için mukata'at defterini yayına hazırlayan Rhoads Murphey'ye teşekkür ederim.

51 12. yüzyılda Mısır'da, standart deve yükü yaklaşık 500 pounddu. R. W. Bulliet, (*Camel ve the Wheel*, Cambridge, Mass., 1972, 176-215) standart deve yükü olarak 430 pound avoirdupois, diğerleri ise 500 pounddan fazla olarak iddia ediyorlar. Diocletian'ın 301 AD.'deki fermanı temel alınarak, deve taşıma bedelinin, iki öküzün çektiği yükten %20 daha düşük olduğu sonucuna varmıştır. Bunun "Ortadoğu'nun nakliye ekonomisinin tümden dönüşümünün ipucu" olduğuna inanır. Her neyse, burada tartışılan Batı Anadolu meselesi R. W. Bulliet'in temel hipotezini destekliyor. Belirli koşullar altında deve taşımacılığının diğer nakliye araçlarına göre büyük avantajları vardır. Bulliet, bu avantajları deve konusunda bir uzman olan Major Leonard'ın gözleminden özetlemektedir; deve taşımacılığı ilk olarak maliyeti daha az olduğundan ve ata göre iki kat taşıdığından daha ekonomiktir. Özellikle devenin, arabaların veya vagonların taşınması için gerekli olan yolların inşasına ihtiyacı yoktu. Deve daha hızlıdır ve günlük daha fazla yol gidebilir ve bir yıl içinde ve kendi yaşamları boyunca çok sayıda yolculuk yapabilir; Yiyecek ve su yoksunluğuna karşı daha büyük mukavemet ve dayanıklılık gösterir. Osmanlılar altı deve için bir adam istihdam etmekteydiler (tek bir deveye *mehâr*, altı deve dizisine *katar* derlerdi). Satın alma bedelinin yüksek olması nedeniyle, Osmanlı yönetimi Arap ve Türkmen deve yetiştiricilerini devlet hizmetine dahil ederek veya kiralama sistemi kullanarak bu harcamadan kaçınmaktaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Suriye'nin 1516'da katılmasıyla, belli ki genel nakliye ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli sayıda deve var oldu. Görünüşe göre I. Süleyman'ın, 1520'de Macaristan'a karşı yapılan ilk büyük seferi, develerin kullanımı (Ferhad Paşa yönetiminde otuz bin deve, ordu nakliyesi için Asyalı illerden toplandı) sayesinde kolaylaştırıldı. 1555'te Dernschwam, Anadolu'da padişahın çadırlarını ve yüklerini taşıyan yaklaşık bin deve manzarasından etkilenmişti. Amasya'ya giderken, Ankara'ya ticari mal taşıyan develer de gördü. Burada, devenin her zaman ağır eşya taşımacılığında başlıca vasıta olduğu Sultan'ın sarayı ve seferler esnasında ordu için

Devlet kontrolü altındaki tuz üretimi ve dağıtımının, Batı Anadolu'nun ilk Türkmen fetihlerinden bu yana develerin yaygın şekilde kullanılmasında en önemli rolü oynamış olduğu görünüyor. Ahali için bir ihtiyaç ve hazine için önemli bir gelir kaynağı olan tuz üretimi ve dağıtımı, devlet tarafından geniş alanlar üzerinde tanzim edilmişti. Bu sistem içinde Arap devecilerin devlet tarafından özel bir statüye sahip bir grup olarak örgütlenmesi ve kontrol edilmesi gerekiyordu. Ayrıca, Efes ve İzmir limanlarında Avrupa ve İstanbul ile ticaretin, buğday, pamuk, deri ve kurutulmuş meyveler gibi geniş hacimli mallarda genişlemesinden doğan ağır nakliye ihtiyacı, deveci Arapları Batı Anadolu'ya sevk eden önemli bir faktör olmalıydı. Arap kabileleri uzun zamandan beri Ortadoğu'da kervan nakliyesi konusunda uzmanlaşmıştı ve Kuzey Suriye'den Batı Anadolu'ya göçebe göçlerin örneklerinden bu değişimin çok zor olmadığını biliyoruz.

"Araplu" Türkmenler

Anadolu'da *Arab* (veya Arap) ismini taşıyan bütün grupların etnik Araplar olarak düşünülmesinde haklı olup olmadığımız sorusu gündeme geliyor.[52] Arap kelimesi yalnızca etnik Araplar için değil, aynı zamanda Türkiye'de çingene ve zenci olanlar da dahil olmak üzere koyu tenli insanlar için kullanılmakta olduğu tartışılmıştır. Birçok Anadolu kasabasında "Arap mahallesi" olarak anılan mahallelerin, çok uzak olmayan geçmişte, Türkçe konuşan Çingeneler ya da koyu tenli insanları da dahil ettiği doğrudur. Bununla birlikte, etnik Araplar olarak Arapça konuşan veya bazı dil kanıtlarını dillerinde tutan grupları ayırmak mümkündür. Bildiğimiz kadarıyla, Anadolu devecileri için böyle bir dilbilim çalışması yapılmamıştır. Aslında, Araplar dışında, Küçük Asya'da deve taşıma faaliyetleriyle iştigal eden Çingeneler ve Türkmenler vardı. Arşiv belgelerinin de gösterdiği üzere, 17. yüzyılın başlarında, örneğin Akça-Koyunlu Türkmenleri çok sayıda deve yetiştirmekteydiler. Her bir kayıtlı kişinin elindeki develerin sayısı, ortalama olarak 30 ila 80 arasında değişiyordu; Bazıları 800 kadar deve sahibiydi.[53]

---

mal ve erzakların nakliyesinin geniş ve ayrıntılı organizasyonu hakkında bir açıklama verilemez. Öte yandan, deve Yürükler için sadece nakliye işinde kullanmak ve para kazanmak için değil, aynı zamanda yaz kış otlak arazileri arasında eşyalarını taşımak için de en önemli hayvandı. Develerinin önemini göz önüne alarak, onları yiyecek için kesmezler ve "ulu-mâl" olarak adlandırırlardı. K. Güngör, *Cenubî Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, Ankara 1941); ayrıca bkz. S. Faroqhi, "Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *International Journal of Middle East Studies*, 14 (1982), 523-539.

52 Bu noktaya dikkatimi yönlendiren Prof. Adnan Erzi ve Yaşar Yücel'e teşekkür ederim.

53 1014/1605 tarihli bir belgede: Başvekâlet Arşivleri, *Maliyeden Müdevver Defterler*, No. 6022.

Öte yandan, '*Arablu* (Araplu) adı verilen *Yürükler*, özellikle *Arab* olarak adlandırılan gruplarla karıştırılmamalıdır. '*Arablu* aslında etnik bir Araptan ziyade Araplarla veya Arabistan'la bağlantılı insanlar anlamına gelmektedir. '*Arablu Yürükler* Batı Anadolu ve Doğu Balkanlar'da dağılmış oldukça geniş bir gruptan oluşmaktaydı. Bugün, Türkiye'de, Araplar ve Araplı köy adları olarak yaygın bir şekilde çeşitli bölgelerde varlıklarını sürdürmektedirler.

Tablo II

Araplı	Araplar
Denizli (Acıpayam ve Buldan), Mersin, Malatya (Adıyaman), Manisa (Alaşehir, Akhisar), Maraş, Seyhan (Karaisali), Zonguldak (Devrek), Aydın (Bozdoğan), Sivas (Zara), Balıkesir (Edremid)	Afyon (Egret), Aydın, Elazığ (Çan), Giresun (Keşap), Kastamonu (Kuzyaka), Seyhan (Karaisali), Sinop (Gerze), Yozgat (Musabeyli), Maraş (Camuzlu)

Kaynak: Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu, I, Ankara 1946.

Bu listeye, *Arap* ya da *Arap oğlu*, *Arapzâde*, *Arapören*, *Arapözü* gibi Arap kelimesinden türetilen bileşik yer adlarına sahip kasabaların mahalleri dahil değildir. Ayrıca burada, Güneydoğu Anadolu'daki Hatay, Seyhan, Gaziantep, Urfa, Mardin ve Diyarbakır illerinde, Arapça konuşan azınlıklar ile ilgilenmiyoruz.

Araplara doğrudan atıfta bulunan yer adlarının Batı Anadolu'da yoğun olarak bulunduğu görülürken *Araplı*'ya atıfta bulunanların daha dağınık olduğu görülüyor.

Tarihsel kaynaklarda, 18. yüzyılda Saruhan eyaletindeki Ilıca, Musacalu ve Mendoharya'da yerleşmiş bir Araplu ('*Arablu*) kabilesi buluyoruz. Bu eyalette, ayrıca Araplı Battal Bey yönetiminde ayrı bir grup ta söz konusudur.[54] Rumeli'de *Arapli* ('Araplu) Yürük gruplarına 16. yüzyılda Hacıoğlu Pazarcık (Dobruca), Rusikasrı (Güney Bulgaristan) ve Silistre'de atıfta bulunulur.[55]

Yukarıda belirtildiği gibi, kaynaklar Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasındaki Tekirdağı ilinde *Araplu Yürük*lerden bahsediyor.

762/1361 tarihli Orhan (1324-1362) Vakfı kaydı, 1353-1358 yılları arasında Trakya'da Osmanlı dönemine ait en erken fetihlerden biri olan Marmara sahilinde Eriklice (Bizans Herakleia) yakınlarında bir *Araplu*

54 Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllar'da*, 83.

55 T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul 1957, 110, 139, 143.

('Arablu) köyünden bahsetmektedir.[56] 1519'da yapılan *müsellem* tahririne göre, köyde 26 Hristiyan ve beş Müslüman hane yaşıyordu.

Köken itibariyle kendisi *Araplu Yürük*lerden olan Dr. Şinasi Tekin bana, *Araplu Yürük*lerin şu anda Atranos çevresindeki yaklaşık kırk köyde yerleşik olduklarını bildirdi. Kabile geleneği, ağır vergiden ve yerli toprak sahipleriyle ihtilaflardan kaçarak bu alanda Gediz Vadisi'nden kuzeye doğru göç ettiklerini anlatıyor. Geleneğe göre, daha önce "Gediz ve Domaniç" bölgelerine göç etmeden önce Suriye çölünde "Araplara hizmet ediyorlardı". Koyun ve keçi yetiştiren göçebelerdi. Ayrıca Dr. Şinasi Tekin, babasının kabilenin göçebe döneminin zamanını hatırladığını ve at sürülerinin (yılkı) olduğunu söyledi.

Orhan ve I. Murad dönemlerinde Saruhanlı ve Yuva (*Yiva*) gibi diğer Türkmen topluluklarının yanı sıra Batı Anadolu'da ve Doğu Balkanlar'da erken Osmanlı fetihleri esnasında ortaya çıkan bir *Araplu Yürük* (Türkmen) kabilesi vardı. Rumeli'deki Osmanlı fetihleri Batı Anadolu'dan Çanakkale Boğazı ve Balkanlar'a doğru birçok göçebe topluluğu sevk etmiş gözüküyor. Dolayısıyla, 'Âşıkpaşazâde'nin "Arap göçer evleri", ya bu *Araplu* ('Araplu) Türkmenler ya da Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasında ve Batı Anadolu'da yerleşmiş olan Araplar, Arap devecilere ait bir grup olabilir. Nitekim, Trakya'daki Seydi Kavağı'ndaki tuzlalar, Süleyman Paşa'nın ölümünden (1357 ya da 1358) önce Osmanlı kontrolü altına girdi.[57]

Zengin otlak arazileriyle, Edremid'den Çanakkale Boğazı'na kadar olan Çanakkale Yarımadası ve özellikle Kazdağı kütlesi, 14. yüzyılın başlarında genel bir batıya doğru hareket başladığında yürükler için cazip bir bölge oldu. Bizans tarihçisi Pachymeres (ö. 1310), yayılmacı Türkmenlerin baskısı altında 1300 dolaylarıda Assos (Behram) nüfusunun nasıl göç ettiğini ve Midilli'ye sığındığını bize anlatır.[58] Daha sonra, bu arazi, zamanla bölgedeki köy veya *oba*lara yerleşmiş olan çeşitli kökenlerden Türkmen yürükleri cezbetmeye devam etti. 1522 tahririnde (Tapu Kadastro Genel

---

56 Yukarıda 2. nota bkz. Bu belgenin mevcut en eski kopyasının II. Mehmed (1451-1481) döneminde düzenlenmiş olduğu görülmektedir; bu kopya bugün *Türk İslâm Eserleri Müzesi*'nde bulunmaktadır (İstanbul, no. 2197). Sonraki bir kopyasının aynı basımı için bkz. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, ek: 218-220. Daha önce görmediğim bir çalışma, bkz. H. Çevik, *Tekirdağ Yürükleri*, İstanbul 1971.

57 Ayrıca, Maritsa vadisinde bir Arap Hacı köyü (Gökbilgin) buluyoruz. Arap Hacı'nın oğlu olan Emir-Han (tipik bir Türkmen adı), Filibe bölgesinde, I. Murad zamanına (1362-1389) kadar uzanan küçük bir vakfın kurucusu olarak geçmektedir. Anlaşılan Arap-Hacı ve oğlu sıradan insanlardan öteydiler.

58 P. Wittek; ancak yukarıda görüldüğü üzere, birçok Rum köylü ailesi, Türkmen fethinden sonra Behram'da yaşamaya devam ettiler.

Müdürlüğü, Eski Kayıtlar, III), Behram nahiyesindeki Menteşe, Eymirler, Saruhanlu, Büyük-Çepni ve Küçük-Çepni köyleri, Türkmen yerleşim yerlerine örnek olarak verilebilir. Aynı tahrire göre, Behram Yürükleri (*Cemaat-i Yürükân-i Behram*) aynı dönemde koyun vergisi ve baş (*bennak*) vergisi olarak 3.564 akçe ödediler (iki koyun bir akça). Görünüşe göre, Saruhan bölgesinden (Gediz Nehri vadisi) gelen Türkmen Yürükler, 16. yüzyıldan önce Çanakkale Yarımadası'na ve Kocaeli'ye kadar olmak üzere Marmara havzasına göç etmiştir.[59] Örneğin Kubaşlar'daki veya Saruhanlu'daki Yürük grupları Saruhan eyaletinin yanı sıra Kızılca-Tuzla Nahiyesi'nde bulunmuştur.[60] Marmara bölgesinde *Kubaşların*, Manyas kadılığında yaz mevsimi otlakları vardı ve vergileri ise Medine vakıfları içinde Behram Yürüklerinin vergilerine dahil edilmişti.[61] Saruhan'dan bu bölgeye hareketleri, I. Bayezid (1389-1402) vakfının kuruluşuna veya daha erken bir tarihe kadar uzanır. Bölgede daha sonraki dönemlerde Kızılkeçili yerleşim yerleri tespit edilmiştir (iki köyün adı geçer).

Faruk Sümer,[62] Osmanlı mali tahrirlerinde, çoğunlukla 16. yüzyılda, Çepni (Behram nahiyesinde), Afşar (Ayazmend ve Kepsut bölgelerinde), Karkın (Ezine'de), Eymir (Eymür) (Behram ve Edremid bölgelerinde), Kınık, Bügdüz ve Igdır (Çan bölgesinde) Türkmen grupları bulmuştur. Görünüşe göre, Yürük deveciler Karesi sancağında Karaca-Dağ yürükleri arasında varlıklarını sürdürüyorlardı. Devlet onları sıradan köylü nüfusundan ayrı bir grup olarak tutmaya çalışmaktaydı.[63] Bölgedeki yerleşimlerin bir kısmı için, *karye* ya da *köy* yerine göçebelik ya da otlak arazi anlamına gelen *oba*'nın kullanılması, göçebelikten yerleşik hayata geçiş aşamasını yansıtmaktadır.[64]

*Bölük*ler halinde yaşayan *oba* nüfusu içerisinde, *oba* terimi küçük kabile grupları için de kullanılmaktaydı.

Türkmen göçebelerinin çoğunun Çanakkale Yarımadası'na Aydın ve Saruhan'dan geldiği görülüyor. Bununla birlikte, aynı zamanda, erken

---

59 Yalova yakınındaki Saruhanlu köyü: Başvekâlet Arşivleri, *Defter-i Mufaşşal-i Kocaeli*, no. 49, H. 1034, 20; Daha önce görmediğim bir çalışma, bkz. K. Özer, *Balıkesir'de Yürük ve Çepni Türkleri*, Bursa 1948; ve K. Su, *Balıkesir Civarında Yürük ve Türkmenler*, İstanbul 1938.

60 Gökçen, 97.

61 *Hüdâvendigâr Evkâf Defteri*, (bkz. not 14, yukarıda), 5 b.

62 *Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri-Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1967, 424, 428, 434, 438, 443, 445, 447.

63 Barkan, *Kanunlar*, 22, 1576 tarihli.

64 Diğer Orta Asya gruplarındaki *oba* (moğolcada *obak*) için bkz. L. Krader, *Social Organization of the Mongol-Turkish Pastoral Nomads*, The Hague 1963, 323; Yürük üzerine yeni bir kaynakça için bkz. I. Svanberg, A *Bibliography of the Turkish- Speaking Tribal Yürüks*, Upsala 1982.

Osmanlı tahrirlerine göre, bölgede Doğu Anadolu'dan göçebe gruplara da rastlanmıştır; Örneğin Doğu Anadolu'dan göç etmiş olan Çepniler ve 1487'de Geyve'ye gelen ve ardından Balkanlar'a nakledilen ve orada dağılmış olan bir grup Abî Sâfî Kürtleri mevcuttu.[65] Dolayısıyla, hareketli unsurlar, -Türkmenler, Kürtler ve Araplar-, özellikle bu tarafta ekonomik cazibe merkezleri olduğunda, Doğu Anadolu'dan veya Suriye çölünden büyük zorluk çekmeden Batı Anadolu'ya göç edebiliyorlardı.[66]

65 Başvekâlet Arşivleri, *Hüdâvendigâr Defteri*, No. 3, 892/1487 tarihli, 676.

66 Bugün bile Gümüşlük'ün (Bodrum) dağlık bölgelerinde deve taşımacılığı kârlı bir iştir çünkü küçük kar marjı, hacimli mallar için modern nakliye araçlarını pratik bir biçimde kullanmayı engellemektedir.

XV

OSMANLI YÖNETİMİNDE KARADENİZ'İN KAPALILIĞI MESELESİ

Karadeniz

KARADENİZ MESELESİ Boğazlar meselesinden bağımsız olarak incelenemez.[1]

Tarihsel olarak, Boğazları kontrol eden devlet her daim Karadeniz'i kontrol altına almak için mücadele etmiştir. Aslında, Boğazların her iki tarafındaki anakara üzerinde hüküm süren, önce Bizanslılar ve sonra da Osmanlılar, bu mücadeleyi başarmışlardır. Tersine, Karadeniz'de egemen olanlar ve Akdeniz'de deniz gücü olan Venedik, Ceneviz, Rusya ve İngiltere gibi ülkeler Boğazlar üzerindeki denetimlerini genişletmeye çalışmışlardır. Ayrıca, Boğazlar, Akdeniz ve Karadeniz arasında bir geçiş yolu oluşturduğundan, Boğazlar tarafından birbirine bağlanan iki karanın ve iki denizin, bazen adlandırıldığı gibi, bir tür "tarihsel bölge" veya "jeopolitik birim" oluşturduğu farz edilebilir. Şüphesiz, Fatih Sultan Mehmed, kendisine "iki kıtanın Sultanı ve iki denizin Hakanı" olarak nitelendirmesi İmparatorluğunu nasıl telakki ettiğini gösterir. Olayların seyri, Bizans geçmişinde olduğu gibi, İmparatorluğunu da dört yüz yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeğini oluşturan bu topraklardan neşet ettirmeye yöneltmiştir.[2]

Diğer taraftan, belirli coğrafi koşullar, antik dönemden itibaren Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarının dikkatle örülmüş bir ekonomik birim oluşturması gerektiğini belirlemiştir. Yakın iç bölgesi Moldova, Kırım, Daşt (Kuban ve Akkirman arasındaki bozkır bölgesi) ve Çerkezya ile dağınık bir şekilde yerleşilmiş olan Kuzey Karadeniz ve tahıl, et, balık

---

1 Orta Çağ'daki Boğazlar meselesi için bkz. G. I. Bratianu, *La Mer Noire desorigines à la conquête ottomane*, Munich 1969, Livre IV: L'enjeu des Détroits, 253-328; N. Iorga (Jorga), "La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire," *Bulletin Historique, Academia Romana, Sectiunea Istorica*, 2 (1914), 289-334; F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris 1959, III. partie: *La conquête ottomane et ses effets au XV siècle*, 353-439.

2 II. Mehmed'in imparatorluğunun oluşumunda coğrafi faktörün rolü için bkz. H. İnalcık, "Mehmed II," *İslâm Ansiklopedisi*, VII, 506-531.

ve diğer hayvansal ürünleri artı verecek şekilde büyük miktarlarda üretimiyle; diğer taraftan Küçük Asya'ya ve Ege'ye uzanan Güney Karadeniz şarap, zeytinyağı, meyve, pamuk ve pirincin yanı sıra belirli mamul mallar gibi Akdeniz ürünlerinin ihracatı ile birlikte bölgesel bir ekonominin iki bütünleyici parçasını oluşturuyordu. Bu bölgesel ticaret, Orta Asya ile Akdeniz ülkeleri veya Arap toprakları ile Kuzeyliler arasındaki uluslararası ticaretin durgunlaştığı zamanlarda bile tüm bölgeyi ekonomik olarak canlı tutacak derecede önemliydi. 1480'lerin gümrük defterlerinin analizinin bu noktayı yeterince aydınlatacağını düşünüyorum.

Öncelikli olarak, İstanbul'un bu son derece gelişmiş bölgesel ekonominin oluşmasında kilit rol oynadığı vurgulanmalıdır; Şehir, iaşesi için Kuzey Karadeniz'deki buğday, et ve tuza büyük ölçüde bağımlı iken, bu bölge sadece kendi ihracat üretim seviyesini korumak için İstanbul pazarının uyarıcılığına değil aynı zamanda bu büyük transit merkezin temel emtialarının (Küçük Asya'nın ipek ve pamuklu kumaşları, Avrupa'nın ince yünleri, silahlar, mineraller, kağıt, baharatlar, ilaçlar, şeker ve her türlü mamul mallar) ithalatına da bağımlıydı. İstanbul, kuzeyden hacimli ihtiyaçlarını mümkün olan en düşük fiyatlarla deniz yoluyla ithal ederken, kuzey İmparatorluğun kalabalık başkentinde gıda maddelerinden yüksek kârlar elde etmekteydi. İstanbul'un Osmanlıların yönetimi altında, 1450'lerde 30 ila 50 bin olan nüfusunun, 16. yüzyılın ilk yarısında 300.000'in üzerine muazzam artışı,[3] tabii ki, çoğu Kuzey Karadeniz bölgesinden sağlanan, temel malların arzındaki artışla mümkün olabilmişti. Emperyal başkentin gıda maddeleri ve hammaddeler için artan talebi, Kırım Yarımadası steplerinde ve hatta Nogaylar arasındaki Daşt'ta, hayvan yetiştiriciliği ve buğday tarımının genişlemesine sebebiyet vermişti. İlginçtir ki, İstanbul'un artan buğday talebine cevap olarak Kırımlılar, Kırım bozkırlarını ziraat alanı haline getirmek için köle emeğini büyük ölçüde sömürdüler. Bu şekilde Kırım'da istihdam edilen Kazak kökenli köle nüfusunun dört yüz bin olduğu, bin altı yüz köye karşı altı bin tarım arazisi bulunduğu söylenmektedir.[4] İstanbul, Bursa ve diğer Anadolu şehirlerinin köle pazarları için tedarik üreten Rusya, Polonya ve Çerkesya'daki köle baskınları, Kırımlılar için düzenli bir ticari girişimdi. Novoselskij, Rus arşiv kaynaklarına dayanarak, yalnızca 1607-1645 döneminde Kırımlıların 126.840 köle kaptıklarını hesaplamıştır.[5] Özetle, 15. yüzyılda bile, Karadeniz bölgesi, İstanbul'un merkezini

3 İstanbul'un nüfusu için bkz. H. İnalcık, "Istanbul," *EI*², IV, 238-244.

4 Evliyâ Çelebi, *Seyâhâtnâme*, VII, İstanbul 1928, 601. Evliyâ'nın rakamları genelde abartılıdır. 1783'te Rus işgali altında Kırım Yarımadası'nda 1.411 köy vardı (Rus sayımı).

5 Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticareti için bkz. H. İnalcık, "Servile Labor in the Ottoman Empire," *The Mutual Effects of the Islamic and the Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, New York 1978; A. A. Novoselskij, *Struggle of the Muscovite State Against Tatars in the Seventeenth Century*, Moscov 1948, 416-436 (Rusça).

oluşturduğu Osmanlı emperyal ekonomisine tamamen entegre olmuştu. İstanbul'a odaklanma politikası, yabancı ticari gemiler üzerinde Karadeniz bölgesinden belirli malların ihracının yasaklanmasını gerektiriyordu. Fatih Sultan Mehmed, İmparatorluğunu Kayserlerin şehri çevresinde kurarken, her şeyin ötesinde, şehrin nüfusunu canlandırma ve ticaret ve sanayilerinin geliştirilmesi ile ilgilendi;[6] Özellikle Amasra (1460), Trabzon (1461) ve Kefe (1475) gibi fethedilen şehirlerin nüfusunu, esnafını ve tüccarını transfer ettiği gibi, aynı zamanda en başından beri gıda maddeleri ve hammaddelerle şehrin iaşesini sağlama alacak tedbirler aldı. Mantıken, bu malların Boğazların ötesine ihraç edilmesi kontrolü için İtalyanlara müsaade etti. Bir kıtlık ya da bir açlık meydana geldiğinde ihtiyaç mallarının ihracatı yasaklandı. İhracatı yasaklananların arasında tahıl, pamuk, deri, balmumu, domuz yağı, köle ve stratejik olduğu düşünülen diğer maddeler yer almaktaydı.[7] Yasağı uygulamak için, yabancı gemilerin denetimi İstanbul Boğazı'ndaki ve bazen de Çanakkale Boğazı'ndaki kalelerde zorunlu hale getirildi.[8] Daha sonra tartışılacağı üzere, 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul nüfusunun alışılmadık derecede artışına ve sık sık kıtlık ve açlığın idareyi Karadeniz'deki dış ticarete karşı sıkı tedbirler uygulamaya zorlamasına rağmen, bu durum ticaretin tamamen yasaklanması ve Karadeniz'in kapalılığı anlamına gelmiyordu.

Gemicilik üzerindeki kısıtlamaların bir sonucu olarak İstanbul, Karadeniz bölgesinin malları için başlıca pazar haline geldi. Osmanlı sultanları, kendilerinden önce de Bizans imparatorlarının yaptığı gibi, bilinçli olarak başkentlerini yabancı tüccarlar için ana pazar haline getirme politikasını sürdürdüler.

Osmanlı'nın Genişlemesi ve Karadeniz'in Kapalılığı

Osmanlıların, Balkanlar'da ya da Anadolu'da hiçbir şekilde Latin hakimiyetine müsaade etmemesi aleni bir siyaset idi. Bizans mirasını kendilerine mal ederek, Latinlerin elindeki tüm toprak ve kaleleri zorla el koyabileceklerini düşünüyorlardı. Daha sonra Latin varlığına yabancı ticaret

6 Bkz. İnalcık. "Istanbul," 224-238; ayrıca H. İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24 (1960-1970), 231-249.

7 1560'lı yıllardan böyle bir ihraç yasağına bir örnek (Belgeler koleksiyonu, Veliyyüddin Kütüphanesi, İstanbul 1970, 1b): "İhracatı yasak olan mallar şunlardır: tahıl, barut, atlar, pamuk, pamuk ipliği, kurşun, balmumu, deri, mum yağı". Aşağıdakiler daha sonra eklenmiştir: ham deriler, Fas deri, koyun postu, sülfür ve zift. II. Mehmed döneminde yasaklanan mallar için bkz. *Kânûnnâme-i Sultânī*... ed. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1956, 59.

8 Aşağıya bkz.

toplulukları olarak karar verdiklerinde de Latinlerin toprak haklarına hiç saygı duyulmadı.[9] 1387'de, Venedik, kapitülasyon garantili bir ticaret merkezi kurmak için Pera ile karşı karşıya Üsküdar'da bir toprak parçası elde etmek için I. Murad ile müzakerelerde tamamen başarısız olmuştu.[10] Osmanlıların yabancı bir millete böyle bir toprak imtiyazı vermesine dair tek bir örnek söz konusu değildir.

En azından 1354'e kadar, Kiliseler Birliği'ndeki gayretlere rağmen, Ortodoks dünyanın, Osmanlıların daha sonra hissedeceği bir haçlı seferi tehdidini hissetmiş olduğunu eklemek gerekir.[11] Deniz hakimiyeti ve siyasi egemenlik ile birleşen Latin ekonomik sömürüsü, bölgedeki halklar için reel bir olaydı, uzun süren mücadeleyi kaçınılmaz hale getirdi ve sınır Türklerini öncelikle paralı askerler ve bulunabilecek en etkin askeri güç olmak üzere ve daha sonra da Latin Bizans karşıtlarıyla iş birliği yapan Umur, Orhan ve Süleyman gibi liderler yönetiminde müttefikler olarak sahneye çıkardı.[12]

Kısaca, Osmanlılar Kayserlerin merkezi İmparatorluğunu canlandırmaya yönelik çabalarında, bilinçli ve sistematik bir şekilde Latin karşıtı bir politika takip ettiler ve Cenevizlileri ve Venediklileri maddi sefaletlerinin kaynağı olarak gören Ortodoks kitlelerin Latin karşıtı duygularını ustalıkla kullandılar. Bizans'ta, Palaeologi yönetiminde kıtlığa maruz kalmış Rum ahali, Latin tüccarları tahıl spekülasyonları ve Kuzey Karadeniz kıyılarında, Trakya'da ve Marmara havzasında üretilen buğdayın İstanbul'dan başka tarafa yönlendirmeleri dolayısıyla gerekçe göstermeksizin suçlamayı alışkanlık haline getirmişlerdi.[13]

1340'larda Osmanlıların Karesi Beyliği'ni topraklarına katarak, Trakya'nın karşısındaki Çanakkale Boğazı'nın doğu kıyılarına ve Marmara

---

9 H. İnalcık, "Imtiyâzât," *EI²*, IV, 1180-84. Peralı Cenevizlilerle 1453 sözde "antlaşması" sadece herhangi bir toprak hakkı tanımayan, İslam hukuku çerçevesinde Sultan tarafından verilen bir *emân-nâme* idi.

10 Bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, ed. F. Raynaud, Paris 1936, 259-260; N. Iorga, *La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire*, 309-18; F. Thiriet, *Régestes des déliberations du senat de Venise concernant la romanie*, I, Paris 1958, 165, no. 678.

11 Bizans ve Batı arasındaki politikanın değişimi için bkz. A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Cambridge, Mass., 1972, 308-329; O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, yeniden baskı, London 1972, 9-30.

12 Detayları için bkz. "The Ottomans and the Crusades," *The Crusades*, ed. K. Setton, VI, haz. H. V. Hazard ve N. P. Zacour, Madison 1989.

13 Levant'taki son derece önemli tahıl ticareti meselesi G. I. Bratianu'nun yayınından beri yakından dikkat çekmiştir, G. I. Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938, 129-81; A. Laiou, *Constantinople and the Latins*, 62-63, 73, 123-24, 182-83, 194, 310-11; A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977; A. Bryer, "The Latins in the Euxine," *XV. Congrès Internl. d'Études Byzantines, Rapports, 1. Histoire*, Athens 1976, 6-9.

Denizi'nin güney-batı kıyılarına el koymalarına olanak tanıyan süreç henüz tatmin edici bir şekilde netleşmemişti. Geçim kaynakları Çanakkale Boğazı'nın öteki tarafındaki akınlara dayanan Karesi-ili gazileri, akınlarının başarısının devam ettirilmesinin Osmanlılar gibi güçlü bir devletin desteğine bağlı olduğunu gördüler. 1348 itibariyle, Umur Gazi'nin deniz filosu ve Saruhanoğlu, Kutsal İttifak tarafından etkisiz hale getirildiklerinden gazilerin başka seçenekleri yoktu ve Batı Anadolu'daki gaziler artık gazada liderlik için gözlerini Osmanlılara çevirdiler.

Karesi Beyliği'nin kuzey kısmının dahil edilmesinden hemen sonra, bölge, Süleyman Paşa'nın liderliği altında, Biga'nın merkezi olduğu, bir Osmanlı sınır sancağı olarak gaza için düzenlendi. Yeni sancak, Lapseki, Aydıncık ve Kemer'de, Bizans döneminde Boğaziçi ile Çanakkale Boğazı arasında dolaşan tüccar gemilerini yağmalayan korsanları barındıran, önemli deniz üslerine sahipti. 1352'de Osmanlı ana kuvvetleri, Gelibolu Yarımadası'nın berzahını kesin fetih için Kemer'den yüklendiler.

1348'de bir tarafta Ceneviz diğer tarafta Venedik, Aragon ve Bizans arasında patlak veren Doğu Ege ve Boğazların kontrolü için verilen mücadele (özellikle Cenevizlilerin Bizans'tan Sakız Adası'nı yeniden ele geçirmeleri ve Pera'ya yeni istihkamlar inşa etmeleri), Osmanlı'nın Avrupa topraklarında yerleşmesini mümkün kılan şartların oluşturulmasının başlıca sorumlusu idi.

Bir asır boyunca stratejik önemini koruyacak olan, Boğazlar üzerindeki ilk Osmanlı-Ceneviz iş birliğinin ayrıntılarını burada tekrar tekrar bahsetmeye değer. Ceneviz filosunun amirali tarafından gönderilen Ceneviz büyükelçileri, iki Pera vatandaşı Filippo Delomede ve Bonifazio Sauli ile yapılan müzakereler, Sultan Orhan ile Ceneviz arasındaki resmi bir ittifak anlaşmasıyla sonuçlandı. Cenevizliler, Osmanlıların gözünde Pera'yı Osmanlı himayesi altına sokan haracı vermeyi kabul ettiler. Aslında savaş esnasında, Osmanlılar Ceneviz'e, Pera'ya ve Cenevizli gemilere yerleştirilen bin okçu tedarik ettiler. Bu güçler, Venedik-Bizans ortak güçlerinin şehri kuşattığı 1351 yazında Pera'yı savundular. Orhan bizzat, ordusuyla birlikte Boğaz'ın güney kıyılarındaki Kadıköy'de Doria ile görüştü. Ceneviz donanması ile Venedik ve Aragon'un müttefik filosu arasındaki kritik Boğaz savaşını (Şubat 1352) müteakiben, Ceneviz Orhan'ın kendilerine sağladığı desteği övgüyle andı. Savaştan sonra, başkentinde Osmanlı ve Ceneviz güçleri tarafından kuşatılmış olan VI. John Cantacuzenus, 6 Mayıs 1352'de Ceneviz ile bir barış antlaşması yapmak zorunda kaldı. Antlaşma, Rum toprakları ya da denizcilerin Venedikliler tarafından Cenevizlilere karşı kullanılmasını yasakladı ve Pera'daki Ceneviz mülklerinin karasal sınırlarına yeni eklemeler yapıldığını kabul etti.[14]

14 Bunlar hakkında, benim şu yayındaki kitap bölümüme bkz. *The Crusades*, VI.

1453'te Osmanlı'nın Pera'yı ele geçirmesine dek sürecek olan Ceneviz-Osmanlı ittifakı, her iki taraf için de çok önemli hale geldi. Osmanlılar için, Boğazları güvenli bir şekilde geçmek, iki kıtada bir İmparatorluğa sahip olma becerilerinde hayati öneme sahip bir faktördü. 1352'de Osmanlıların Boğaz savaşından kısa bir süre sonra Avrupa topraklarında kendi ayaklarını basacak sağlam yer geliştirdikleri tesadüf değildi. Ceneviz, daha 1351'de, Avrupa topraklarında ilk Osmanlı köprübaşı olacak olan Çimpe'nin kuzeyine kırk mil uzaklıkta, Avrupa kıyılarında, Ereğli'yi ele geçirmişti. Cenevizlilere gelince, Pera için Osmanlı'nın Bizans'a ve Venediklilere karşı korunmasını ve genişleyen Osmanlı topraklarında ticari ayrıcalıkları güvenceye aldılar. Osmanlı başkenti Bursa ile Pera arasındaki yakın bağlar, her iki şehrin zenginliğini artırdı.

Boğazların kontrolü için verilen mücadele sırasında, Bozcaada meselesi çok geçmeden ön plana çıktı. Venedikliler V. John Palaeologus'u VI. John Cantacuzenus'a (1352) karşı desteklemeleri karşılığında adayı kendilerine bırakmaya ikna ettiler. Venedikliler Bozcaada'yı ele geçirme çabalarında hayal kırıklığına uğrarken,[15] Osmanlılar, 2 Mart 1354'te meydana gelen bir deprem sonrasında Gelibolu'yu ve çevresindeki kaleleri ele geçirmeyi başardılar. Bu başarı, Osmanlılara sadece Trakya'da kendilerini yerleşik kılmak için değil, aynı zamanda Akdeniz ile Karadeniz arasındaki deniz trafiğini kontrol altına alacak güçlü bir konum kazandırdı. Gelibolu'nun fethi, Avrupa'yı ilk kez Osmanlı'nın tehlikesinden haberdar etti ve bu toprakların geri alınması şimdi Haçlı Seferleri'nin asıl hedeflerinden biri haline geldi.

1366 yılında Batılı bir haçlı, Savoylu Kontu VI. Amadeo tarafından Gelibolu Osmanlıların elinden alındı. On yıl sonra yeniden fethedilene dek, Balkanlar'daki Osmanlı varlığı sürekli tehdit altında kaldı.[16] I. Murad döneminde (1362-1389) Gelibolu, bir deniz üssü haline getirildi, ancak buna rağmen 1452'de Çanakkale Boğazı üzerindeki tam Osmanlı kontrolü sağlanıncaya kadar Venedikliler tarafından tehdit edilmeye devam edildi. Venedik filosu ilk kez Osmanlı'nın önüne 1388'de, Gelibolu'da çıktı.[17]

I. Bayezid (1389-1402), Boğazlara hâkim olma kararlılığında, filosunu barındırmak için Gelibolu'da bir iç liman ve Boğaziçi'nde Anadolu Hisarı isimli bir kale inşa ettirmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı deniz kuvvetleri, Marshal Boucicaut'un Gelibolu'yu geçip 1399 yılında Konstantinopolis'e yardım yolunda ilerlemesini engelleyecek kadar güçlü değildi. Yine de Venedik Senatosu, çeşitli tarihlerde (1402'de, 1423-1430 savaşı sırasında

15 F. Thiriet, "Venise et l'occupation de Ténédos au XIV siècle," *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 65 (1953), 219-45.

16 I. Beldiceanu-Steinherr, "La conquête d'Adrianople par les Turcs," *Travaux et Mémoires d'histoire et civilisation byzantines*, I (1965), 439-61; krş. İnalcık, *Crusades*, VI.

17 H. İnalcık, "Gelibolu," *EI*², 983-84; Iorga, *La politique vénitienne*, 14-15.

ve 1444'de) Gelibolu'yu ele geçirmek için kararlar aldı. 1416'da Pietro Loredano yönetimindeki Venedikliler, Gelibolu yakınlarındaki Osmanlı donanmasını imha etti ve 1429'da Silvestro Mocenigo, Osmanlı filosunu yok etmek amacıyla bir kez daha iç limana saldırı başlattı. Çanakkale Boğazı'ndaki tüccar gemilerini korumak için Venedik, 1400'lu yıllardan itibaren, gemilerin üzerlerine mancınık okçuları yerleştirmeye, Çanakkale Boğazı'na, bazen de İstanbul'a kadar savaş gemileri göndermeye mecbur kaldı. Bozcaada, bu dönem boyunca Venedikliler tarafından, Boğazlardaki seferleri izlemek için üst olarak kullanıldı.[18]

1431-1451 yılları, Konstantinopolis'teki Venedik ticaretinin, Venedikliler tarafından Karadeniz bölgesinden şap, bakır, balmumu, deriler ve kereste elde edildiği en iyi yılları olarak kabul edilir. Osmanlılar, 1444-1446 dönemi hariç, Venedik'e yönelik barışçıl bir politika izlemişlerdir.[19] O yıllarda Venedik, Boğazlardaki Osmanlı temasını kesmeye çalışan Haçlıların donanmasına katıldı ve Gelibolu ve Selanik'i ve hatta Boğaz'ın Asya tarafında bulunan Üsküdar'ı ele geçirmeyi umdu.[20] Osmanlı iktidarının çöküşünün yakın olduğu düşünülen 1444 sonbaharında, Boğaz'da tarihi önemi olan bir hadise gerçekleşti: II. Murad, karadaki topçuların koruması altında Boğazı geçti, burada daha sonra II. Mehmed Boğaz-Kesen hisarını inşa edecektir. Sultan'ın geçişini engellemeye çalışan Bizans gemilerinden biri top ateşi sonucu battı.[21]

Osmanlı'nın Varna'daki zaferinden sonra, Konstantinopolis ölüme mahkûm edildi. II. Mehmed, şimdi sadece İstanbul'un duvarlarını yıkmak için değil, aynı zamanda Boğazları gemiciliğe kapatmak için gerekli silahı kuvveden fiile çıkardı. 1452'de, donanmasının koruması altında, Anadolu-Hisarı'nın karşı tarafına bir kale inşa ettirdi. Böylece, Kritovulos'un söylediği[22] gibi "taş fırlatan makineler sayesinde sahili mümkün olduğunca kontrol edebilecekti... Düz bir çizgide değillerdi, fakat derin suda çeşitli yönlere işaret ediyorlardı ve her iki tarafa da tetikteydi... ve böylece iki kıtayı birleştirdiler ve geçişi kendi kontrolünde tuttular."

Aynı zamanda, Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasında iki kale inşa edildi ve Akdeniz'den gelen gemilerin geçişini kesmek için büyük silahlar yerleştirildi.[23] Konstantinopolis'in fethinden sonra, 1462'de, Venedik'e

---

18 Age.

19 F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen age*, Paris 1959, 427.

20 Thiriet, *Les régestes*, 2651, 2668.

21 H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, 71-2.

22 *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs, Princeton 1954, 20-21; V. Parry, "Boghaz-ici," *EI²*, I, 1251-52; E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, IV, İstanbul 1974, 626-62, 617-24.

23 Oraya konan silahlar için bkz. C. Efoulkes, "The'Dardanelles' Gun at the Tower," *The Antiquaries Journal*, 10 (1930), 217-27.

karşı savaş eli kulağındayken, Fatih, başkentini sağlamlaştırmak için bu iki kaleyi genişletti ve takviye etti.

Boğaziçi'nde, Boğaz-Kesen Hisarı'nın (31 Ağustos 1452) tamamlanmasından hemen sonra, II. Mehmed bütün gemilere Boğazın kaleleri önünde yelkenlerini indirmesini, aidatlarını ödemesini ve geçiş için izin almasını isteyerek Boğazlar üzerindeki mutlak egemenliğini beyan etti. Yolda ilerleyen Venedikli Antonio Erizzo'nun Konstantinopolis'e tahıl yükü taşıyan gemisi, itaat etmeyi reddetmesi üzerine kaleden (25 Kasım 1452) top atışıyla batırılmasında bunun boş söz olmadığı aşikâr oldu.[24]

Fatih dönemi Osmanlı gümrük düzenlemeleri,[25] bir geminin tüm yükleri için gümrük vergilerinin İstanbul, Gelibolu ya da Mudanya limanlarından birinde sırasıyla yabancılar ve Osmanlı tebaası tarafından yüzde 5 veya yüzde 4 oranında ödenmesini gerekli kılmıştır. İstanbul dışında tahıl, balmumu, kükürt, pamuk ve ipek ihracatı yasaklanmıştır. İstanbul ya da Mudanya'ya uğramadan denize açılan gemiler, gayrimüslim yabancılar haricinde, hiçbir ücret ödemezdi. İstanbul ya da Mudanya'da yerine getirmediyseler, tüm gemiler Gelibolu'da gümrük vergisi öderlerdi. Kaçakçılara şiddetli cezalar belirlenmişti. Tüm gemiler Boğaz ve Gelibolu kalelerinde denetlenir ve sefer izni verilirdi. Her gemi için yerel yetkililere hediye verilmesi alışılagelmişti.

Kapitülasyonlara konan özel hükümlerle Bab-ı Âli, yabancı gemileri Çanakkale Boğazı'ndaki ikinci bir muayeneden muaf tuttu.[26] Bizans döneminde Latinler tarafından uygulanan serbest ticaret ve geçiş ile karşılaştırıldığında, bu kısıtlamalar tabii ki durumun köklü bir değişimi anlamına geliyordu. Ayrıca, ihracat kısıtlamaları ve çeşitli vergilerin yanı sıra, yerel makamlar tarafından haraçlar kesildi. Bu koşullar, Osmanlılar yönetimindeki uluslararası Karadeniz ticaretinde daha da daralmaya neden olmuş olmalıydı.

1453 sonrasında tüm Karadeniz bölgesinin Osmanlı egemenliğine girmesiyle ilgili hikâye çok iyi biliniyor.[27] Aşağıda, 15. yüzyılın son yıllarında Osmanlı belgelerinin ışığında Karadeniz ticareti ve seyrüseferiyle ilgileneceğiz.

---

24 Nicoló Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople*, çev. J. R. Jones, New York 1969, 10.

25 *Kânunnâme-i Sultânî ber Muceb 'Örf-i Osmânî*, haz. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1954, 33, 34, 35, 36, 43, 53, 55. Çeşitli gümrük vergisi oranları için bkz. H. İnalcık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kânûnnâme," *Der Islam*, 43 (1967), 152-53.

26 1482, 1513, 1517 ve 1521 tarihli Venedik kapitülasyonları içib bkz. M. T. Gökbilgin, *Belgeler*, no. 9-12, Ankara 1968-1971, 39-54 ve 1530 tarihli belge, 103-104.

27 Bu dönem için temel belgeler koleksiyonu için bkz. Amadeo P. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell' ufficio di San Giorgio (1453-1475)*, 3 cilt, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 1868-1879; Heyd, II, 360-407; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, ed. W. C. Hickman, çev. R. Manheim, Princeton 1978.

Karadeniz Ticaretinin Osmanlılar Öncesi Özellikleri

G. I. Bratianu,[28] Karadeniz'in Doğu ile Batı arasındaki uluslararası ticaretin yörüngesine girdiği ve 13. yüzyılda büyük Moğol İmparatorluğu'nun kendisini Asya ve Doğu Avrupa'da tesis ettiğinde, Orta Çağ dünyasının ticari merkezlerinden biri haline geldiği gerçeğini vurgulamaktadır. Ayrıca, bu ticaretin, muazzam zenginlik birikimine sahip bir yönetici sınıfın gösterişçi tüketim ihtiyaçlarına cevap veren lüks mallara dayandığı ve bunun da İtalya merkezli ticari kapitalizmin genişlemesine temel bir katkı sağladığı da iddia edilmektedir. Ayrıca, bunun hayatta kalmasının Karadeniz'deki Azak, Kefe, Sudak ve Trabzon'un ana transit limanlarında sona eren kervan güzergahlarının korunmasına bağlı olduğu ileri sürülmektedir.[29] Karadeniz ticaretindeki bu yeni gelişme, yerel olarak üretilen dokumalar ve güneyin diğer Akdeniz ürünleriyle kuzeyden gelen gıda maddeleri, ham maddeler ve kölelerin değişimine dayanan, eski zamanlardan beri önemi azalmamış olan, bölgesel ticareti görmezden gelmemize neden olmamalıdır.[30] Osmanlılar tarih sahnesine çıktıklarında, Karadeniz'in uluslararası ticaretteki önemli rolü zaten geçmişin bir parçasıydı.[31]

A. Altın Ordu, Tatarlar ve Karadeniz Ticareti

Karadeniz ticaretini tartışırken, 13. ile 15. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'daki Altın Ordu İmparatorluğu'nun ve Tatar dünyasının geniş pazarının değişen koşulları üzerinde durmak gerekir. Altın Ordu İmparatorluğu'nun Volga'daki başkenti Saray, zirvesindeyken, sadece lüks ürünler için büyük bir tüketim pazarı değil,[32] aynı zamanda bu canlı kıtalararası trafiğin transit merkezleri olan Avrupa ile Doğu, Kırım (Kefe ve Azak) ile Harezm (Ürgenç) arasındaki büyük ticaretin bir merkeziydi.[33]

---

28 *La Mer Noire*, 230.

29 R. H. Bautier, "Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient au moyen age, points de vue et documents," *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, ed. M. Mollat, Paris 1970, 263-331.

30 Bautier; M. Berindei ve G. Veinstein, "La Tana-Azak, de la présence italienne à l'emprise ottomane," *Turcica*, VIII/2 (1976), 110-201.

31 R. Lopez, "Market Expansion: The Case of Genoa," *Journal of Economic History*, 24 (1964), 451-53. Lopez, 15. yüzyılda Pera ticaretinde dramatik bir gerileme göstermektedir.

32 *The Travels of Ibn Battuta*, çev. H. A. R. Gibb, II, Cambridge 1962, 479, 515-17; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, 1223-1502, Leipzig 1943, 424-52; A. J. Yakubovskiy ve B. D. Grekov, *Le Horde d'Or*, çev. F. Thuret, Paris 1939, bölüm VII. Özellikle Kırım için bkz. A. L. Jacobson. *The Crimea in the Middle Ages*, Moscow-Leningrad 1964 (Rusça).

33 Yakubovskiy, Harezm ve Kırım arasındaki ticaretin önemine vurgu yapar; W. Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert," *Die Welt des Orients*, IV (1949), 313-40, Shamso's-Siy q'ya göre, Hoca Şemseddin-i Şirazi'nin, 1438-1440'da

Ayrıca, Ortadoğu'nun lüks mallarının kuzeyin köle ve kürkleriyle takas edilmesi nedeniyle, Anadolu'dan geçen Mısır ile Altın Ordu arasındaki kuzey-güney ticaretinin bu dönem boyunca her zamankinden daha canlı hale gelmesi artık herkesçe bilinen bir durumdur.[34]

Arkeolojik bulguların doğruladığı, seyyahların Altın Ordu İmparatorluğu'nun şehirlerindeki ve ekonomik koşullarındaki gözlemlerini, hiç kimse, hayali bir şey olarak görmezden gelemez veya basitçe göz ardı edemez. Bu bağlamda, genelde Altın Ordu'da merkezi gücün çöküşü ve Çoçi'nin torunlarının çeşitli kolları arasındaki uzun mücadelenin patlak vermesi gibi mevzulardan sık sık bahsedilir. Burada vurgulamak istediğim şey, ahalinin zayıflamasına ve Saray çevresindeki çekirdek kesimin ekonomik refahına yol açan bozkırlardaki kabile savaşının yeniden canlandığıdır. Bu kavimlerin, bazıları Astrahan'ın doğusundaki steplere ve bir kısmı da Kırım'a göç ettiler. Altın Ordu topraklarında ekonomik olarak en gelişmiş alanlardan biri olan bu ikinci bölge, Toktamış soyundan gelen prensler yönetimindeki birçok kabilenin cazibe merkezi haline geldi ve böylece Kuzey Karadeniz bölgesinde yeni bir siyasi oluşuma sebebiyet verdi.[35]

14. yüzyılın sonlarında Altın Ordu'nun iç mücadelelerine Timur'un müdahalesi sadece uluslararası ticaret merkezleri olarak Azak, Saray ve Astrahan'ın çöküşüne sebebiyet vermekle kalmadı, belki de daha da önemlisi, Toktamış'ın yükselen gücünü yok ederek, Avrasya bozkırlarındaki kabile konfederasyonlarının dağılması ve kutuplaşması sürecini daha da hızlandırdı. Kırım Tatarları ve halihazırda Toktamış ailesinin bir kolu olan Girayların yönetimindeki Daşt Tatarları, Altın Ordu'nun geri kalanından kopacak ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu ile bütünleşmesini gerektiren, giderek artan bir şekilde Karadeniz'in ekonomik ve politik sistemine entegre olacaktı.

Bu makaledeki 1487 tarihli Kefe gümrük defteri analizi, geniş Türk-Tatar nüfusuyla tüm bölgenin, sadece Karadeniz'in güney kıyıları, İstanbul ve Bursa'yı değil, aynı zamanda Küçük Asya ve Ege'yi de

---

Herat, Ürgenç yoluyla doğduğu kent ve Saray arasındaki iş gezisini nasıl yaptığını detaylı olarak anlatıyor. 30.000 dînâr veya 19.500 altın para sermayesi vardı, lüks malların ticareti yaparak yüzde 430 kâr elde etmişti.

34 M. Latrie, "Des relations politiques et commerciales de l'Asie Mineure avec l'île de Chypre," *Bibl. Ecole des Chartes*, 2 series, I-II (1845), 302-30, 483-521; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, 246-85.

35 Altın Ordu'nun dağılması için bkz. Yakubovskiy, genişletilmiş üçüncü baskı, Moskova 1950; ve Z. V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, Kahire 1929-1939, 90-120. Timur'un etkisi için bkz. A. P. Novosel'tsev, "On the Historical Evaluation of Tamerlane," *Soviet Studies in History*, XII/3 (1973-1974), 37-70.

kapsayan bir ekonomik sistem olan, Karadeniz bölge ekonomisine nasıl entegre edildiğini açıkça göstermektedir.

Erken 13. yüzyıla kadar uzanan İslamlaşma ve Güney ile kültürel ve siyasi bağların gelişmesi, Karadeniz ekonomik sisteminin sağlamlaştırılmasına büyük katkıda bulundu. Kırım Tatarları ve Daşt Nogaylar, ortak kültürel geçmiş ve İslam içerisindeki yaşam tarzları dolayısıyla, Bozkır aristokrasisinin üst sınıfı için, Anadolu kasabalarında üretilen, kılıçlar, pahalı sırmalı ipek kumaştan ve tiftikten kaftanlar gibi lüks eşyalar ve hatta kaliteli Avrupa yünlü elbiseler dahil olmak üzere pek çok "maddi kültür unsurları" ithal ettiler.

Görünüşe göre, 15. yüzyılın ikinci yarısında, Orta Volga havzasından Azak ve Kırım'a kadar olan kervan güzergahına henüz son verilmemişti.

Dönemin Osmanlı gümrük defterleri, aralarında Kazan bölgesinin bir tür sahtiyanı olan *bulgarî*, kürkler ve Tatar yaylarının olduğu Tatar kökenli mallardan detaylıca bahseder. 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar tarafından desteklenen Kırım Girayları, bir süreliğine Kazan ve Astrahan bölgelerine hakimiyet kurabildiler ve Volga ile Kırım arasındaki kervan yolunu Nogaylardan korumaya çalıştılar.[36] Büyük Nogaylar, Moskova'nın silah, tekstil, kıymetli kuzey kürkü, mineraller ve kıtlık döneminde tahıl olarak Nogay atları karşılığında ihtiyaçlarını karşılamaya başladığı 1520'lerden itibaren Karadeniz ticaret bölgesinden uzaklaşmış gibi görünüyor. Kazan ve Astrahan'dan Kırım'a giden kervan güzergâhları, daha sonra Nogayların ve Rusların hedefleri oldu.

IV. Ivan, sırasıyla 1552 ve 1556 yıllarında Kazan ve Astrahan'ı istila ettiğinde, Harezm ve Türkistan Hanları, toprakları ile Kırım arasındaki ticaret ve hac yolunun kesilmesinden şikâyet ettiler ve Osmanlı Sultanını Çar aleyhinde harekete geçmeye çağırdılar.[37]

B. Bölgesel ve Uluslararası Ticaret

F. Thiriet,[38] Venedik Karadeniz ticaretinin Osmanlıların Konstantinopolis'i fethinden çok önce gerilediği kanaatindedir. Artan yerel güvensizlik yüzünden Venediklilerin, 15. yüzyılın ilk yarısında, Azak ve Trabzon da

36 A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, "La Grande Horde Nogay et le problème des communications entre l'empire Ottoman et l'Asie centrale en 1552 A- 1556," *Turcica*, VIII/2 (1976), 203-36; A. Bennigsen ve G. Veinstein, "Le commerce de l'empire ottoman avec la Grande Horde Nogay, 1475-1552," sunulan makale, *I. International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Ankara 1977; Remmâl Khodja, *Vâki'ât-i Sahib Giray Khan*, MS, Bibl. Nationale, Paris, suppl. turc no. 61.

37 H. İnalcık, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal," *Annales del'Université d'Ankara*, I (1947), 47-110; W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963.

38 *La Romanie*, 427-28.

dahil olmak üzere diğer Karadeniz limanlarından Konstantinopolis'e göç ettiklerini ve bu hareketin 1431-1451 döneminde ivme kazandığını ve bunun mezkûr dönemde Bizans'ın başkentinde ticari faaliyetlerin genişlemesine neden olduğunu öne sürmektedir.[39] Bir başka deyişle, Konstantinopolis, Haliç'in diğer tarafındaki Pera ile rekabet eden, Venedik Karadeniz ticaretinin merkezi oldu. Bizim bakış açımıza göre, bu dönemde Venedik ticaretinin ekseriyeti, Tana'dan ithal edilen tahıl, bal, balık, deri ve kölelerden ve Trabzon'dan ithal edilen ipekten oluşuyordu. Thiriet'in gözlemlediği gibi,[40] 1435'te Akkirman'da bir Venedik fabrikasının kurulması ve 1444'de Kefe'de bir Venedik konsolosluğunun oluşturulması Karadeniz'de Venedik ticaretini fark edilir derecede geliştirmemiş olduğu görülür.

Azak üzerine M. Berindei ve G. Veinstein'ın[41] esas itibariyle Osmanlı belgelerine dayanan çalışmaları mevcuttur. R. H. Bautier'in önceki dönemlere ilişkin önerileri ile hemfikir olarak, İtalyan deniz devletlerinin Azak'ta ya da Kırım'daki ticaretinin baştan beri -"Moğol Rotası" olarak adlandırılan- Asyaî kıtalararası güzergâhtan gelen baharatların ve ipeklerin "büyük ticareti" üzerine değil, esasen bölgesel ticarete dayandığını ileri sürdüler. 15. yüzyılda İtalyanlar Azak'ta baharat, inciler, altın ve "Rus" kürkleri bulmuş olsa bile, Berindei ve Veinstein'ın iddia ettiği gibi, kazancın gerçekleşmesi oldukça mütevazi olurdu ve Azak'ın lüks mallarda "büyük ticaret"in büyük bir merkezi olup olmadığını sorguladılar.

Baharat ticareti Azak'ta oldukça mütevazi bir ölçekteyken, Levant'taki Venedik ipek ithalatının büyük kısmı Karadeniz'in Azak ve Trabzon limanlarından gelmekteydi; ilki Çin ipeğinin ikincisi ise İran ipeğinin çıkış yeriydi.[42] Bursa, İtalyan ipek endüstrileri için İran ipeğinin merkezi haline gelmeden önce, Trabzon, ham ipek ve ipek kumaşların ve baharatların büyük

39 Thiriet, bu dönemde Konstantinopolis'teki yıllık ticaret hacmini 100-150.000 altın düka olarak hesaplar. Osmanlı'nın fethi ve şehrin yağmalanmasının sonucu olarak Venedik'in kayıplarının 200.000 düka olduğu tahmin ediliyor, bkz. S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, Cambridge 1965, 162.

40 *La Romanie*, 428. Mart 1436'da Akkirman'da birinci konsolos yardımcısı olarak F. Duodo'nun atanması için bkz. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, I, Paris 1899, 581; N. Beldiceanu, "La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II," *Südost-Forschungen*, XXIII (1964), 36-115.

41 "La Tana-Azak, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe siècle-milieu XVIe siècle)," *Turcica*, XVII/2 (1976), 110-201.

42 Çin ipeklerinin Altın Ordu'ya Harezm üzerinden 1438 civarında ihraç edilmesi için bkz. Hinz, 331, 338; Bautier'e göre (291-92), Çin ipekleri 13. yüzyılın ortasından önce Levant limanlarına varmayı bırakmış ve daha sonra Kuzey İran tek başına, İtalyan ipek endüstrilerinin artan ithalat ihtiyaçlarını karşılamıştır. Tana-Azak'da, Hazar Denizi'nden Astrahan'a ulaşan İran ipeği bulunabilirdi, bkz. Bautier, 287. Cenevizli maceracıların, 15. yüzyılda bu rotayı kullandıklarını biliyoruz. 1399'da Venedikliler tarafından Vosporo ve Azak'ta alınan ipek, görünüşe göre Berindei-Veinstein tarafından önerilen Gürcistan'dan değil İran'dan alındı, Berindei-Veinstein, *La Tana-Azak*, 126.

merkezi olan Tebriz'den gelen kervanların taşıdığı, Levant'taki İran ipeklerinin en önemli çıkış noktası gibi görünüyor.[43] Yüksek kalitesi, ihracata yönelik büyük üretim ve nispeten rahat nakliye imkanlarının varlığı dolayısıyla, Kafkasya ve Hazar illerinden gelen İran ipekleri, kesinlikle Karadeniz bölgesinde ipek pazarına her zaman, ancak kati olarak 1336'dan sonra, hâkim olmuş gibi görünüyor.[44] Azak'ta fiyatlar dalgalanmalara maruz kalmış gibi görünüyor: 1361'de ipek fiyatlarında dörtte bir artış kaydedildi, ancak yüzyılın sonlarına doğru Azak'taki fiyat önceki seviyesine indi.[45]

Bursa'nın Yükselişi ve Bölgedeki Ticaret Yollarının Değişimi

İlhanlılar döneminde gelişen Küçük Asya üzerinde ticaret yolları sistemi, bir yanda Kefe ve Trabzon üzerinden Konstantinopolis-Pera, diğer taraftan İç Anadolu'daki Sivas üzerinden büyük Ayas Akdeniz Limanı ile Doğu-Batı ticaretinin ana geçit noktası olarak 1340'larda çöktü.[46]

Moğol gücünün 14. yüzyılın ilk yarısında ilk önce İç Asya'da ve sonra İran'da çöküşünün, Karadeniz bölgesi ve Küçük Asya'daki Levant ticareti için kalıcı etkilere sahip olduğu vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, orta çağlarda uluslararası ticaretin ana bölgesini oluşturan İran'ın Hazar çevrelerinin değerli ipek üretimi kervanla Türkiye'ye getirilmeye devam ettiği için, bir bütün olarak Küçük Asya için, ardından gelen değişimler bazen zannedildiği kadar köklü olmamış gibi görünüyor. Aradaki fark, 14. yüzyılın ikinci yarısında İranlı ipek kervanları çoğunlukla varış yeri olarak Osmanlı Devleti'nin başkenti Bursa'yı tercih etmeye başlamış olmalarıdır. Bu yeni rotayı takiben, İran'ın ipek kervanları, Tebriz'den Erzurum-Erzincan-Tokat-Amasya-Ankara-Bolu ya da Eskişehir üzerinden Bursa'ya kara yolu ile gitmekteydiler.[47] Trabzon, Kefe ve Konstantinopolis, ipek ticaretinin bu şekilde yol değiştirmesinden zarar gördü, ancak Pera, temsilcilerini Bursa'ya göndererek orada İran ipeği almayı sürdürdü.[48]

Genellikle iktisat tarihçileri tarafından göz ardı edilmiş olan, Bursa'nın uluslararası bir ipek pazarı ve önemli ipek endüstrisi merkezi olarak

---

43 Tebriz-Trabzon güzergahı için bkz. Bautier, 282-86. Venedikliler 1319 yılında Trabzon'da oturum hakkı elde ettiler, bkz. Berindei-Veinstein, 118.

44 Bizans dönemi için bkz. R. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum*, XX (1945), 1-42; Çin ipeği için rekabet dönemleri hakkında bkz. Bautier, 291.

45 Thiriet, *Les Régestes*, 375 ve 955.

46 Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1943): Bautier, 280-86; H. İnalcık, "Bursa, and the Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 3/2 (1900), 133.

47 H. İnalcık, "Bursa," *Belleten*, 24 (1960), 45-54.

48 İnalcık, "Bursa".

yükselişi, Karadeniz bölgesindeki ipek ticaretinin ve sanayinin gerilemesinde önemli faktörlerden biri olarak görülmelidir. 14. yüzyılın sonlarına doğru ününden bahsedilen Kefe ipekli kumaşları,[49] gümrük defterimizin tanıklığına göre 15. yüzyılın sonlarında geçmişe ait bir şey olmalı.

I. Bayezid (1389-1402) döneminde daha önce görülen ticaret yollarındaki dönüşüm, Ankara (1354), Osmancık ve Amasya (1392) gibi Tebriz'e giden yolda ana merkezlerin kontrolünü elinde tutmayı amaçlayan Osmanlı emperyal politikasının bir sonucuydu.

Sıkı devlet denetimi, ipek yüklerinin diğer bölgelere yön değiştirme tehlikesi olmaksızın veya Bursa pazarına ulaşıncaya kadar açılıp vergilere tabi tutulmaksızın bu güzergahta güvenli bir şekilde gönderilebileceği anlamına gelmekteydi.[50] Öte yandan, Trabzon'dan İstanbul'a giden deniz güzergahı çeşitli tehlikeler barındırıyordu: özellikle gemi kazaları ve korsanların el koymaları nadir olmayan olaylardı. Anlaşılan, kara taşımacılığının daha yüksek maliyeti yüklerin yüksek değeri ve yüksek kar marjları ile telafi edilmekteydi. Bu yüzyıllar boyunca, kervanlardaki ipek tüccarlarının çoğunluğu Azeri-İranlılardı; bu tüccarlar kendilerini Osmanlı başkentinde, bir Hristiyan kentinden daha rahat hissetmiş olmalılardı. Her neyse, yerel ipek endüstrisi ithalatın büyük bir bölümünü tükettiği ve çoğunlukla Pera'dan gelen İtalyan ve Yahudi alıcılar geri kalanı satın almak için sabırsızlıkla bekledikleri için, 15. yüzyılda Bursa, ikinci olarak birçok durumda Tebriz, ipek için cazip ve yoğun bir pazar haline geldiler.[51] Pera'nın, Karadeniz'deki azalan ticaretini telafi ederek, bu kadar yakın bir ipek pazarının genişlemesinden büyük fayda sağladığı görülüyor.

Osmanlı belgeleri,[52] İstanbul'un 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar Trabzon yoluyla ipek aldığını ortaya koyuyor. Bununla birlikte, bu oldukça sınırlı bir miktarda olmalıdır. 1487 yılına ait Kefe gümrük defterinde ipeğin, Kefe'ye Trabzon'dan değil Bursa'dan geldiğinden bahsedilmektedir.

Osmanlı Döneminde Karadeniz Ticareti

1487-1505 döneminde Karadeniz'de Osmanlı ticareti ve seyrüseferine hakkındaki bu makale, aşağıdaki gümrük defterleri ve düzenlemelerine dayanmaktadır:

---

49 J. Schiltberger, *Travels and Bondage*, ed. J. B. Telfer, London 1879, 34. Kefe Kemhâsı 1475 tarihli Osmanlı belgesinde halen daha bahsedilmektedir bkz. *Kânûnnâme*, ed. R. Anhegger ve H. İnalcık, 49; tarih için bkz. *Der Islam*, 43 (1967), 152-54.

50 İnalcık, "Bursa," 52.

51 G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of Medici*, Cambridge, Mass. 1932, 110.

52 Bkz. *Kânûnnâme*, ed. R. Anhegger ve H. İnalcık, 43, 52a; *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, I. *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge, Mass. 1995.

1. Başvekâlet Arşivleri'nde yer alan Kefe'nin 1487-1490 tarihli gümrük defteri, (İstanbul, Kâmil Kepeci tasnifi, Kefe-Avlonya Mukataaları, no. 5280, Mükerrer). Sadece 1490'da Osmanlı Hazine-i Hümayun'u tarafından verilen bir emir üzerine hazırlanan gümrük resimlerinin gecikmiş borçlarını içerir. 52 a.
2. Başvekâlet Arşivleri'nden bir cilt, (İstanbul, Maliyeden Müdevver Defterleri, no. 6), aşağıdaki mali kayıtları içerir:
   I. 1491-1493 yılları arasında Ahyuli tuzlalarındaki mahsul için rûznâmçe, günlük varidat defteri.
   II. 1504 yılına ait Kili balıkçılığı için rûznâmçe.
   III. 1505-1506 yılları arasında Akkirman için gümrük vergileri defteri.
   IV. 1486-1490 ve 1504-1506 yılları için Kili için gümrük vergilerinin ve diğer vergilerin defteri.
3. Başvekâlet Arşivleri'nde 1542 yılına ait, Kefe şehri ve sancağının nüfus ve gelirlerinin tahriri (İstanbul, Tapu Defterleri, no. 214). Giriş bölümünde gümrük gelirleri ve ücretleri ile ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Bunlar M. Berindei ve G. Veinstein tarafından Fransızcaya tercüme edilmişlerdir ("Réglement de Süleyman I er concernant le Livâ' de Kefe," *Cahiers du Monde Russe ve Sovyetics*, 16/1 (1975), 57-104).

17. ve 18. yüzyıllarda Karadeniz memleketlerinin önemli tasvirleri Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi'nde (VII, İstanbul 1928, 486-604) ve Claude C. Peyssonel'in kişisel tecrübelerine dayanan gözlemlerinde bulunabilir. (*Traité sur la Commerce de la Mer Noire*; Paris 1787, ve *Observations Historiques et Géographiques sur les Peuples Barbares qui ont Habité les Bord du Danube et du Pont-Euxin*, Paris 1765).

1487-1490 Tarihli Gümrük Vergisi Bakiyeleri Defterindeki Gemi Sahiplerinin Listesi

Gemi sahibi	**Seyahat planı**
Haraççıoğlu	görünüşte İstanbul-İnebolu-Kefe
Veled-i Salman, Tüccar	İstanbul-İnebolu-Kefe
İnebolulu Hasan	İstanbul-İnebolu-Kefe
Mahmûd Atcı	Kerpe-Kefe
Cicioğlu, Tüccar	İstanbul-İnebolu-Sinop-Kefe
İzmirli Yusuf	—
Bali Re'is, Kaptan	İstanbul-İnebolu-Kefe
Samsunlu Resûl	Samsun-Kefe

Mihal	Azak-Kefe
Hoca Seyyidî	İstanbul-İnebolu-Kefe
Kara Tayyib	Samsun-Kefe
Zorzi	İstanbul-İnebolu-Kefe
Çepni Ali Re'is, Kaptan	görünüşte Samsun-Sinop-Kefe
Knoto	—
Gündüz Re'is, Kaptan	Samsun ya da Sinop-Kefe
İzmitli Turak Re'is	Kaptan ve Tüccar görünüşte İstanbul-İnebolu-Sinop-Kefe
Lorenc, İtalyan	Azak-Kefe
Kara-Tulum	İstanbul-Kefe
Yusuf Fakîh	İstanbul-Kefe
Buri Şâtir	İstanbul-İnebolu-Sinop-Kefe
Sinân Bey	Kerpe-İnebolu-Kefe
Nikiroz	Samsun-Kefe
İnebolulu Yani	İstanbul-İnebolu-Kefe
Eyne Hoca	İnebolu-Kefe
Bostan Re'is	—
Karaoğlu	—
Karaoğlan	İstanbul-Kefe
Pandazi	görünüşte İstanbul-İnebolu-Kefe
İnebolulu Hasan	İstanbul-İnebolu-Kefe
Mesîh Paşa	İstanbul-Sinop-Kefe
Taşköprülü Salman	İnebolu-Kefe
Mübarek, Tüccar	Trabzon-Kefe
Gerzeli Hacı Re'is	Sinop-Kefe ve diğer Kırım Balıklava ve Taman limanları
Ahmed Çelebi, Tüccar	İstanbul-Sinop-Kefe
Veled-i Karak	—
Küreleşoğlu	görünüşte İstanbul-İnebolu-Kefe
Vasil	Sinop-Kefe
Praskova	—
Samsunlu Ali Re'is	Samsun-Kefe
Paskal Re'is, Kaptan	İnebolu-Kefe
Afendul	Suğdak-Kefe
Istrepan	—
Sava	Özen-Kefe, Hurzuf-Kefe
Todoros	İstanbul-Kefe
Manul	Üsküt-Kefe

Kapucu Sinan	Kırım limanları - Kefe
Yani Altuncı	—
Yorgi Kileci	Hurzuf-Kefe
Kaliyoros	Kırım limanları - Kefe
Sava Manul	Kırım limanları - Kefe
Todoros Afendike	Kırım limanları - Kefe
Baştiya Drad	Kırım limanları - Kefe
Halil	Kopa-Kefe
Kılaguz	—
Gerge, İtalyan	görünüşte Galata-Kefe
Todor	Suğdak-Kefe
Emirze	—
Murâd	—

Re'is ünvanı, özel veya resmi bir deniz kaptanına işaret eder. Görünüşe göre, pek çok deniz kaptanı ticaret ile iştigal etmektedir, çünkü defterde başka bir sahibinin gösterilmediği mallar için gümrük vergisi sahibi olarak kaydedilmişler. Savaş zamanlarında özel kaptanlar, Sultan tarafından gemileri ile donanmaya katılmaya ya da korsan faaliyetlerine veya dostça olmayan milletlerin gemilerine karşı gaza yapmaya buyrulurlardı. Tabii ki, 1452'de Boğazlar üzerinde Osmanlı kontrolü tesis edilmesini müteakiben, Karadeniz sahillerindeki Türk deniz kaptanları, bundan böyle bu alanda deniz faaliyetleri yapma fırsatı buldular. Açıkçası Doğu Karadeniz kıyılarındaki Çepni Türkmenlerinden olan Çepni Ali Re'is, halihazırda nakliye ve ticaret ile uğraşan bu yerli kaptanlardan biri olmalı. Gerze Hacı, İnebolulu Hasan, Samsunlu Resûl, Taşköprülü Salman ve Sinoplu Salman'ın hepsi aynı bölgeden gemi sahipleri olmalıydı. Belli gerekçelerle gemicilik, babadan oğula geçen bir meslek gibi gözükmektedir (Ali Re'is, Samsunlu Resûl'ün oğlu ve Veled-i Salman, açıkçası Taşköprülü Salman'ın oğludur).

İzmitli Turak Re'is ve Hamid Re'is, o dönemde, Osmanlı donanmasında aktif olarak hizmette olan kaptanlarmış gibi görünüyor. Her dönemde, Osmanlı askeri sınıf mensuplarını uzun mesafeli kervan ve denizaşırı ticaret ve nakliye yapmalarına izin vermek, bazen teşvik etmek bir Osmanlı uygulamasıydı. Listemizde, II. Bayezid dönemindeki iki büyük *kaptan-ı derya*nın -Mesîh Paşa ve Sinân Paşa-, kârlı Karadeniz ticaretinde kendi özel gemilerini istihdam etmiş oldukları görülüyor.

Müslüman gemi sahiplerinin çoğunluğu, toplamın üçte ikisi, İmparatorluğun büyük ticari merkezlerinde "ikamet eden", profesyonel denizciler ya da görevliler değil, tüccarlar ya da iş adamlarıydı. Bu gruba, Hoca

Seyyidî, Yusuf Fakîh, Mübarek ve Ahmet Çelebi'yi dahil edebiliriz. Dahası, Osmanlı toplumunda sadece yerleşik tüccarlar değil, aynı zamanda belli bir zenginliğe sahip olan sıradan insanlar, *mudaraba* (commenda) ticaret girişimciliği ve nakliyesi gibi işlerle uğraşıyorlardı.[53] Listemizde bu gruba ait kişileri ayırmak mümkün değildir.

25 gayrimüslim gemi sahibi listemizdeki toplam gemi sahiplerinin yüzde 41'ini oluşturuyor. Üçü, Zorzi, Lorenc ve Gerge, genelde Avrupalı, ancak bu durumda İtalyan anlamına gelen *efrenc* olarak adlandırılmıştır. Baştiya Drad ve muhtemelen Knoto ve Karak da bu gruba dahil edilebilir. Zorzi İstanbul-Kefe hattında, Lorenc ise Azak-Kefe arasında aktifti. Gayrimüslim gemi sahiplerinin geri kalanlarından Rumlar tabii ki deniz kaptanıdır, ancak bu yalnızca Samsun-Kefe arasında faal olan Paskal Re'is durumunda belirtilmiştir. Rum gemi sahiplerinin çoğunluğu, (Afendul, İstrepan, Praskova oğlu Manul, Sava, Yani Kaliyoros, Sava Manul ve Todoros Afendike) bir taraftan Kefe, diğer taraftan Kırım limanları Suğdak, Hurzuf, Ozan (Ozen) ve Azak arasında, balık, balık yağı, havyar, tuz ve özellikle şarap ürünleri ile bölgesel ticaretle uğraşıyorlardı. Rumlara ait diğer gemiler (Mihal, Pandazi, Vasil, Paskal, Praskova, Sava, Todoros) Kefe ile İnebolu veya Kefe, Samsun ve Trabzon arasında aktifti.

Gemi Sahipleri				
	Müslümanlar		**Gayrimüslimler**	
	Deniz kaptanları	Diğerleri	Rumlar	Efrenc (İtalyanlar)
	9	32	21	4
Toplam		**41**		**25**

Defterlerde belirtilmemiş olsa bile, güzergâhlar tüccar ve mallarının kökenine göre belirlenebilir. Karadeniz üzerinden en aktif hatlar, Trabzon ile Kefe arasındaki trafik bu dönemde daha az belirginken, İstanbul-İnebolu-Kefe, Sinop-Kefe ve Samsun-Kefe daha belirgin idi.

Batı Anadolu ve Bursa'dan gelen tüccarların, Kefe ve Akdeniz limanları arasındaki ana transit merkez olan İstanbul'da malları yüklediği görülüyor. Daha önce olduğu gibi Osmanlılar tarafından İstanbul'dan gelen gemiler, Kefe'ye giderken, İnebolu ve Sinop'ta, hinterlanttaki Ankara, Sivrihisar, Beyşehir ve Konya gibi yerlerden tüccarları götürüyorlardı.

Kırım ve Kastamonu-Sinop-Amasya bölgesi arasındaki büyük ticaret hacmi, Kefe ile İnebolu, Sinop ve Samsun limanları arasında, Osmanlı

53 H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History*, 29 (1969), 101, 137.

öncesi dönemlerde olduğu, doğrudan doğruya hatları oldukça aktif tuttu. Samsun-Kefe hattı, Merzifon, Amasya ve Karahisar kasabalarını içeren ekonomik olarak iyi gelişmiş hinterlant alanı için özellikle bir çıkış noktası olmuş görülüyor. Sinop, Karadeniz'in doğu ve batı bölümleri arasında bir toplanma noktası olmuş gibi görünüyor. Trabzon'dan gelen gemiler, Tosya, Merzifon ve Amasya'daki tüccarları almak için belli ki Sinop'ta durmaktaydılar. Çerkezya Kopa Limanı ile Kefe arasındaki deniz irtibatı, Cenevizlilerde olduğu gibi aktifmiş gibi görünüyor. Sakarya'nın girişine yakın küçük bir liman olan Kerpe, Kefe ile doğrudan deniz bağlantısına sahipti. Kerpe, çevredeki orman alanından odun ve kereste için bir çıkış ve Kefe ile Anadolu arasında köle trafiği için bir transit liman idi. Kefe ile diğer Kırım limanları Hurzüf, Özen, Taman, Sugdak ve Üsküt ile ve dahi Azak'la arasındaki deniz trafiği oldukça yoğun görünüyor.

İddia edebileceğimiz şey, belli kaptanların belirli ticaret yollarında özellikle faal olduklarıdır: Bali Re'is, Cicioğlu, Yusuf Fakih, Yani, İnebolulu Hasan, Ahmed Çelebi, Küreleşoğlu, Todoros, Pandazi ve Mesih Paşa gemisi İstanbul-İnebolu-Kefe yolunda; Hacı Re'is Sinop ve Kefe arasında; Eyne Hoca İnebolu ve Kefe arasında; Kara Tayyib, Nikiroz ve Ali Re'is Samsun-Kefe arasında; Haraccı-oğlu Trabzon ile Kefe arasında. Bali Re'is, Hasan, Mesih Paşa ve Hacı Re'is'in gemileri 892 A.H. (28 Ocak 1486'dan başlayarak) yıl boyunca birden fazla yolculuk yapmıştır. Bali Re'is'in gemileri bu dönemde özellikle aktifmiş gibi görünüyor. Mezkûr yılda, en az 13 tüccar ve ticari malları Bali Re'is'in gemisinde, 10'u Pandazi'nin gemisinde, 7'si Mesih Paşa'nın gemisinde taşınmıştı.

Defter sadece hazineye borçlu olan tüccarları içerdiğinden, gemideki tüccarların sayısı ve gemilerin büyüklüğü hakkında kesin bir fikir edinmek mümkün değildir. Ancak, tüccar sayısından ve defterimizdeki mal miktarından yola çıkarak, Sinân Bey, Yani, Pandazi ve Bali Re'is'e ait gemilerin özellikle büyükmüş gibi göründükleri söylenebilir.

İrsâliye olarak bilinen özel sevkiyatlar, *irsâlât* 'âmili olarak bilinen bir görevlinin sorumluluğunda Kefe'den İstanbul'a gönderilirdi. Sevkiyat, askeri sınıf mensupları tarafından gönderilen köleler, un, buğday ve temizlenmiş tereyağı içeriyordu ve bu mallara gümrük vergisi ödenmesi gerekiyordu. İrsâlât 'âmili, Sultan'a ve askeri sınıf mensuplarına ait malların sevk edilmesinden sorumlu bir görevliydi.

Tüccarlara gelince, defter ticarette bir şekilde meşgul olan toplam 212 kişiyi gösteriyor. Bunlardan, tanımlanabilir meslekten tüccarlar 182 kişiydi; Gerisi gemi sahipleri, ticari faaliyetle uğraşan askeri kişiler ve mültezimler ('âmil) ya da çalışanları, simsarlar ve efendileri adına tüccarlık yapan köleler (*gulâm*) ya da serbest köleleri (*'atîk*) kapsamaktaydı.

14 gemi sahibi aynı zamanda kendi hesaplarına mal getiren tüccarlar olarak hareket ediyorlardı: Veled-i Salman, İzmirli Yusuf, Cicioğlu, Bostan Re'is, Karacaoğlu, Ahmed Çelebi, Re'is Hayreddin, Sava, Yani Altuncı, Yorgi Kileci, Istrepan, Sava, Manul, Todoros, Afendike ve Yorgi.

Askeri kişilere gelince, bunlar Kırım'ın kalelerine (Kefe, Taman, Mangup, Suğdak ve Azak) konuşlanmış çoğunlukla basit *'azeb*, kale muhafızları veya onların komutanları (*ağa, kethüda, dizdar, ser-oda*) idi. Askeri grup arasına, Mesîh Paşa'nın her ikisi de ticaretle uğraşan bir çaşnîgîr-başı ve *ser-bevvâbîni* de dahil edilebilir. Çoğu, açıkça satılmak için İstanbul'a gönderilecek kölelere köle vergisi ödeyen olarak kayıtlara geçirilmiştir. Bununla birlikte, bazıları havyar ihraç eden Azak garnizonunun *kethüdası* ve buğday sevkiyatını yapan Taman garnizonunun kethüdası ve Kefe kalesinde muhafız Ali ve çeşitli tekstil ve gıda maddeleri ithal eden Suğdak'taki garnizonun komutanı Sinân gibi ticari faaliyetlerde profesyonel olarak meşgullerdi. Bu ticaretin bazıları, görünen o ki, yerel garnizonların ihtiyaç duyduğu mallardı.

Bazı durumlarda, tüccarın veya geminin çıkış limanı, kâtip tarafından belirtilir. Aşağıda, bu türden gemilerin yükleriyle birlikte bir listesi yer almaktadır.

Çıkış Limanı	**Gemi Sahibi**	**Gemideki Tüccarlar**	**Gemideki Mal**
Azak	Mihal	Todoros, Anton *Efrenc*	Havyar
Azak	Lorenc *Efrenc*	Sahibi, Nikola, Sinoplu Murâd	Balık, Kaplar, Tekstiller
Hurzuf	Yorgi	Hoca Dravdik, Hüdaverdi, Danişmend	Şarap, Hırdavat, Keçeler, Kuru üzüm
Hurzuf	Yorgi	Sahibi	Şarap
Hurzuf	Sava	Sahibi	Balık yağı
İnebolu	Eyne Hoca	Amasyalı Hacı Safa, Kastamonulu İbrahim, Tireli Hacı Ali, Merzifonlu Hoca Ali	Tiftik, Pamuklu mallar, Deri
İstanbul	Veled-i Salman	Sahibi	*Kirbalar*, Pirinç
İstanbul	Hasan	Murâd	Kuru fasulye
İstanbul	Bali Re'is	Kastamonulu Mustafa	Tiftik
İstanbul	Yani	İstanbullu Mehmed, Konyalı Seyyidî, Amasyalı Yakub, İstanbullu Hasan	Deri, İpek ve Pamuk Tekstilleri, Baharatlar, Hırdavat
İstanbul	Karaoğlan	İstanbullu Seyyidî	İpek ve Pamuklu mallar, Pamuk

İstanbul	Mesîh Paşa	İstanbullu Hamza, Sinoplu Mahmud, Sinoplu Hüseyin, Küreli Hüseyin	İpek ve Pamuklu mallar, Pamuk, Pirinç, Bakır, Hırdavat
İstanbul	Bali Re'is	Karahisarlı Ahmed, Denizlili Seyyid Ali, Ankaralı Hacı Mehmed, Uşaklı Hacı Veli, Karamanlı Hacı Baba, Sinoplu Yusuf, İstanbullu Cuki	Pamuklu Mallar, Pirinç, Kürkler, Ayakkabılar, Bakır, Pirinç
İstanbul	Ahmed Çelebi	Sahibi, Gâyib Tatar, Tireli Mehmed, Kefeli Mehmed, Bursalı Hacı Ali, Arslan ve Tuta (Yahudiler)	Pirinç, Deri, Tiftik, Çivi, Sabun, Hırdavat, İpekliler, Demir, Avrupa yünlü kumaş
Kerpe	Mahmûd Atcı	temsilcisi Halil	Odun ve kereste
Samsun	Nikiroz	Amasyalı Ahmed	İpek, İpekli tekstiller
Suğdak	Afendul	Nikola	Şarap
Suğdak	Todor	Sahibi, Ayaş	Şarap
Trabzon	Mubârek	Sahibi	Şap, Fındık, Kenevir, Kaplar

Aşağıdaki tabloda meslekten tüccarlar din ve köken bazında incelenmektedir:

Toplam tüccar sayısı	**Müslüman**		**Gayrimüslim**				
	Osmanlı tebaası	Yabancılar	Ortodoks Rum	Ermeni	Yahudi	*Efrenc* (İtalyan)	Diğerleri
182	130	5	23	2	8	11	Baba-Çesare Papo Petrac
		(İranlı Hacı Ali, Şimakî Hoca Cemal, Mağripli Mehmed, Gürcü Murad ve Tevekkül)		(Isfador, Toros)			

Bu tablo ile ilgili dikkat çeken unsur, toplam sayının yaklaşık üçte ikisini oluşturan, Osmanlı tebaası Müslüman Türklerin ezici çoğunluğudur. Osmanlı tebaası gayrimüslimler toplamın yaklaşık yüzde 18'ini oluşturuyor. Bunların arasına Galata'nın bazı efrencleri de dahil edilmelidir. Sakız ve Moldovalı efrenc, haraç ödeyen topraklardan geldiği için, haklı olarak mezkûr dönemde Karadeniz'de herhangi bir yabancı tüccarın olup olmadığı (yani, doğrudan *Darü'l-Harb*'den) merak edilebilir. Kili ve Akkirman'ın gümrük defterleri bu sorunun cevabını daha açık bir şekilde açıklamıyor.

A. Müslümanlar

Az sayıda olsa da yabancı Müslüman tüccarlar Kefe'de bulunabilirdi. Bu grupta Kafkasyalılar çoğunlukta idi. Sadece bir İranlı kaydedilmiş, ancak çoğunlukla Azerbaycan'dan gelen ve ipek kervanlarıyla dolaşan İran tüccarlarının, 15. ve 16. yüzyıllar boyunca Bursa ve İstanbul'da çok sayıda bulunduğunu biliyoruz. Bir başka Müslüman yabancı, Mağripli Mehmed, Osmanlı toprakları menşeli malların ticaretini yapmaktadır. Doğum yeri veya kökeni kayıtlarımızda belirtilen, Osmanlı topraklarından gelen Müslüman tacirler (İstanbulî veya Amâsî veya *'an Amasya* gibi) kökenlerine göre aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

Doğumyeri ya da kökeni	Tüccar sayısı
Sinop	9
İstanbul	8
Konya ve Karaman	6
Bursa	5
Trabzon	4
Ankara	4
Merzifon	4
Amasya	4
Kastamonu	4
Kefe	4
Küre	3
Bolu	3
Kayseri	3
Zile	3
Niğde	2
Gördos (Gördes)	2
Tire	2
Taşköprü	2
Bayburd	1

Beyşehri	1
Sivrihisar	1
Gümüş	1
Canik	1
Karahisar	1
Tokat	1
Tonuzlu (Denizli)	1
Uşak	1
Bor	1
Milan	1
Tosya	1
Samsun	1

Yukarıdaki liste, tüccarların yaklaşık yarısını kapsar ve görünüşte çoğu durumda ticari faaliyetlerinin merkezi olan menşe yerlerini gösterir. Bazı durumlarda tüccarlar, İstanbul, Sinop, Amasya, İnebolu ve Kastamonu gibi önemli ticaret merkezlerine yerleşmeyi seçmiş görünüyorlar. Bu listeye göre, Müslüman tüccarların yüzde 42'si Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki kasaba ve şehirlerden çıkmışlardır. Öte yandan, İstanbul ve Bursa, Ankara ve Kayseri gibi güneyin ticari ve endüstriyel merkezlerinde olanlar da oldukça yüksek bir oranı (yüzde 29) temsil etmektedirler. Bursa ve İstanbul, Batı Anadolu, Ege bölgesi ve Avrupa'daki tüccarların getirdiği mallar için transit merkezlerdi. Ancak Denizli'ye kadar Batı Anadolu'dan (yüzde 20) ve İç Anadolu'dan (yüzde 10) bazı tüccarlar Kefe'ye kadar gitmiş gibi görünüyorlar. Kefe'de ticaret yapan Türk tüccarların bu görüntüsü, muhtemelen bu dönemdeki genel temayülü yansıtıyor olabilir. İlginç bir şekilde, yerli Müslüman Kefeliler, sadece dört kişi olarak, kentin denizaşırı ticaretinde mütevazı bir yere sahiptir. Öte yandan çoğunlukla Kırım Hanları veya ordu mensupları adına faaliyet yürüten Müslüman Tatar tüccarlar, tüccarların en zenginleri arasında oldukları görülüyor.

B. Rumlar

Defterimizdeki ikinci büyük grubu oluşturan Rum tüccarlar çoğunlukla Güney Kırım limanlarından Hurzuf, Ozan, Uskut, Sugdak veya Azak (Todoros, Nikola) ya da Güney Karadeniz kıyı limanlarından Trabzon (Konstandin, Dimitri, Manul), Samsun (Kiryakoz), Kerpe (Karli) ve Bartın'dan (Aleksi) idi. Kırım limanlarından olan tüccarlar çoğunlukla şarap ticareti ve Azak'tan olanlar ise balık ve havyar ticareti yapan kaptanlardı. Trabzon'dan olan Rum tüccarlar Kefe'ye şarap, rakı ve fındık ithal ederken, diğer Rum kaptanları ya da tüccarları da yerel ürünler

getirmekteydiler: Samsun halatlarını Kiryakoz, Kerpe'nin ketenli kaba tekstillerini Karli, Bartın buğday, darı ve pirincini Aleksi. İpek ve ipekli kumaş ithal eden Luka ve pirinç ve çok miktarda şap ithal eden Vasil, Güney Karadeniz kıyılarından olmuş olmalıydılar, sabun ithal eden Yorgi ise muhtemelen Galata'dandı.

C. Yahudiler ve Ermeniler

Yahudiler iki gruba ayrılır: Kırım'dan at ya da sığır derileri ihraç edenler (Yusuf, Avram, Tamarin, İlyado ve İlyadon; muhtemelen bu son iki aynı kişidir) ve İstanbul üzerinden pahalı ipek veya Avrupa yünlü kumaşı ithal edenler (Arslan Yahudi, Hoca Bikeş, Tuta ve Netil). İkinci gruptakiler zengin tüccarlarmış gibi görünüyor. Arslan Yahudi veya Hoca Arslan, eski bir mültezim (âmil) idi ve hoca unvanı, genellikle *bezzâzistân*'da (bedesten) bir iş yeri olan büyük ölçekli bir tüccarın statüsünü ifade etmekteydi. Defterimizdeki iki Ermeni'den Kefeli İsfador, ipekli kumaşlarla uğraşan zengin bir tüccardı, Toros ise büyük miktarda kına ithal etmekteydi. Belli ki, Kefe'nin fethinden sonra, Osmanlı-Türk tüccarları kısmen Yahudilerin ve özellikle de ithal ince tekstildeki önemli ve büyüyen ticaretteki Ermenilerin yerlerini aldılar (Hoca Dravdik muhtemelen bir Ermeni idi).

D. Efrenc, İtalyanlar

Karadeniz bölgesi için İtalyanlar anlamına gelen Frenkler ya da *Efrenc*, 1475'ten sonra Osmanlılar Karadeniz üzerinde tam kontrol sahibi olduklarında, kaptan ve gemi sahibi ve tüccarlar olarak aktiftiler. Defterde, İtalyanlara ait dört tüccar gemisi (Zorzi, Lorenc, Baştiya Drad, Gerge) ve on bir İtalyan tüccar sayıyoruz. İtalyan tüccarları, ya Azak'tan Kefe'ye havyar ve balık (Anton, Lorenc, Çakomi) getirme veya pahalı Avrupa giysilerini (Filip oğlu Cakomo, Markete ve Bortema Balestrin) veya sabun (Zani Beliekseri) ithal etmek gibi bölgesel ticarette yer aldılar ya da tilki derileri (Zani) veya deri (Zorzi) veya balmumu (Karagöz Efrenc) gibi bölgesel ürünleri ihraç ettiler. Bir Türk ismi taşıyan, Karagöz Efrenc, muhtemelen fetihten sonra paralı asker olarak Osmanlı hizmetine alınmış, Kefe kalesinde bir muhafızdı. Yine bir başka İtalyan tüccar, Zorzi, Güneydoğu Karadeniz kıyılarında tipik olan kenevir, rakı ve sirke gibi malların ticaretini yapıyordu.

Gayrimüslimler arasında ipek ticareti ile meşgul olan Kara-Boğdan (Moldova) kökenli bir tüccar olan Aksina ya da Eksina bulunmaktaydı. Kefe'ye kütükler ve yük sandığında limon suyu getiren Petraç da, Balkanlar'dan gelmiş olabilir. Taman'dan bir kargo kenevir ve havyar ile gelen Ön Yarun, bir Çerkes olmalıydı. Hurzuf'tan kereste getiren Aylo oğlu Papo ve Baba (veya Papa) Çesara'nın uyruklarını ise tespit edemedik.

Böylelikle, 5.000 akçenin (111 altın düka) üstü değere sahip malı olan tüccarların sayısı toplamın yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Mallarının değeri 2.000 akçenin altındakiler (44 altın düka) yalnızca beşte biriydi. Bu rakamlar, Kefe ticareti ile iştigal eden tüccarların, çoğunlukla, itibarlı iş adamları olduğunu göstermektedir. En yüksek rakamlar aşağıdaki tüccarlara aittir.

Değerine göre tasnif edilen Tüccar Kargoları (akçe olarak)

2.000 altı	2.000-5.000	5.000-10.000	10.000 üstü
%20	%23	%21	%36

Büyük tüccarların çoğunluğunun ortak kullanım için pamuk, keten veya kenevirden yapılmış tekstille meşgul olduğu açık bir şekilde ortaya çıkıyor. İpek kumaş, Avrupa menşeli ince yünlü kumaş ve Küçük Asya'dan tiftik (sof) gibi lüks kumaşlar da sonraki önemliler arasındaydı. Öte yandan, koyun derilerinin, postların ve özellikle Kırım tuzlarının ihracatı da büyük bir işti. En zengin tüccarlar, Kırım yönetici sınıfıyla ya da onlar için (Şaban, Kedi Hacı Ahmed, Hacı Tanrıvermiş) iş yapanlar gibi görünüyorlar. Bu tüccarlar yönetici sınıf için lüks tekstiller (ipek, ince yünlüler veya pamuklular) ve ordu için silah ve diğer malzemeleri (kılıçlar, demir ve çadırlar) ithal etmekteydiler. Böylece, Şaban, Kırım Hanı için demir ithal etmekte ve görünüşe göre koyun derileri ihraç etmekteydi; Emir Hasan, Bartınlı Aleksi tarafından ithal edilen hububat ve Zil Ali tarafından ithal edilen kırbalar ve kaftanlara ödenecek vergiler için kefildi. Defterimizdeki dikkati çeken Kedi Hacı Ahmed, Kırım Hanlığı'nın tekelinde olan tuzu ihraç etmekteydi.

Çoğunlukla Rum kaptanların elinde olan yerel şarap ticareti de önemli bir iş gibi görünüyor.

Meslekten tüccarlar ağırlıklı olarak tekstil, gıda maddeleri ve köleler konusunda uzmanlaşmışlardı. Orta Çağ ticaret uygulamasında çeşitli mallara yatırım yapmak yararlı görüldüğünden, bazen baharat, kına, boyalar, şeker, haşhaş, sabun, kılıçlar, tarak, deri ve nalburiye ticareti yapan tekstil tüccarlarını buluyoruz. Aynı şekilde, köle tüccarı Hacı Veys'in aynı zamanda tekstil ticaretiyle meşgul olduğunu görüyoruz. Eyalet tüccarları çoğunlukla yerel ürünler ihracatı konusunda uzmanlaşmıştı. Bursa ve Amasyalı tüccarlar Kefe'ye çoğunlukla ipekli ürünler, Ankaralılar tiftik ve pirinç, Kastamonu bölgesinden olanlar bakır ve pirinç, Batı Anadolu'dan olanlar halı ve pamuklu ürünler, Kuzeydoğu Anadolu'dan olanlar şap, kenevir, fındık ve şarap ithal etmekteydiler; İstanbullu olanlar ise Avrupa bezleri, hazır giyim, hırdavat ve kalay gibi çeşitli menşeli mallar taşıyordu. Kırım kıyı şeridi tüccarları şarap, Azaklılar ise balık, havyar ve köle ticareti yapmaktaydı. Pamuk ve deri mallar, bazılarının yalnızca

deri ürünler konusunda uzmanlaşmış olduğu, Asya'daki tüm bölgelerdeki tekstil satıcıları tarafından getirilirdi. İtalyanlar ve İstanbullu bazı Yahudi ve Müslüman tüccarlar ithal yünlü bezlerde uzmanlaşmıştı.

Defterimiz sadece gümrükte borcu olan tüccarlara ait verilere sahip olduğundan, söz konusu dönem için Kefe Limanı'ndaki toplam tüccar sayısı veya ticaret hacmi hakkında herhangi bir tahmin yapılamamaktadır.

19.000 *akçe*nin üzerinde değeri olan yükler

Tüccarın ismi	**Vergilendirilen malların toplam değeri**	**Temel Mallar**	
Şaban	55.000	İpekli kumaşlar, koyun derileri ve demir	Mengli Giray Han için
Bursalı Yusuf	22.800	*kırbalar*, halılar ve örtüler	
İstanbullu Mustafa	19.500	*kırbalar*	
Denizlili Seyyid Ali	29.600	*kırbalar*	
Kutlu Bey	19.200	Kenevir tekstilleri, sahtiyan	
Ahmed, Bursavî'nin kölesi	32.950	*kırbalar*	
Uşaklı Ömer	18.900	*kırbalar* (değeri 13.000)	
Merzifonlu Hacı Tanrıvermiş	43.000	*kırbalar* (değeri 36.000)	
Kedi Hacı Ahmed		189 tuz *sapo*	bir *sapo* = 410,56 kg
Veled-i Salman, Sinop	20.000	tüm *kırbalar*	
Kayserili İshak	30.000	tüm *kırbalar*	
Niğdeli Sadullah	20.150	*kırbalar* (değeri 18.600)	
Hacı Hamza	22.000	tüm *kırbalar*	
Sinoplu Sarrâf'ın oğlu Sinan	60.900	*kırbalar* (40.000) tiftik kumaş ve ipek kumaş	
İstanbullu Ahmed	30.800	*kırbalar* (11.000) keçe (7.000), tilki derisi (6.000)	
Musa	19.000	indigo ve *helva*	
Gaybî	20.000	kaba yünler	Çerkezya'da Kopa'ya bıraktı
Konyalı Yahya	20.000	indigo ve dişli yün kumaş	
Hoca Nimyan	19.100	ipek kumaş ve ipek	
Mengli Giray Han'ın temsilcisi	—	225 tuz *sapo*	2.500 akçe gümrük vergisi ödedi

Sonuç

1. Osmanlılar, 1352 yılında boğazın her iki yakasına yerleştikten sonra Çanakkale Boğazı üzerindeki kontrollerini tesis etmeye çalışmışlardır. Gelibolu'nun (1354) ele geçirilmesi ve bir donanma cephaneliği ve üssü inşasıyla takviye edilmesi bu yöndeki önemli adımdı. Osmanlılar, Boğazları 1393 ve 1430 yılları arasında bilhassa tehdit etmekteydiler. Ancak denizi kontrol altına alacak kadar güçlü bir deniz filosu bulunmadığından, Boğazlar, 1452-1455 döneminde silahların İstanbul ve Çanakkale Boğazı üzerindeki inşa ettikleri kalelerine yerleştirilinceye kadar serbest kaldılar. Daha sonra geçişi kesmeyi başardılar.

2. Osmanlı'nın Boğazlar ve Karadeniz'deki seyrüsefer idaresinde âmilleri şunlardı: a. Anadolu ve Rumeli arasındaki geçiş konusunda tam bir koruma sağlamak ve başkenti sürpriz bir saldırıya karşı korumak b. İstanbul'un iaşesini güvenceye almak c. Yerli nüfus lehine, bölgenin zenginliğini yabancı sömürge güçleri olarak sömüren ve yönlendiren İtalyan deniz devletlerinin ekonomik ve siyasi nüfuzuna son vermek.

3. Osmanlı Devleti, yukarıdaki hedeflere zarar vermediği sürece Karadeniz'in uluslararası ticaretinin ticari ve mali çıkarlarını korumakla ilgilendi. Bununla birlikte, uluslararası ticaret alanında da yerel ya da haraç ödeyen milletlere tercihli muamelede bulundu.

4. Karadeniz'i çevreleyen ülkelerin ekonomik kaynaklarını korumak ve genişletmek için Osmanlı İmparatorluğu, 1453-1475 döneminde öncelikle süzeran devleti olarak ve daha sonra ana transit merkezleri [Denizin güney sahillerinde Amasra (1460), Trabzon ve Sinop (1461); Kırım'da Kefe, Sugdak, Balıklava, Gözleve, Kersh ve Azak (1475); Çerkezya'daki Kopa ve Anapa (1479), Moldova'da Akkirman ve Kili (1484)] üzerindeki direk yönetimi ile adım adım hakimiyetini kurdu. 1538'de Güney Beserabya ya da Bucak'ın Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmasıyla, Karadeniz bir Osmanlı gölü haline geldi. Böylece, Karadeniz memleketleri Osmanlı İmparatorluğu tarafından, daha önce İtalyan deniz devletleri tarafından olduğundan çok daha kapsamlı bir bölgesel ekonomiye entegre edildiler. Bu gelişme, bölgenin Osmanlı hükümeti tarafından daha sıkı ve titiz kontrolünü gerektiriyordu. Yeni dönemde Karadeniz'in uluslararası ticaretteki yeri küçülürken, genişleyen bir İmparatorluğun ve muazzam İstanbul şehrinin gıda maddeleri ve hammaddeler ile köle için artan talebi, tek tek Karadeniz ülkelerinin ekonomik genişlemesine ve uzmanlaşmasına sebebiyet verdi.[54] Kırım, Daşt, Moldova ve Dobruca'daki tarım ve hayvancılığın genişletilmesi ve Kırımlıların köle baskınlarını arttırmaları hatırlanmalıdır. 16. yüzyılın sonundan başlayarak Batılı sanayileşmiş ekonomileri, özellikle de İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar, Karadeniz'in zengin ve düşük fiyatlı gıda maddelerine erişmeye çalışırken, Osmanlı pazarında yükselen fiyatlar Osmanlı yönetimini Karadeniz'i uluslararası ticarete açmaya her zamankinden daha isteksiz hale getirdi.

54 H. İnalcık, "Budjak," *EI*², I, 1286-87.

5. Karadeniz'in uluslararası ticarete kapatılması kademeli bir süreçti. Kısıtlamalar yalnızca yeni koşullar ortaya çıkınca uygulanmıştır. Belirli bir millet tarafından tek bir emtia ihracatının yasaklanması belirli bir zamanda başlatılmış ve şartlara uygun olarak sürdürülmüş veya genişletilmiştir. Sıkı bir devlet politikası olarak "Karadeniz'in herhangi bir yabancı gemiye kapatılması" daha sonraki bir tarihte düşünülmelidir. Maurice Aymard,[55] bir Osmanlı belgesinin tanıklığında, 1551'i Karadeniz'den buğday ihracatı için son tarih olarak önerirken, İngiliz tüccarları 1675 kapitülasyonlarıyla Kefe ve Azak'ta halen daha ticaret yapma iznine sahiplerdi.[56] Kapitülasyonlarda bu Karadeniz limanlarına özel atıflar çıkarılıncaya kadar, -1540'a kadar-, Venedik Kefe ve Trabzon'la ticaret yapmak için kapitülasyon garantilerine sahipti.[57] Bununla birlikte, 1542 tarihli Osmanlı düzenlemelerinde, Avrupa gemilerinin Kefe'den tahıl ihracına ilişkin koşullar yer alıyordu ve 1549'da Sultan, İstanbul kadısını Karadeniz'de havyar, balık ve diğer erzakları satın alan Venedik tacirlerine müdahale etmemesi konusunda ikaz etmişti.[58] Joseph Nasi, II. Sultan Selim'den (1566-1574) özel bir kontrat ile tekel yapmaya çalışmasına rağmen, Karadeniz üzerinden kuzey ülkeleri ile olan Venedik şarap ticareti yaklaşık 1592 yılına kadar sürdü.[59] 1560'da düzenlenen bir mali belge şöyle der:[60] "Kili'nin balıkçılık bölgelerinde yakalanan balıkların çoğu, gemilerinde Avrupa'dan (Frengistan) şarap getiren Hristiyan yabancılara satılmaktadır. Bu şarap burada Kili'de satılmıyor; ancak gümrük vergileri alındıktan sonra Polonya ve Moskova'ya ihraç edilerek orada yerli ürünlerle değiştiriliyor. Burada, Kili'de transit geçişte gümrük vergisine tabi tutulmakta ve böylece Osmanlı hazinesi ondan önemli bir gelir elde etmektedir. Şarap gemileri bu limana gelmekten vazgeçerse, balık satılamaz ve sonuçta Sultanın hazinesi yılda üç yüz bin akçe (5.000 altın düka) kaybetmiş olur". Bununla birlikte, Venedik belgeleri, 1592 yılı itibariyle sadece Venediklilerin, Polonya için Karadeniz üzerinden Girit'ten yedi veya sekiz galonluk şarap ithal ettiklerini ortaya koymaktadır.[61]

Karadeniz'de Avrupa seyrüseferine karşı alınan sıkı önlemler, Kazakların 16. yüzyılın son on yılı boyunca Osmanlı kıyılarında yıkıcı baskınlar başlattığı zamanda ortaya çıkmış gibi görünüyor.[62]

---

55 M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé*, Paris 1966, 46.

56 G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, I, İstanbul 1878, 167-68.

57 İnalcık, "Imtiyâzât," *EI²*, IV, 1183.

58 C. Villain-Gandossi, "Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte ottomane au XVIe siècle," *Südost-Forschungen*, 26 (1967), 40.

59 H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," 122-23.

60 *Başvekâlet Arşivleri*, İstanbul, Maliye'den Müdevver Defterleri, no. 255.

61 E. Albéri, *Relazione degli ambasciatori Veneti al senato*, 3, c. II, 412. Aktaran T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Merchant," *Journal of Economic History*, 20 (1960).

62 N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, Gotha 1910, 290-91; C. M. Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York 1972.

MAKALELERİN KÜNYESİ

I. "Periods in Ottoman History," *Essays in Ottoman History*, H. İnalcık, İstanbul: Eren, 1998, 15-28.

"Osmanlı Tarihinde Dönemler," *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10 (1999), 333-350.

Çev: Ferhan Karlıdökme Mollaoğlu

II. "How to Read 'Ashik Paşa-Zade's History," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, ed. C. Heywood ve C. Imber, İstanbul: Isis Press, 1994, 139-156.

"Âşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?", *Söğüt'ten İstanbul'a*, ed. O. Özel ve M. Öz, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005 (2. baskı), 119-145.

Çev. Fahri Unan

III. "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus," *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon: Crete University Press, 1993, 77-98.

"Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi," *Söğüt'ten İstanbul'a*, ed. O. Özel ve M. Öz, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005 (2. baskı), 301-339.

Çev. Suavi Aydın

IV. "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time," *Speculum*, XXXV (1960), 408-427.

"Fatih Sultan Mehmed (1432-1481) ve Zamanı," *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, F. Babinger, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002, 433-451.

Çev. Dost Körpe

V. "Decision Making in the Ottoman State," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. C. E. Farah, Kirksville: The Thomas Jefferson University Press, 1993, 9-18.

Çev. Ahmet Yaşar

VI. "The Ruznamče Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives," *Turcica*, XX (1988), 251-275.

"Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık," *Adalet Kitabı*, ed. B. Arı ve S. Aslantaş, Ankara 2007, s. 117-138.

Çev. Bülent Arı

VII. "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Taxation," *Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik -Turkologie- Diplomatik*, ed. C. Fragner ve K.ve Schwarz, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992, 100-116.

Çev. Ahmet Yaşar

VIII. "Tax Collection, Embezzlement and Bribery in Ottoman Finances," *The Turkish Studies Association Bulletin*, 15/2 (1991), 327–346.

Çev. Ahmet Yaşar

IX. "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans," *Turcica*, XXI-XXIII (1991), 407-436.

Çev. Ahmet Yaşar

X. "Islam in the Ottoman Empire," *Cultura Turcica*, 5-7 (1968-1970), 19-29.

"Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm," *Tarih Risâleleri*, ed. M. Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, 17-33.

Çev. Mustafa Özel

XI. "Istanbul: an Islamic City," *Journal of Islamic Studies*, I (1990), 1-23.

"İstanbul: Bir İslam Şehri," *İslam Tetkikleri Dergisi*, 9 (1995), 243-268.

Çev. İbrahim Kalın

XII. "Ottoman Galata, 1453-1553," *Premiére Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. E. Eldem, İstanbul-Paris: Isis Press, 1991, 17-105.

Çev. Ahmet Yaşar

XIII. "Greeks in Ottoman Economy and Finances, 1453-1500," *TO ELLHNIKON: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, v. II. Byzantinoslavica, Armenica, Islamica, the Balkans and Modern Greece, J. S. Allen ve diğerleri, New Rochelle-New York: A.D. Caratzas, 1993, 307-319.

Çev. Ahmet Yaşar

XIV. "Arab Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue de Histoire Maghrebine*, X/31-32 (1983), 257-270.

Çev. Ahmet Yaşar

XV. "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans," *Arkheion Pontou*, 35 (1979), 74-110.

Çev. Ahmet Yaşar

DİZİN

1455 Tahriri 286, 297, 322, 327
1519 Tahriri 6, 263
I. Ahmed 230, 233
I. Bayezid 15, 19, 21, 23, 24, 26, 30, 34, 42, 119, 173, 246, 342, 355, 362, 370
I. Mehmed 21, 30, 39, 174
I. Selim 19, 22, 43, 109, 157, 172, 173, 263, 272, 274, 277
I. Süleyman 10, 42, 135, 186, 187, 190, 272, 338, 349, 351
I. Süleymanşah 51
II. Abdülhamid 109, 111
II. Bayezid 15, 16, 30, 32, 33, 34, 37, 39, 41, 42, 43, 45, 60, 61, 68, 72, 82, 100, 113, 119, 199, 239, 258, 272, 274, 280, 373
II. Gıyaseddin Mesud 52
II. Mahmud 28, 109
II. Mehmed 6, 16, 19, 21, 23, 24, 26, 30, 32, 34, 39, 40, 45, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 167, 174, 175, 176, 177, 179, 187, 209, 210, 215, 229, 231, 232, 233, 235, 239, 241, 242, 243, 250, 255, 258, 261, 262, 263, 268, 270, 271, 274, 276, 278, 280, 313, 316, 340, 344, 345, 346, 354, 357, 359, 363, 364
II. Murad 21, 23, 30, 31, 82, 174, 268, 363
III. Ahmed 25
III. Mehmed 16, 127
III. Murad 16, 42
IV. Mehmed 25
V. John Palaeologus 362
VI. Ioannes Kantakuzenos 70
VI. John Cantacuzenus 361, 362
VIII. Mihael Paleologos 53, 65

A
Abaza Mehmed Paşa 25
Abdurrahman Şeref 18
Abî Sâfî Kürtleri 356
abitanti 238, 239, 248, 251
adâletnâme 16
Afentis 168
ahhariyan 206
ahidname 167, 171, 173, 232, 233, 234, 237, 244, 267, 272, 274, 275, 286, 296, 333
Ahmedî 60
Ahsenü't-Tevârih 97
Ak Şemseddin 209, 210, 211
Ak-Şemseddîn 83
Akdeniz 19, 95, 97, 144, 167, 204, 227, 276, 277, 338, 357, 358, 362, 363, 365, 369, 374
Al-Malik el-Âdil 172
Altın Çağ 16
Amcazâde Hüseyin Paşa 18

Anadolu Selçuklu Devleti 173
Anonim Tevârih 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 119
Antalya Ovası 350
Anton di Garzan 245, 247, 251, 255, 327
Araban-ı boğurciyan 347
Araban-ı gurbetan 349
Arab Defterdarı 153
Arablu 340, 353, 354
Arap Cami 247, 263, 276, 278, 300, 316, 327
Arap Deveciler 6, 340, 347
Arnavutluk 4, 34, 41, 101, 141, 169, 174, 204, 206, 270, 308
arz-ı memleket 136
arz-ı mîrî 136
arz-i mahzar 110, 122
Âsitâne 120, 122, 123, 124
Asudar Ermeniyân 246
Âşık Paşa Mescidi 32
Âşıkpaşazade 5, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 56, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 82, 87
Atlantik 153
Atlas 100, 161
avârız 126, 127
avarız-ı divaniye 350
ayan 122, 123, 158, 179, 223, 224
Ayasmoz 180
Ayasofya Cami 201, 243, 260, 263, 281, 286, 302
Ayazma 67, 180, 182
Ayn-i Ali 16
Azak 337, 365, 366, 367, 368, 369, 372, 374, 375, 376, 379, 380, 383, 384
Azepler 11

B

Baba İlyas 29, 31, 32, 40, 41, 44
Babaîyye 40
Baba Resûl 40, 41
Bab-ı Âli 112, 149, 155, 156, 158, 188, 216, 222, 267, 271, 272, 279, 281, 342, 344, 349, 364
Bâb-ı Fetvâ 111
Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâ 111
Babilan Paraveso 237
Baharat ticareti 151, 368
Balıkesir 344, 353, 355
Balkanlar 19, 20, 24, 42, 88, 123, 169, 170, 201, 204, 207, 212, 251, 275, 329, 336, 349, 353, 354, 356, 359, 362, 380
bankâ 183
Bapheus Savaşı 9
başhane 255
baştina 94
Bedâiu'z-zuhûr 97
bedesten 215, 216, 224, 380
Behram 6, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 354, 355
beytü'l-mâl-i müslimîn 138
bid'at 204
Bigadiç 344
bilâd-ı selâse 221
bîva 248
Bizans İmparatorluğu 19, 26, 200, 235, 329
Boğaz-Kesen Hisarı 364
Boğazlar 11, 357, 361, 364, 373, 383
Bosna 80, 88, 94, 96, 101, 128, 141, 185, 204, 206, 207, 270, 275, 341
bozahane 256, 261
Burgenses Caffe 268
Bursa 6, 30, 43, 45, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 69, 72, 80, 85, 95, 117, 136, 152, 154, 216, 224, 242, 243, 260, 266, 267, 269, 270, 273, 284, 332, 355, 358, 362, 366, 368, 369, 370, 374, 378, 379, 381
buyruldu 120, 123
Büyük Çarşı 213
Büyük Göç 27

C
Cantacuzeni 334, 336
Cardinale Protettore di Levante 240
Celâleddin-i Rumî 41
Celali ayaklanması 158
Celali İsyanları 17, 27
Cemâleddin-i Sâvî 41
Cem Sultan 87, 98, 261, 272
Ceneviz 6, 11, 230, 231, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 264, 266, 267, 268, 269, 276, 300, 301, 315, 332, 333, 334, 357, 361, 362
Ceneviz bezirganları 238
Cenevizliler 67, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 249, 250, 251, 253, 257, 258, 266, 267, 269, 270, 276, 300, 330, 332, 333, 361
Ceneviz Noter Kayıtları 6, 267
Ceneviz-Osmanlı ittifakı 362
Cevdet Paşa 18
Chalcocondyli 334
charistia 24
cibâyet defteri 260, 263
Cornell Fleischer 103

Ç
Çanakkale Boğazı 339, 350, 353, 354, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 383
Çanakkale Yarımadası 354, 355
Çandarlı Halil Paşa 82
Çerkezya 357, 375, 382, 383
Çimpe 362

D
Dâire-i Celîl-i Meşîhatpenâhî 111
Dânişmend 114
Darü'l-'Ahd 171, 178
Darü'l-Harb 26, 171, 176, 250, 378
Dârü'l İslam 52
Defterdar Ali Bey 6, 149, 152, 157
ders-i 'âm 117
Despotis 168
devr 108, 116, 231, 278
devşirme 205, 206, 244
divan-ı hümayun 106, 273
dizdar 376
doğancı 231, 238
dominium eminens 136, 145
Dört Halife 175
Dukas 79, 83, 84, 85, 88, 89, 95, 237, 248

E
Ebu Eyyüp el-Ensârî 209
Ebu Yusuf 141, 144, 145, 221
Ebüssuûd 10, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147
Ece 39
Ede-Balı 5, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 46
Edremid 340, 341, 344, 346, 353, 354, 355
Eflak 82, 96, 188, 254
ehliyet 107, 124, 126
ekinlü bennak 145
Elvan Çelebi Zaviyesi 30, 31
Emânet 153
emîn 153
Emir Sultan 30
enfâl 139
Enverî 80, 81, 83, 96
Eriklice 340, 353
Ertuğrul Düzdağ 144
eşraf 114
eşrâf-ı kudât 121
Evlilik vergisi 180
Evliya Çelebi 68, 125, 157, 158, 208, 209, 210, 211, 212, 218, 247, 278
extraterritoriality 167, 175

F
Fahreddin Manoğlu 156
Fatih Cami vakfiyesi 31, 211, 391

Fatih Sultan Mehmed 11, 19, 20, 22, 26, 31, 37, 40, 45, 73, 109, 114, 118, 159, 174, 175, 176, 199, 204, 209, 217, 229, 243, 248, 266, 269, 277, 286, 296, 300, 308, 333, 334, 336, 345, 357, 359
ferağ 122, 139, 140
ferman 106, 117, 127, 137, 233, 243, 248, 261, 314, 316
Franz Babinger 10, 79
Frengistan 242, 384
Frenk 238, 250, 254, 259, 316, 334

G

Galata 11, 32, 111, 112, 219, 221, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 300, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 373, 378, 380
gazi 19, 24, 51
Gaznevî Sultanlığı 198
Gedik Ahmed Paşa 87, 101
Gemicilik 359
Gennadios 85, 167
George Brankovic 88, 89, 90, 91
Germiyan Beyliği 22
Geyiklü Baba 44
gümüş para 100

H

Haçlılar 51, 200, 254
Haçlı Seferi 19, 239, 241
Hâdimu'l-Harameyn 202
Halep 149, 151, 153, 154, 351
Halife 17, 21, 139, 145, 171, 172, 173, 175, 177, 197, 199, 276
Halife Muktedir 197
ham ipek 150, 151, 154, 156, 158, 159, 160, 273, 368
Hanefi mezhebi 200
harâc-ı mukaseme 142
harac-ı muvazzaf 137
harbî 234, 235, 238, 258, 268, 269, 272
hassa develeri 345
Havâdisü'd-duhûr 96
Hersek Dili 71, 76
Heşt Bihişt 81, 87, 88, 89, 90, 98, 99, 169
Hilafet 199, 201, 202
hisbe 223
hüccet 281
hüsn-i sülûk 122

İ

İbn Haldun 17, 18, 202
icâreteyn 146
icmâ'-ı ümme 145
i'lâm 59
ilmiye 103, 104, 107, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 124, 127, 139
iltizam 26, 125, 154, 329, 331, 336, 337, 344
imtiyaz 93, 118, 127, 167, 182, 234, 239
infisâl 120, 122, 124
intisap 52, 104
intra muros 218, 221
İran ham ipeği 162, 163
irtikap 149, 156
İshak Fakı 30, 34
İslâmbol 209, 211, 212
İslâmîleştirme 204, 205
İstanbul Müftülüğü 10, 111, 279, 281
İstanbul pazarı 338
istimâlet 53, 168, 169, 170, 234
ittisâl 123
İvrindi 344
İzmir 154, 347, 348, 349, 350, 352
İznik 9, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 78
İznik kuşatması 9, 60, 62, 65

J
jus singolare 167

K
kalemiye 104, 114, 115
kalenderi 210
Kalenderiyye 40
kantâr 151
kapı halkı 103
Kapı-kulları 27
kapitülasyon 150, 233, 250, 251, 269, 275, 283, 360, 384
Karaca Hisar 42, 52
Karadeniz 11, 70, 95, 99, 123, 241, 242, 253, 262, 266, 269, 270, 272, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 349, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 378, 379, 380, 383, 384
Karesi Beyliği 360, 361
Karlofça Antlaşması 20
katâr 351
Kâtib Çelebi 17, 18
kâtibiyye 153
kavanin-i örfiye 145
Kayı 21
Kayser 72, 187, 215, 359, 360, 378, 379
kaza 114, 120, 121, 123, 221
Kazasker Ruznamçesi 113
Kefe 99, 129, 241, 244, 250, 253, 262, 265, 268, 269, 331, 333, 337, 359, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384
Kefe gümrük defteri 366
Kemâlpaşazâde 15, 24, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 98, 99, 101
Kemer 344, 361
Kemhâ 161
kengeş 106
Kepsut 344, 355
kethüda 177, 179, 221, 224, 240, 376
Kıbrıs 141, 150, 187, 279
Kınalızâde 17
Kırım 99, 253, 254, 266, 337, 357, 358, 365, 366, 367, 368, 372, 373, 374, 375, 376, 379, 380, 381, 383
Kırım limanları 373, 374, 375
Kızılbaşlar 203
Kızılca-Tuzla 340, 342, 343, 344, 349, 355
kile 144, 337, 349
Kiliselerin Birliği 19
Kirmasti 39, 344
Kitâb-ı Müstetâb 124
Koçi Bey 16, 25, 27, 115, 125, 149
Konstantiniyye 211, 231, 235, 243, 333, 334
Konstantinopolis 11, 53, 54, 55, 65, 70, 71, 72, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 95, 235, 236, 240, 241, 257, 267, 270, 331, 332, 333, 336, 362, 363, 364, 367, 368, 369
Kosova 23, 83
Kozağacı Köyü 43
Köprü Hisar 60, 61, 62, 63, 64, 65
Köprülü Mehmed Paşa 204
Kritovulos 79, 84, 85, 90, 94, 96, 363
Kubaşlar 355
Kumiler 260, 261, 262, 301
Kureyş 202
Kurşunlu Mahzen 276, 283
kurultay 106
kutb-ı âlem 40
Kutsal İttifak 20, 361
kuvvetu's-saltana 199
Küçük Asya 10, 42, 68, 158, 200, 242, 352, 358, 366, 369, 381
küttab 109

L
La Magnifica Comunità di Pera 240
Latin Kilisesi 169
Lazkiye 150
Levanten 20

Levant ticareti 369
Leyszâde 113
Lübnan Dağı 10, 156, 157
Lütfi Paşa 57, 202

M
Macaristan 19, 20, 82, 92, 101, 135, 351
Macarius 174
Mahalle-i Yahudiyan 246
Mahmud Paşa 38, 39, 80, 81, 85, 86, 87, 90, 92, 93, 96, 97, 98, 213, 255
Mal Hatun 44
mâlikâne 146
mâl-i mîrî 179, 180, 181
Manastır resmi 180
mansıb 115, 124
Manuel Komnenos 52, 68
Markeso Drifankis 237
Marmara vilâyeti 64
marsûm 173
maruz 51, 55, 187, 205, 206, 238, 241, 275, 281, 360, 369
maslahat 199
Max Weber 41, 102, 103
mehâr 351
Menkıbe 33
menşûr 42, 172
merkanti 238, 251
meşveret 105, 106
Mevâli 115
mevlâ 114
Mevleviyet 114, 120
mevtâ mülâzimi 118
Meyhaneler 219
Midilli 80, 96, 270, 345, 346, 354
Mihaliç 344
millet-i re'âyâ-i Latin 239
millet sistemi 168
milostinja 182
mîrî 10, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 255
Mîrî rüsûm 180, 182
Miryokefalon 52
misâha 143
misâl 172, 177
mîzân 151
molla 114, 119, 123
mud 144
mudaraba 374
muhtesib 223
Muhyiddin-i Arabî 41
mukataa 28, 31, 32, 35, 136, 156, 159, 160, 237, 243, 244, 336
murabbaat 173
musahib 29, 107
Mustafa Ali 16, 103, 115
Mustafa Nuri Paşa 18
muste'min 268
Mutasarrıf 137, 160
muvakkaten 120
mücerred 145
müddet-i örfiye 121
müdeccen 277
müeyyed min indillâh 73
müfredât defterleri 155
Mühr Tatbik Defterleri 112
mülâzemet 108, 113, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 126
mülk 26, 36, 37, 100, 137, 145, 244, 248, 249, 255, 258, 260, 261
mülknâme 29
mültezim 11, 154, 156, 157, 160, 181, 182, 241, 264, 268, 330, 335, 337, 343, 380
mürşid 209
müstemin 238
müte'ehhil 145
müzevvec 145

N
nâib 125
Naimâ 17, 18, 20
Nakîbü'l-Eşraf Defterleri 112
nasihatnâme 115
nâzırü'l-emvâl 152, 153

nedim 107
nevbet 108
nev-müslim akçesi 205
Niğbolu Savaşı 23
Nikoroz Bonazonda 245
Nikoroz Sikay 245, 247, 252, 327
nizâm 199

O

oba 346, 355
ondalık 141
Orhan Gazi 21, 43, 57, 339
Orta Asya 38, 41, 98, 197, 198, 199, 200, 215, 355, 358
Ortadoğu 104, 144, 154, 214, 227, 351, 352, 366
ortakçılık 143
Ortodoks Hristiyan 167
Ortodoks Kilisesi 6, 105, 169, 170, 176, 179, 183, 184, 185, 187, 189
Osman Bey 9, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 53, 61
Osmanlı Beyliği 21
Osmanlı Devleti 9, 11, 15, 19, 22, 37, 102, 104, 113, 115, 122, 123, 125, 149, 169, 170, 179, 199, 201, 203, 204, 211, 226, 251, 369, 383
Osmanlı İmparatorluğu 4, 9, 18, 20, 25, 26, 32, 79, 89, 104, 109, 111, 114, 116, 117, 139, 141, 142, 149, 150, 154, 158, 168, 170, 171, 177, 178, 187, 199, 200, 203, 206, 207, 214, 216, 222, 223, 239, 240, 241, 270, 282, 329, 330, 351, 357, 358, 366, 383
Osmanlılar 11, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 34, 42, 53, 54, 60, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 82, 83, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 140, 144, 150, 152, 154, 168, 169, 171, 172, 178, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 223, 229, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 251, 257, 258, 268, 269, 270, 277, 329, 330, 332, 333, 339, 340, 342, 345, 346, 348, 350, 351, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 374, 380, 383
Osmanlı seçkinleri 338
Otranto 80

P

Padişah 25, 104, 117, 123, 127, 248, 249
Pahimeres 52, 53, 54, 55, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72
Palaeologi 334, 336, 360
Palazzo del Comune 247
Pamuk 38, 162, 163, 341, 348, 376, 377, 381
Panayır vergisi 182
parasiye 183
Patrik 167, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 240
Patrimonyal otorite 102
patroni 236
Pera 86, 229, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 251, 253, 254, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 275, 276, 278, 283, 284, 300, 331, 332, 333, 338, 360, 361, 362, 365, 368, 369, 370
Piskopos Mukata'ası 179
pişkeş 154, 177, 179, 180, 181, 182
Podestà 236, 237, 238, 239, 240, 248, 250, 251
praktika 329
pronija 94
pronoia 24
protogerus 267, 269

R

Râgıp Paşa 18
Raiyyet Rüsûmu 116, 144, 342, 350
rasyonalizasyon 103
Re'is 259, 262, 263, 264, 337, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377
rencber 116

Rodos 19, 34
Rûhî 81, 82, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 98
Rum aristokratlar 331
Rumeli 23, 26, 27, 28, 30, 35, 41, 84, 88, 96, 108, 111, 112, 113, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 133, 135, 139, 186, 187, 190, 255, 260, 266, 314, 339, 353, 354, 383
Rum kaptanlar 337, 338
Rum Mehmed Paşa 35, 36, 86, 87
Rum mültezimler 330, 337
Rum Ortodoks Patriği 10, 179
Rum Selçuklu Sultanlığı 20
Ruznamçe Defterleri 111

S
Sakız Adası 150, 236, 246, 265, 268, 269, 333, 361
Samanoğulları 197
San Domenico Kilisesi 276
San Fabyan Kilisesi 246, 254
Selanik 19, 27, 136, 137, 167, 183, 232, 333, 363
Selçuklular 51, 366
Selefiye 204
Sened-i İttifak 106
ser-bevvâbîn 376
serdar-ı ekrem 106
ser-mimâr 220
ser-oda 376
seyfiye 103, 104, 114, 115
Seyyid Velâyet 29, 33, 40, 44, 45
Sırbistan 80, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 141, 204, 336
sinagog 179, 328
Siri Derya Nehri 197
subaşı 24, 125, 239, 254
Sûhte 114
sûk 218
Sultan 10, 11, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 52, 54, 59, 60, 61, 73, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 114, 118, 135, 139, 140, 141, 145, 146, 150, 156, 159, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 189, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 250, 251, 252, 260, 261, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 275, 277, 280, 281, 282, 283, 286, 296, 300, 308, 330, 333, 334, 335, 336, 338, 343, 345, 348, 349, 351, 357, 359, 360, 361, 363, 373, 375, 384
Sultân-ı Rûm 42
Sultanizm 102, 103, 104, 105, 109
Suriye ham ipeği 162
suyolu nazırı 220
Sühreverdî 209

Ş
Şah İsmail 34, 41
Şam 124, 149, 151, 152, 153, 157
şehbender 224
şehir-kethüdası 224
Şeriat 26, 119, 124, 139, 142, 145, 220, 244, 273
Şer'î Mahkeme Sicilleri 112
Şeyhülislam 111, 113, 117, 119, 121, 135, 136, 139, 140, 200
Şihâbeddin Şâhin 82

T
takrir 105
Takvîm-i Hümâyûn 81
ta'lîf el-Kulûb 234
Tarih-i Ebü'l-Feth 80
tarîk 63, 118, 123
tarîk defteri 123
Tasadduk 180
Taşlıcalı Yahya 42
te'bîd 127

tecdid 105
tedris 114
Tekmîl-i müddet 120
telhis 106
temessukât 173
temessük 115
temlîk 137, 140
tercümâniyye 151
Terfi 85, 86, 103, 107, 108, 124, 126, 130
Tevârîh-i Âl-i Osmân 9
tevcîh 123, 124
tezkire 115, 153
Theodore Rhali 336
timar 23, 24, 25, 26, 27, 36, 38, 43, 62, 94, 108, 144, 145, 174, 177, 178, 184, 206, 207, 337
Timur 21, 22, 42, 253, 366
Topçular Kâtibi 46
Tourkopouloi 70
törü 198
Trablusşam 149
Trabzon 80, 95, 99, 337, 359, 365, 367, 368, 369, 370, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 383, 384
türbe 217
Türk İslâmı 198
Türkmenler 6, 51, 54, 55, 56, 64, 72, 201, 347, 348, 352, 354, 355, 356

U-Ü

uç beyliği 15
ulema 10, 24, 102, 106, 109, 110, 117, 128, 199, 203, 204, 223, 350
Umur Gazi 70, 361
Uzun Hasan 21, 22, 36, 97, 98, 99
Üskübî Mescidi 31

V

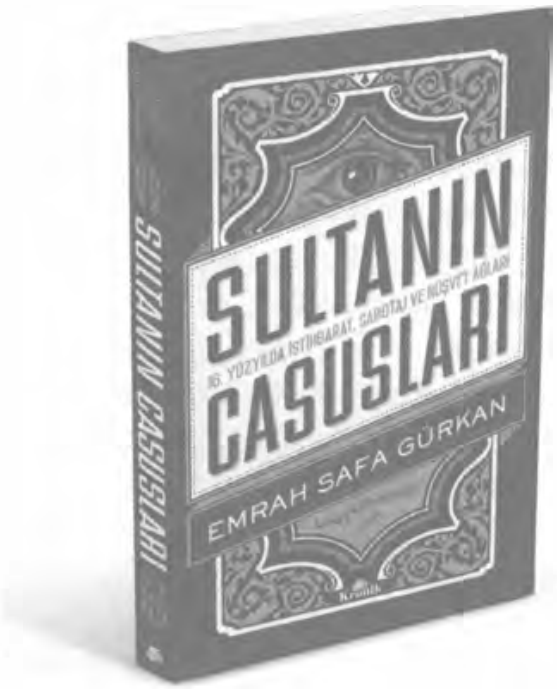
vakanüvis 9
vakıf 30, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 68, 100, 112, 139, 184, 216, 217, 218, 219, 225, 248, 250, 260, 263, 314, 345
vakıf-imâret sistemi 225
Varna 82, 335, 363
Vavassore Planı 6, 262
Vefâiyye 41
Venedik 19, 22, 79, 90, 98, 150, 159, 187, 251, 270, 271, 272, 274, 275, 278, 283, 315, 316, 332, 336, 338, 357, 360, 361, 362, 363, 364, 367, 368, 384
Venedik Senatosu 362

Y

Yahşi Fakı 30, 34
Yahudiler 238, 241, 242, 250, 254, 266, 283, 317, 327, 338, 377, 380
Yalak Ovası 58, 61, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72
Yeniçeriler 23, 25, 27, 102, 117, 238
Yeniçeri Ocağı 25
Yusuf Akçura 18
yük 124, 144, 161, 162, 183, 186, 350, 380

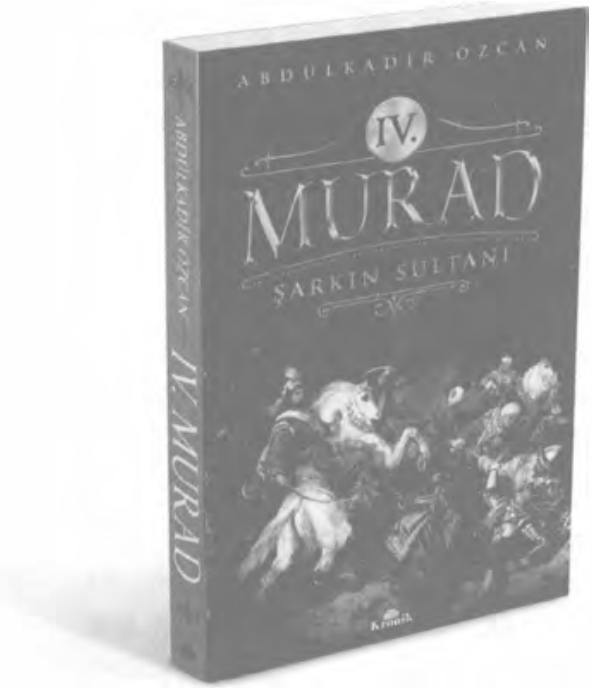
Z

Zağanos Paşa 85, 237, 239
za'îm 172
Zani Dabdañ 245, 247, 250, 257, 327
Zani Drapoza 245, 247, 327
Zarar-ı kassabiye 180, 181
zarar-ı lahm 181
Zaviye 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 46, 211
Zitiye 180

Sultanın Casusları
16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları

EMRAH SAFA GÜRKAN

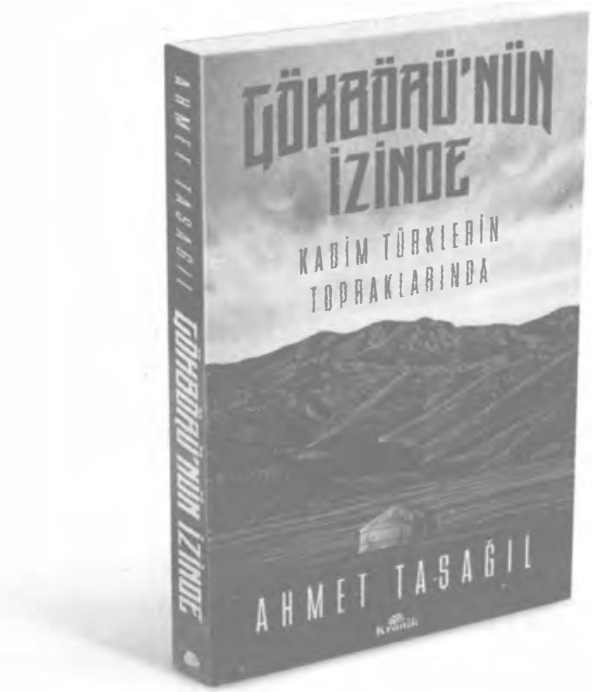
IV. Murad
Şarkın Sultanı

ABDÜLKADİR ÖZCAN

Türklerin Altın Çağı

İLBER ORTAYLI

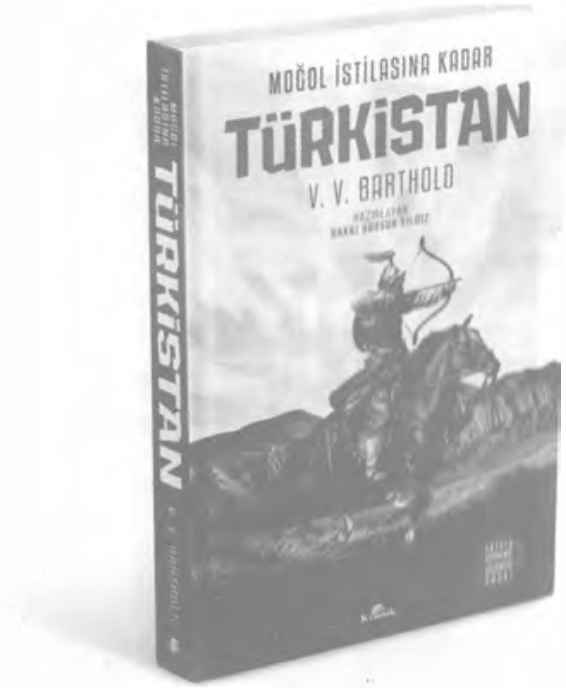
Gökbörü'nün İzinde
Kadim Türklerin Topraklarında

AHMET TAŞAĞIL

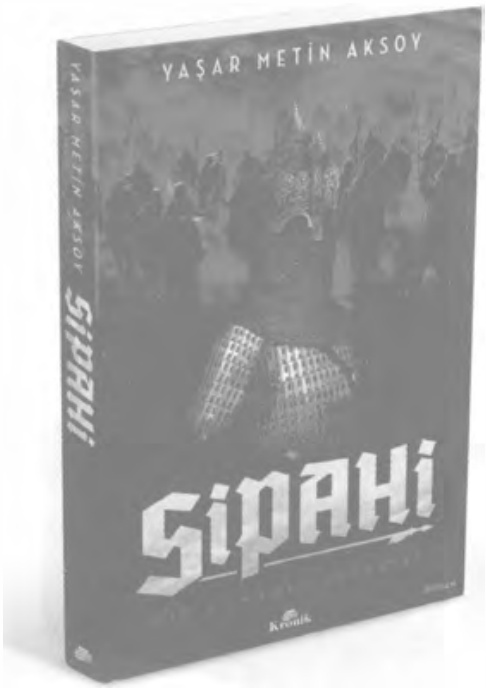
Osmanlı Tarihinde
Efsaneler ve Gerçekler

HALİL İNALCIK

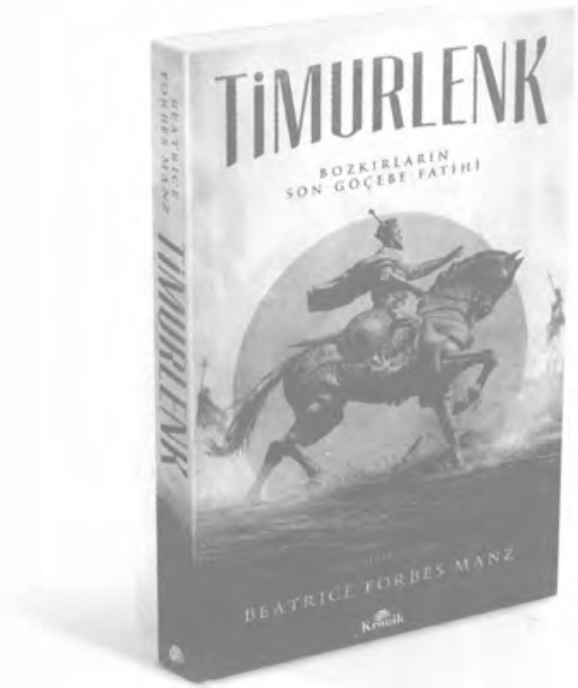
Moğol İstilasına Kadar
Türkistan

V. V. BARTHOLD

Sipahi
Bir Osmanlı Süvarisi

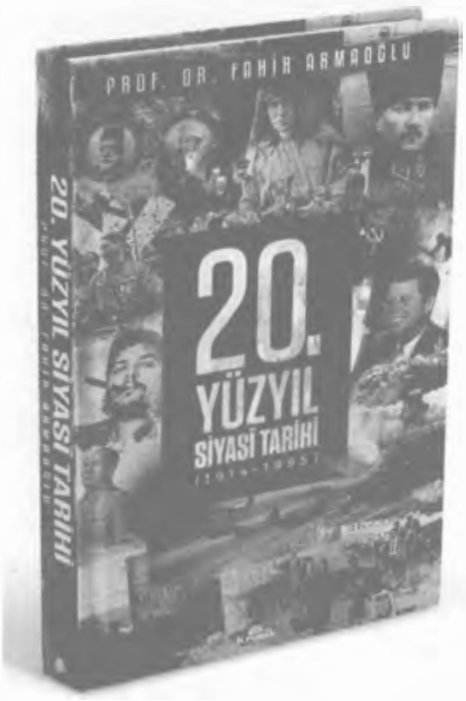
YAŞAR METİN AKSOY

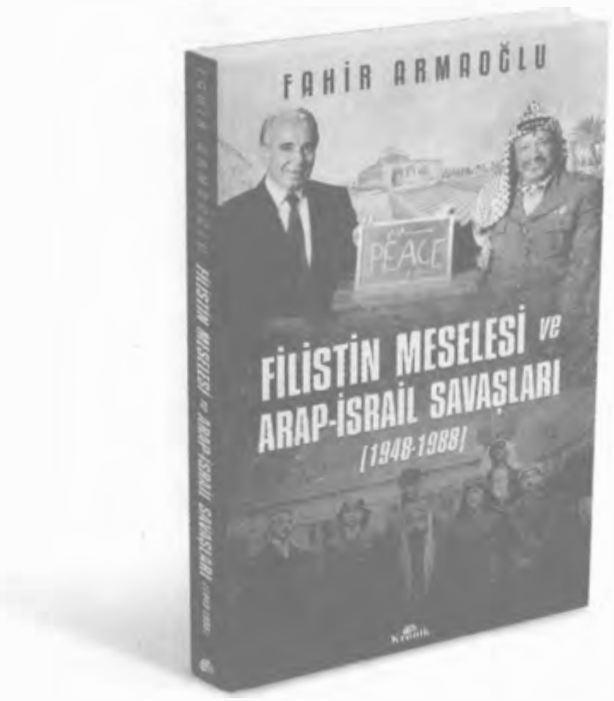
Timurlenk
Bozkırların Son Göçebe Fatihi

BEATRICE FORBES MANZ

PROF. DR. FAHİR ARMAOĞLU

20. Yüzyıl
Siyasi Tarihi
(1914 - 1995)

Filistin Meselesi ve
Arap - İsrail Savaşları
(1948 - 1988)

Türk
Siyasi Tarihi

Türk Amerikan
İlişkileri
(1919 - 1997)

HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GERÇEK TARİHİNİ HALİL İNALCIK'IN KALEMİNDEN OKUYUN

"Milletleri millet yapan tarihleri ve kültürleridir. Tarihsiz bir millet, kişiliğini kaybetmiş bireye benzer. Osmanlı tarihi, Türk tarihinin görkemli bir dönemidir."
HALİL İNALCIK

Osmanlı tarihi alanında dünyanın tartışmasız en büyük isimlerinden biri olan Halil İnalcık, 25 Temmuz 2016'da 100 yaşında vefat etti. Tıpkı hayattayken olduğu gibi vefatının ardından da çalışmaları ışık saçmaya, hocasından öğretmenine ufuk açmaya, yeni çalışmalar için cesaret ve ilham vermeye devam ediyor. İnalcık'ın bu gayretine bir katkı sunmak üzere; onun Osmanlı tarihinde topluma, ekonomiye, sultana ve siyasete dair yazdığı mühim araştırmaları, iki cilt hâlinde ve kutulu olarak sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

Okuyucularımız ilk ciltte Osmanlı toplumunun aslî unsurlarından sipahileri ve köylüleri, İslâm arazi ve vergi sistemini, raiyyet rüsûmunu yeniden tanıyacak. 15. yüzyılda Rumeli topraklarındaki Hristiyan sipahileri ve menşelerini görecek. Fatih devrinden önceki tımar sistemini derinlemesine öğrenecek. Osmanlı'nın kuruluş ve inkişaf devrinden 15. yüzyıla kadar Türk topraklarındaki iktisadî vaziyeti görme imkânı bulacak. Yine bu yüzyılda, tarihimizin mühim şehirlerinden Bursa'nın sanayisine ve ticaretine dair vesikaları okuyacak. Hindistan ve İngiltere ile yaşanan pazar rekabeti, örfî-sultanî hukuk ile Fâtih'in kanûnları, Sened-i İttifak, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri, batıdan kültür aktarımı gibi birbirinden kritik metinler, bu cildin diğer meseleleri.

İkinci cilt, uzun zamandır hararetle tartışılan Osmanlı tarihinde dönemler meselesiyle başlıyor. Hemen ardından İnalcık, " şıkpaşazâde tarihi nasıl okunmalı?" diye sorarak tarihyazımı konusunda yine büyük bir açığı kapatıyor. Sultan ve Siyaset başlığı altında Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Savaşı, Fatih Sultan Mehmed devri, Osmanlıların karar alma mekanizmaları, kazasker ruznamçe defterine göre kadılık kurumu, Osmanlı hukukunun İslâmlaşması, vergi toplama, Rum Ortodoks patriğinin statüsü gibi konular yer alıyor. Okuyucularımız bu cildin son bölümünde fethedilen Konstantinopolis şehrinin yeniden inşası, Galata'nın Osmanlı şehrine dönüşmesi ve Osmanlıların Karadeniz ve Boğazlar üzerindeki kontrolüne yönelik son derece doyurucu metinlerle karşılaşacaklar.

Bu iki ciltle beraber Halil İnalcık külliyatımızın ciddi bir genişleme göstereceğine, Türk tarihçiliğinin yanında dünya tarihi için de son derece önemli bir açığın kapanacağına inanıyoruz.

Kronik
₺100,00
ISBN: 978-975-2430-58-7
9 789752 430587
kronikkitap.com kronikkitap